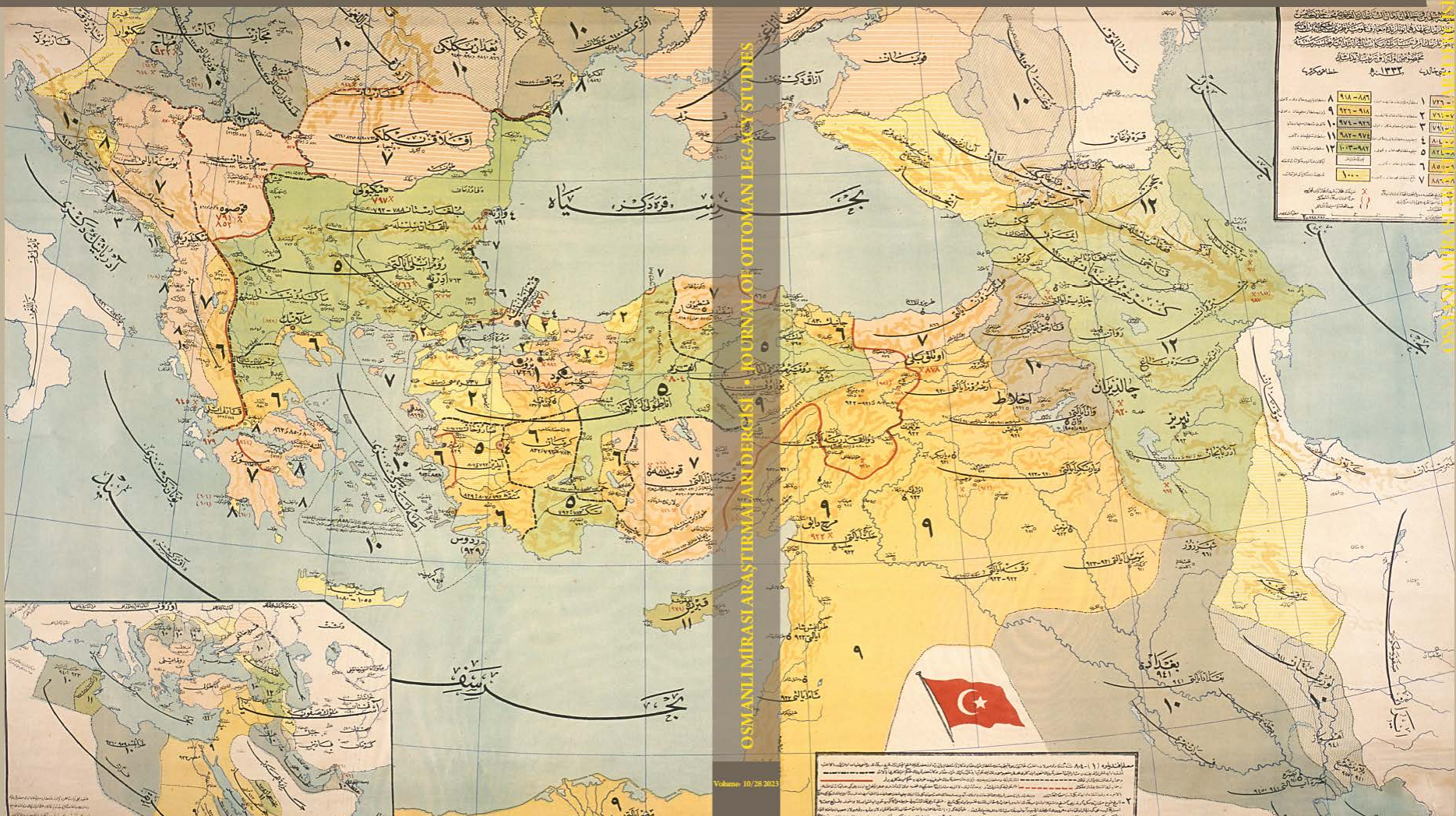

OSMANLI MİRASI

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

OSMANLI MİRASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

1- İstanbul (1) İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve en büyük şehriydi. İstanbul, Boğaziçi'nin her iki tarafında, İstanbul Boğazı'nın kuzeyinde yer alıyordu. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

2- Bursa Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci büyük şehriydi. Bursa, Bursa Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

3- Konya Konya, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Konya, Konya Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Konya, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

4- Ankara Ankara, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Ankara, Ankara Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Ankara, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

5- Sivas Sivas, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Sivas, Sivas Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Sivas, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

6- Erzurum Erzurum, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Erzurum, Erzurum Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Erzurum, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

7- Trabzon Trabzon, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Trabzon, Trabzon Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Trabzon, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

8- Van Van, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Van, Van Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Van, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

9- Diyarbakır Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Diyarbakır, Diyarbakır Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

10- Halep Halep, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Halep, Halep Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Halep, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

11- Şam Şam, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Şam, Şam Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Şam, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

12- Bağdat Bağdat, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi. Bağdat, Bağdat Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Bağdat, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehriydi.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023

Volume 10, Issue 28, November 2023

ISSN 2148-5704

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), uluslararası hakemli bir dergi olup dörder aylık dönemler hâlinde (Mart-Temmuz-Kasım) yılda üç sayı olarak elektronik ortamda yayımlanır. Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuki sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'ne aittir. Yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.

The Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), is an international electronic journal published online three times a year in March, July and November. Authors bear the academic, linguistic and legal responsibility of their works published in JOLS. JOLS is the sole copyright owner of works published in the journal. No work published in the JOLS can be partially or totally published or reproduced without the written consent of publisher. Editorial Board decides to publish or reject submitted articles.

İndeksler / Indexes

Academia, ASI (Advanced Science Index), CiteFactor, DOAJ (Directory of Open Access Journal), EBSCO (Central & Eastern European Academic Source), ErihPlus, Google Scholar, Ideal Online, Index Copernicus, Index Islamicus, Infobase Index, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi), OAJI (Open Academic Journals Index), Research Bible, Research Gate, Scopus (Elsevier Bibliographic Databases), SOBIAD (Sosyal Bilimler Atif Dizini), TEI (Türk Eğitim İndeksi), ULAKBİM TR Dizin, WorldCat

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

Doç. Dr. İsmail AVCI

Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Çağış Yerleşkesi, 10145, BALIKESİR

e-mail: mailavci@hotmail.com

Tarih / History

Prof. Dr. Abidin TEMİZER

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

İstiklal Yerleşkesi, 15030, BURDUR

e-mail: abidintemizer@hotmail.com

Sahibi / Owner

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Editörler / Editors

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

İsmail AVCI (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Dil Editörleri / Language Editors

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Tuzla Ü.-Bosna-Hersek)

Ersoy TOPUZKANAMIŞ (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Aleksandar KADIJEVIĆ (Prof. Dr., Belgrad Ü.-Sırbistan)

Eman Abd el-Rahman HAYAJNEH (Doç. Dr., Ürdün Ü.-Ürdün)

Grażyna ZAJĄC (Prof. Dr., Jagiellonian Ü.-Polonya)

İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Montenegro Ü.-Karadağ)

Nalan TURNA (Prof. Dr.-Yıldız Teknik Ü.-Türkiye)

Ozan YILMAZ (Prof. Dr., Sakarya Ü.-Türkiye)

Ömür CEYLAN (Prof. Dr., İstanbul Kültür Ü.-Türkiye)

Slobodan ILIĆ (Prof. Dr., Yakın Doğu Ü.-KKTC)

Zafer GÖLEN (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Dış Temsilciler / Country Representatives

Anastasia ZHERDIEVA (Dr., Kırım)

Anisoara POPA (Prof. Dr., Romanya)

Dimitar V. ATANASSOV (Dr. Öğr. Üyesi, Bulgaristan)

Edith Gülçin AMBROS (Doç. Dr., Avusturya)

Ekrem ČAUŠEVIĆ (Prof. Dr., Hırvatistan)

Ema MILJKOVIĆ (Prof. Dr., Sırbistan)

Emzar MAKARADZE (Prof. Dr., Gürcistan)

Fadıl HOCA (Prof. Dr., Makedonya)

Galina MIŠKINIENĖ (Doç. Dr., Litvanya)

İrfan MORINA (Prof. Dr., Kosova)

Kujtim NURO (Prof. Dr., Kanada)

Kübra KULİYEVA (Doç. Dr.-Azerbaycan)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Karadağ)

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Bosna-Hersek)

Öztürk EMİROĞLU (Prof. Dr., Polonya)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

- Abdullah ÖZDAĞ (Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.-Türkiye)
Âdem CEYHAN (Prof. Dr., Cumhuriyet Ü.-Türkiye)
Ahat ÜSTÜNER (Prof. Dr., Fırat Ü.-Türkiye)
Ahmet KÖÇ (Prof. Dr., Akdeniz Ü.-Türkiye)
Ali Efdal ÖZKUL (Prof. Dr., Yakın Doğu Ü.-KKTC)
Ali KOZAN (Doç. Dr., Samsun Ü.-Türkiye)
Ayşe ÖZKAN (Doç. Dr., Çankırı Karatekin Ü.-Türkiye)
Bülent AKYAY (Doç. Dr., Trakya Ü.-Türkiye)
Canan SEVİNÇ (Necmettin Erbakan Ü.-Türkiye)
Ersoy TOPUZKANAMIŞ (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)
Gürsoy ŞAHİN (Prof. Dr., Afyon Kocatepe Ü.-Türkiye)
Hadi BELGE (Doç. Dr., Amasya Ü.-Türkiye)
Hasan KARAKÖSE (Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Ü.-Türkiye)
İlkay ERKEN (Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)
Mehmet DEMİRÜREK (Prof. Dr., Hitit Ü.-Türkiye)
Mehmet Fatih SANSAR (Dr. Öğr. Üyesi, Ege Ü.-Türkiye)
Mehmet SARIOĞLAN (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)
Neslihan İlknur KOÇ-KESKİN (Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Ü.-Türkiye)
Nesrin GÜLLÜDAĞ (Doç. Dr., Iğdır Ü.-Türkiye)
Nusret GEDİK (Doç. Dr., Marmara Ü.-Türkiye)
Özlem NEMUTLU (Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Ü.-Türkiye)
Ramazan EKİNCİ (Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Ü.-Türkiye)
Ruhi İNAN (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)
Zülfiye KOÇAK (Doç. Dr., Bitlis Eren Ü.-Türkiye)

EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucular,

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada ortaya konulan kültürel birikimi değerlendirmek amacıyla kurulmuş uluslararası nitelikte hakemli bir e-dergidir. Dergide dil, edebiyat ve tarih başta olmak üzere "Osmanlı mirası" içerisinde değerlendirilebilecek alanlara ait konuların tartışıldığı, Osmanlı dönemi ve sonrası kültür hayatına dair tespit ve tahlillerin yapıldığı ve bunların akademik disiplin çerçevesinde ortaya konulduğu özgün yazıların yayımlanması amaçlanmıştır.

OMAD, dörder aylık dönemler hâlinde yılda üç sayı (Mart, Temmuz, Kasım) olarak elektronik ortamda yayımlanmaktadır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

OMAD'ın yirmi sekizinci sayısında 10 makaleye yer verilmiştir. Bu sayıyı yazılarıyla onurlandıran Fatih Koyuncu, Hatice Yıldız, Sunay Deniz, Seden Turamberk Özerden, İbrahim Etem Çakır, Gökhan Civelek, İsa Gökgedik, Mehmet Demiryürek, Pavao Nujić, Damir Matanović, Said Olgun ve Haşım Koç'a; makalelerin İngilizce editörlüğünü yapan Nihada Delibegović Džanić'e ve Türkçe editörlüğünü yapan Ersoy Topuzkanamış'a şükranlarımızı sunuyoruz. Makaleleri büyük emeklerle değerlendiren hakemlerimize de göstermiş oldukları özveri nedeniyle teşekkürü bir borç biliriz.

Dr. Abidin Temizer & Dr. İsmail Avcı
Editörler

FROM EDITORS

Dear readers,

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS) is an internationally refereed academic e-journal, aiming to assess the cultural legacy in the areas once part of the Ottoman domain. JOLS aims to publish original research articles covering language, literature and history subjects within the scope of the "Ottoman legacy". Furthermore, JOLS will publish research on the Ottoman and post-Ottoman cultural and political World.

The *Journal of Ottoman Legacy Studies* is an internationally refereed journal and published electronically three times a year (March-July-November). The publication languages of *Journal of Ottoman Legacy Studies* are Turkish and English.

In this twenty eight issue you will find 10 articles covering different periods of the history of the Ottoman Empire. Many thanks to the Fatih Koyuncu, Hatice Yıldız, Sunay Deniz, Seden Turamberk Özerden, İbrahim Etem Çakır, Gökhan Civelek, İsa Gökgedik, Mehmet Demiryürek, Pavao Nujić, Damir Matanović, Said Olgun and Haşım Koç for their contributions for this issue. We appreciate the help of English language editor Nihada Delibegović Džanić and Turkish language editor Ersoy Topuzkanamış. And special thanks to the referees of the articles for their help and efforts.

Abidin Temizer, Ph.D. & İsmail Avcı, Ph.D.
Editors

İçindekiler / Contents

Fatih KOYUNCU

MUSTAFA RÂGİB'İN MEVLİD-İ NEBÎ'Sİ

Mawlid-i Nebi of Mustafa Ragıb

ss./pp. 477-499

Hatice YILDIZ

SAVAŞ EDEBİYATI VE MEHMET NUREDDİN SEMİN'İN ŞİİRLERİNDE SAVAŞ KARŞITLIĞI

War Literature and Anti-War Attitude in Mehmet Nureddin Semin's Poems

ss./pp. 501-521

Sunay DENİZ

"İKTÜLEGEN" SÖZCÜĞÜNÜN YAPI VE ANLAM ÖZELLİKLERİ

Structure and Meaning Features of the Word "İktülezen"

ss./pp. 523-532

Seden TURAMBERK ÖZERDEN

UTILIZATION OF OTTOMAN TANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN NORTHERN CYPRUS
FOR TOURISM PURPOSES

Kuzey Kıbrıs'ta Bulunan Osmanlı Somut Kültürel Mirasının Turizme Kazandırılması

ss./pp. 533-552

İbrahim Etem ÇAKIR, Gökhan CİVELEK

ISKEÇE/XANHTI UNDER OTTOMAN RULE: SETTLEMENT, DEMOGRAPHY AND
ECONOMIC STRUCTURE (14TH - 18TH CENTURIES)

Osmanlı İdaresinde İskeçe: İskân, Demografi ve İktisadi Yapı (14-18. Yüzyıl)

ss./pp. 553-567

İsa GÖKGEDİK

KIDEMLİ BİR OSMANLI ASKERİNİN GÖZÜYLE SUDAN: ÖMER KÂMİL PAŞA'NIN
SÛDÂN-I MİSRÎ ADLI ESERİNE GÖRE MEHDİ AYAKLANMASI VE İNGİLİZLER

*The Sudan Through the Eyes of a Senior Ottoman Soldier: Mahdi Uprising and the British According to
Work Called "Sûdân-ı Mısırî" by Omar Kamil Pasha*

ss./pp. 569-601

Mehmet DEMİRYÜREK

LEFKOŞA (KIBRIS) MEVLEVİHANESİNİN KURULUŞU VE İLK VAKIFLARI

The Foundation of Mevlevihane in Nicosia and Its First Foundations

ss./pp. 603-618

Pavao NUJIĆ, Damir MATANOVIĆ

JOSEPHINE REFORM OF THE MILITARY FRONTIER AND THE AUSTRO-OTTOMAN WAR
(1788 - 1791) ON THE EXAMPLE OF THE PETROVARADIN REGIMENT

Petrovardin Alayı Örneğinde Avusturya-Osmanlı Savaşı (1788-1791) ve Askerî Sınırdaki Joseph Reformu

ss./pp. 619-640

Said OLGUN
SIRBİSTAN'IN PRİŞTİNE'DEKİ İLK KONSOLOSU LUKA MARINKOVIĆ'İN ÖLDÜRÜLMESİ
(1 TEMMUZ 1890)
The Murder of Serbia's First Consul in Pristina Luka Marinković (1 July 1890)
ss./pp. 641-664

Haşim KOÇ
ETHNOLOGICAL RESEARCH IN THE BALKANS
Balkanlar'da Etnolojik Çalışmalar
ss./pp. 665-666

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

MUSTAFA RÂGİB'İN MEVLİD-İ NEBİ'Sİ

Mawlid-i Nebi of Mustafa Ragıb

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 09.10.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 08.11.2023
Sayfa/ Pages : 477-499
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.251>

Fatih KOYUNCU

(Doç. Dr.), Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, e-mail: fkoyuncu06@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-0118-1566>

Atıf/Citation

Koyuncu, Fatih, "Mustafa Râgıb'ın Mevlid-i Nebi'si", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 477-499.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

MUSTAFA RÂĞIB'IN MEVLİD-İ NEBÎ'Sİ

Mawlid-i Nebi of Mustafa Ragıb

Fatih KOYUNCU

Öz: Hz. Muhammed'in hayatı ve şahsiyetinin konu edildiği başta naat, mevlit, siyer ve hilye gibi türlerde kaleme alınan eserler Klasik Türk edebiyatının dinî muhtevaî metinleri arasında önemli bir yekûn teşkil etmektedir. Hz. Peygamber'e duyulan sevginin göstergesi olan mevlit, özellikle Hz. Muhammed'in doğumunu, bu vesileyle yapılan törenleri ve yazılan eserleri ifade eder. Mevlit metinlerinde genellikle Hz. Muhammed'in veladeti, bazı mucizeleri, peygamberliği, miracı ve vefatı konu edilir. Asırlardır Türk edebiyatında kaleme alınan yüzü aşkın mevlit türündeki metinler arasında özellikle Süleyman Çelebi'nin 812 / 1409-10 yılında yazımını tamamladığı *Vesiletü'n-Necât* isimli eseri ön plana çıkmıştır. İnsanların hem mutlu hem de hüznü günlerinde okunan bu eser birçok dile tercüme edilmiştir. Edebiyatımızda mevlit kaleme alan şairlerden biri de Mustafa Râğıb'dır. Şair hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Eldeki tek nüshada yer alan bilgilere göre Nakşibendi halifesi olduğu ve 1274 / 1857-58 yılında Manastır'da vefat ettiği bilinen Mustafa Râğıb'ın bu eseri 244 beyittir. Manzumede Allah ismini anmanın faziletini, Allah'ın varlığı ve birliğini, Hz. Peygamber'in nurunun yaratılışını, anne ve babasının evlenmesini, annesi Âmine Hanım'ın doğumu hakkında verdiği bilgileri, veladeti esnasında meydana gelen olağanüstü hadiseleri ve miracı anlatan şair, son olarak dua bölümüyle eserini tamamlamıştır. Bu çalışmada Mustafa Râğıb'ın eseri şekil ve muhteva açısından incelenmiş ve elde olan tek nüshadan hareketle *Mevlid-i Nebî*'nin metni okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mevlit, Hz. Muhammed, Türk edebiyatı, Mustafa Râğıb

Abstract: The works written in genres such as naat, mawlid, siyer and hilye which are about the life and personality of the Prophet Muhammad, constitute the majority of the religious content texts of Classical Turkish literature. Mawlid, which is an indication of the love felt for the Prophet Muhammad, especially expresses the birth of the Prophet Muhammad, the ceremonies held on this occasion and the works written. Mawlid texts generally deal with the birth, some miracles, prophethood, ascension and death of the Prophet Muhammad. Among the more than a hundred mawlid-type texts written in Turkish literature for centuries, Süleyman Çelebi's work *Vesiletü'n-Necat*, which he completed in 812 / 1409-10, has come to the fore in every aspect. This work, which is read by people on both happy and sad days, has been translated into many languages. One of the poets who wrote mawlds in our literature is Mustafa Ragıb. There is no information about the poet in the sources. According to the information in the only copy available, this work of Mustafa Ragıb, who is known to be the Naqshbandi caliph and died in Monastir in 1274 / 1857-58, has 244 couplets. In the poem, the poet, who describes the virtue of mentioning the name of Allah, the existence and unity of Allah, the creation of the Prophet's light, the marriage of his parents, the information about his birth given by his mother, Amine, the extraordinary events that took place during his birth and his ascension, finally completes his work with the prayer section. In this study, after giving information about the Mawlid genre, Mustafa Ragıb's work was examined in terms of form and content, and the text of *Mawlid-i Nebi* was presented to the readers, based on the only copy available.

Key Words: Mawlid, Prophet Muhammed, Turkish literature, Mustafa Râğıb

Extended Abstract

In the realm of classical Turkish literature, there are numerous works that show various aspects of Prophet Muhammad's life. The abundance of texts focusing on every stage and facet of his life, like his birth, battles, ascension, physical features, character, and migration, has resulted in the emergence of many genres dedicated to him. Even in non-religious works, the mention of Prophet Muhammad can be seen. Among the literature related to Prophet Muhammad, Mawlid texts hold a significant place. The word "Mawlid" in religious literature, as a (Ism-i Zaman) time-related noun, refers to the birth time of any

individual, but in Islamic literature, it specifically alludes to the birth time of Prophet Muhammad. In Mawlid texts, the focus is generally on the depiction of the Prophet's coming into the world. These texts cover a large range of topics, including the transmission of his light from Prophet Adam to himself, his genealogy, extraordinary events during his birth, his childhood, youth, prophethood, miracles, ascension, his virtuous character, physical attributes, and his passing. Over time, the Mawlid, written in connection with the birth of Prophet Muhammad, has become synonymous with religious ceremonies where Vesiletü'n-necat is recited. In Turkish literature, there are over a hundred instance related to the Mawlid genre. The masterpiece of this genre in our literature is Vesiletü'n-necât, written by Süleyman Çelebi in 812 (1409-10). Since its composition, this text has been known for centuries, being recited on various occasions, and continues to be read today. The work has been translated into different languages like Circassian, Georgian, English, Greek, Kurdish, Tatar, Bosnian, and Arabic. From the day it was written, the popularity of the Mawlid, propagated not only in places of worship but also read on joyous and sorrowful occasions for the purpose of worship, has gained the approval of society. The popularity of Vesiletü'n-necât has influenced some authors to compose Mawlids as well. Mustafa Râgıb is also one of the authors of Mawlid in the 19th century. According to the information in the manuscript, Mustafa Râgıb was from Bursa and was known by the nickname "Kitapçı" (the Bookseller). The poet, who was a Naqshbendi scholar, passed away in Monastir in 1274 (1857-58). It is understood from the information that the poet spent the latter part of his life in Monastir, where he had influence due to being a Naqshbendi caliph.

By examining biographical and bibliographical sources, no other poet named Mustafa using the pen-name Râgıb has been found in this century. Mustafa Râgıb, who took Süleyman Çelebi's work as an instance, demonstrated knowledge of Islamic history, events, and relevant verses and hadiths in his composition. These aspects confirm the poet's recognition as a scholar in the field. The poet, in the text, did not specify any title for his book. Due to the content of the work, it has been given the name "Mawlid-i Nebî." There is no information about the date when the Mawlid was written. Considering the poet's date of death, we can say that the work was written before 1857-58. When compared with Vesiletü'n-necât, some similarities and differences are observed in this work. Mustafa Râgıb's choice of certain words and suffixes used in the Mawlid, typical of the Old Anatolian Turkish period, indicates the influence of Süleyman Çelebi's Mawlid. Although Vesiletü'n-necât is taken as an example, Mustafa Râgıb's work contains more Arabic and Persian words and expressions, influenced by the era in which it was written. Firstly, in this work, unlike Vesiletü'n-necât, the mesnevi poetic form is not preferred. In the available copy, the initial part named "kita-i kebire" is rhymed in accordance with the kasida poetic form, unlike the other sections. The identified manuscript contains 244 verses. The poet generally opts for a simple language in the work, and in some verses, he refrains from using Arabic and Persian expressions altogether. The text predominantly employs Arabic and Persian words known to the general public of that era. The poet incorporates excerpts from certain verses of the Quran and hadiths. The poet prioritizes societal benefit over artistic concerns. In the identified manuscript, there are numerous adjustments related to aruz (prosody) stemming from both the compiler and the poet. Mustafa Râgıb's Mawlid-i Nebî is significant in continuing the tradition of Mawlid and contributing to the literature.

Giriş

Klasik Türk edebiyatı metinleri arasında Hz. Muhammed'in çeşitli yönleriyle konu edildiği eserlerin sayısı oldukça fazladır. Onun doğumu, savaşları, miracı, hilyesi, şemali ve hicreti gibi hayatının her safhası ve yönünü ele alan metinlerin çok olması, hakkında birçok türün teşekkül etmesini netice vermiştir. Ladinî eserlerde bile Hz. Muhammed'in anıldığı görülmektedir. Hz. Muhammed'le ilgili literatür arasında mevlit metinleri önemli bir yer tutmaktadır. İsm-i zaman olarak herhangi bir kimsenin doğum vakti anlamına gelen mevlit kelimesiyle dinî literatürde, Hz. Muhammed'in doğum zamanı kastedilmektedir. Mevlidlerde genellikle Hz. Muhammed'in dünyaya gelişi tasvir edilmekle beraber nurunun Hz. Âdem'den itibaren kendisine kadar geçişi, soyağacı, doğumu esnasında meydana gelen olağanüstü hadiseler, çocukluğu, gençliği, peygamberliği, mucizeleri, miracı, güzel ahlakı, fiziki yapısı ve vefatı gibi konulara da değinilmektedir. Mevlidler esas itibarıyla Hz. Peygamber'e duyulan muhabbet saikiyle kaleme alınmış, çoğunlukla mesnevi nazım şekliyle yazılan eserlerdir.

Zamanla Hz. Peygamber'in doğumu münasebetiyle kaleme alınan mevlit, *Vesîletü'n-necât*'in okunduğu dinî törenlere de ad olmuştur.¹

Daha hayattayken kendisini tazim için şiirlerin söylenmesi ve Hz. Muhammed'in şairleri taltif etmesi onunla ilgili eserlerin, özellikle mevlit metinlerinin yazılmasına ilham kaynağı olmuştur. Arap edebiyatında hicri ikinci asrın sonlarında mevlit metinlerine rastlanmaktadır.² Fars edebiyatında Arap ve Türk edebiyatına göre daha az sayıda metin bulunmaktadır. Türk edebiyatında mevlit türüyle ilgili yüzü aşkın örnek verilmiştir.³ Tespit edildiği kadarıyla edebiyatımızda mevlit türündeki ilk eser XIV. asırda yazılmıştır. Mustafa Darîr'in *Siretü'n-nebi*'sindeki mevlit manzumesi müstakil olmamakla birlikte bu türe dair ilk Türkçe örnek olarak bilinmektedir. Halk arasında rağbet gören bu eser mevlit türünde yazılan metinlere kaynaklık etmiştir. İlk müstakil Türkçe mevlit metinleri XV. asırda kaleme alınmıştır.⁴ Mevlit yazımına bu dönemde rağbet edilmiştir. Tezkire yazarı Latîfi kendi zamanına kadar yüzden fazla mevlit gördüğünü ifade eder.⁵ Eldeki bilgilere göre ilk müstakil mevlidin *İskendernâme* müellifi Ahmedî tarafından 810 / 1407 yılında yazıldığı kabul edilmektedir.⁶ Elbette ki bu türün edebiyatımızdaki şaheseri 812 / 1409-10 tarihinde Süleyman Çelebi'nin kaleme aldığı *Vesîletü'n-necât*'tır. Bu metin yazıldığı zamandan itibaren asırlar boyunca rağbet görerek türlü vesilelerle okunmuş ve günümüzde de okunmaya devam etmektedir. Eser Çerkezce, Gürcüce, İngilizce, Rumca, Kürtçe, Tatarca, Boşnakça ve Arapça gibi muhtelif dillere tercüme edilmiştir.⁷ Yazıldığı günden beri şöhreti yayılan mevlit sadece ibadethanelerde değil, insanların mutlu ve hüzünlü günlerinde ibadet maksadıyla okunmuş ve toplumun hüsn-i kabulüne mazhar olmuştur. *Vesîletü'n-necât*'ın bu şöhreti bazı müelliflerin mevlit kaleme almasında etkili olmuştur. Türk edebiyatında Ahmedî⁸, Hamdullah Hamdî⁹, Lâmiî Çelebi¹⁰, Süleyman Nahîfî¹¹, Osman Siraceddin¹² ve İhracızade İsmail Hakkı Toprak¹³ farklı dönemlerde mevlit yazan bazı şairlerdendir. İncelediğimiz eserin müellifi Bursalı Kitapçı Mustafa Râgıb da 19. asırdaki mevlit sahibi müelliflerden biridir. Mevlit türü ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda Mustafa Râgıb'ın bu eserinden bahsedilir.¹⁴

¹ Mevlit kelimesi ve türü için bk. Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatında Türler* (Ankara: Grafiker Yay., 2020), 174-175; M. Fatih Köksal, *Mevlid-nâme*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011), 26-34; Ahmet Özel, "Mevlid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 475-479. Ayrıca mevlit merasimleri için bk. Salahaddin Bekki, "Geleneksel Mevlid İcraları ve Yunus Emre İlahileri (Değişim ve Dönüşüm: Kırşehir İli Örneği)", *Yunus Emre Kitabı*, (Aksaray: Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yay., 2017): 256-262.

² İsmail Durmuş, "Mevlid (Arap Edebiyatı)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 480.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Neclâ Pekolcay, "Türkçe Mevlid Metinleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1950); Hasibe Mazioğlu, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler", *AÜDTCF Türkoloji Dergisi* 1 (1974): 31-62; Hasan Aksoy, "Eski Türk Edebiyatı'nda Mevlidler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9 (2007): 323-332; Köksal, *Mevlid-nâme*, 58-82; Rifat Kütük, *Türk Edebiyatında Mevlid ve Muslihî'nin Gül-eşan İsimli Mevlidi*, (Erzurum: Ertual Akademi Yayıncılık, 2018): 12-86.

⁴ Kütük, *Türk Edebiyatında Mevlid*, 7.

⁵ Latîfi, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, (Ankara: AKMB Yay., 2000): 135.

⁶ Köksal, *Mevlid-nâme*, s. 31.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Kemikli (ed.), *Mevlid Külliyyatı I*, (İstanbul: DİB Yay., 2016).

⁸ bk. İsmail Ünver, "Ahmedî'nin İskender-Nâmesindeki Mevlid Bölümü", *TDAY Belleten* 25 (1977): 355-411.

⁹ bk. Süleyman Eroğlu, "Hamdullah Hamdî ve Mevlidi", *Mevlid Külliyyatı II*, (İstanbul: DİB Yay., 2016): 155-259.

¹⁰ bk. Süleyman Eroğlu, *Bursalı Lamiî Çelebi Mevlidü'r-Resûl*, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2011).

¹¹ bk. Adem Ceyhan, "Süleyman Nahîfî'nin Mevlidü'n-Nebî Mesnevisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2000): 89-141.

¹² bk. Ramazan Ekinci, "Erzurumlu Osman Siraceddin ve Mevlid-i Şerifi", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2011): 262-289.

¹³ bk. Alim Yıldız, "İhracızade İsmail Hakkı ve Mevlidi", *Mevlid Külliyyatı III*, (İstanbul: DİB Yay., 2016): 205-225.

¹⁴ Kütük, *Türk Edebiyatında Mevlid*, 49; Köksal, *Mevlid-nâme*, 69.

1. Mevlid-i Nebî Müellifi Mustafa Râgıb

Biyografik ve bibliyografik kaynaklar incelendiğinde 19. asırda Râgıb mahlasını kullanan birçok şairin olduğu görülmektedir. Yazmada yer alan bilgilere göre, Mustafa Râgıb Bursalı olup Kitapçı lakabıyla anılmıştır. Nakşibendi âlimlerinden olan şair, 1274 / 1857-58 yılında Manastır'da vefat etmiştir. Eserin zahriyesinde bu bilgiler şöyle ifade edilmiştir: “Ulemâ-yı hulefâ-yı Nakşibendiyye'den Bursalı Kitâbcı Mustafa Râgıb Efendi'nin Mevlid-i Nebî manzûmesidir. El-müteveffâ fî 1274 fî Manastır.” Şairin özellikle ömrünün ahirini Manastır'da geçirdiği, Nakşibendi halifelerinden olması hasebiyle orada bir nüfuz sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Biyografik ve bibliyografik kaynaklar incelendiğinde bu asırda adı Mustafa olup Râgıb mahlasını kullanan bir şaire rastlanmamıştır. Vefat tarihi aynı olan ve Râgıb mahlasını kullanan Esad Paşa'nın oğlu vardır. Fakat onun Eyüp'te medfun olduğu bilgisi verilmiştir.¹⁶ İncelediğimiz eserin müellifi ise Manastır'da vefat etmiştir. Hayatı hakkında bu bilgiler sahip olduğumuz müellifin sanatıyla ilgili eldeki eserden hareketle bazı şeyleri söylememiz mümkündür. Öncelikle mevcut yazma nüsha bazı problemleri barındırmaktadır. Bundan dolayı müstensihden kaynaklanan hatalar, müellife mal edilme yanlışını doğurabilir. Şairin Bursalı olması mevlit türünde bir eser kaleme almasında önemli bir etkidir. Zira Süleyman Çelebi'yle beraber Bursa birçok mevlit müellifine beşiklik etmiştir. Süleyman Çelebi'nin eserini örnek alan Mustafa Râgıb'ın İslam tarihindeki olaylara, işlediği konuyla ilgili ayet ve hadislerle vâkıf olması zahriyede şairin âlim sıfatıyla anılmasını teyit eden hususlardır. Şairin bazen meramını anlatmada kusur olabilecek ifadelerle yer vermesi ve eserde vezin aksaklıklarına rastlanması onun şairlik kabiliyetinin çok da iyi olmadığını göstermektedir.

2. Mevlid-i Nebî

Türk edebiyatında özellikle 15. asırdan itibaren her dönemde mevlit türündeki eserlere rastlanmaktadır. Mustafa Râgıb'ın yaşadığı dönem olan 19. asırda da bu türde yazılmış birçok metin bulunmaktadır. Şair, kitabına herhangi bir ad verdiğini metinde ifade etmemiştir. Zahriyede eserin muhtevasından dolayı Mevlid-i Nebî ismi verilmiştir. Mevlidin kaleme alındığı tarihe dair bir bilgi yoktur. Şairin vefat tarihinden dolayı eserin 1857-58 yılından önce yazıldığını söyleyebiliriz. Müellif eserinde isminin Mustafa, mahlasının da Râgıb olduğunu belirtir. Bazı yerlerde tam adını bazı beyitlerde sadece mahlas olarak kullandığı Râgıb'ı tercih etmiştir.

Rû siyeh kalbi perişân *Muştafâ Râgıb* ile
Yarlıgamağ cürmini gâffâr için yâ Rabbenâ (b. 240)

Yâ ilâhî ümmetinün cürmini 'afv eylegil
Râgıb'un yüzini kılma iki 'âlemde kara (b. 39)

Dinî şahsiyetlerin eser kaleme alma sebeplerinden biri de arkalarından hayır dua edilmesine vesile olacak, insanlara fayda sağlayacak kitap bırakma arzusudur. Müellif de okudukça kendisine dua edilmesine vesile olması için bu eseri kaleme aldığını ifade eder. Ayrıca okuyanın, okutanın, dinleyeninin ve yazanın Allah'ın affına mazhar olmasını ümit eder:

Ey birâderler okudukça bu mevlüd-ı şerîf
Muştafâ Râgıb günehkâra ricâmızdır du'â

Oğuyanı okudanı dinleyenini yazanı
Mağfiret kıl vir murâdın yâr için yâ Rabbenâ

Bu eserle *Vesiletü'n-necât* karşılaştırıldığında bazı benzerliklerle beraber farklıların da söz konusu olduğu görülmüştür. Mustafa Râgıb'ın mevlidinde Eski Anadolu Türkçesi

¹⁵ Kazım Yaşar Koprıman, “XX. Yüzyılın Başlarında Manastır”, *Atatürk ve Manastır Sempozyumu Bildiri Kitabı I*, (1998): 52.

¹⁶ Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî I*, haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı (Ankara: Bizim Büro Yay., 2001): 321.

döneminde kullanılan bazı kelime ve ekleri tercih etmesi Süleyman Çelebi'nin mevlidindeki etkiyi göstermektedir. Her ne kadar *Vesîletü'n-necât* örnek olarak alınsa da Mustafa Râgıb'ın eserinde Arapça ve Farsça kelime ve terkipler yaşadığı dönemin de etkisiyle daha çoktur. Öncelikle bu eserde *Vesîletü'n-necât*'tan farklı olarak mesnevi nazım şekli tercih edilmmiştir. Eldeki nüshada ilk bahir kıta-i kebire diğer bölümler kaside nazım şekline uygun olarak kafiyelenmiştir. Bu, mevlit geleneğinde pek tercih edilmeyen bir nazım şeklidir.¹⁷ Süleyman Çelebi'nin mevlidi nüsha ve neşir farklarına göre 800¹⁸, 732 ve 480¹⁹ beyitten oluşmaktayken Râgıb'ın eseri, eldeki tek nüshaya göre 244 beyittir. Muhteva açısından kıyas edildiğinde Hz. Muhammed'in hicreti, bazı vasıflarının anlatılması, hastalanması ve vefatı bölümleri Mustafa Râgıb'ın mevlidinde yer almamaktadır. Buna karşılık Râgıb'ın mevlidinde Hz. Peygamber'in anne ve babasının evlenmesine daha çok değinilmiştir. Aşağıdaki beyitler Süleyman Çelebi'nin mevlidi ile Mustafa Râgıb'ın eseri arasındaki benzer söyleyişleri göstermektedir. Özellikle ortak kelimelerin tercih edilmesi dikkat çekicidir.

Vesîletü'n-necât	Mevlid-i Nebî
Allâh adı olsa her işin öñü Hergiz ebter olmaya anın sonu ²⁰ (s. 79)	Şanlı ef'âlün öñi başlansa ismu'llâh ile Hep kolaylıkla biter ebter kalur şanma dilâ (b. 3)
Var iken ol yok idi ins ü melek Arş u ferş u ay u güneş hem nüh-felek (s. 80)	Anı var itdi te'âlâ ins ü cin cins-i melek Yoğ iken cennet ceheennem 'arş u kürsî yer semâ (b. 15)
Cümle zerrât-ı cihân idüp nidâ Çağrışuben didiler kim merhabâ (s. 87)	Cümle mevcûdât-ı 'âlem ser-te-ser ey serverâ Bir âvâzdan 'aşk ile şevk ile didi merhabâ (b. 63)
Secde kıldı Kâ'be gördi hâs u âm Düşmedi bir taşı hoş kıldı kıyâm (s. 90)	Ka'be Beytu'llâh secdeye varup kalktığıñı Bir taşı düşmeksizin gördi anı bay u gedâ (b. 99)
Sâve bahri yire geçdi ser-te-ser Kimse anda bulmadı sudan eser ²¹	Hem dañi deryâ-yı iklîm-i Buhayra ol gice Kuruyup kalmadı anda zerrece bir kaatre mâ (b. 104)
Bir murassa tâc bir hulle kemer Hem dahi al bir burâk-ı muteber (s. 93)	Anı alup katına Cibrîl gelüp peygamberün Bir muraşşâ 'tâc ile hulle kemer dünyâ-bahâ (b.139)
Tarfetü'l-ayn içre ol Sultân-ı ümem Geldi Kuds'e irdi vü basdı kadem (s. 95)	Tarfetü'l-'ayn içre ol Akşâ'ya başdı çün kadem Enbiyâ ervâhî cümle kıldı aña iktidâ (b. 149)
Zâtıma mir'ât idindim zâtını Bile yazdım adım ile adını (s. 100)	Senden isti'dadı özge mu'teber halk itmedim Kimseyi illâ seni mir'ât idündüm zâtıma (b. 185)
Ger dilersiz bulasız oddan necât Aşk ile derd ile idin es-salât (s. 80)	Ey karındaşlar dilersenüz ceheennemden necât Cân u dilden 'aşk ile şevk ile diyün eş-şalât (b. 12)

2.1. Eserin Şekil ve Dil Hususiyetleri

Eserin tespit edebildiğimiz tek nüshasında 244 beyit bulunmaktadır. Eldeki nüshaya göre nazım şekli olarak ilk bölümde kıta-i kebire tercih edilmiş, tasliye beyitlerinden sonra ilk beyitler musarra olup kaside gibi kafiyelenmiştir. Eserde kullanılan aruz kalıbı "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün"dür. Metinde vezin aksamaları, imale ve zihaf gibi aruz kusurlarının sayısı fazladır. Özellikle bazı kelimelerin müstensih tarafından yazılmaması vezin aksamalarına sebep olmuştur. Eserin serlevhasına "Bî'smi'llâhî'r-Rahmâni'r-Rahîm" yazılıdır. Müellif, mevlit gibi bazı türlerde görüleceği üzere bütün geçişlerde tasliye beytine yer vermiştir. Toplamda dokuz yerde kullanılan bu beyitte ceheennem ateşinden kurtulmak için Hz. Muhammed'e gönülden salavat getirilmesinin gerektiği vurgulanır:

¹⁷ Farklı nazım şekillerinin kullanıldığı başka eserler de bulunmaktadır. Mesela bk. Hasan Kaya, "Abdî Mevlidi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 130; Seydi Kiraz, "Enverî-i Erzincânî ve Mevlüd-i Şerîfî", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*, 23 (2019): 470; İlyas Kayaokay, *Bolkvâdze-zâde İbrahim Kadem ve Manzum İki Eseri, Delîlü'l-Harameyn ve Mevlidü'n-Nebî*, (İstanbul: DBY Yay., 2020): 33-36.

¹⁸ M. Fatih Köksal, *Süleyman Çelebi ve Vesîletü'n-Necât*, (Ankara: TDK Yay., 2022).

¹⁹ F. Kadri Timurtaş, *Mevlid Süleyman Çelebi*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1980).

²⁰ Bu tabloda benzer beyitlerin sayısı daha fazla olduğu için Mehmet Akkuş tarafından hazırlanan neşir tercih edilmiştir. Bk. Mehmet Akkuş, "Vesîletü'n-Necât", *Mevlid Külliyyatı I*, (İstanbul: DİB Yay., 2016): 79-103.

²¹ Timurtaş, *Mevlid*, 34.

*Ey karındaşlar dilerseñüz cehennemden necât
Cân u dilden 'aşk ile şevk ile diyün eş-şalât*

Eserde ımızğanur, çoçdum, ırgürmege, yarlıgamak gibi o dönem için arkaik olan kelimelere yer veren şair, *Vesîletü'n-necât*'ın etkisiyle Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan -ısar / -iser, -gıl / -gil, -uban / üben gibi ekleri tercih etmiştir. Eserde mücerret kafiye kullanan şair dua bölümünde mürdef kafiyeyi tercih etmiştir. Bu bölümde akıcılığı ve etkinliği arttırmak için redife de yer vermiştir. *Vesîletü'n-necât*'ın örnek alınmasının etkisiyle daha çok Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlanılan vezin tasarrufları bu eserde de mevcuttur. İmale-i maksurenin sayıca fazlalığı ve aruz kusurlarından zihafa metinde sıklıkla rastlanılması bunu göstermektedir. Bunun sebeplerinden biri de şairin özellikle sanat kaygısından ziyade halkın geneline hitap eden bir üslup benimsemesidir. Örnek olarak aşağıdaki ilk iki beyitte zihafılar gösterilmiş, diğer beyitte de imaleler belirtilmiştir:

Allâh adı dâ'imâ vird eyle cânâ her nefes
Gönlüne şaykal virür cânâ gıdâ derde şifâ

Hzret-i 'Abdullâh'a bâ-emr-i Hakk oldu likâ
Bir âvâzdan 'aşk ile şevk ile didi merhabâ

Kıla ancak zât-ı Âdem secde Hakk'adır hemân
Âdem'e baş egmeyenün adı şeytândır şehâ

Bazı Türkçe kelimelerin son hecesinde yer alan a sesini "he" harfi yerine "elif" harfiyle göstermiştir. Şair bazen kafiye kelimelerini Türkçe sözcüklerden tercih etmiştir:

Âdem'ün yüzün münevver eyleyince nür hemân
'Aksi zât-ı Âdem'i kapladı hep başdan başa

Âsiye Meryem ü Sârâ hzret-i Havvâ'yı ben
Görmeyince çevre yanımda dilim aldı tasa

Şair eserde genellikle sade bir dil tercih etmiş hatta bazı beyitlerde Arapça ve Farsça tamlamalara hiç yer vermemiştir. Metinde çoğunlukla o dönem için toplumun genelinin bileceği Arapça ve Farsça kelimeler kullanmış, Kur'an'daki bazı ayetlerden ve hadislerden iktibaslar yapmıştır. Fakat bazı Arapça ibareler de bulunmaktadır:

Yâ ilâhî ümmetinün cürmini 'afv eylegil
Râgıb'ın yüzünü kılma iki 'âlemde kara

Merhabâ ey mahrem-i esrâr-ı sübhâne'llezî
Merhabâ levlâke levlâkûn me'âli merhabâ

Birdir ol yokdur şerîki ne şebîhi ne nazîr
Yahluku'llâhu te'âlâ mâ yürîd ve mâ yeşâ

2.2. Eserin Muhtevası

Mustafa Râgıb'ın mevlit manzumesinin ilk bölümü tevhid faslıdır. Şair, Allah isminin her zaman gönülden zikredilmesi gerektiğini ve bütün mevcudatın onunla varlık âlemine geldiğini söyler. Naklettiğine göre, bir işe başlarken Allah adıyla başlamak vacip olmuştur. Bir işe başlanmadan Allah'ın adı anılırsa o iş kolaylıkla biter. Allah adını daima anmak kalbe cila, cana gıda ve derde şifa verir. İhlasla Allah adını çokça anmak, günahların bağışlanmasına ve cehennemden kurtuluşa vesile olur. Her yerde Allah adını anmak rahmet menzillerini ve mağfiret makamlarını açar. Allah adını zikretmek kalbin maneviyatla dolmasını ve gönlün safa bulmasını sağlar. Evvel, ahir, zahir ve bâtın; Allah'tır. Onun varlığının başlangıcı ve zatının nihayeti yoktur. Allah birdir, onun bir ortağı, eşi ve benzeri yoktur. Dilediğini yaratır ve herkesin gönlündekini ihsan eder. Toplam on beyitte Allah'ın varlığı ve birliğini anlatan şair, on birinci beyitte bu mevlidin okundukça kendisine dua edilmesini ister ve tasliye beytine yer verir.

Şair daha sonra Hz. Peygamber'in nurunun yaratılması ve ondan diğer varlıkların vücuda gelmesini anlatır. Müellifin naklettiğine göre, Allah kâinatı yaratmadan önce ism-i azam mazharı ve mukaddes sırrın mahremi olan Hz. Muhammed'in nurunu yaratmıştır. O yaratıldığında insanlar, cinler, melekler; cennet, cehennem, arş, kürsî, yeryüzü ve sema yoktu. Bütün ruhlar onun nurundan yaratıldı. Nurunun zerresinden ay ve güneşteki ışık vücuda geldi. O yüce nurun parıltılarıyla iki âlem aydınlandı. Yüceliğin, üstünlüğün ve mükemmelliğin merkezi onun zatıdır. Hz. Muhammed, peygamberlerin efendisi, temiz kulların övüncü, evliyanın rehberi ve meleklerin önderidir. Yaratılıştaki ve ahlakta diğer peygamberlerin üstünüdür. Ümmeti olanlar onun aşkının ateşinden yanmalıdır ve sünnetini baştan başa kendine süs olarak kuşanmalıdır. Râgıb, onun hakkında ne söyleneceği denizden bir katre olacağını belirterek Hz. Muhammed'in üstünlüğünü ifade etmekte bu kadarıyla yetineceğini söyler.

Bu bölümden sonra Hz. Muhammed'in nurunun intikalinden bahseder. Nakledildiğine göre, Allah Hz. Âdem'i yarattı ve onun alınına Hz. Muhammed'in nurunu yerleştirdi. Âdem'in yüzünü aydınlatan nurun aksi onun zatını baştan başa kapladı. Allah meleklerle Âdem'e hürmetle secde etmelerini emretti. Âdem'e secde etmeyen sadece şeytan oldu. Âdem'deki bu nur Havva'ya intikal etti. Şit peygamber doğduğunda bu nur, ona geçti. Hz. İbrahim o nurla Nemrud'un ateşinden kurtuldu, o nurla İsmail'e koç feda oldu. Bu nur sırasıyla Hz. Muhammed'e ulaştı. Şair bu bölümün sonunda ümmetin günahlarının affi ve yüzünün iki âlemde kara çıkmaması için Allah'a niyazda bulunur.

Şair bundan sonra Hz. Muhammed'in veladeti bahrine yer verir. Râgıb ilk olarak Hz. Âmine ve Abdullah'ın izdivacından bahseder. Onları ay ve güneşe benzetir. Anlattığına göre, recep ayının ilk cuma gecesinde evlendiler ve evleri nurla doldu. O gece Hz. Muhammed'in nuru intikal etti ve cennetin kapıları açıldı. Melekler bu kutlu haberi birbirlerine müjdelediler. Kara ve denizdeki bütün canlılar dile gelip bu hamileliği birbirlerine söylediler. Peygamber'in annesi, kendisinde bir hâlsizlik zuhur edince hamile olduğunu anladı. O gece melekler evinin etrafında döndüler, yeryüzü semaya kadar meleklerle doldu. Âmine Hanım bunun kendisi için kutlu bir haber olduğunu anladı. Melekler ona: "Sen gizli bir nura hamilesin, bu gece senin başına saadet tacı konuldu. Ebede kadar onun gibisi dünyaya gelmeyecektir. Onun kıymeti ve şanı yücedir, o son peygamberdir." dediler. Şaire göre Âmine Hanım'ın hamileliği sırasında vukua gelen hadiseler yazılsa defterler kifayetsiz kalacaktır.

Mevlidin asıl bölümü olan veladet bahrini Râgıb şöyle anlatır: Hz. Muhammed'in doğumu sırasında ince bir kumaştan döşek serildi ve Âmine Hatun bunu görünce doğumun başladığını anladı. Rebiyülevvel ayının 12. gecesi, Pazartesi gecesiydi. Huriler, Hz. İsa'nın annesi Meryem, Firavun'un karısı Asiye ve Hz. İbrahim'in hanımı Sare geldi. Onlar Âmine'nin arkadaşı, elinden tutanı ve teselli vereni oldular. Türlü türlü güzelliklerle müjdelediler. Doğum vaktinde çok susayan Âmine Hanım'a sütle karışık bir bardak dolusu şerbet sundular. Yer ve gök nurla doldu, doğu ve batı Âmine'nin gözüne nurdan göründü. Bir beyaz kuş onun karnını mesh etti ve o vakitte Hz. Muhammed doğdu. Bütün varlıklar bir ağızdan merhaba dediler. Semadaki yıldızlar sanki mutluluktan yere düştü. İki âlemin nuru, nebilerin reisi, insanların ve cinlerin peygamberi, iyiliğin kaynağı, miraçtaki sırların mahremi, levlak hadisinin meali, peygamberlerin şahı, peygamberlik hazinesinin kilidi, dinin şahı, sevinç ikliminin sultanı, ayağının tozu âlemdakilere göz sürmesi olan peygamberlerin reisi, Allah'ın hazinesinin ve arşının nuru, şefaatin kaynağı, zatı herkese şifa kaynağı, hakikat hazinesinin tılsımı, bütün nurların madeni, âlemin övüncü, feyiz tecellilerinin nuruna mazhar olan, hayırlı işleri dağıtan, âlemlerin rahmeti, günahkârlara şefaahat eden peygamber doğduğunda âlem nurla kaplandı. Cehennemin kapıları kapandı, cennetin kapıları açıldı. Allah cenneti öyle süsledi ki huri, gılman ve vildanlar raksa geldi. Bu doğumu kutlamak için Cebrail, Mikâil, İsrail ve bütün melekler semadan indi. Onlar nurdan ibriklerle güzel kokulu su saçtılar. O ismeti, iffeti ve soyu yüce olan Âmine doğu ve batının nura büründüğünü gördü. Âmine'nin aktardığına göre, Kâbe'nin doğu ve batısına üç âlem dikildi. Peygamberin annesi, Asiye, Meryem ve Havva'yı yanında görmeyince hüznünlendi. Yanında göz aydınlığını, can paresini görmeyince hanesi, hüznü evi

oldu. Etrafına bakınırken bir köşede yanına nur erişti. Oğlunun mübarek yüzü kibleye karşıydı ve Allah'ı anmaktaydı. Yanına gittiğinde Allah'a şöyle yalvardığını duydu: “Ümmetim için bedenimi ve canımı feda ettim, senden arzum ümmetimidir.” Annesi onu kucakladığında Allah'ı zikrettiğini işitti. İnce yeşil bir kumaşla sarılmış olan çocuğun temiz kokusu misk ve amber gibiydi. Annesinin gönlü tatmin oldu, gam ve kederi kayboldu. Bedenine Allah'tan yeni can geldi. Râgıb, kapısının bekçisi Cebrail ve Mikâil olan Peygamber'i anlatmakta muvaffak olamayacağını söyler. Tasliye beytiyle bu bölüm son bulur.

Bir sonraki bahiste Hz. Muhammed'in doğduğu vakitte meydana gelen bazı mucizeler anlatılır. Nakledildiğine göre, Hz. Peygamber'in dedesi o gece Kâbe'de bulunuyordu. Kâbe'nin dört köşesinin birbirine selam verdiğini, Kâbe'nin bir taşı düşmeksizin secdeye yatıp kalktığını gördü. Mekke'ye dini getiren, küfrü yıkan ve putları kıranın bu gece dünyaya geldiğini söyledi. Kâbe'deki putlar yere düştü ve her biri yüz parça oldu. Farsların iki bin yıldan beri yanan ateşi söndü. Kutsal kabul edilen Save gölü kurudu. Meşhur İran hükümdarı Nuşirevan'ın yirmi yılda zorla yaptırdığı sarayının burçları yıkıldı. Peygamber'in doğduğu gece bir deprem oldu. Kiliseler öyle bir yıkıldı ki toprakla bir oldu. Orada bir yapının olduğuna insanların inanması için şahitlik edecek biri gerekirdi. Melekler ve temiz insanlar mutlu oldular. Semadaki yıldızlar ve felekler mutluluktan döndü. Saadet kürsüsünün nöbetçisi o gece doğdu. Onun sedası ebede kadar yok olmayacaktır. Şair yine cehennemden kurtuluşa vesile olması niyazıyla tasliye beytine yer verir.

Bu bölümden sonra Hz. Muhammed'in nübüvveti konu edilir. Râgıb'ın aktardığına göre, ezelden beri nübüvvet tacı Hz. Peygamber'de gizlenmişti. Kırk yaşına geldiğinde bir Kadir Gecesi'nde peygamberlik vazifesi verildi. Onun temiz cismi ve içi tamamen nurla doluydu. Âlem onun zatı etrafında pervane gibi dönüyordu. Onun nuru bütün varlığın yaratılma sebebiydi. Uykudayken yanında olanı görür, söylenen sözleri işitirdi. Her peygamber bir yükselen nurdur; fakat o parlayan nurları kendisinde toplayandır. Sadece insanların ve cinlerin peygamberi değildir. Onun daveti cihandaki zerrelere dahi kapsar. Bazı mucizelerini anlatan şairin aktardığına göre hayvanlar dile geldi, ağaçlar secdeye kapandı, avucunun içindeki taşlar konuştu. Herkesi dine davet etmek için nurlu kalbine bir ses erişti. Bütün peygamberlere Mescid-i Aksa'da, meleklerle semada imam oldu. Kur'an ayetleri Cebrail aracılığıyla nazil oldu. Onun en büyük mucizesi ve kitapların en faziletlisi Kur'an'dır. Şair, Hz. Muhammed'in şefaatinin eksik etmemesini isteyerek bu bölüme tasliye beytiyle son verir.

Miraç bölümüne geçen müellif bu hadiseyi şu şekilde anlatır: Cebrail, Allah'ın emriyle hürmet etti. Rıdvan cennetine gidip Hz. Muhammed'in geleceğini müjdeledi ve cennetin kapıları açıldı. Ona bin yıldan beri âşık olan, gözü yaşlı ve hızlı giden Burak adlı bir binek bu haberi bekliyordu. Cebrail süslü bir taç, elbise ve kemer getirdi. Ümmühanî'nin evinde ya da Kâbe'deki Hatim bölümünde Hz. Peygamber uykudayken Cebrail seslendi. O da kalkıp Cebrail'e merhaba, dedi. Cebrail, Hz. Muhammed'in göğsünü göbeğine kadar yardı, orda olan siyah bir lekeyi İsrail ve Mikâil adlı meleklerle beraber yıkadı. Cebrail, Hz. Muhammed'e Allah'ın zatını göstermek için kendisini davet ettiğini ilettili. Meleklerin, Sidre'nin, Tuba'nın ve gökyüzünün kendisini beklediğini söyledi. Bütün sema muhtelif mücevherlerle süslenmişti. Bu gece bütün dilekler kabul oldu. Dokuz felek ayağının tozuna yüzünü sürmeyi arzu etti. Hz. Muhammed, Burak'a binince göz açıp kapayınca kadar Mescid-i Aksa'ya ulaştı. Peygamberler ona tabi olup arkasında dört rekât namaz kıldılar. Hepsi övgü dolu sözler söyleyip miracını tebrik etti. Sahratullah adı verilen muallak taşından semaya kadar uzanan bir merdiven kuruldu. Cihan şahı, ayağını bastığı anda semanın kapılarının açıldığını gördü. Bütün melekler sıra sıra karşılamaya geldiler ve miracını tebrik ettiler. Cebrail, Sidre'ye kadar yolculuğuna eşlik etti ve bundan öteye gidemeyeceğini söyledi. Nurlarla kaplı Sidre'de Hz. Muhammed, aşkı rehber edindi ve onunla seyrana çıktı. Dünyevi bedenden uzaklaşıp vahdete ulaştı. Refref'le cennete revan oldu. Allah'ın huzuruna geldiğinde kulağına bir ses ulaştı: “Senden kabiliyeti muteber olan bir kimseyi yaratmadım, seni zatıma ayna yaptım. Ey habibim, her ne istersen söyle.” denildi. Hz. Peygamber: “Benim arzuladığım sensin, sana kulluk etmekten başka arzum

yoktur.” dedi. Allah: “Ey habibim, kullarımın günah ve isyanlarını senin için bağışlarım ve onlara ihsanda bulunurum.” dedi. Şair beş vakit namazın farz olduğunu, namazı eda edenlerin rahmete gark olacağını, namazın Allah'ın rüyetine kavuşmaya bir vesile olacağını söyler. Miraçtaki hadiselerin daha çok olduğunu, kendisinin bu kadarla iktifa ettiğini belirtir. Ümmühanî'nin evine aniden ulaşan Hz. Muhammed, miraçtaki hadiseleri ümmetine anlattı ve namazın farz olduğunu söyledi. Daha sonra tasliye beytine yer veren şair dua bölümüne geçer.

Eserin son bölümünde müellif, insanların bu mevlitten hissedar olup safa bulmasını ister. Kıyamet gününde aşkla, şevkle ve gönülle dinleyenlere bu mevlidin şefaataçı olacağını söyler. Ona göre mevlidin okunduğu yere rahmet iner ve melekler orayı tavaf eder. İnsan bunu dinlemekle sevaba nail olur, günah ve hatadan uzaklaşır. Okunan yerde güzel kokular yayılır ve dinleyenlerin cennette komşusu Hz. Peygamber olur. Okunan hanede Allah'ın fazlı eksik olmaz. Bir kimse bu mevlidi her ne niyetle dile getirirse arzusuna ulaşır. Mevlit, bütün dertlere deva ve hastalıklara şifadır. Dinleyenin günahı ve hatası affolur; fakirlik, bela, açlık ortadan kalkar. Mevlide hürmet eden dünyada rahat bulur.

Dua bölümünde şair günahkâr olduğunu vurgulamak için kara yüzlü olduğunu söyler. Râgıb, yüce zatların varlığı ve makbul şahsiyetlerin rüyetullah iştiyakı, faziletli kişilerin ibadetleri, Allah'ın rahmetinin genişliği ve kudretinin kuvveti hürmetine; Miraç Gecesi'nde söylenen sırlar, Hz. Muhammed'in doğumunda yayılan nurlar, Hz. Âdem ve Havva, Hz. Nuh, İbrahim, Yakup ve Yusuf, Hz. Hasan ve Hüseyin hatırına affedilmesi için Allah'a yakarır. Şair, Peygamber'in doğumu ve miracını vasfetmekte kusur ettiyse affedilmesini ister. Eseri okuyan, okutan, dinleyen ve yazana mağfiret diler.

3. Eserin Nüshası

Eserin tespit edebildiğimiz yegâne nüshası, Hacı Selim Ağa Kütüphanesinde Hüdayi Efendi 1453 numarasıyla kayıtlıdır. Yazmanın dış kapağında “Kütübhâne-i Hazret-i Pîr Hüdâyî kuddise sırruhu'l-âli 1334” yazılı bir mühür vardır. Bunun yanında Selim Ağa Kütüphanesinin mührü vardır. Burada “Selimağa Hüdayi Efendi 1453” yazılıdır. Yazmanın zahriyesinde Mustafa Râgıb hakkında yukarıda bahsi geçen bilgilere yer verilmiştir. Yine Latin harfleriyle “Hüdayi Ef. 1453” notu yazılıdır. Eserin sonradan çoğaltıldığı, nüshadaki eksik kelimelerden anlaşılmaktadır. 10. sayfadan sonraki varak, farklı bir kâğıda yazılmış ve metnin arasına konmuştur. Ayrıca sayfalara numara verilirken bu yaprak atlanmıştır. Yazmadaki sayfalarda 14 satır çizilmiş ise de metin 12 ve 13 satır arasında değişmekte olup eserin sonunda satır sayısı daha da azalmıştır. Tasliye beyitleri sürh mürekkeple yazılmıştır. Hüdayi Efendi Koleksiyonuna ait olduğunu gösteren mühür eserin sonunda da mevcuttur. Metin çizgili bir deftere çoğaltılmış olup özenle yazılmamıştır. On iki varak olan nüshada rika hat tercih edilmiş, mısra aralarına iki çizgi çekilmiştir. Nüshada müstensihinden kaynaklandığını düşündüğümüz bazı problemler mevcuttur. Mesela bazı kelimeler yazılmamış, noktalama işaretlerine dikkat edilmemiştir. Yine bazı vezin aksaklıklarının müstensihinden mi yoksa müelliften mi kaynaklandığı belli değildir. Bir defter şeklinde olan yazmada 244 beyit vardır. Müstensihin kim olduğu ve eserin ne zaman yazıldığına dair bir kayıt yoktur.

Baş: Allāh ism-i kibriyāyī cān u dilden dem-be-dem
Zikr idenler şübhesiz zātına ...

Sonu: Okuyanı okudanı dinleyeni yazanı
Mağfiret kıl vir murādın yār için yā Rabbenā

Sonuç

Klasik Türk edebiyatı tarihi incelendiğinde mevlit türündeki müstakil eserlere 15. asırdan itibaren her dönemde rastlanmaktadır. Mevlit metinleri arasında Süleyman Çelebi'nin kaleme aldığı *Vesîletü'n-necât* isimli eser bu türün şahıkasıdır. Bu mesnevi yazıldığı zamandan itibaren halk arasında rağbet görmüş ve kendisinden sonra mevlit kaleme alan şairler üzerinde etkili

olmuştur. Bu türün bir örneğini de 19. asırda yaşamış Nakşî âlimlerinden Bursalı Kitapçı Mustafa Râgıb vermiştir. Müellif hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Yazma nüshada yer alan bilgiye göre şair, Manastır'da 1274 / 1857-58 vefat etmiştir. *Mevlid-i Nebî* olarak adlandırılan eserde *Vesîletü'n-necât*'ın tesiri açıkça görülmektedir. Eserde, Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde kullanılan, bu asır için arkaik olan kelime ve eklerin tercih edilmesi, bazı beyitlerde ortak sözcüklerin bulunması bu tesiri göstermektedir. Tek nüshası tespit edilen metinde müstensihthen ve müelliften kaynaklanan aruz tasarruflarının sayısı fazladır. Şair, sanatsal kaygıdan ziyade toplumsal faydayı göz önünde bulundurmıştır. Bundan dolayı yazıldığı döneme göre sade bir dil tercih etmiştir. Metin, mevlit geleneğinde sıkça kullanılan mesnevi nazım şekli yerine ilk bahri kıta-i kebire, diğer bölümleri de kaside nazım şekline uygun olarak kafiyelenmiştir. Bu mevlidde Hz. Muhammed'in bazı vasıfları, hicreti ve vefatı gibi bahislerin haricinde çoğu bölüm mevcuttur. Mustafa Râgıb'ın *Mevlid-i Nebî*'si mevlit geleneğinin devamını göstermesi ve literatüre katkı sağlaması açısından önemlidir.

4. Metin

Bi'smi'llâhi'r-Raḥmâni'r-Raḥîm [1b]

1. Allâh ism-i kibriyâyı cân u dilden dem-be-dem
Zıkr idenler şübhesiz zâtına ...²²

Cümle mevcüdât peydâ oldu ismu'llâh ile
Vâcib oldu her bir iş anuñla ola mübtedâ

Şanlı ef'âlün öñi başlansa ismu'llâh ile
Hep kolaylıkla biter ebter kalur şanma dilâ

Allâh adı dâ'imâ vird eyle cânâ her nefes
Gönlüne şaykal virür câna gıdâ derde şifâ
5. Allâh Allâh muhlîşen dense gönülden merreten
Hep günâhlar yarlıganur tamudan bulur rehâ

Her maḥal ki anda zıkr'u'llâh ile var iştiğâl
Menzil-i raḥmet maḳâm-ı mağfiretdir nîk cā

İmdi biz her bār dilden Allâh Allâh diyelim
Ḳalbimiz rûḥāniyetlensün gönül bulsun şafâ

Evvel [ü] Āḥir odur hem Zāhir ü Bāḫın odur
Varlıgına ibtidâ yok zātına hem intihâ

Birdir ol yokdur şerîki ne şebîhi ne nazîr
Yaḥluḳu'llāhu te'ālā mā yürîd²³ ve mā yeşâ²⁴
10. Cümleñüñ mā-fi'z-zamîrün baḥş u iḥsân eyleyen
İnnehu huve'l-'alîmu²⁵ mā nurîdu mā neşâ²⁶

Ey birâderler okunduḳça bu mevlüd-ı şerîf
Muştafâ Râgıb güneḳâra ricâmızdır du'â

Ey ḳarındaşlar dilerseñüz cehennemden necât
Cân u dilden 'aşḳ ile şevḳ ile diyün eş-şalât [2a]

²² Bu mısra nüshada eksik yazılmıştır.

²³ "Allah, dilediğini yaratır." Kur'an, Nur, 24/45. Metinde yer alan "te'âlâ" kelimesi bu ayette bulunmamaktadır.

²⁴ "...ne diliyorsa..." Kur'an, Şûra, 42/49. İbarenin tam karşılığı "Yüce Allah murat ettiğini ve istediğini yaratır." şeklindedir.

²⁵ "Şüphesiz o bilendir." Kur'an, Yusuf, 12/83.

²⁶ "Şüphesiz Allah murat ettiğimizi ve istediğimizi hakkıyla bilendir."

- Kā' ināti cümle yaratmazdan evvel Rabbenā
 Diñle şun'ımı ne kılmışdır hem inşā evvelā
 İsm-i a'zam mazharı sırr-ı muqaddes maḥremi
 Nūr-ı Aḥmed müctebā rūḥ-ı Muḥammed Muştafā
15. Anı var itdi te'ālā ins ü cin cins-i melek
 Yoğ iken cennet cehennem 'arş u kürsī yer semā
 Cümle ervāḥ-ı rusül hep enbiyā şāhib-sübül
 Ol der-i gül güllerinden yaradıldılar şehā
 Ya'nī 'ulviyyān u süfliyyāt nihān u āşikār
 Andan var oldu şaşma ol bu sırra āşinā
 'Unşur-ı şugrā cemī'-i kā' inātadır meger
 Olmayaydı yār olmazdı heme zerrāt u mā
 Zerre-i nūrından ay u güneşdeki ziyā²⁷
 Ol şu'a'-ı nūr-ı a'lā ile kevineyn rüşenā
20. Zātıdır efdāl ü iclālün kemālün merkezi
 Cümleñ peygamberidir bil bunu ol mü'minā
 Enbiyānuñ serveridir aşfiyānuñ mefḥarı
 Evliyānuñ rehberidir qudsiyāna pişvā
 Zātıdır ḥalkān u ḥulḳān fā'ik-i peygamberān
 Cevherü'l-ferd oldu meydān-ı nübüvvetde şehā
 Enbiyā vü mürselīnün zübdesi hem ḥātemi
 'İlmi deryādır cemī'an andan aldı kaṭre tā
 Āteş-i 'aşkında yanmak gerek ümmet olan[a]
 Hem kuşanmalı ser-ā-ser sünnetün kılmak ārā
25. Ḥamdü li'llāh öylece zāt-ı celīlü's-şāna biz
 Ümmetiyyüz anuñ ile iftiḥār kılmak sezā [2b]
 Söylenen dillerde deryā-yı şıfatdan kaṭredir
 Anuñ için bu kadarca kıldı Râgıb iktifā
 Ḥazret-i Ādem Şafiyu'llāh'ı çün ḥalk eyledi
 Alnına nūr-ı Ḥabību'llāh'ı vaz' itdi Ḥudā
 Ādem'ün yüzün münevver eyleyince nūr hemān
 'Aksi zāt-ı Ādem'i kapladı hep başdan başa
 Emr-i Ḥaḳ'la secde-i ta'zīm taḥiyyet Ādem'e
 İmtişālen hep melekler kıldılar anı edā
30. Kıla ancak zāt-ı Ādem secde Ḥaḳ' adır hemān
 Ādem'e baş egmeyenün adı şeytāndır şehā
 Nice yıllar nūr anuñ alnında iken şu'ledār
 Ḥāmili olunca Ḥavvā aña oldu reh-nümā
 Nice aylar Ḥazret-i Ḥavvā'da buldı nūr cāy
 Şit toğınca nākil oldu aña ol nūr pür-ziyā
 Aşlı pāk nesli mübārekden o nūr-baḥşā şeref
 Oldı aşlāb-ı ḥıyāra intikālī cā-be-cā

²⁷ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

- Hâzret-i İbrâhîm o nûrla nâr-ı Nemrûd' [d]an necât²⁸
 Hem Zebîhu'llâh İsmâ'îl'e çoç oldu fedâ
- 35 Kâbiran 'an kâbirin naql itmede idi bu nûr
 Aşlına o nûr-ı pâk olıncaya dek müntehâ
 Merkezi zât-ı Muḥammed' dir inan *lâ-raybe fîh*²⁹
 Zât-ı pâk-i³⁰ enverinde nûr gene buldı beḳâ
 Nûr nûra ulaşınca cân imiş cânân imiş
 Nûra ğarḳ oldu zemîn ü şeş cihâtıyla semâ
*Raḥmeten li'l- 'âlemîndir*³¹ ol Şefî'ü'l-müznibîn
 Şâdıḳu'l-va'di'l-emîndir cümle emrâza şifâ [3a]
 Yâ ilâhî ümmetinüñ cürmini 'afv eylegil
 Râgıb'ın yüzini ḳılma iki 'âlemde ḳara
40. Hâzret-i bânû-yı 'iffet Âmine ḫayru'n-nisâ'
 Hâzret-i 'Abdullâh'a bā-emr-i Ḥaḳḳ oldu liḳâ
 Ol iki şâhib-şeref 'âlî-neseb sâmi-ḫaseb
 İlki Cum'a gicesi şehr-i Receb'den ay feşâ
 Ay ile güneş bir evde buldılar çün izdivâc
 Şâd u ḫurrem oldu evleri ṭoldı ziyâ³²
 Nûr-ı Aḫmed Muştafâ şemsü'n-nübüvvet murtażâ
 Eyledi ḫalvet-serâyında o gice iḫtifâ
 Ol gice cennet ḳapuları açıldı ḫûr-ı 'în
 Birbirine müjde ile vaşfuñ itdiler şenâ
45. Hep lisâna geldi ḫayvân u tuyûr-ı baḫr u ber
 Söyleşürlerdi beşâret ḫamlını hep fem femâ
 Hem ımızğanur iken ümm-i Ḥabîb-i kibriyâ
 Dir ki şadrımdan zuhûra geldi nûr pertev-nümâ
 Menzirim şaf şaf tavâf itdi melekler ol gice
 Bir biri üzre semâya dek ṭolu arz u hevâ
 Bir birine muştulayu söyleşürlerken kelâm
 Añladım *ṭübâ vü büşrâ lek*³³ me'âlidir baña
 Nûr-ı meknûn ḫâmilisin sırr-ı maḫzûn maḫfili
 Bu gice tâc-ı sa'âdet vaż' olındı başına
50. Ancılayın gelmemişdir bu cihâna tâ ebed
 Ḳadr-ı a'lâ şânı eclâ ḫatm-i cümle enbiyâ [3b]
 Ḥamli hengâmında gördiği yazılsa hep eger
 Bî-nihâye defterân yazılmaḳ eyler iḳtizâ
 Çünki bâṭın 'âlemüñ seyrânını ḳıldı tamâm
 Burc-ı zâhirden ṭulû'ı yaklaşınca ḫabbezâ

²⁸ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

²⁹ "Onda şüphe yoktur." Kur'an, Bakara, 2/2.

³⁰ Metinde "pâki" şeklindedir.

³¹ "(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." Kur'an, Enbiya, 21/107.

³² Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

³³ "Ne mutlu, müjdelere olsun sana."

- Döşenince ber-hevâ bir ince dîbâcdan döşek
Dir Âmine aňladım mîlâdı buldı irtikâ
- Hem dü-şenbih gicesi şehr-i Rebîu'l-evvel'ün
On ikinci gicesi idi hem imşeb cân-fezâ
55. Vaşşet ü haşşetde hayretde 'aceb medhüş iken
Nice hürîlerle Meryem Âsiye geldi baňa
- Hem enîsim dest-gîrim gam-güsârım oldılar
Zâ'il oldı bize ki hüzn ü elem cevr ü 'anâ
- Dürlü dürlü müjdelerle beni tebşîr itdiler
Güne güne tesliyetle hâtırım buldı şafâ
- Vaqt-i mîlâd-ı hümayün-tal'atı oldı qarîb
Kıpladı zâtım harâret şuşadım gâyetde ha
- Südle karışmış baňa bir câm tolusu şerbeti
Şundılar içdim anı buldı derûn-ı dil şafâ
60. Nûra garķ oldı tenim cümle zemîn ü âsümân
Maşrık u mağrib görindi gözüme nürdan şehâ
- Geldi minķârı zeberced gözleri yâķütđan
Bir beyâz kuş karnımı mesh eyledi baħub ara
- Sâ'atinde toğdı ol dem seyyidü's-sādât ki
Hâtem-i peygamberândır evliyâya pişvâ [4a]
- Cümle mevcüdât-ı 'âlem ser-te-ser ey serverâ
Bir âvâzđan 'aşķ ile şevķ ile didi merħabâ
- Ya'nî külliyyât u cüz'ıyyât-ı insân u melek
Şād olup yere düşer oldı nücümân-ı semâ
65. Merħabâ ey nür-ı kevneyn ey nebîler serveri
İns ü cin peygamberi kân-ı mürüvvet merħabâ
- Merħabâ ey mahrem-i esrâr-ı sübhâne'lezi³⁴
Merħabâ levlâke levlâküh³⁵ me'âli merħabâ
- Merħabâ ey şâh-ı iklîm-i risâlet-menzilet
Ve'y kilîd-i kenz-i esrâr-ı nübüvvet merħabâ
- Merħabâ sultân-ı iklîm-i beşâret şâh-ı dîn
Hâk-i pâyi tütüyâ-yı çeşm-i 'âlemyân şehâ
- Merħabâ ey hâtem-i devrân u sâlâru'r-rüsül
Noķta-i pergâr-ı edvâr-ı cemî'-i enbiyâ
70. Merħabâ ey nür-ı 'arşu'llâh u kenzu'llâh ki
Ey şefâ'at kânı zâtı cümleye dâr[ü'ş-şifâ]
- Ey tıl(ı)sm-ı genc-i 'irfân-ı haķîķat merħabâ
Zât-ı pāküh maķsim-i envâr-ı cümle aşfiyâ
- Merħabâ ey nür-ı a'zam ve'y nebiyyü'l-muħterem
Merħabâ mefħar-i 'âlem [ü] resül-i Kibriyâ

³⁴ "Allah, noksan sıfatlardan uzaktır." Kur'an, İsrâ, 17/1.

³⁵ "Sen olmasaydın sen olmasaydın (ey Muhammed) felekleri yaratmazdım." (İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs II (Beirut, 1433/2012): 214.

- Merhabâ ey mazhar-ı nûr-ı tecelliyyât-ı feyz
Mağsim-i hayrâtdur zâtı ilâ yevmi'n-nehâ
- Hayr-ı mağdemle kudümüñ yâ Muhammed Muştafâ
Rağmeten li'l- 'âlemîndir hep günehkâra şifâ [4b]
75. Çün Resûlu'llâh habîb-i zü'l-celâl-i Kibriyâ
Kıpladı doğdığı sâ'at 'âlemi nûr u ziyâ
- Emr-i Hağğ ile kıpandı cümle eţbâğ-ı cağım
Cümle ebvâb-ı cinân rağmetle olmuştır güşâ
- Hağret-i Rıdvân cinânı şöyle tezyîn eyledi
Hür-ı 'în ğılmân [u] vildân rağşa oldu rû-nümâ
- Bunca 'izzetle sa'âdetle şeref-bağşâ ile
Hulleler tağındılar şirâzesi 'âlem-bahâ
- Hağret-i Cibrîl ü Mikâ'îl ü İsrâfîl hemîn
Tehniyeye hep melekler³⁶ yire indi ez-semâ
80. Nûrdan ibrikler ile mâ'-i ma'în 'anber-büyüñ
Şaçdılar teşrîfi için kıtresi cennet-bahâ
- Dirler idi a'yün-i nâsdan o nûrı ağz idüñ
Şark u ğarbı gezdürüñ çün buldı dîn andan bed'â
- Âmine 'işmet-me'âb 'iffet-nişâb bânü-yı rûğ
Dir ki ol nûrdan görüñdi maşrığ u mağrib baña
- Ka'be hem maşrığla mağribde dikildi üç 'alem
Nûrdan eclâ pertev-i envâr-ı vâşıl ber-semâ
- Hem bu heybetde hemîn bî-hüş olup bayılmışam
N'oldı ki bilemedim burada kalmışdım taña
85. Âsiye Meryem ü Sârâ hağret-i Havvâ'yı ben
Görmeyince çevre yanımda dilim aldı taşâ
- Görmeyince ruğ-ı nûr-ı dîdemi cân-pâremi
Külbe-i ağzânım oldu menzirim zindân baña
- Lîk bağınur iken ben çevre yanıma meğer
Bir güşeden gözime nûr irdi çün şems-i duğâ [5a]
- Kıbleye karşı mübârek yüzi ile secdede
Kıble kıble zâtuñ idinmiş idi müstağbelâ
- Nûrdan fark olmaz idi cism-i pâk [ü] enveri
Zıkr idüp tevğîd ider tesbîğ ü tehlîl ü şenâ
90. Göricek tağ oldu şabrım yanına sür'atlice
Vardım işitdim münâcât eyler ol dir Rabbenâ
- Ümmetim hağğında cism ü cânımı kıldım fedâ
Senden ancağ mağşadımdır ümmetî vâh ümmetâ
- Aldım anı şadrıma kıoçdum fu'âdı zıkr ider
Allâh Allâh ism-i pâki çeşm[i] nâzır ber-semâ
- İnce dîbâcla şarılmış ya yeşil atlas ile
Büy-ı pâki misk[i] az u 'anberi eyler hebâ

³⁶ Metinde "meleklerle" şeklinde yazılmıştır.

- Muṭma‘în oldı gönül gam guşsa itdi irtihâl
Cismime Haḳ’dan yeñi cān geldi inan ey şehā
95. Perdedār-ı dergehi Cibrîl ü Mîkâ‘îl iken
Hāme-i Râgıb ne mümkin ola vaşfında sezā
*Ey karındaşlar dilerseñüz cehennemden necāt
Cān u dilden ‘aşḳ ile şevḳ ile diyün eş-şalāt*
Çünkü ‘Abdu’l-muṭṭalib cedd-i Muḥammed Muştafā
Bā-şanādîd ol gice Beyt-i şerîfde buldı cā
Gördiler dört gūşesi bir birine virür selām
Naḳl iderler Muştafā’nuñ ṭal‘atuñ bā-ḥoş edā
Ka‘be Beytu’llāh secdeye varup ḳalkdıḡuñı
Bir ṭaşı düşmeksizin gördi anı bay u gedā
100. [Cismi] ‘üryān gözi giryān göñli püryān ümmeti
Tā [ilā] yevmi’l-ḳıyām hep olısar müstaḳbelā [5b]
Dîn beyān küfri yıḳan İslām açan putlar ḳıran
Bu gice dünyāya geldi söyledi ümmü’l-ḳurā
Andaki envā‘-ı cevherden yapılmış putları
Yere döşendiler oldı her biri yüz pârça
İki biñ yıldan berü Fāris’de ol yanan āteş
Bir ḳıgılcım ḳalmadı nāra delîl ola şehā
Hem daḫi deryā-yı iḳlîm-i Buḫayra ol gice
Ḳuruyup ḳalmadı anda zerrece bir ḳatre mā
105. Hem daḫi Nüşîrevān’uñ tahtgāh u köşkleri
Yirmi³⁷ yılda güc ile yapılmış iken muḥkemā
Ḥazret-i Peyḡamber’uñ mîlādı gicesi hemān
Zelzeleyle yıḳılup cümlesi ḳaldı taht-ı pā
Hep kilîsālar yıḳıldı ḥāk ile yeksān olup
Şāhid ü bürhān gerek var idüḡi anda binā
Şādmān oldı heme sükkān-ı ṭübā ‘arş u ferş
Levh ü kürsî ḥuld u sidre hep maḳām-ı aşfiyā
Mevlidi meymün mübārek ‘îd ber-bālā-yı ‘îd
Raḳşa girmiştir felekler hep nücümān-ı semā
110. Nevbet-i kürsî-i sa‘adet o³⁸ gice oldı çün
Tā ebed şît ü şadāsı bulmayısardır fenā
*Ey karındaşlar dilerseñüz cehennemden necāt
Cān u dilden ‘aşḳ ile şevḳ ile diyün eş-şalāt [6a]*
Tā ezelden ḫazret-i sultān-ı kevneyn serverā
Zātı bā-tāc-ı nübüvvet bulmuş iken ihtifā
Sinn-i pāki ya‘nî kırḳ yaşına irdükde hemān
Oldı iklîl-i risālet baş üzere zāhirā

³⁷ Metinde “yigirmi” şeklindedir.

³⁸ Metinde “ol” şeklindedir.

- Maşrık u mağrib şimāl ile cenūbı dem-be-dem
Ol ziyā-güster şu 'ā'-ı pertev-iklīldir nümā
115. Mebde'-i vahy-i risālet leyle-i Qadr idi çün
Buldı qadr u şanı dīn cümle üzere i'tilā
Cism-i pāki bātıını her zāhiri çün nūr idi
'Ālem oldı zātına pervāne hep Qaf'dan Qaf'a
Ādem'ün aşlı şu toprak daği āteş hem havā
Bunlaruñ aş(1)lıdır zāt-ı Muḥammed Muştafā
Pes heme eşyāya nūrı Fātiḥadır şüphesiz
Enbiyāya zāt-ı pāki ḥātimedir mü'minā
Uyḥuda iken yanında olanı görürdi ol
Hem kelāmını işidüben uyurdı ḥazretā
120. Uyanık iken verāsında olanı görmege
Anı teb'īd eyleme olma bu emre mu'cebā
Her nebī bir nūr-ı sātı'dır muḥakkaḳ bil hemān
Cāmi'-i envār-ı lāmi'dir ser-ā-ser serverā
İns ü cinne yalnız meb'ūs degildir ḥāşşaten
Belki zerrāt-ı cihāna da'veti 'āmdır şehā
Söyledi yanuñda ḥayvānāt u envā'-ı şecer
Secdeye kapandılar keffinde nuḳ itdi ḥaşā
Cümleyi bir dīne da'vet eylemek üzre hemīn
İrdi ḳalb-i enverine ḥāşş-ı hātifden nidā [6b]
125. Hem cemī'-i enbiyāya Mescidü'l-Aḳşā'da pes
Ḳudsiyāna ber-semavāt oldı zātı muḳtedā
Āyet āyet vahiy oldı nazm-ı Ḳur'ān-ı Kerīm
Ḥazret-i Cibrīl ile Ḥaḳ celle şānühden yaña
Mu'cizātuñ ebheridir hep kitābuñ efḳali
Kāşif-i sırr-ı ḥaḳāyık kenz-i esrār-ı Ḥudā
Luḳ u iḥsān u kerem şefḳat mürüvvet merḥamet
Anda ḥatm oldı cemī'an hem çü ḥatmü'l-enbiyā
Ey Ḥabīb-i kibriyā ve'y nūr-ı çeşm-i aşfiyā
Ve'y şefā'at kāmı ḳılma Rāgıb'ı senden cüdā
130. *Ey ḳarındaşlar dilerseñüz cehennemden necāt*
Cān u dilden 'aşḳ ile şevḳ ile diyün eş-şalāt
Pes resūl-i faḥr-i 'ālem iftiḥār-ı enbiyā
Mültecā-yı aşfiyā cedd-i şehīd-i Kerbelā
Diñle gel mi'rāc-ı Faḥr-ı kā'inātı ey fetā
Vaşfına 'aḳl-ı beşer idrākden 'āciz zü'n-nühā
Pes bi-emr-i Ḥaḳ te'ālā ḥazret-i Cibrīl'e baḳ
Nice ta'zīmāt u tebcilātı ḳıldı ḥoş-edā
Cennet-i Rıḳvān'a varup anı tebşīr eyledi
'Arş olısar bu gice peygamber-i 'ālīye cā

135. Pes donansun hürî gılmân ile vildân ser-te-ser
 Cümle ebvâb-ı cinân açıla hem başdan başa
 Hâzrete üftâde 'âşık nice biñ yıldan berü
 Çeşmi giryân zâtı püryân bir burâk-ı tîz-revâ
 Ol kadar çâbuk idi ki gözi irdiği yere
 Ayağın başar idi 'aşk olmuş aña pes gîdâ [7a]
 İsm-i pāk-i hâzreti bir kez işitdükde hemân
 Zâtına 'âşık olup cân ten yolında hep fedâ
 Anı alup katına Cibrîl gelüp peygamberüñ
 Bir muraşsa' tâc ile hulle kemer dünyâ-bahâ
140. Ümmühân'ın menziline yâ Hâţim-i Ka'be'de
 Uyğuda iken seyidü'l-kev(i)neyn pes müfîzâ
 Yâ Muhammed yâ Habîba'llâh deyince Cebre'il
 Uyanup kalkup oturdu didi yâ aḡ merhabâ
 Şadrını tâ göbegine yardı altun bir legen
 Nür-ı 'ilm ü ma'rifet hikmetle memlû cân-fezâ
 Kâlbini ğasl itdi İsrâfîl ü Mikâ'il bile
 Envâr-ı esrâr-ı mâ-yühâya³⁹ olsun menzilâ
 Hâk selâmuñ nice ikrâm u şeref-efzâyile
 Teblîğ eyleyüp buyurdu yâ Habîb-i Kibriyâ
145. Hâk seni da'vet ider göstermege dîdârını
 Hem seni irgürmege maḡşûdına ey hâzretâ
 Muntazırdır kudsiyân sidre [vü] tûbâ 'arş u ferş
 Maḡdemine dürlü cevherle döşenmişdir hevâ
 Hep dileklerin kabûldür dergeh-i Hâkḡ'a bu şeb
 Hâk-i pâyine yüzi sürmekde hâzır nüh kubâ
 Hâzret-i Cibrîl rikâbında nice biñ biñ melek
 Yürür iken pes süvâr oldu burâka pür-şafâ
 Tarfetü'l-'ayn içre ol Akşâ'ya başdı çün kadem
 Enbiyâ ervâhı cümle kıldı aña iḡtidâ
150. Kıldılar ardında dört rek'at namâz[1] ol gice
 Ol imâmü'l-mürselindir enbiyâ vü aşfiyâ [7b]
 Cümlesi ta'zîm ü tekrîmle selâmuñ aldılar
 Eylediler tehniye mi'râcını tebrîk edâ
 Hâkına nice du'âlar kıldılar anda nişâr
 Diñle imdi nice olmuşdur hikâyet ba'dezâ
 Şahratu'llâhdan göge dek yerleşik 'ibret-nümâ
 Kırılıp pes nerdübân didi aña ulü'n-nühâ
 Heybeti nür şekli cevherden muraşsa' idi ol
 Gökler üzre bir ucı yol bulmuş idi intihâ

³⁹ "(Ey Muhammed!) Sana vahyolunana uy." Kur'an, Yunus, 10/109.

155. Ayağın başdığı ānda āniden şāh-ı cihān
Gördi kim açılmağa başladı ebvāb-ı semā
Geldi istikbāle eşnāf-ı melā'ik şaff şaf⁴⁰
Tehniye eylediler mi'rācını ey meh-liķā
Ġāyeti yok 'izzet ü ikrām [u] hürmet kıldılar
Ser-te-ser ez-cān u dil oldılar aña mübtelā
Aldı Cebrā'il kınadı üzre anı bir zamān
Eyledi cevlnān anuñla gördi çok 'ibret-fezā
Hep feleklerden geçerken cümle sükkān-ı melek
Dürlü dürlü ta'zīm ile buldılar aña liķā
160. Güne güne luṭf [u] ihsān ile seyrān iderek
Beyt-i Ma'mūr'ı tavāf eyleyerek şems ve 'd-duḥā⁴¹
Çün yedinci kat göge irdükde pes menzilleri
Sidre'de seyrān-ı Cibrīl oldı çünki müntehā
Didi Cebrā'il eyā maḥbüb-ı Rabbü'l-'ālemīn
Sidre'ye dekdür maķāmım varamam bundan öte [8a]
Yaradılalı cihān hem bulalı 'ālem nizām
İlerüsin bilmedim yokdur baña pes anda cā
Kıl kadar ben ilerüye varmağa kaçd eylesem
Yanaram ben cān tenim ansız olur cümle hebā
165. Gördi ki bir nūr ihāṭa eylemişdür Sidre'yi
Ol meger nūr-peri(?) vü sükkānıdır pertev-nümā
Nezleten uḥrā⁴² me'ālī anda oldı āşikār
Nūr-ı çeşmi ihtilālsiz gönüldür Ḥaķ'dan yaña
Sidre vü Tübā'daki envāra olmaz mültefit
'Azm-i süy-ı cāy-ı lāhūta ider cānın fedā
Kılmadı anda karar gönüli ilerüsin diler
Lā-mekān mülkini seyrāna fu'ādı müştēhā
İştiyākı artmada āb-ı vişāle teşne-dil
Kaldı envār içre ol efkārı Ḥaķ'dır dā'imā
170. *Ey karındaşlar dilerseñüz cehennemden necāt*
Cān u dilden 'aşķ ile şevķ ile diyün eş-şalāt
Cebrē'il çün Sidre'de kaldı Muḥammed Muştāfā
Rehber idindi hemīn 'aşķuñ Ḥabīb-i Kibriyā
Pes maķām-ı lāhūti seyrāna çün 'aşķdır delīl
'Aķl u fikri istemez çarpar anı taşdan taşā
'Aşķ o zātı seyr-i lāhūta delīli oldı çün
Cism ü tenden şoyınup vahdetde buldı çok rehā
'Aşķ ile kıldı teveccüh rūḥunu tecrīd ile
Baķmaz oldı ardına fevķına ya sağ u sola

⁴⁰ Metinde “şāf şāf” şeklinde yazılmıştır.

⁴¹ “Güneşe ve onun aydınlığına ant olsun.” Kur'an, Şems, 91/1.

⁴² “Ant olsun ki, o, Cebrail'i bir başka inişte daha (aslî suretiyle) görmüştü.” Kur'an, Necm, 53/13.

175. Merd-i 'aşk meydân-ı 'aşkda hemçü merdâna rüsûh
Bulmuş iken armağân kibriyâ şedd-i müncelâ [8b]
- Pes mübârek ayağı altına refref döşenüp
Anuñ ile cennete oldı revân pes Muştâfâ
- Seyr idüp her cânibin andan çıķup 'arş üstine
Refrefi anda koyup kıldı güzer ez-mâsivâ
- 'Âlem-i rûhânîde geçdi 'aceb rûhâniyet
İñşirâh-ı dil ile 'aşk oldı aña reh-nümâ
- Zâtı pervâz iderek yırtıldı taħsîn biñ hicâb
Pes bilâ-keyfiyyetin 'arz-ı cemâl oldı aña
180. Bî-mişâl ü bî-şebîh [ü] bî-naẓîr ü bî-mekân
Adın adın yâ ħabîbi irdi sem 'ine nidâ
- İlerüden ilerüye vardı kim şânındadır
Ol *fekâne kâbe kavseyni ev ednâ*⁴³ rüşenâ
- Bî-ħurûf u şavt bî-lafz u teğannî bî-şadâ
İşidüp Ĥaķķ'ıñ kelâmuñ ez-berây-ı nef'-i mâ
- Yâ Ĥabîbim işte maķşüduñ budur çoķdan berü
'Arz-ı dîdâr eylemedim ğayra ben illâ saña
- Giceler tâ şubħ olunca ağlayup sızladığuñ
Ârzüladığuñ maķâm budur Ĥabîbim müctebâ
185. Senden isti 'dâdı özge mu 'teber ħalk itmedim
Kimseyi illâ seni mir 'ât idündüm zâtıma
- İstegüñ her ne ise naķl eyle anı yâ Ĥabîb
Cümle maķbüldür ħamusın eylerim saña revâ
- Bâ-edeb güftâra âġâz eyledi ol dem Ĥabîb
Didi yâ Sübhân yâ Raħmân yâ Bâr-i Ĥudâ
- Sen bilürsin sensin ancaķ istegim hem maķşadım
Baña Tañrı olduğuñ ancaķ yeter devlet baña [9a]
- Saña ħulluķ eylemekdir ğayrı yoķdur maţlabım
Pes yeter ħulum didüğüñ zâtıma rif'at baña
190. *Ey birâderler dilerseñüz cehennemden necât*
Cân u dilden ['aşk ile] şevķ ile diyün eş-şalât
- Pes buyurdı ħazret-i Ĥaķ celle te 'âlâ şânüh
'An kelâmin ħâlehu ehlü'd-ďalâlet ve't-ţuġâ⁴⁴
- Dilediğüñ yâ Ĥabîbim cümle maķbüldür baña
Ĥullarımüñ cürm ü 'işyânuñ bağışlarım saña
- Seyyi 'ātuñ maħv idüp luţfumla iħsân eylerim
İletürüm raħmetimle cümleden öñ cennetâ
- Hem ħesâbın münferid bi'z-zât ben görsem gerek
'İzzetine anlara itsem gerekdir çoķ 'atâ

⁴³“(Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar yahut daha az oldu.” Kur'an, Necm, 53/9.

⁴⁴“Dalalet ve tuġyan ehlinin söylediği söz hakkında...”

195. Mü'mine farz eylediğim beş vakitdeki namâz
Fecr ü zuhr u 'aşr u mağrib hem beşincisi 'işâ
Bundan özge armağan olmaz benim kullarıma
Rağmetime ğarķ olısar eyleyenler hoş edâ [9b]
Bir vesiledir vişâle rü'yet-i dîdâra hem
Hürmet eyleyen namâza kıldı taḥşîl-i rızâ
Var Ḥabîbim sen namâzı teblîğ it kullarıma
İktisâb eyleyeler zevķ u şafâ rûḥ u ziyâ
Şâd u ḥurrem olarak girüye 'avdet eyledi
Ol nebiyyü'l-muḥterem ol pâdişâh-ı nüh ḳubâ
200. Ol maḳâmda şanma Râğıb bu ḳadarcadır kelâm
Sırr-ı mektûm kenz-i maḥtûmdan bu mezkûr ḳatrehâ
Maḥzen-i esrâr-ı Rabbâniyyedir ḳalb-i ḥabîb
Mâ-'adâ esrâr anda oldı cânâ müktemâ
Maḥbûbı ile ḥabîbün güft ü gû esrârına
Muḫḫali' olmaḳ ne mümkündür cemî'-i mâ-sivâ
'Aşık ile ma'sûḳuñ beynindeki güftârına
Şarḫ-ı evvel anda ḳalmaḳdır cerâ mâ-ḳad cerâ
Mu'cizâtuñ şâni ancaḳ 'aḳlı yağmâ eylemek
Ümmühân'uñ menziline âniden oldı resâ
205. Mâ-ḫalâ-yı sırr-ı vuḳû'âtı hem naḳl eyledi
Tebliğ eyledi namâz farziyyatuñ ol serverâ
Cümlesi cümleyi taşdıḳ eyleyüp inandılar
Sünnetin inḳiyâd ile farzı kıldılar edâ
Muştulayu her biri mi'râcını yüz sürdiler
Ḥâk-i pâyına cemî'-i mü'minât u mü'minâ
İşte dîn-i Aḫmedi şer'i muḫahhar enveri
Budur ancaḳ didiler ḫaḳḳan u şıdḳan muḫkemâ
İşte İslâmü'n-nebî dîn-i münevver emcedi
Buna bünyâd olduḳına bir 'imâdü'd-dîn şalâ⁴⁵ [10a]
210. *Ey ḳarındaşlar dilerseñüz cehennemden necât*
Cân u dilden söyleyin sizler dem-â-dem eş-şalât
Ey 'azîzân ḫazret-i sulṫân-ı 'âlem Muştafâ
Diñleyen mevlüd-ı pâḳuñ behre-yâb ol bul şafâ⁴⁶
'Aşḳ u şevķ u cân u dilden diñleyen 'aşıḳlara
Şübhesiz eyler şefâ'at anlara yevmü'l-cezâ
Oḳınan yerde sekînet mağfiret rağmet iner
Hem melâ'ikler ḫavâf itmekdedir uçdan uca
Herkesüñ ta'zîm ü tevķirince tekrîmincedir
Nâ'il-i ecr ü şevâb mağfûr-ı 'işyân u ḫatâ

⁴⁵ "Namaz dinin direğidir." mealinde bir hadis vardır. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/39.

⁴⁶ Bu beyitten itibaren on üç beyit nüshada bulunan ek bir sayfada yer almaktadır. Bu yaprak diğerk sayfalardan farklıdır. Buradaki beyitlerin bu bölümde bulunmasının daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

215. Hem taḥiyyât u şalavât-ı şerîf zıkr iderek
 'İzzet ü ta'zîm ü hürmetle berây-ı Müctebâ
 'Üd u 'anberler koḥutsa şaça gül şuyı olur
 Şübhesiz koḥşusu cennetde Muḥammed Muştafâ
 Eksik olmaz hem o menzilden na'im-i fazl-ı Haḳ
 Meymenet râḫat refâh-ı ḫâl ğınâ andan ğınâ
 Her ne niyyetle okunsa mevlid-i pâk-i Resül
 Ḥâşıl eyler cümlesin *lâ-reybe fîh*⁴⁷ Bâr-i Ḥudâ
 Cümle derdlere devâdur cümle emrâza şifâ
 İsm-i pâk-i Muştafâ mevlüd-ı pâk-i Murtażâ
220. Diñleyen mücrim ü 'iştânı ğünâhı maḫv olur
 Ref' olur sūr-ı feżâ kaḫt u ğalâ faḫr u belâ
 Âḫ u vâḫ eyler kalem kalb-i ḫazîn aĝlar müdâm
 Râĝıbâ sen bir ri'âyet kılmadın ḫâlin n'ola
 Ey karındaşlar ri'âyet eyleyin mevlüda siz
 Dünyâda râḫat bulup uḫrâda dîdârdan şifâ
Ey birâderler dilerseñüz cehennemden necât
Cân u dilden 'aşk ile şevk ile diyün eş-şalât
 Kibriyâ zâtü'l-'alînüñ var için yâ Rabbenâ
 İştîyâḳ-ı aşfiyâ dîdâr için yâ Rabbenâ
225. Kaḫre olmaz cürm-i 'âlem ebḫur-ı 'afvuñ için
 Dize gelmez tâ'at-i ebrâr için yâ Rabbenâ
 Raḫmetinüñ vüs'ati hem kudretinüñ kuvveti
 Saḫvetinüñ ğayreti cebbâr için yâ Rabbenâ
 Leyle-i İsrâ'daki ğüftâr için yâ Rabbenâ
 Ol ğicede söylenen esrâr için yâ Rabbenâ
 Mâderi raḫmına ilkâ oldıĝı ğice için
 Nür-ı Aḫmed ğülbün ü ğülzâr için yâ Rabbenâ
 Leyle-i mîlâddaki seyyâr için yâ Rabbenâ
 Ol ğicede münteşir envâr için yâ Rabbenâ
230. Ḥazret-i Âdem Şafîyyu'llâḫ ile Ḥavvâ için
 Gözlerinden yaş aḫan âşâr için yâ Rabbenâ
 Nice yüz yıl ümmetüñi dîne teklîf eyleyen
 Da'vet-i Nūḫu'n-nebî deyyâr için yâ Rabbenâ
 Sîreti-çün aşfiyânuñ enbiyânuñ şüreti
 Ḳudsiyânuñ ḫıdmeti etvâr için yâ Rabbenâ
 Mancmıḳ-ı Nemrüd'a şabr-ı⁴⁸ Ḥalîlu'llâḫ için
 Nârı nûra münḫalib envâr için yâ Rabbenâ
 Bes yirine ḳoçı ḳurbân eyleyüp kılduñ fedâ
 Zâtını teslîm iden dîndâr için yâ Rabbenâ

⁴⁷ "... kendisinde şüphe olmayan..." Kur'an, Bakara, 2/2.

⁴⁸ Metinde "şabri" şeklindedir.

235. Ağlamağdan gözleri kan ağlayan Ken'ân için
Zâtını gündün güne bîzâr için yâ Rabbenâ [10b]
Hür iken bir pula köle satılan Yûsuf için
Mısr ilinde ba'dezâ hünkâr için yâ Rabbenâ
Hem Hasan ile Hüseyin kim kurret-i a'yündür ol
Hem şehîdân emcedi seyrân için yâ Rabbenâ
Ger od ehli ise yüz luftuñla âzâd eylemek
Ol Muhammed hâriq-ı estâr için yâ Rabbenâ
Muhtedâdan [sen] şaşurma yolumuz yâ Müste'ân
İzlerinden gözümüz muhtâr için yâ Rabbenâ
240. Rû siyeh kalbi perişân Muştafâ Râgıb ile
Yarlıgamağ cürmini Ğaffâr için yâ Rabbenâ
Dâne-i zerrât a'dâdınca vir biñ şalavât
Bir revânı Muştafâ züvvâr için yâ Rabbenâ
Âlini aşhâbını ezvâc u zürriyyâtını
Andan eyle huzûr ğam-ğ'âr için yâ Rabbenâ [11a]
Naql-i mîlâd-ı nebîde vaşf-ı mi'râcda hata
Var ise 'afv eylegil settâr için yâ Rabbenâ
244. Okuyanı okudanı dinleyeni yazanı
Mağfîret kıl vir murâdın yâr için yâ Rabbenâ

Kaynakça

- Akkuş, Mehmet. "Vesîletü'n-Necât", *Mevlid Külliyyatı I içinde*, 79-103. İstanbul: DİB Yay., 2016.
- Aksoy, Hasan. "Eski Türk Edebiyatı'nda Mevlidler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9 (2007): 323-332.
- Bekki, Salahaddin. "Geleneksel Mevlid İcraları ve Yunus Emre İlahileri (Değişim ve Dönüşüm: Kırşehir İli Örneği)", *Yunus Emre Kitabı* içinde, 251-266, Aksaray: Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yay., 2017.
- Canım, Rıdvan. *Divan Edebiyatında Türler*. Ankara: Grafiker Yay., 2020.
- Ceyhan, Âdem. "Süleyman Nahîfî'nin Mevlidü'n-Nebî Mesnevisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2000): 89-141.
- Durmuş, İsmail. "Mevlid (Arap Edebiyatı)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 480-482.
- Ekinci, Ramazan. "Erzurumlu Osman Siraceddin ve Mevlid-i Şerifi", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2011): 262-289.
- Eroğlu, Süleyman. "Hamdullah Hamdî ve Mevlidi", *Mevlid Külliyyatı II içinde*, 155-259. İstanbul: DİB Yay., 2016.
- Eroğlu, Süleyman. *Bursalı Lamiî Çelebi Mevlidü'r-Resûl*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2011.
- İsmail b. Muhammed el-Aclûnî. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs II*. Beyrut, 1433 / 2012.
- Kaya, Hasan. "Abdî Mevlidi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 125-158.

- Kayaokay, İlyas. *Bolkvâdze-zâde İbrahim Kadem ve Manzum İki Eseri, Delîlü'l-Harameyn ve Mevlidü'n-Nebî*. İstanbul: DBY Yay., 2020.
- Kemikli, Bilal (ed.). *Mevlid Külliyatı I*. İstanbul: DİB Yay., 2016.
- Kiraz, Seydi. "Enverî-i Erzincânî ve Mevlûd-i Şerîf'i", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23 (2019): 461-495.
- Koprıman, Kazım Yaşar. "XX. Yüzyılın Başlarında Manastır", *Atatürk ve Manastır Sempozyumu Bildiri Kitabı I*, (1998): 49-54.
- Köksal, M. Fatih. *Mevlid-nâme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011.
- Köksal, M. Fatih. *Süleyman Çelebi ve Vesîletü'n-Necât*. Ankara: TDK Yay., 2022.
- Kütük, Rıfat. *Türk Edebiyatında Mevlid ve Muslihî'nin Gül-eşşan İsimli Mevlidi*. Erzurum: Ertual Akademi Yay., 2018.
- Latîfî. *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ* haz. Rıdvan Canım, Ankara: AKMB Yay., 2000.
- Mazıoğlu, Hasibe. "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler", *AÜDTCF Türkoloji Dergisi* 1 (1974): 31-62.
- Mustafa Râgıb. *Mevlid-i Nebî*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdayi Efendi 1453.
- Özel, Ahmet. "Mevlid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 475-479.
- Pekolcay, Neclâ. "Türkçe Mevlid Metinleri", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1950.
- Timurtaş, F. Kadri. *Mevlid Süleyman Çelebi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1980.
- Tuman, Mehmet Nâil. *Tuhfe-i Nâil I*, haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, Ankara: Bizim Büro Yay., 2001.
- Ünver, İsmail. "Ahmedî'nin İskender-Nâmesindeki Mevlid Bölümü", *TDAY Belleten* 25 (1977): 355-411.
- Yıldız, Alim. "İhramcızâde İsmail Hakkı ve Mevlidi", *Mevlid Külliyatı III* içinde, 205-225. İstanbul: DİB Yay., 2016.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

SAVAŞ EDEBİYATI VE MEHMET NUREDDİN SEMİN'İN ŞİİRLERİNDE SAVAŞ KARŞITLIĞI

War Literature and Anti-War Attitude in Mehmet Nureddin Semin's Poems

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 10.10.2023
Kabul Tarihi/Accepted Date : 21.11.2023
Sayfa/Pages : 501-521
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.252>

Hatice YILDIZ

(Dr. Öğr. Üyesi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, e-mail: hatice.yildiz@hbv.edu.tr,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6494-3276>

Atıf/Citation

Yıldız, Hatice, "Savaş Edebiyatı ve Mehmet Nureddin Semin'in Şiirlerinde Savaş Karşıtlığı", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 501-521.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

SAVAŞ EDEBİYATI VE MEHMET NUREDDİN SEMİN'İN ŞİİRLERİNDE SAVAŞ KARŞITLIĞI

War Literature and Anti-War Attitude in Mehmet Nureddin Semin's Poems

Hatice YILDIZ

Öz: Devletlerin diplomatik yollardan çözemedikleri sorunları, silah ve şiddet aracılığıyla çözmeye çalıştıklarında çıkan savaşlar, toplumların hayatında büyük etkiler yaratır. Yıkım, göç, yokluk gibi pek çok sorunun ortaya çıktığı savaş dönemlerinde insani değerler altüst olurken, insan hayatı da kolay bir şekilde harcanır. Savaşlar tarih, sosyoloji gibi beşerî bilimlerin konusu olduğu gibi, insanlar üzerinde bıraktığı derin izlerle edebiyata da mal olur. Savaş dönemini ve sonrasını, cepheyi ve cephe gerisini anlatan eserlerden oluşan savaş edebiyatı, kadim zamanlardan itibaren insanların ortaya koyduğu sözlü ve yazılı bütün edebiyat ürünlerinde konu edilir. Bununla birlikte savaş edebiyatı kavramı, sınırları ve kapsamı bakımından farklı şekilde değerlendirilir. İlgili eserler, yazıldıkları zamana, değindikleri konulara ve işlevlerine göre cephe edebiyatı, cephe gerisi edebiyatı, savaş sonrası edebiyatı gibi çeşitli başlıklar altında incelenir. Tarihin çeşitli safhalarında ferdi veya millî kahramanlıkları, zafer ve yenilgileri işleyen savaş konulu edebî metinler, zaman zaman propaganda maksatlı olarak da kullanılır. Böylece savaşa çağrılan fertler, belirli bir düşmanın karşısında zafere ulaşmak gayesiyle birleştirilir. 20. yüzyılda kitlesel boyut kazanan savaşlar, savaş edebiyatında yeni bir yaklaşımı doğurur. Savaşın romantize edildiği kahramanlık temalı eserlerin yerini adı meçhul sıradan askerlerin bireysel dramları, acıları alır. Bu da savaş karşıtı bir söylemin giderek gelişmesini sağlar. Türk edebiyatı da başlangıcından itibaren savaş edebiyatına dâhil edilebilecek metinler bakımından zengindir. Destanlar, halk hikâyeleri, saz şiirleri, türküler ve divan edebiyatı türlerinin yanı sıra Tanzimat sonrası Türk edebiyatı da savaş edebiyatının çeşitli örnekleriyle doludur. Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. yüzyıllarda ardı arkası kesilmeyen savaşları edebiyat dünyasını da hareketlendirir. 20. yüzyılda da önce Balkan Savaşları sonra da devletin parçalanmasıyla sonuçlanacak I. Dünya Savaşı, edebiyatta da çok geçmeden karşılık bulur. Yönetim tarafından teşvik edilen propaganda edebiyatının yanında lirik ve hamasi eserlerin de bulunduğu bir savaş edebiyatı külliyyatı oluşur. Bu külliyyatın büyük bir kısmını ise şiirler meydana getirir. Savaş edebiyatı kapsamında değerlendirilebilecek olan savaş karşıtı söylem ise sansürün de etkisiyle fazla gelişmez. Yine de başta Tevfik Fikret olmak üzere savaşa muhalefet eden isimler bulunur. Bunlardan biri de Mehmet Nureddin Semin'dir. Yazdığı kimi şiirlerde savaşın yıkıcılığından ve insanlığın barış içinde yaşaması imkânından bahseder. Bu çalışmada Mehmet Nureddin Semin'in söz konusu şiirleri incelenecektir. Böylece savaş edebiyatı içinde göz ardı edilen bir tema olan savaş karşıtlığı hususu, bu örneklerle öne çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Savaş edebiyatı, Türk savaş edebiyatı, Mehmet Nureddin Semin, I. Dünya Savaşı, savaş karşıtlığı

Abstract: Wars, in which states try to solve problems that they cannot solve through diplomatic means, through weapons and violence, have great effects on the lives of societies. In times of war, when many problems such as destruction, migration and poverty arise, human values are turned upside down and human life is easily wasted. While wars are the subject of human sciences such as history and sociology, they are also the subject of literature with the deep traces they leave on people. War literature, which consists of works describing the war period and its aftermath, the front and the rear, has been the subject of all oral and written literary products produced by people since ancient times. However, the concept of war literature is evaluated differently in terms of its boundaries and scope. Relevant works are examined under various titles such as front-line literature, behind-the-front literature, and post-war literature, according to the time they were written, the subjects they touch upon, and their functions. War-themed literary texts, which deal with individual or national heroism, victories and defeats at various stages of history, are sometimes used for propaganda purposes. Thus, individuals called to war are united with the aim of achieving victory against a specific enemy. The wars that gained mass proportions in the 20th century gave birth to a new approach in war literature. Heroic-themed works in which war is romanticized are replaced by the individual dramas and sufferings of unknown ordinary soldiers. This allows an anti-war discourse to gradually develop. Turkish literature has been rich in texts that can be included in war literature since its beginning. In addition to epics, folk tales, instrumental poems, folk songs, and divan literature, post-Tanzimat Turkish literature is also full of various

examples of war literature. The continuous wars of the Ottoman Empire in the 18th and 19th centuries also stimulated the world of literature. In the 20th century, first the Balkan Wars and then World War I, which would result in the disintegration of the state, soon found its response in literature. A corpus of war literature was formed, including lyrical and heroic works as well as propaganda literature encouraged by the administration. The majority of this corpus consists of poems. Anti-war discourse, which can be considered within the scope of war literature, does not develop much due to the influence of censorship. However, there are literary figures who oppose the war, especially Tevfik Fikret. One of them is Mehmet Nureddin Semin. In some of his poems, he talks about the destructiveness of war and the possibility of humanity living in peace. In this study, Mehmet Nureddin Semin's poems in question will be examined. Thus, the issue of anti-war, which is an ignored theme in war literature, will be highlighted with these examples.

Key Words: War literature, Turkish war literature, Mehmet Nureddin Semin, World War I, anti-war attitude

Extended Abstract

The phenomenon of war, which determines human history, is not only the subject of history books and sociological research. Literature also seems to be a field where wars find a place in almost all aspects. Many types of war are discussed in an epic, lyrical and dramatic style, from the narratives of the epic era to the poetry and prose texts of written literature. It is understood that after the 19th century, heroism came to the fore in war literature. In this period when national literatures were formed, war literature also consists of literary works that describe the nation's struggle with the "other" and most of which carry a national romantic sensitivity. In this respect, World War I constitutes a clear threshold in the formation of war literature.

World War I attracts attention as a period in which many and various examples of war literature are given in Turkish literature. In this period when the poetry genre came to the fore, it can be said that a lyrical style was dominant in the texts written. In addition, the structure of poetry that excites its readers makes it one of the main elements of propaganda literature. Thus, an attempt has been made to create an awareness and national sensitivity about the war within the Ottoman society through the poems written with a heroic character.

However, in this period, poems that are opposite the heroic poetry repertoire and contain an anti-war discourse are rarely encountered. The visibility of these texts is not possible due to censorship in the relevant years. After the armistice, the painful consequences of the war are faced. An anti-war discourse also gradually develops on the literary front. The first examples of anti-war poems written in the first quarter of the 20th century are Tevfik Fikret's poems "Fetâvâ-yı Şerife'den Sonra: Sancak-ı Şerif Huzûrunda" and "Harb-i Mukaddes", written in the first years of the war. The criticism of war in these poems is developed against human bloodshed and the use of sublime values such as religion as instruments of such brutality.

Mehmet Nureddin Semin, who can be considered one of Tevfik Fikret's disciples in art and thought, also wrote anti-war poems in the same period and emphasized the brotherhood of people. In the poems "Toprak", "Sadâ-yı Vicdan", "Kılıç", "İyd-i Mâtemîn", "Husûf" in the poet's work named *Mirat-ı Şikeste*, it is argued that the earth is the common homeland of all people, similar to Tevfik Fikret, while national The "motherland" image, which is frequently encountered in literature, is criticized. The shedding of innocent people's blood for the lands that are wanted to be invaded by imperial ideas is condemned. The idea that human history is full of cruelty and blood is one of the main topics discussed in these poems. It can be seen that a dark atmosphere and pain prevailed in the poems written at a time when the war environment pushed people into pessimism. However, while the poet hopes that humanity will escape from this darkness, he pins his hope on the youth.

Mehmet Nureddin Semin, who is closely interested in various types of literature, is a name that adheres to the aesthetics of Edebiyat-ı Cedide in the poems he writes. How much the poet, who clearly attributes the quality of "mentor" to Tevfik Fikret in his poems, followed him in terms of style and what kind of influences he had from him can also be investigated in a comparative manner. However, what makes Nureddin Semin remarkable in terms of literary history is that he gave one of the first examples of anti-war sentiment in Turkish literature in the poems he wrote at a time when World War I made the Ottoman Empire pay heavy prices. The poet, who goes beyond the common heroic discourse seen in the history of war literature, raises the voice of common sense with the value he attaches to human life and dignity.

Giriş

Savaşlar, insanlığın karanlık yüzünü gösteren ve yıkıcı boyutları göz önünde bulundurulduğunda, ardında unutulmaz acılar bırakan katastrofik olaylardır. Sebep olduğu felaketlere rağmen yine de dünya tarihi boyunca savaşın yaşanmadığı bir dönem yok gibidir. Savaşın siyaset sahnesi ve toplumsal hayat üzerindeki büyük etkisi, teorik olarak da ele alınmasını gerektirmiştir. Savaşın ne olduğu, niteliği, stratejileri gibi başlıklar bu incelemelerin temelini oluşturur. Sun Tzu'dan Machiavelli'ye kadar pek çok düşünür, bu konuda araştırmalar yapar, fikir yürütür. Bu incelemelerin önde gelenlerinden bir tanesi Carl von Clausewitz'e aittir. Bu Prusyalı general, *Savaş Üzerine* isimli eserinde savaşı bir düello olarak tarif eder ve savaş denen şiddet eyleminin amacını, düşmanımızın irademize boyun eğmesini sağlamak olarak belirler.¹ İnsanlar küçük topluluklar hâlinde yaşamaya başladıkları andan itibaren ister biyolojik ihtiyaçlar sebebiyle (daha fazla besine ulaşmak vb.) ister ekonomik çatışmalar sebebiyle (ticari anlaşmazlıklar vb.) ister sosyopolitik sebeplerle (bölgeyi ötekinin varlığından korumak vb.) olsun savaşmış ve birbirlerine şiddet uygulamıştır.² Bölgesel veya küresel boyutta gerçekleşen savaşlar, insanoğlunun birbiri üzerinde kurmaya çalıştığı tahakkümün şiddet, yıkım, kan ve gözyaşı içeren sahnelerini teşkil eder. Bu bakımdan çoğu zaman bir kazananı bulunmakla birlikte, aslında her savaş, insanlık için büyük bir kayıptır. Asker veya sivil her insan, savaşın yıkıcı sonuçlarından etkilenir. Cephede ve cephe gerisinde yaşanan dramlar, birbirinin ötekisi sıfatıyla karşı karşıya gelen bütün toplumları acının ortak zemininde buluşturur.

İnsanlık tarihiyle başlayan savaşların hikâyesi 20. yüzyıla birlikte çok daha korkunç bir şekil alır. İlerleyen teknoloji, insanoğlunun sorunlarına barışçıl çözümler bulmasını teşvik edemez. Üretilen modern silahlar, insanlığa vadedilen barışı veya huzuru değil, sadece daha fazla ölümü beraberinde getirir. 1914'te fitili ateşlenen I. Dünya Savaşı, "*dünyanın insan gücünün ve kaynaklarının giderek daha fazlasını yut*"an ilk "*topyekûn savaş*" olması bakımından özellikle dikkati çeker.³ Sadece I. Dünya Savaşı'na katılan askerlere ilişkin rakamlar bile yaşanan kayıpların büyüklüğünü ortaya koyabilir. Savaş boyunca 70 milyondan fazla erkek cepheye gönderilmiştir. Yaşları 15 ile 49 arasında değişen bu erkeklerin 9 milyonu askerlik vazifesi sırasında ölmüştür. İngilizler, sömürgelerinden getirilenlerle birlikte yaklaşık 1 milyon, İtalyanlar 500.000, Avustralyalılar 1,1 milyon, Fransızlar 1,3 milyon, Almanlar 2 milyon askerini savaş sırasında kaybetmiştir.⁴ Osmanlı ordusu ise tespit edilebildiği kadarıyla 325 bin askerini savaş sırasındaki yaralanmalar veya hastalıklar sebebiyle şehit vermiştir.⁵ Kayıp ve firari askerlerle bu rakam milyonu aşmaktadır.⁶

Savaşın sonucu, sivil kayıplar söz konusu olduğunda çok daha dramatiktir. Osmanlı Devleti, bu savaş sırasında en fazla sivil kaybının yaşandığı ülkelerden biridir. Savaşta ve cephe gerisinde yaşanan ölümler, hastalıklara bağlı kayıplar, zorunlu göç ve tehcirler sebebiyle Anadolu'nun demografik yapısında da büyük bir değişim meydana gelir. 12 milyonluk Anadolu nüfusunun 2 milyonu kaybedilmiştir.⁷ Bu sayının 3 milyonu bulduğunu düşünen araştırmacılar da vardır.⁸

¹ Carl von Clausewitz, *On War Volume 1* (Floating Press, 2010), 43-44.

² Pierre Clastres, *Şiddetin Arkeolojisi İlkel Toplumlarda Savaş* (İstanbul, Nora Yay., 2017), 11-40.

³ Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, çev. Tansel Demirel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2012), 4.

⁴ Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014), 342.

⁵ Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 6, (İstanbul: TDV Yay, 1996), 199.

⁶ Maurice Larcher, *Büyük Harp'te Türk Harbi Tali Darü'l-harekâtlar ve Harbin Neticesi* 3, çev. Mehmed Nihad, (İstanbul: Matbaa-i Askerî 1927), 138.

⁷ Maurice Larcher, *Büyük Harp'te Türk Harbi Tali Darü'l-harekâtlar ve Harbin Neticesi* 3, 138.

⁸ Mehmet Fatih Baş, "War Losses (Ottoman Empire/Middle East)", in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2017-11-20. DOI: 10.15463/ie1418.11183.

Dünya tarihinde, o zamana kadar görülen en büyük insani kaybın yaşandığı bu savaş, insanlık için bir ibret vesikası olduğu hâlde, daha fazla hâkimiyet, güç ve zenginlik peşindeki devletler yeni savaşlar çıkarmaktan geri durmamıştır. Georges Bataille'in da ifade ettiği gibi "günümüz savaşlarının sonu emperyalizm olmuştur".⁹ II. Dünya Savaşı sırasında savaşın dehşeti Türkiye'nin kapısına yaklaşırken durumu tahlil eden Sabiha Sertel de çıkan savaşların yegâne gayesinin emperyalist devletlerin "mevcudiyetinin kanunlarına uyararak dünyayı veya kıtaları hâkimiyeti altına almak"¹⁰ istemeleri olarak yorumlar. Sertel'e göre var olan savaşların büyük bir kısmı emperyalist devletlerin gayrimüşru hedefleri için açtıkları savaşlardır. Bir diğer kısmı da kimi milletlerin bu tecavüzler karşısında giriştikleri kurtuluş mücadeleleridir. Türk milletinin istiklal mücadelesi gibi.¹¹ Yine de haksız veya haklı gerekçelerle yapılsın, savaşlar 20. yüzyıl boyunca kitleler hâlinde insanların ölümüne, yurtlarını kaybetmelerine ve gayriinsani şartlarda yaşamalarına sebep olmuştur. 20. Yüzyılın ortasına gelindiğinde "harp, bütün insanîyetin hayatında en hâkim ve en şümüllü bir realite"¹² hâline gelir.

Bu yüzyıl insanlık tarihinde kanlı bir sayfa olarak kaydedildiği gibi, görülen o ki 21. yüzyıl da artan şiddet döngüsüyle insanlığa yalnızca yıkım getirmeye adaydır. Yeni yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan kanlı işgaller, insanlığın geleceğine dair korkuları beslemeye devam etmektedir.

1. Savaş Edebiyatı

Ülkelerin kaderi savaşlar aracılığıyla belirlenip kanla yazılır. Çoğunlukla siyaset ve ekonomi kaynaklı sebeplerle çıkan bu savaşların sonuçları, zaferleri ve yenilgileri, krizleri ve çözümleri de tarihçiler tarafından kaydedilir. Savaşlar, sebep oldukları büyük toplumsal değişikliklerle tarihin ve diğer sosyal bilimlerin en önemli malzemeleri hâline gelir. Sosyal bilimlerin somut verilere ve belgelere dayanarak işlediği savaş olgusu, diğer bütün sanat dallarıyla birlikte, özellikle edebiyat için başka açıdan zengin bir kaynak sayılır. Toplu bir şekilde işlenen rakamların arkasında kalan insan hayatlarına yönelen edebiyat, savaşın dramatik yönünü gözler önüne serdiği gibi bazen de propagandaya hizmet edebilir.

Burada "savaş edebiyatı"nın ne olduğu üzerinde durmak gerekir. Eric Auerbach'a göre savaş edebiyatı iki türdür. Bunlardan ilki "zafer duaları, askerleri kahramanlığa teşvik eden şarkılar, düşmanı tahkir eden ve onunla alay eden hicviyeler, muzafferiyeti tazim eden türküler, ilahlara şükran türküleri" gibi örnekleri bulunan savaş dönemine ait lirik savaş edebiyatıdır. En eskileri antik çağlarda görülen bu çeşit metinlere Haçlı seferleri sırasında söylenen şarkılar, Fransızların "Marseilles"i gibi savaş ve hürriyet marşları da dâhil edilebilir. İkinci tür savaş edebiyatı ise sanat değeri daha yüksek olan epik metinlerdir. Homeros'un *İlyada*, Almanların *Nibelungen* destanlarını bunlara örnek olarak veren Auerbach, bu metinlerin, güncel olmamakla birlikte "millî şuuru hazırlamaya ve kuvvetlendirmeye" yardım ettiğini ifade eder. Ayrıca Goethe ve Schiller'in bazı tarihî facialarını, Tolstoy'un *Savaş ve Barış* romanı gibi tarihî romanları da bu türün örnekleri arasında sayar.¹³

Vatan edebiyatından bahsettiği yazısında Birol Emil, tehlike ve buhran dönemlerinde yazılan edebî metinleri değerlendirirken savaş edebiyatını benzer bir çerçevede ele alır. Yazara göre milletin bekası ve istiklali tehlikeye düştüğünde yazılan, vatan sevgisini dile getiren ve milletin her bir ferdine ümit, cesaret aşılayan bu metinler, söz konusu savaş durumu sona

⁹ Georges Bataille, *Edebiyat ve Kötülük*, çev. Ayşegül Sönmezay, (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2004), 28.

¹⁰ Sabiha Sertel, "Sabiha Sertel'in Harp ve Sulh (Savaş ve Barış) Üzerine Yazıları", haz. Yıldız Sertel, *Cogito 3* (1995): 81.

¹¹ Sabiha Sertel, "Sabiha Sertel'in Harp ve Sulh (Savaş ve Barış) Üzerine Yazıları", 83.

¹² Halide Edip Adıvar, "İngiliz Edebiyatı ve Harp", *Üniversite Konferansları 1940-1941*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1941), 232.

¹³ Erich Auerbach, "Edebiyat ve Harp", *Üniversite Konferansları 1940-1941*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 221-222).

erdiğinde etkisini yitirir.¹⁴ Buradan hareketle kastedilen metinlerin daha ziyade genel bir kamuoyu oluşturmaya hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Emil, ikinci tür vatan edebiyatının “bir milletin coğrafyayı vatan yapan kültür değerlerini, başta dil olmak üzere o milleti yaşatan temel kıymetleri ölümsüz eserlerde ebedileştiren edebiyat”¹⁵ olduğunu ifade etmek suretiyle içinde savaşa dair olan metinlerin de bulunduğu çok daha geniş bir edebiyat bağlamına işaret eder. Bu bağlamda üretilen edebî metinler “millî romantik duyuş tarzı”nı yansıtır. “*Milletlerin dilde, kültür, sanat ve edebiyatta kendilerini bulmaları, kendilerine gelmeleri demek*”¹⁶ olan millî romantizm millî edebiyatların gelişmesini sağlar. Bu sayede millî diller canlanır, destanlara, köken mitlerine bir dönüş yaşanır, millî kimlikler yüceltilir.

Sadettin Yıldız da savaş edebiyatını “*konu ve temalarını harpten ve harp hâlinde alan, harp psikolojisini –hem millî hem ferdî boyutta– etkileyen ve ondan etkilenerek şekillenen; mazi şuuru, kahramanlık duygusu, gelecek kaygısı, vatanseverlik gibi üstün değerleri çeşitli bağlantılar içinde işleyen; cephe ve cephe gerisine dair sıcak gözlemlerle ve günü gününe gelişen değişiklikleri –çoğu zaman ilginç yorumlarla– gözler önüne seren edebiyat*” olarak tanımlar. Yıldız, savaş edebiyatını harp öncesi, harp zamanı ve harp sonrası olarak üç ayrı dönemde ele alır. Harp öncesinde yazılan eserlerde toplumun psikolojik olarak savaşa hazır hâle getirilmesi, harp sırasında azim, kararlılık ve cesaret duygusunun teşvik edilmesi, harp sonrasında ise savaşın sonuçlarının değerlendirilmesi söz konusudur. Yazar, bir harp edebiyatından bahsedebilmek için savaş hâlinin güncel olması gerektiğini savunur. “*Harp edebiyatı ürünlerinde doğrudan müşahede veya tesirleri yakından takip esas olduğu için, artık tarih olmuş harpleri -sanatkârane geri dönüşlerle- konu edinen eserleri ‘harp konulu roman’, ‘harp konulu şiir’, ‘harp konulu tiyatro’ olarak kabul etmek gerekir*” diyen Yıldız, aradan uzun zaman geçtikten sonra bir savaş üzerine yazılan metinlerin bu bakımdan değerlendirme dışı kalması gerektiğini ifade eder. Savaş edebiyatı ürünlerinin hâlin heyecanı içinde yazılmaları sebebiyle genel olarak estetik değer taşımadığını belirten yazara göre savaş dışında yazılan harp konulu tarihî metinlerin çoğu ise sanat kaygısı yüksek, başarılı eserlerdir.¹⁷ Yıldız’ın bu tarifinde “üstün değerler”e atıfta bulunarak idealler ve kahramanlıklar ekseninde sınırlı bir yaklaşımı benimsediği ve Auerbach’tan farklı olarak tarihî olana değil “hâl”e vurgu yaptığı anlaşılmaktadır.

Konuya daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşan M. Kayahan Özgül ise Auerbach, Emil ve Yıldız’dan farklı olarak savaş edebiyatını daha kapsamlı bir şekilde irdeler. Yazar, savaş edebiyatını “*askerlik edebiyatı, cephe edebiyatı, cephe gerisi edebiyatı ve savaş sonrası edebiyat (post-war)*”¹⁸ olarak dört ana başlık etrafında inceler. Buna göre askerlik edebiyatı, savaş hâlinin dışındaki askerliği, kışla hayatını da kapsayan edebî metinleri ifade eder. Cephe edebiyatı, siper ve siper arkasını; cephe gerisi edebiyatı ise resmî propaganda, esaret ve savaştan etkilenen sivilleri konu edinen eserleri kapsar. Savaş sonrası edebiyatı oluşturan edebî metinlerin özellikle I. ve II. Dünya Savaşları’nın derin etkisine bağlayan yazar, bu etkinin Batı’da Dadaizm, sürrealizm, egzistansiyalizm, Beat kuşağı gibi düşünce ve sanat akımlarını doğurduğunu, bu hareketlerin “*savaş şartlarını yaşayan veya yaşananların etkisinde büyüyen nesillerin yaralı, öfkeli, hastalıklı varlıklarını sorgulama ve yeniden inşa etme gayretlerinin ürünü*” olduğunu söyler.¹⁹ Bu bakımdan savaş sonrası edebiyata savaş karşıtı temaların da eklendiğini söylemek mümkündür. Bizde güçlü bir savaş edebiyatı bulunmakla birlikte savaş sonrası edebiyatının zayıf olduğunu savunan Özgül, “*Harb-i Umumî ve İstiklâl Harbi’nin dul,*

¹⁴ Birol Emil, “Vatanın ve İstanbul’un Sesi: Yahya Kemal Beyatlı”, *Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler-2* içinde (Ankara: Akçağ Yay., 1997), 232.

¹⁵ Birol Emil, “Vatanın ve İstanbul’un Sesi: Yahya Kemal Beyatlı”, 232.

¹⁶ Nihat Sami Banarlı, “Millî Romantizmin İdrâki”, *Edebiyat Sohbetleri*, (İstanbul: Kubbealtı Yay., 2004), 15.

¹⁷ Sadettin Yıldız, “Harp Edebiyatı Kavramı ve Edebiyatımızda Çanakkale Muharebeleri”. *Çanakkale Zaferi’nin 83. Yıldönümü Panel Bildirileri* içinde (Eskişehir: Etam Matb., 1998), 39-42.

¹⁸ M. Kayahan Özgül, “Harp Edebiyatına Harbî Bir Bakış”, *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu 1-3 Kasım 2013 / Çankırı Bildiriler* içinde (Ankara: Berikan Yay., 2014), 5-6.

¹⁹ M. Kayahan Özgül, “Harp Edebiyatına Harbî Bir Bakış”, 14.

yetim, sakat, evsiz, geleceksiz bıraktığı nesil bile, bir varoluş problemi yaşamıyor gibidir.” der ve bu durumu Türk milletinin örfüne ve manevi kültürüne bağlar.²⁰ Kayahan Özgül, üstün değerlere vurgu yapılmak suretiyle savaşın romantikleştirildiği metinlerle birlikte harbin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini de yansıtan metinleri, propaganda edebiyatının yanında savaş karşıtı edebiyatı da tasnifine dâhil eder. “*Muhayyilesini kullanmaya alışkın olan bir edibin önündeki tek seçenek harp meydanına bakmak değildir; geçmişe ve geleceğe uzanmak, savaşın toplumdaki, fertteki veya şahsen kendindeki yansımaları aramak, tamamen fiktif bir metin oluşturmak, harbin gerçeklerini tersine çevirmek, inkâr etmek veya çarpıtmak, tamamen barışçı bir eser ortaya çıkarmak gibi pek çok seçeneği daha vardır.*” diyen Özgül, böylece savaş söz konusu olduğunda edebiyatçılara bir sınır konulmasına karşı çıkararak, edebiyatın hamasi bir yönü olduğu gibi eleştirel bir yönü olduğuna da dikkatleri çeker.²¹

Tanımı ve kapsamı hakkında farklı görüşlerin olduğu savaş edebiyatı örnekleri, sözlü edebiyat ürünlerinden günümüz yazılı edebiyatlarına kadar her edebî türde görülebilir. Bu bakımdan önceleri çeşitli kahramanları anlatan destanlardan bahsetmek mümkündür. Bu metinlerde savaşın, avcı ve savaşçı olan dönem insanların hayatının doğal bir cephesi olarak yorumlandığı söylenebilir. Kahramanlık, destanlarda görülen savaşçı / alp tiplerinin var olmasının ve ad almasının bir gereğidir.²² İngilizlerin *Beowulf*, Almanların *Nibelungen* ve Finlerin *Kalavela*'sının savaş temalı bölümleri, İranlı şair Firdevsî'nin *Şehnâme*'sindeki savaş ve kahramanlık anlatımları buna dâhil edilebilir. Orta çağa yayılan din kaynaklı savaşların anlatıldığı şövalye hikayelerinde ise şahsî yeteneklerin sergilendiği metinler söz konusudur. Bunlara Haçlı askerlerin yazdığı şarkıları ve marşları da eklemek gerekir. “*Rönesans sonrası edebiyat eserlerinde de zaman zaman savaşa rastlanmakla birlikte, bu ne epiklerdeki, bilmediğimiz halde bizi büyüleyen savaştır, ne de bildiğimiz için bizi dehşete düşüren çağdaş savaş.*”²³ Batı'da 17. ve 18. yüzyıla hâkim olan bu durumun temelinde söz konusu metinlerin halktan kopuk bir şekilde, daha yüksek bir zümreye hitap etmek maksadıyla yazılmış olmaları yatar. Auerbach, Voltaire'in *Henriade*'sini (1723) buna örnek olarak gösterir.²⁴ 19. yüzyıla gelindiğinde ise savaş konulu edebî metinlerde millî kaygılar ve hamasi duygular işlenmeye başlar. Temelinde Fransız Devrimi'nin yattığı millî uyanışın Avrupa'da uyandırdığı etki ile bir yandan millî destanlar derlenirken bir yandan da devletler arası savaşlar millî bir renge bürünerek edebiyata yansır. Nitekim, “*19'uncu asrın harp edebiyatı mücadele eden milletin edebiyatıdır.*”²⁵ Daha önceki yüzyıllarda çoğu aynı sülaleye mensup hanedanların savaşı olarak gerçekleşen ve paralı askerlerin hizmete koşulduğu taht mücadeleleri halk için büyük bir anlam ifade etmez. Oysa devrimden sonra gelişen milletleşme süreci sayesinde millî ordular kurulmuş ve millî çıkarlar için savaşılır olmuştur. Fedakârlık bir kral ya da hanedan için değil millet için istenmektedir. Bu dönemin savaşlarını “*olağandışı kılan şey, öldürülmelerine izin verdiği insan sayısının emsalsizliği değil, ne kadar çok sayıda insanı canlarını vermeye ikna edebildiğidir.*”²⁶ diyen Benedict Anderson'un işaret ettiği gibi, yaşanan büyük can kayıplarına rağmen milletler kendi kaderlerini çizme iradesiyle savaş alanlarını doldurur. Edebiyatta da savaş, millî romantik bir bakışla işlenir ve eserler kolektif bir şuur etrafında oluşturulur. Alman yazar Schiller'in *Orleans Bakiresi* (1801), *Wilhelm Tell* (1803-1804) adlı dramatik eserleri; İngiliz edebiyatçı Walter Scott'un *Waverly* (1814) romanı ve savaş tasvirleri içeren şiirleri, Zola'nın *Yıkılış* (*La Débacle*, 1892) romanı da bu türden sayılabilir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise edebiyatın savaşa bakışında bazı değişimler yaşanır. Savaşla birlikte savaş edebiyatının hemen her çeşidine ait örneklerin oluşturduğu zengin bir edebiyatın Batı'da da oluştuğu görülür. Bu geniş külliyyatın

²⁰ M. Kayahan Özgül, “Harp Edebiyatına Harbi Bir Bakış”, 15.

²¹ M. Kayahan Özgül, “Harp Edebiyatına Harbi Bir Bakış”, 18.

²² Mehmet Kaplan, “Yenisey Mezar Taşları”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2005), 29.

²³ Murat Belge, “Savaş ve Edebiyat”, *Milliyet Sanat* 10 (1980): 2.

²⁴ Erich Auerbach, “Edebiyat ve Harp”, *Üniversite Konferansları 1940-1941*, 222.

²⁵ Erich Auerbach, “Edebiyat ve Harp”, *Üniversite Konferansları 1940-1941*, 225.

²⁶ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (İstanbul: İletişim Yay., 1995), 161.

oluşmasında millî romantik duyuşun ve propaganda faaliyetlerinin payları büyüktür. Bununla birlikte savaşın cephe gerisindeki sivilleri de kapsadığı böyle bir dönemde can kayıpları, yurdundan olma ve yoklukla mücadele gibi durumların yarattığı travmalar hem savaş sırasında hem de sonrasında edebiyatı etkisi altına alacaktır. Auerbach'ın tespitiyle “*İsmarlama yahut da esasen çok basit olan geçici ihtirasların meydana getirdiği birkaç piyes müstesna 1914-1918 harbinin edebiyatı harpten sonra meydana gelmiş bir edebiyattır.*” ve idealist kahramanlık hikâyelerini değil savaşın ıstıraplarını anlatır.²⁷ Alman yazar Erich Maria Remarque'ın *Garp Cephesinde Yani Bir Şey Yok (Im Westen nichts Neues, 1929)* romanı savaşın korkunç yüzünü gerçekçi bir şekilde anlatarak savaş sonrası (post-war) edebiyatın önemli örneklerinden biri olur. Böylece, dünya tarihinde ilk kez bu boyutta yaşanan asker ve sivil kayıplarının ardından, kahramanlık hikâyeleriyle bir bakıma “estetize”²⁸ edilen savaş imgesinin yanında ürpertici gerçekliğin de dile getirilmeye başlandığı görülür. Edebiyat ve düşünce dünyasını derinden etkileyen bu savaş sırasında ve sonrasında ortaya konan eserlerin savaş karşıtı söylemi yaygınlaştırdığı söylenebilir.

2. Türk Savaş Edebiyatı Üzerine

Türk edebiyatı içinde müstakil bir savaş edebiyatının var olup olmadığı zaman zaman tartışılmış, edebiyat dünyası bu konuda birbirinden farklı yaklaşımları benimsemiştir.²⁹ Bu bölümde konuya dâhil olmuş edebiyatçıların görüşlerine değinmek faydalı olacaktır. Türk edebiyatında savaş edebiyatı üzerine yapılan değerlendirmeler, Osmanlı Devleti için feci sonuçlar doğuran Balkan Savaşları sırasında kendini gösterir. Bu bakımdan Yakup Kadri'nin *Rûbab* mecmuasında yayımlanan “Edebiyatımız Niçin Vatanperverane Asardan Mahrumdur”³⁰ başlıklı yazısı dikkat çekicidir. Yazı boyunca sorusunun cevabını arayan Yakup Kadri, yaklaşık iki yüzyıldır yaşanan düşman saldırıları karşısında vatanperver bir edebiyatın doğmayışını iki sebebe bağlar. Bunlardan biri edebiyatın İstanbul'dan çıkamayışındır. Bir diğer sebebi de Türk edebiyatının önce Acem, sonra Frenk etkisine girerek millî bir görünüme kavuşamamasıdır. Namık Kemal'in başlattığı vatan edebiyatının devamı getirilememiştir. Oysa Fransızlar, Alman tehlikesi karşısında edebiyatlarına “*yeni bir şekl-i millî, yeni bir reng-i zindegi*”³¹ vermişlerdir. Yakup Kadri'nin burada dile getirdiği durumlar göz önüne alındığında Türk edebiyatının taklitçilikten sıyrılıp millî bir kimliğe kavuşmasını istediği anlaşılmaktadır.

Şahabettin Süleyman da benzeri bir eleştiri getirdiği yazısında ilave olarak Balkan Savaşı sırasında gazete ve dergilerde yayımlanan edebî metinlerin çoğunun “*heyecan-ı bedii*”den yoksun; kelime ve vezin yoluyla bir başarı yakalamaya çalışan başarısız eserler olduğunu savunur. Türk milletinin geçmişte yaşadığı 93 Harbi'ni, Rusların Ayastefanos'a kadar gelişini çabuk unuttuğunu, vatan için duyduğu sevgi ve kin duygularında bir istikrar gösteremediğini düşünen yazar, düşmanlarımızın samimi heyecanla yazdığı eserlerin bizde dahi heyecan uyandırdığını söyler. Ona göre vatanperver edebiyattan önce, millî kini ve aşkı öğrenmelidir.³² Şahabettin Süleyman'ın bu yazısıyla biçim endişesinden önce millî bir duygunun var olması lüzumuna vurgu yaptığı söylenebilir.

Şehbal mecmuasında Nazmi Ziya imzasıyla çıkan “Sanayi-i Nefise ve Harp” başlıklı yazı da savaşın insanlığın acı ve değişmez bir gerçeği olduğunu vurgulayarak başlar. Yazar insanlığın medeniyet olarak ilerledikçe ihtirasının da arttığı görüşündedir. Bu yüzden savaş “*beşeriyetin en elim bir ihtiyacı*”dır ve “*Sulh-ı umumi daima bir hayal-i hamdan ibaret*”

²⁷ Erich Auerbach, “Edebiyat ve Harp”, *Üniversite Konferansları 1940-1941*, 230.

²⁸ Murat Belge, “Savaşa Direnen Sanat”, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, (İstanbul: İletişim Yay., 2009), 402.

²⁹ Balkan Savaşı sırasında başlayan ve II. Dünya Savaşı yıllarında yeniden canlanan savaş edebiyatı tartışmaları hakkında kapsamlı bir inceleme için bkz. Hasan Ulucutsoy, “Türk Basınında Savaş Edebiyatı Tartışmaları (1913-1941)”, *Turkish Studies Language / Literature* 13/28 (2018): 1023-1040.

³⁰ Yakup Kadri, “Edebiyatımız Niçin Vatanperverane Âsardan Mahrumdur”, *Rûbab* II/49 (28 Şubat 1328): 86-89.

³¹ Yakup Kadri, “Edebiyatımız Niçin Vatanperverane Âsardan Mahrumdur”, *Rûbab* II/49, 88.

³² Süleyman Şahabettin, “Vatanperverâne Manzumat”, *Büyük Duygu* 7, 1331: 99-100.

kalacaktır.”³³ Dünya sahnesinde muteber bir mevkide bulunmak isteyen her millet, güçlü olmak zorundadır. Nazmi Ziya “*Hak daima kavinindir.*”³⁴ diyerek siyasetin temel bir ilkesini de ortaya koyar. Güç ve kudret isteğinin giderek arttığı yirminci yüzyılda binlerce genç siperlere sürülmektedir. Yazar, haklı ya da haksız girişilen silahlı mücadeleler olduğu sürece vatana ve milletine büyük bir sevgiyle bağlı fertler yetiştirmenin zaruretinden bahseder. Mutlu bir geleceği inşa edecek millî terbiyenin temelini “*mefahir-i maziyye*” olarak tanımlayan yazar, bunun için mimariden musikiye, resimden edebiyata bütün sanatlarla başvurulması gerektiğini söyler. Buna göre tarihî kahramanlıkları, savaşları anlatan eserler aracılığıyla toplumda millî bir his ve heyecan uyandırmak mümkün olacaktır.³⁵ Nazmi Ziya’nın Fransa ve Almanya örneklerini verdiği yazısında bahsettiği mefahir-i maziyye tam olarak tarihî romantizmdir. Yazarın da işaret ettiği üzere, belgeler aracılığıyla anlatılan ve yalnızca ilgisine hitap eden tarih bilimine karşılık olarak tarihî romantizm, milletin şanlı veya felaketsiz günlerinin işlendiği eserlerde ortaya çıkarak kolektif şuuru besler.

I. Dünya Savaşı sırasında *Servet-i Fünun* dergisindeki “Harp ve Edebiyat” başlıklı yazısıyla Ahmet Hidayet, bizde gerçek bir savaş edebiyatı olmadığını savunur. Kadim Mısır’dan itibaren bütün milletlerin hamasi metinleri bulunmaktadır. Devrin Fransız, Alman ve Rus edebiyatları da savaş edebiyatının unutulmaz örnekleriyle doludur. “*Maatteessüf bizim edebiyatımızda, böyle büyük simalar yetişmediğinden midir, nedendir en çok harp eden bir millet olduğumuz hâlde, para mukabilinde padişahlara takdim edilen kasaid-i tebrikiyeden maada, harbe ait bir satır yazımız bile yoktur.*”³⁶ Yazar, savaşı “*sanat ve edebiyatın azamet ü saltanatına bir vesile olarak telakki*” ettiğini söyleyerek yazısını tamamlar. Buna göre Ahmet Hidayet’in savaş dönemlerinde yaşanan yüksek heyecanın edebiyatta gösterilmesi gerektiğini, millet edebiyatlarının bu şekilde yükseleceğini düşündüğü görülür.

Ahmet Refik, savaş sırasında çıkarılan *Harp Mecmuası*’ndaki yazısında ise Ahmet Hidayet’ten farklı olarak eski edebiyatın yüksek hamasi bir nitelik taşıdığını ifade eder. “*Osmanlı harsı en ziyade harp üzerine müessesdir.*”³⁷ diyen yazar, Nedim, Nef’î, Bakî, Rahimî gibi isimleri örnek olarak verir.³⁸ Bir milletin cephelerde varlığını korumaya çalıştığı sırada edebiyatın da onun ruhunun derinliklerinde bir akis uyandırması gerektiği hususu, yazının temelini oluşturmaktadır.

I. Dünya Savaşı hezimetinden sonra Süleyman Nazif de “Harp ve Edebiyat” başlıklı iki yazı kaleme alır. Bu yazılardan ilkinde yaşanan yıkılışın ve parçalanmış devletin matemini tutmak gerektiğine vurgu yapan yazar, bunu bir “*mukaddes borç*” olarak değerlendirir.³⁹ Nazif, diğer yazısında nice canların kurban verildiği bu büyük savaşta diğer milletler yüksek edebî eserler vücuda getirmişken bizde böyle bir durumun gerçekleşmediğini belirtir. Dönemin yayın organlarını eleştirdiği gibi hükümetin siparişiyle şiir yazarları da maddi kazanç peşinde koşmakla itham eder. “*Biz bu harpte gençliğimizi, edebiyatımızı, ahlak ve maneviyatımızı da herc ü merc ettik.*”⁴⁰ diyerek oldukça karamsar bir tutum sergiler. Buradan hareketle Süleyman Nazif’in propaganda amaçlı yazılmış, yüksek bir şuur ve heyecandan yoksun edebiyat ürünlerine karşı olduğu anlaşılmaktadır.

Savaş sonrası psikolojisini yansıtan “Harp ve Edebiyat” başlıklı yazısıyla Yakup Kadri, gerçek edebiyatın savaş dönemlerinde sustuğunu düşünür. Ona göre edebiyatın hamaset gücünü gösteren bir metin de yazılamamıştır. Yakup Kadri’ye göre “*bu asır yalnız edebiyat cihetinden*

³³ Nazmi Ziya, “Sanayi-i Nefise ve Harp”, *Şehbal* 78, 1329: 118.

³⁴ Nazmi Ziya, “Sanayi-i Nefise ve Harp”, *Şehbal* 78, 118.

³⁵ Nazmi Ziya, “Sanayi-i Nefise ve Harp”, *Şehbal* 78, 118-119.

³⁶ Ahmet Hidayet, “Harp ve Edebiyat”, *Servet-i Fünun* 1215, 1330: 292.

³⁷ Ahmet Refik, “Harp Edebiyatı ve Eski Şairlerimiz”, *Harp Mecmuası* 21, 1333: 327.

³⁸ Ahmet Refik, “Harp Edebiyatı ve Eski Şairlerimiz”, *Harp Mecmuası* 21, 1333: 327-328.

³⁹ Süleyman Nazif, “Harp ve Edebiyat”, *Hadisat* 72, 1335a: 1.

⁴⁰ Süleyman Nazif, “Harp ve Edebiyat”, *Hadisat* 152, 1335b: 1.

değil, her cihetten düşkün ve diğer asırlara nisbeten en adi, en küçük, en fakir asırlardandır (...) Evet, bu asırda ne büyük şair ne büyük bir alim var, fakat pek çok büyük tacirler ve hadsiz hesapsız büyük zenginler var. Yaşayan onlar, boğuşan onlardır.”⁴¹ Dünya savaşı da sermaye sahiplerini daha çok zengin etmek için gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple, birilerinin menfaati için kitlelerin boş yere kanının döküldüğü böylesi bir savaşta edebiyat dünyasının hissizleşmesi tabiidir. “Destanları doğuran harpler değil, harpleri doğuran destanlardır.”⁴² diyen yazara göre bu savaştan bir epik edebiyat doğmasını beklemek yanlıştır. Yakup Kadri gelecekte ümidini kesmiş gözükür. O, savaşın yitirdiği insanî değerler dünyasından şiir veya güzel sanatların doğmayacağı kanaatinde.

Daha sonraki yıllarda bu konuda yazılar kaleme alan bir isim de Peyami Safa olur. “Harp ve Edebiyat” başlıklı yazısında, savaşın heyecanı yazılmış şiirleri destancılara bırakarak gerçek edebiyatı bundan ayırmak gerektiğini savunur. Safa’ya göre “kendiliğinden olgunlaşıp ta şuurumuza gelmeyen hisleri zorla uyandırarak zihni bir tertibe sokmak, zorla bir harp şiiri veya romanı yapmak ismarlama ve sun’i bir şey olur.”⁴³ Edebiyatçının içinde yavaş yavaş gelişen tesirler, “bir eserde, bambaşka suretler ve timsaller altında da çıkabilir yahut seneler içinde, bir san’atkârın muhtelif eserlerinde, parça parça, bu harp intihalarına tesadüf edilir.”⁴⁴ diyen yazar, bizim edebiyatımızda böyle pek çok parça bulunduğunu ifade eder. Zorlama edebiyata karşı çıkan Peyami Safa, II. Dünya Savaşı yıllarında yayımladığı “Bizim Harp Edebiyatımız” başlıklı yazısında ise bizde savaş edebiyatının “tamtakır”⁴⁵ olduğu kanaatine ulaşır. Bunun sebebinin edebiyatçıların cepheye gitmemesi olduğunu iddia eden yazar, hükümet tarafından eser üretmek üzere cepheye götürülenlerin de yüksek bir edebiyat oluşturmadığı düşüncesindedir. Peyami Safa savaş edebiyatı içinde bir de “askerî savaş edebiyatı” olduğundan bahisle, cephedeki askerlerin intiba ve hatıralarından oluşan bu tip eserlerin de Türk edebiyatında kuvvetli olmadığını söyler.⁴⁶ Bu yazılanlara bakılarak Safa’nın, iyi bir savaş edebiyatı için savaşın bizzat deneyimlenmesini şart koştuğu sonucuna varılır.

II. Dünya Savaşı sırasında savaş ve edebiyat üzerine Halit Fahri Ozansoy da bir yazı kaleme alır. Savaş ilanının ertesinde yayımlanan “Harb ve Edebiyat” başlıklı bu yazıda Ozansoy, I. Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan “harp sonu edebiyatı”nın herkeste iyimserlik uyandırdığını ve insanlığın bir daha böyle büyük bir savaşa kalkışmayacağını zannedildiğini söyler. Fransız Roland Dorgeles’in *Tahtadan Salipler* ve Alman Erich Maria Remarque’ın *Garp Cephesinde Sükûn Var* isimli romanlarını savaş sonu edebiyatının önde gelen örnekleri olarak dile getirir. Bu eserler, cephelede yaşanan acıyı ortaya koyarak insanlarda savaş karşıtlığını uyandırmıştır. Oysa çok geçmeden yaşanan gelişmeler, daha büyük bir yıkımın habercisi olmuştur. Halit Fahri, bu savaşın da edebiyata bir şekilde yansıtacağını düşünür. Bunun büyük bir “infialin aksi” olacağını söyleyen yazar, düşünce ve sanat dünyasında bir manevi bunalımın yaşanıp yaşanmayacağını merak eder.⁴⁷ Ozansoy’un bu yazısında edebiyatta savaş karşıtlığına vurgu yapması dikkate değer bir tutumdur.

Sadri Ertem ise “Harp ve Edebiyat” başlıklı yazısında savaş ve barış zamanlarının edebiyatlarının birbirinden farklı olacağını belirtir. Yazara göre savaş dönemleri, fikirden çok anın heyecanını taşır ve bu da edebiyatta aşırılık ve taassup olarak karşılık bulur. I. Dünya Savaşı’na kadar daha çok romantik bir bakışla yazılan savaş konulu metinlere “büyük harpten sonra harbin mahiyeti ve siperdeki neferin ferdi psikolojisi” de eklenir. Ertem de II. Dünya Savaşı’nın getireceği yeni psikolojiyi ve bunun edebiyattaki görünümünü merak etmektedir.

⁴¹ Y. K. (Yakup Kadri), “Harp ve Edebiyat”, *İkdam* 8171, 10 Teşrinisani 1335: 2.

⁴² Y. K. (Yakup Kadri), “Harp ve Edebiyat”, *İkdam* 8171, 2.

⁴³ Peyami Safa, “Harp ve Edebiyat”, *Hareket* 27, 1929: 2.

⁴⁴ Peyami Safa, “Harp ve Edebiyat”, *Hareket* 27, 2.

⁴⁵ Peyami Safa, “Bizim Harp Edebiyatımız”, *Sanat, Edebiyat, Tenkit*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat), 116.

⁴⁶ Peyami Safa, “Bizim Harp Edebiyatımız”, *Sanat, Edebiyat, Tenkit*, 117.

⁴⁷ Halit Fahri Ozansoy, “Harb ve Edebiyat”, *Son Posta* 3289, 24 Eylül 1939: 5.

Anlaşılan, bu yeni ve büyük savaşın insanlıktan ne götüreceği, hangi değerleri alt üst edeceği soruları dönemin edebiyatçıların tabii olarak düşündürmüştür.

Savaş edebiyatı bahsinde kaleme alınan bu yazılarda kimi edebiyatçılar Türk savaş edebiyatının var olmadığını, kimi de zengin bir savaş edebiyatımızın bulunduğu görüşünü savunur. Mevcut tartışmalar değerlendirildiğinde, dünyada olduğu gibi Türk edebiyatında da bir savaş edebiyatından söz etmek mümkündür.⁴⁸ Türk savaş edebiyatının ilk örneklerine İslamiyet öncesi devirdeki destan metinlerinde rastlanır. Saka Türklerinin Makedonlarla yaptığı savaşları anlatan *Şu Destanı*, Göktürklerin düşmanlarınca hile yoluyla bozguna uğratılıp bir dağa sığınmalarını ve yeniden güçlenmelerini anlatan *Ergenekon Destanı* buna örnek olarak verilebilir. *Divanü Lügâti't-Türk*'te de yer alan "Alp Er Tunga sagusu" da *Şehnâme*'de Afrasiyab olarak anılan bu Saka hükümdarının savaşta öldürülmesi üzerine söylenmiş bir ağıttır.⁴⁹ Türk destanları Germen veya Fin destanları gibi tek ve bütün bir yapı arz etmez. Onun yerine parça parça pek çok destanın varlığı tespit edilmiştir.⁵⁰

Savaşçı bir millet olan Türklerin İslamiyet'i kabulüyle, savaş edebiyatı ürünleri de gaza, şehitlik, cihat gibi kavramlarla zenginleşir. Bu dönemde Müslüman Türklerin Hristiyanlarla savaşlarını ve fütihat hareketlerini anlatan Battalnâmeler, Danişmendnâmeler, Saltuknâmeler gibi destanlar söylenmiştir. Destandan halk hikâyesine geçişin örneği sayılan Dede Korkut Hikâyeleri de yaklaşık olarak 15. yüzyılda söylenmiş, Türk savaş düzeni ve savaş aletleri hakkında bilgi edinilebilecek metinlerdir. *Hz. Ali Cenklere*, *Hz. Hamza Cenklere* gibi halk hikâyeleri ise olağanüstü motiflerle bezeli, masal havası taşıyan metinlerdir. Bununla birlikte Anadolu'da yüzlerce yıl anlatılıp dinlenmiştir. Gazavatnâmeler de 15. yüzyıl itibarıyla Türk savaş edebiyatının önde gelen örnekleridir. Padişahların seferleri üzerine yazılanlar olduğu gibi (*Süleymannâme*, *Selinnâme*), ünlü komutanların savaşlarını odağa alanları (*Barbaros Hayrettin Paşa* için yazılanlar) da vardır. Yahut da sadece bir sefer etrafında teşekkül eden *Mohaçnâme* gibi metinlere de rastlanır. Gazavatnâmeler Yunan Harbi'ne kadar yazılmaya devam etmiştir. Ordunun galibiyetini anlatan bu manzum eserler, mağlubiyetlerin peş peşe geldiği dönemlerde artık yazılmaz olur. Savaş edebiyatı kapsamında değerlendirilebilecek diğer edebî ürünler arasında yeniçerileri gazaya teşvik etmek üzere söylenen mehter marşlarını ve gülbankleri de saymak mümkündür. Divan edebiyatının kaside, mesnevi, gazel gibi türlerinde de savaş edebiyatı örneklerine rastlanır.⁵¹

Anonim halk şiirleri, türküleri ise savaşın kahramanlık sahnelerini olduğu kadar savaş sonrası yaşanan acıları da anlatması bakımından son derece önemli metinlerdir. "*Özellikle muhacirler tarafından söylenen göç destanları, sıla hasretini ifade eden türküler, kayıplar için yakılan ağıtlar*"⁵² savaş edebiyatı bağlamında büyük bir yekûn oluşturur.

Savaşın edebiyata büyük bir samimiyet ve canlılıkla yansıdığı alanlardan biriye kahramanlık türküleri ve destanlardır. Koşma şekline benzeyen bu şiirlerde sefere katılan askerlerin yiğitlikleri ve gaza tutkuları dillendirilir. 16. yüzyıldan itibaren tespit edilebilen bu şiirlerin ilk örnekleri "*Tunus ve Cezayir'de deniz savaşlarına ait destanlar ve türküler terennüm eden Garb Ocakları'na mensup saz şairleri*"ne aittir.⁵³ 17. yüzyılda da Kâtibî, Kayıkçı Kul Mustafa, Seyyahî, Demircioğlu, Âşık Hasan gibi âşıkların savaş ve kahramanlık şiirleri söylediği bilinmektedir. 18. yüzyılda Ruslarla girişilen savaşları anlatan Âşık Ruhî'nin "Pрут

⁴⁸ Türk edebiyatında savaşın yerini Sadri Ertem, Yakup Kadri, Süleyman Nazif ve Halide Edip gibi yazarların görüşleri etrafında inceleyen detaylı bir çalışma için bkz. Harun Duman, "Savaş Edebiyatı", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58/1, (2018), 99-110.

⁴⁹ Harun Duman, *Türk Savaş Edebiyatı*, (İstanbul: Duyap Yay., 2019), 17-19.

⁵⁰ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 1*, (İstanbul: MEB Yay., 1983a), 11.

⁵¹ Harun Duman, *Türk Savaş Edebiyatı*, 27-35.

⁵² M. Kayahan Özgül, "Harp Edebiyatına Harbî Bir Bakış", 5.

⁵³ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 632-633.

Destanı”, Âşık Mustafa'nın “Moskof Destanı” ve 19. yüzyılda Surûrî'nin “yürüdü” redifli destanı ile Hayâlî'nin “Silistre Destanı” önde gelen âşık şiirleridir.⁵⁴

18. yüzyıl itibarıyla sık sık savaşmak mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti, bir yandan milliyetçiliğin de yükselmesiyle ayrılıkçı isyanlarla mücadele etmek zorunda kalır. İmparatorluğun geniş sınırları yavaş yavaş küçülürken özellikle 19. yüzyıl boyunca gerçekleşen Rus ve Yunan savaşları Türk edebiyatında büyük yankı uyandırır. Özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) edebiyatımızda bir dönüm noktası teşkil eder. Bu savaştan itibaren vatan edebiyatı örnekleri artar. Savaş sırasında yazılan halk şiirlerinin yanında vatan konulu manzumeler ve gazeller de kaleme alınır. Özgül'e göre Kırım Savaşı'na kadar taşra dışında rastlanmayan vatansever tutum, ilk kez İstanbul'daki edebiyat ortamında görülmeye başlanır.⁵⁵ Yusuf Halis Efendi'nin söz konusu savaş sebebiyle yazdığı ve Türk edebiyatında ilk kez vatan sevgisini, devletle millete bağlılığı öven lirik “vatan” redifli kasidesi ile Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı oyunu buna iyi birer örnektir.⁵⁶

20. yüzyılın başlarında ise Osmanlı Devleti önce Trablusgarp ardından da Balkan Savaşları ile çok büyük bir sarsıntı geçirir.⁵⁷ Dönemin gazete ve dergilerinde yer alan şiir ve hikâyeler, yayımlanan savaş konulu romanlar, aynı yılları nispeten barış içinde geçiren Avrupa edebiyatlarına kıyasla daha zengin bir savaş edebiyatı külliyatı meydana getirir.⁵⁸

I. Dünya Savaşı çerçevesinde ise Batı edebiyatlarında olduğu gibi Türk edebiyatında da yoğun bir faaliyet görmek mümkündür. Destanlar, türküler gibi halk edebiyatı ürünlerinin yanı sıra şiir, hikâye ve romanlar yazılarak askerlerin kahramanlıkları, savaşın safhaları, ordunun çarpıştığı Çanakkale, Galiçya, Kafkas gibi cephelerde yaşananlar ele alınır. Mehmet Emin, Mehmet Âkif, Enis Behiç, Ali Ekrem gibi pek çok edebiyatçının coşkulu, duygusal, hamasi metinler yazdığı görülür.

Dönemin savaş edebiyatında şiir türünün ağırlığından bahsedilebilir. Savaşta edebiyatın propaganda işlevi üzerine çalışan Erol Köroğlu'nun: “*Yeni lisan, hece vezni-aruz vezni, toplumcu-bireyci vb. gibi pek çok edebî kavgaın temel referans noktası şiirdir; bu edebî kavgalarda saf tutanların önemli bir kısmı da şairlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki millî kimlik inşası sürecinin en önemli ve kendine özgü kurallara sahip tanıklarından biri dönem boyunca şiir alanında yaşanan gelişmelerdir.*”⁵⁹ tespiti bu bakımdan değerlidir. Millî edebiyatın da geliştiği bu dönemde şiir türünde verilen eserlerle hem bir millî kimlik oluşturma gayesi güdülmüş hem de savaş zamanında şiirin kısa ama etkili ifade gücünden faydalanılarak toplumda vatanseverlik, heyecan ve ümit duyguları yaratılmak

⁵⁴ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2*, (İstanbul: MEB Yay., 1983b), 703-714, 848-851.

⁵⁵ M. Kayahan Özgül, “Divan Yolu'ndan Pera'ya Selametle”. *Hece Dergisi-Türk Şiir Özel Sayısı* 53-54-55, 2001: 60.

⁵⁶ Edebiyat ve askerliği vatana hizmet etmenin iki yolu olarak değerlendiren Nâmık Kemal, Osmanlı ve İslam tarihi kahramanları üzerine yazdığı eserlerle, *Cezmi* romanı, *Celelaeddin Harzemşah*, *Âkif Bey* gibi oyunları ve elbette hamasi şiirleriyle Türk savaş edebiyatının da önemli örneklerini vermiştir. Ömer Faruk Akün, “Nâmık Kemal”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 32, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2006), 361-378.

⁵⁷ Özellikle daha önceleri askerlikten muaf tutulan İstanbul halkının Balkan Savaşı ile orduya çağrılması, edebiyatın merkezi olan İstanbul'un savaşı bizatihi tecrübe etmesi demektir. Kayahan Özgül, bu travmatik tecrübe sayesinde edebiyatın çehresinin değiştiği kanaatindedir: “Taşradaki harp edebiyatının dert edindiği meselelerden hiç değilse bir kısmının İstanbul'un seçkin edebiyatına da sıçrayışı -muhtemelen ilk defa- bu tarihlerde görülür. Millî edebiyat cereyanının bir furyaya dönüşmesi ile İstanbullu gençlerin silah altına alınması arasındaki münasebet ayrıca çalışılmağa değerdir.” M. Kayahan Özgül, “Harp Edebiyatına Harbî Bir Bakış”, 4.

⁵⁸ Halûk Harun Duman-Salih Koralp Güreşir, “Yeni Türk Edebiyatı'nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat”. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/1-1 (2009): 31-35. Ayrıca dönem edebiyatı hakkında yapılan tezler de okura bu konu hakkında yeterli fikir verecektir: Cafer Şen, “1897 Osmanlı-Yunan Muharebesi'nin Türk Edebiyatındaki Akisleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi), 1997; Nurcan Uçak, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Türk Edebiyatındaki Akisleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi), 1997. Harun Duman, “Balkan Savaşı Edebiyatımız”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi), 1991.

⁵⁹ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Millî Kimlik İnşasına (1914-1918)* (İstanbul: İletişim Yay., 2010), 262-263.

istenmiştir. Devletin birden fazla cephede savaştığı, alınan yenilgilerle ülke geleceğinin tehlikeye düştüğü, savaşın şiddet ve dehşetinin cephe gerisinde derinden hissedildiği bu dönemde yazılan şiirlerin çoğu din ve millet için kahramanlık çağrısı yapan, lirik metinler olarak millî romantik duyarlılığı yansıtır niteliktedir.

3. I. Dünya Savaşı'nda Savaş Karşısı Söylem

Savaş propagandasına eşlik eden ve İttihat ve Terakki yönetimince de teşvik edilen hamasi metinlerin yanı sıra az da olsa savaş karşıtı söylemleriyle dikkati çekenlerin de yazıldığı söylenebilir. Fakat bunların mevcut savaş şartları ve toplumsal heyecan içerisinde pek görünür olmadığı anlaşılmaktadır. Köroğlu bu durumu “*Savaş yıllarında milliyetçi ve propagandif bir ortamda gerçekleştirilen edebî üretim belirli noktaları öne çıkarır ve işlerken, bunlarla çelişen, uyumsuz ve rahatsız edici bazı parçaları dışarıda bırakır.*” cümlesiyle yorumlar.⁶⁰ Ayrıca savaşın başlamasından kısa süre sonra yürürlüğe giren basın sansürü de edebiyat alanında savaşı eleştiren bir sesin yükselmesini engeller.⁶¹ İttihat ve Terakki'nin açıklamalarından ve bu doğrultuda kaleme alınan şiir ve yazılardan başka bir şeyin dönemin basınında görülmesi mümkün olmaz. Zaten gazete ve dergilerin pek çoğu da maddi sıkıntılar ve kâğıt yokluğu gibi sebeplerle kapanmıştır. Ancak savaşın son zamanlarında ekonomik sıkıntılardan bahsedebilir olmuş, Batı dünyasıyla birlikte Osmanlı basını da “barış” istemeye başlamıştır.⁶² Dört yıl kadar uzun bir süre devam eden dünya savaşının hemen herkeste yarattığı bıkkınlık, sansürün gevşemesiyle birlikte gazete sütunlarında da kendine yer bulur. Sözgelimi Refik Halit, “Harp Zengini” başlıklı yazısıyla halk fakirleşirken zenginleşen “*asalaklar*”dan bahseder ve bunlardan kurtulmanın tek yolunun barış olduğunu vurgular. Bununla birlikte yazıdan alınanlarca Talat Paşa'ya şikâyet edilen yazar, yeniden sürgüne gönderilmekten Ziya Gökalp'ın aracılığıyla kurtulur. Mütarekeye kadar bu çeşit yazılarla halktaki savaş karşıtlığını dile getirmeye devam eden Refik Halit, İttihat ve Terakki yönetimi yurdu terk ettikten sonra kalemini sertleştirir.⁶³

Bir diğer savaş muhalifinin de Cenap Şahabettin olduğu söylenebilir. Savaş sırasında Galiçya Cephesi'ndeki askerlere hitaben yazdığı lirik mektubunda “*toprağın altında veya üstünde siz bir hazîne-i faziletsiniz. Biz sizi ehrâm-ı hamîyyetin zirvesinde görüyoruz. Yükseliniz ve yükseliniz. Osmanlı ordusu için şevâhik-i şeref nâmütenahidir...*”⁶⁴ diyerek askerleri yücelten yazar, daha sonra kaleme aldığı yazılarında savaş karşıtı bir tavır sergiler. Babası Plevne'de şehit düşen yazarın, savaşı hangi sebeple olursa olsun milyonlarca insanın ölümüne sebep olan bir cinayet olarak yorumladığı görülür. Büyük Savaş üzerine kaleme aldığı kimi yazılarında milletin harbe isteyerek girmediğini söyleyen yazar, ayrıca cihat fetvası veren makamları da eleştirir ve Hristiyanlarla ittifak kuran İslam unsurlarının cihattan bahsetmesini doğru bulmaz.⁶⁵

Şiir dünyasında da muhalif sesler pek yok gibidir. Savaş karşıtı söylemi dile getiren şiirlerin akla gelebilecek ilk örnekleri, Tevfik Fikret'in kaleme aldıklarıdır. Şairin I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında, devletin seferberlik ilan etmesi üzerine kaleme aldığı ve *Servet-i Fünun* dergisinin 1227 numaralı sayısında yayımlanan “Fetâvâ-yı Şerife'den Sonra: Sancak-ı Şerif Huzûrunda” başlıklı şiiri, savaş çağrısını ironik bir dille eleştirir. “*Bir mücahid-i muhlis lisanından: -Müftî'l-enam Hazretlerine ithaf olunmuştur*” epigrafıyla sunulan şiirde görünürde fetvayı candan, yürekte bir edayla destekler görünen, din uğruna savaşa gitmek ve kan dökmek isteyen şiir öznesinin aslında bunun zıttı bir anlamı kastettiği anlaşılır.

⁶⁰ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Millî Kimlik İnşasına (1914-1918)*, 27.

⁶¹ *Osmanlı Belgelerinde I Birinci Dünya Harbi 1914*. (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2013), 119-126.

⁶² Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, (İstanbul: İletişim Yay., 1992), 60.

⁶³ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Millî Kimlik İnşasına (1914-1918)*, 400-415.

⁶⁴ Cenap Şahabettin, “Galiçyadakilere”, *Harp Mecmuası* 13, 1332: 202.

⁶⁵ Adem Özbek, “Savaşa Muhalif Bir Sanatçı: Cenap Şahabettin”, *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu 1-3 Kasım 2013 / Çankırı Bildiriler* içinde (Ankara: Berikan Yay., 2014), 687-696.

Boş bir uçurumdur ki, ölüm doldurur ancak
Vicdân-ı siyâhını;
Gâfil medeniyet, seni en sonra muhakkak
Hüsrân ile tetvîc edecek akl-ı tebâhın!⁶⁶

Din ve savaş karşıtı söylemiyle öne çıkan “Tarih-i Kadim”in şairi olan Fikret, “gizli bir alay”⁶⁷ içeren bu şiirinde “cihad-ı ekber”⁶⁸ ilanını parodileştirir.⁶⁹ Şiirin, İslam dinine göre savaşmanın yasak olduğu “Aşrû Muharremi’l-haram”da yazıldığı belirtilmesi de şairin savaş karşıtlığını ortaya koyan göstergelerden biri olarak okunabilir. Tefvik Fikret’in ölmeden önce kaleme aldığı ve içeriği sebebiyle yayımlamadığı “Harb-i Mukaddes” isimli uzun şiiri de başlığındaki “kutsal savaş” ibaresinin tersine, savaşın getirdiği yıkımları ve felaketleri işler. Dinin emri diyerek yüz binlerce insanın askere alınmasını eleştiren şair, “Haksız yere mahvoldu evet bunca şehidân, / Evlâdları çıplak ve susuz kaldı perîşân”⁷⁰ diyerek duygularını aktarır. Milyonları peşinden sürükleyen muhteris iktidarları lanetlediği gibi savaşın bizatihi, kendisini de açık bir şekilde lanetler: “La’net sana! La’net sana! ey harb-i mukaddes”⁷¹ Böylece Tefvik Fikret’in kaleminde, yönetimdekiler tarafından “mukaddes” olduğu ilan edilerek bütün bir halkın çağrıldığı savaş, kutsallığından soyulur ve aşağılanır. Şair, savaşı bütün gerçekliğiyle, kanlı bir tablo olarak tasvir eder. Dünyayı paylaşmaya çalışan devletlerin savaşında taraf olan Osmanlı yönetiminin ağır bir şekilde eleştirildiği bu şiir, din uğruna yapıldığı iddia edilen savaşta kurulan ittifakların çelişmesini de ortaya koyar.

Tefvik Fikret’in de ancak ironik bir dile başvurarak sansürün dikkatinden kaçabildiği savaş döneminde, benzeri bir tutumu benimseyen şairlere doğal olarak pek rastlanmaz. Kimi araştırmalarda atıfta bulunulan bir iki ismin dışında, I. Dünya Savaşı yıllarında savaş çağrılarını eleştiren başka isimlerin var olup olmadığına dair kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Türk edebiyatında savaş karşıtı şiirler üzerine dikkati çeken bütüncül bir çalışma da görülmemektedir.⁷² Şiirlerinde savaş karşıtlığı tespit edilen dönem şairlerinden birisi ise Mehmet Nureddin Semin’dir. Makalenin bundan sonraki kısmında şair hakkında kısaca bilgi verildikten sonra konuyla ilgili şiirleri değerlendirilecektir.

4. Mehmet Nureddin Semin ve Şiirlerinde Savaş Karşıtlığı

Şair, yazar, çevirmen ve eğitimci Nureddin Semin (Sevin), 1900’de İstanbul’da dünyaya gelir, Robert Kolej ve Darülmuallimine gider. Mezuniyetinin ardından İngiltere’de eğitimine devam eden Mehmet Nureddin, Bath School of Drama’daki tiyatro eğitimini tamamlayıp 1923’te İstanbul’a döner. 50’li yıllarda Amerika’da Columbia, Yale gibi üniversitelerde incelemelerde bulunur. Çeşitli liselerde İngilizce öğretmenliği, Harp Akademisi ve Mülkiye Mektebinde İngilizce okutmanlığı yapan Semin, ayrıca Ankara Devlet Konservatuarında dekor ve kostüm tarihi ile diksiyon dersleri de verir. 17 Eylül 1975’te İstanbul’da vefat eden Semin’in, *Çocuk Dünyası*, *Şebab*, *Vakit*, *Yeni Hayat*, *Ülkü*, *Pazar Postası*, *Hayat*, *Devlet Operası*, *Devlet Tiyatrosu*, *Türk Düşüncesi* ve *Hisar* gibi çok sayıda mecmua ve gazetede Türk folkloruna ilişkin

⁶⁶ Tefvik Fikret, *Bütün Eserleri*, haz. Nâzım Hikmet Polat, (İstanbul: YKY, 2021), 1118.

⁶⁷ Mehmet Kaplan, *Tefvik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, (İstanbul Dergâh Yay., 2004), 183.

⁶⁸ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi 1914*, 91-94. 1914 sonbaharında yaşanan gelişmelerin ardından 11 Kasım 1914’te Sultan Reşat’ın iradesiyle seferberlik ilan edilmiş ve aynı gün meşihat makamı da bütün İslam âlemine hitaben bir cihat fetvası yayımlamıştır.

⁶⁹ Tefvik Fikret, *Bütün Eserleri*, 1118; Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandanan Millî Kimlik İnşasına (1914-1918)* (İstanbul: İletişim Yay., 2010), 259-260.

⁷⁰ Tefvik Fikret, *Bütün Eserleri*, 1124.

⁷¹ Tefvik Fikret, *Bütün Eserleri*, 1128.

⁷² Savaş karşıtı söylemi Cumhuriyet dönemi Türk şiiri merkezinde ele alan ve Gülten Akın, Özdemir Asaf, Ataoğlu Behramoğlu, Necati Cumalı, Cevat Çapan, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Arif Damar, Nâzım Hikmet, Orhan Veli Kanık, Bahaettin Karakoç, Onat Kutlar, Cahit Külebi, Aziz Nesin, Oktay Rifat, Muzaffer Tayyip Uslu, Cahit Zarifoğlu vb. şairlerin şiirlerinde savaş karşıtlığının ne gibi duyarlılıklar üzerinden işlendiğini ortaya koyan bir araştırma için bkz. Erdoğan Kul, “Modern Türk Şiirinde Savaş Karşıtlığı”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2015): 327-348.

yazıları yayımlanmıştır. Shakespeare, Oscar Wilde ve Bernard Shaw'un oyunlarından çeviriler yapan yazar, gelenekli Türk oyunlarına da ilgi göstermiştir. Semin, şiirlerini *Mirat-ı Şikeste* (1920) isimli eserinde bir araya getirmiştir.⁷³

Şiirlerini Edebiyat-ı Cedide estetiğine bağlı olarak kaleme alan şair, Tevfik Fikret'ten düşünce ve sanat anlayışı bakımından etkilenmiştir.⁷⁴ Nureddin Semin'in kitabında yer alan 18 şiirden bir kısmı doğrudan Tevfik Fikret'i konu edinirken diğerleri bahar, kış, ölüm gibi konuları ele alır. Semin'in "Toprak", "Sadâ-yı Vicdan", "Kılıç", "İyd-i Mâtemîn", "Husûf" başlıklı şiirlerinde ise savaşın işlendiği görülür. Bu şiirlerde savaşın acımasızlığını ve yanlışlığını ortaya koymak ister ve vicdanının sesiyle konuşur. Beşeriyetin yanında yer alan Semin, savaş karşıtı bir tutum takınır.

Semin'in "Toprak" başlıklı şiiri, "vatan" kavramına yüklenen anlamı sorgular. Vatan, kelime olarak her ne kadar "içinde doğulan yer" anlamı taşıyor olsa da Fransız Devrimi'ni takip eden zamanlarda siyasi bir nitelik kazanmış ve milletle özdeş hâle gelmiştir.⁷⁵ Modern bir kavram olarak vatan (yurt), "bir milletin içinde yaşadığı ve tarih boyunca sınırları çizilmiş olan ülkedir."⁷⁶ Bu bakımdan milleti çeşitli nimetlerle beslediği ve yabancılara karşı koruduğu için kendisine kutsiyet atfedilen vatan, bir savaş ya da işgal söz konusu olduğunda üzerinde yaşayanlarca korunmak zorundadır. Nitekim I. Dünya Savaşı'nda da devlet yöneticileri sadece din için değil, vatan savunması için de halklarına çağrıda bulunurlar.

Nureddin Semin ise mütarekeden kısa süre sonrasına tarihlenen "Toprak" (18 Mart 1919) şiirinde, milleti yaratan ve besleyen vatan kavramının gerçeği olmadığını savunur:

Seni dillerde dâsitân ederek
Türlü efsânelerle yâd ile pek
Büyütür, vâsfeder, deriz: Bu vatan
Bizi hep besleyen, seven koruyan...⁷⁷

Bu mısralarda anne vatan imgesine de yüklenen şair, bir annenin koruyuculuğunu taşımayıp üzerinde yaşayan insanların kanıyla beslenen vahşi bir figür çizer okurun muhayyilesinde:

Yaratılmış vücûdumuz senden...
Bu ne boş bir fesânedir, ya sen...
Feda edilen canlar, dökülen kanlar
Annemizsin bizim için, ne için
Bizi kavganla mahvedip yersin?..
Anne kâbil midir ya taksime?..
Söyle ey cism-i fitne-hîz, söyle!⁷⁸

Semin, böylelikle savaş edebiyatının bir parçası olan "dişil vatan" anlayışına karşı çıkar. Zira özellikle savaş boyunca, her milletin edebiyatında benzer biçimde, vatanseverlik vurgusu yapılırken anne veya sevgili olarak vatan imgesine sıklıkla başvurulur.⁷⁹ Semin, yukarıdaki mısralarıyla, Türk edebiyatında Namık Kemal'in "*Cümlemizin vâlidemizdir vatan / Herkesi*

⁷³ "Sevin, Mehmed Nureddin". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* 7 (1990): 547-548.

⁷⁴ Mehmet Nureddin'in Tevfik Fikret'e duyduğu bağlılık, şairin kitabına da ismini veren şiirinde açıkça görülür. Semin'in şiiri üzerine kaleme aldığı poetik bir metin olarak değerlendirilebilecek "Mirat-ı Şikeste", adından da anlaşılacağı üzere Tevfik Fikret'in *Rûbab*'ına bir göndermedir. Nureddin Semin, kitabının "Yâd-ı Ekber" başlıklı bölümünde de Tevfik Fikret'e ithafen kaleme aldığı şiirlere yer verir. "Kimsesiz Türbende", "Tevfik Fikret", "Mezarının Başında" başlıklı bu şiirler, Fikret için yazılan methiyelerdir.

⁷⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kırathı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1993), 331.

⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, (İstanbul: MEB Yay., 1969), 334.

⁷⁷ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 8.

⁷⁸ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 8-9.

⁷⁹ Afseneh Najmabadi, "Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak", *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde, ed. Ayşe Gül Altınay, (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 130-133.

lütfuyla odur besleyen"⁸⁰ sözleriyle başlayan, hatta yaşadığı zihinsel değişimden önce Tefvik Fikret'in "Millet Şarkısı", "Vatan Şarkısı", "Rübâbın Cevabı", "Ferda" gibi şiirlerinde de görülen bu "anne vatan" anlayışını eleştirir. Üzerine serilen kanlı cesetlerin varlığı, anne vatandan beklenecek merhametle bağdaştırılmaz:

Tâ ezelden, zuhûr-ı insandan
Beri derdin sürüklenir... kavgan
Bitmemiş evvelin, sonun kan, kan!..
Yuttuğun her zavallı lokman kan!..
Yüzüyor ma'rekende kanla ceset...
Buna sensin sebep, vatan! Elbet.⁸¹

Kan içen ve destani bir edebiyatla kutsanarak, sırtını dayadığı kanlı tarihi yok sayılan vatana hitap eden şiir, millî romantik duyarlılığın temel unsuru olan millî vatan düşüncesinin ve ortak bir tarihle, ortak bir kaderle bağlı olunan vatana duyulacak sevginin kusurlu olacağını dile getirmiş olur. Böylelikle, şiirin yazıldığı tarihte hemen bütün milletler için etnik veya teritoryal bakımdan belirli bir anlam kazanmış olan vatan imgesinin pürüzsüz bir görünüm sergilemediği ortaya konur. Nureddin Semî, yine de şiirin son bölümünde bir "rücu" hareketine girişir. Toprağın bizatihi dökülen onca kanın müsebbibi olmadığına kanaat getiren şair, yegâne suçun, hırsına mağlup düşen insanlıkta olduğunu söyler:

Sen misin? Yok hayır, hayır aslâ
Sende yoktur o hırs-ı istilâ...
Sözlerimden bütün rücu' ettim.
Bu kadar yakma, yıkma, ezme bizim
Zulmümüzdür; bütün bu fetretler
Hepsi bizden tulû' ve neşet eder.⁸²

Şiir, Tefvik Fikret'in izinden giderek insanlığın kadim ve kanlı tarihine yöneltilen eleştirilerle dikkati çeker. Burada vatan kavramıyla özdeşleştirilen çeşitli imgelerden sıyrılan şairin, yeryüzünü hırsından arınmış insanların yaşayabilecekleri bir yer olarak yorumladığı ve Fikret'in "*Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim... İnsân / İnsân olur ancak bunu iz'ânla, inandım*"⁸³ mısralarındaki düşünciyi benimsediği söylenebilir.

Nureddin Semî'nin "Sadâ-yı Vicdan" şiiri ise Tefvik Fikret'in "Sancak-ı Şerif Huzurunda"sı gibi "cihad-ı ekber" fetvası verenlere ithaf edilmiş bir hiciv metnidir. Bu şiirinde de "Toprak"ta olduğu gibi yeryüzünün herkese yeteceği fikrinden yola çıkan Semî, temellük edilecek bir vatan fikrine ve din için insanların birbirine düşman kesilmesine karşı çıkmaktadır:

Bir avuç toprak için şiddet, kin
Bu kadar kavga cinâyet ne için?
Heme cinsim beni vursun, ben onu
Vurayım, öldüreyim, doğru mu bu?..
Ne demek mülk ü vatan, dîn, düşman?!
Niye, anlat bana, bitmez kavgan⁸⁴

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde seferberlik, şeyhülislamlığın "*İslâmiyet aleyhine tehâcüm-i a'dâ vâki ve Memâlik-i İslâmiye'nin gasb ü gâreti ve nüfus-i İslâmiye'nin seby ü esir edilmeleri mütehak olunca Padişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle cihadi emr etdikde '... infirû hifâfen ve sikâlen ve câhidû bi-emvâliküm ve enfisüküm...' ayet-i celilesi hükm-i münûfince kaffe-i Müslimîn üzerine cihad farz olup genç ve ihtiyar piyade ve süvari olarak bilcümle aktârdaki Müslimînin mâlen ve bedenem cihada müsâreat eylemeleri*"nin farz

⁸⁰ Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre*, haz. Sabahattin Çağın, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1996), 59.

⁸¹ Nureddin Semî, *Mirat-ı Şikeste*, 9.

⁸² Nureddin Semî, *Mirat-ı Şikeste*, 9.

⁸³ Tefvik Fikret, *Bütün Eserleri*, 673.

⁸⁴ Nureddin Semî, *Mirat-ı Şikeste*, 11.

olduğunu bildiren fetvasıyla, hem İslam dinini hem de aynı zamanda “*memalik-i mahrûse-i şahane*” olan İslam vatanını korumak amacıyla ilan edilir.⁸⁵ Buna karşılık, ilgili şiirde, İslam ve vatan uğruna yapılması istenen savaşın, birbirinin kardeşi olan insanlığı parçalayacağına dikkat çekilir. “*Bence, âlemde, vatandır her yer, / Kardeşimdir bütün ebnâ-yı beşer*”⁸⁶ denilerek vatan düşüncesine kozmopolit bir bakışla yaklaşılr. Bütün yeryüzü vatan ilan edilerek insanların eşitliği, kardeşliği vurgulanır. Şiirde savaş ve yıkıma karşı çıkılmak suretiyle, tıpkı “Tarih-i Kadim” şairi gibi millî bir kine olduğu kadar dinî bir temele yaslanan gaza fikrinin de yanlış olduğu vurgulanır. Burada şairin, özellikle 20. yüzyılda görüleceği türden savaşların sömürgeci zihniyetlerin eseri olduğuna işaret etmesi önemlidir. İlerleyen mısralarda cennet ve cehennem anlatılarıyla insanların aldatılıp savaşa sürüklenmesi kıyasıya eleştirilir:

O senin köhne fesânen pek ham
Sana aldanmam, inanmam, uymam,
Ben senin cân atarak cennetine
Koşamam kanlı, şerîr eller ile;
Ben gazâdır, diye vurmam insân,
Ben ganîmet, diye çalmam saman,
Ben esirdir, diye yıkmam nâmûs,
Sana hiçbir vakit olmam pâ-bûs.⁸⁷

Cehennemi ve cenneti dünyada arayan, insan hayatını her değerın üstünde tutan bu anlayışla şair, dinî kavramların, yöneticilerin menfaatleri uğruna kullanılmasının yanlış olduğunu ifade eder. Önce dünyayı, içinde yaşayan her bir insan için güzelleştirmek ve cenneti burada yaratmak fikrini savunan şaire göre asıl cehennem, bütün insanlığı tehdit eden vahşî savaşların yakıcı ateşinde aranmalıdır:

Berhayât olmak için ölmeye ben
İnanıp aldanmam -zaten sen
Buna kendin de inanmazsın ya!...-
Beni duzah diye hiç korkutma
İ'tikâdımca cehennem şimdi
Çalışırsak bize firdevs: âfî.⁸⁸

Şiirin bu kısmında Tevfik Fikret'i “mürşidi” ilan eden Nureddin Semin, yine ustasının sözlerine başvurur: “*Mürşidim bak ne diyor dinle iyi: / 'Bir örümcek götürür Hakk'a beni.*”⁸⁹ diyerek kendisine yöneltilebilecek din karşıtlığı ithamlarının önüne geçmek ister. Şair, esasında İslam'ın savaş ve kanla anılmasına karşı çıkmaktadır. İslam dininin yüceliğine vurgu yaptığı bu bölümde, modern zamanlarda, esas hedefi dünyevi ganimetler kazanmak olan gaza yoluyla değil, güzel bir ahlak anlayışıyla dinin yayılmasının mümkün olacağını savunur:

Sana emretti mi İslam dîni
Cünhasız asmayı dîn kardeşini?
Âlemin celb ederek nefretini
Yayamazsın o mübeccel dîni.
Âlemin zor ile mefkûresini
Yıkamazsın, kesemezsin sesini;
Dîn-i İslâm'a -bugün- da'vet için
Sen biraz kesb-i salâh etmelisin⁹⁰

Şairin savaş karşıtlığının temelinde insan hayatının yüceliğine ve insanların kardeşliğine duyulan inancın yattığı anlaşılır. Ona göre savaşların sebebi yüce dinî veya millî değerler değil

⁸⁵ *Osmanlı Belgelerinde I Birinci Dünya Harbi 1914, 92-93.*

⁸⁶ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 11.

⁸⁷ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 12.

⁸⁸ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 12.

⁸⁹ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 13.

⁹⁰ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 13.

şahsi çıkarlar ve ülkelerin hegemonya arayışıdır. Şiirini de bu düşünceyle sonlandıran Semin, “Batıyor bir koca millet / Heyhât!.. Menfa’at uğruna milyonca nüfûs”⁹¹ diyerek hayatın kutsallığını göz ardı edip savaş kararı alan ve milyonlarca insanı cepheye gönderen yöneticilerin yüklendiği ağır vebali dile getirir.

Nureddin Semin’in savaş karşıtlığını sergilediği şiirlerden bir diğeri olan “Kılıç”, adından da anlaşılacağı üzere insanlığın icat ettiği ilk silahlardan olan ve ilk günden itibaren de birbirinin kanını dökmekte kullandığı savaş aletini konu edinir. Diğer şiirlerinde görülen hitabet üslubunun bu metinde de görüldüğü ve şairin “kılıç”ı kişileştirerek kan dökücülük vasfını ona yüklediği anlaşılmaktadır. Elbette kılıç, kendisini elinde tutanın emrinde hareket eden bir alettir. Zalimlerin elinde ise sadece dehşet saçmaya yarar:

Sen düşmen-i hûnhâr-ı beşersin ve tüyler
 Ürpertici şeklin ne kadar fâcia gizler...
 Yıllarca, asırlarca mukaddem, daha insân
 -Bir sırr-ı müebbed gibi mechûl- bir ufuktan,
 Baştan başa hep -zulm ü şeâmet ile mâli-,
 Dünyâya henüz gelmiş iken, köhne hayâli
 Hep fitne düşünmüş, aramış türlü mezâlim,
 Yalnız seni bulmuş o hayâlâtına hâdim⁹²

Kanlı hayallerle iktidar peşinde koşanların elinden düşürmediği kılıç, mazlumları mahveden ve vahşetiyle parlayan keskin bir silahtır. Bu keskin savaş aleti, aslında birbiriyle kardeş olan insanların kanını taşır. Bu bakımdan da lanetli bir varlıktır.

Nureddin Semin’in “İyd-ı Matemîn” ve “Husûf” şiirleri ise doğrudan savaşı konu edinmez. Bununla birlikte savaş atmosferinin yarattığı ümitsizliği yansıtan iki metin olarak dikkati çeker. Her iki şiirde de yüzlerdeki tebessümü alıp götüreren savaş sebebiyle acılar ve felaketler içinde kalmış insanlığın bir teselliye muhtaç olduğu ifade edilir. Ayrıca “ay tutulması” anlamına da gelen “Husûf” başlıklı şiirinde dönemin karanlığına işaret eden şairin, aynı zamanda bu karanlığın geçici olmasını arzu ettiği söylenebilir. Bu bakımdan sergilediği ümitsiz çehresine ve taşıdığı olumsuz duygularına rağmen şiirde küçük de olsa bir ümidin diri tutulmaya çalışıldığı görülür:

Kararmış her taraf, her yer, kararmış, simsiyah eşbâh.
 Yeter vahşet, yeter zulmet, biraz gülsün cihân artık!..
 Bu âlem bir ziyâ ister, münevver bir şebâb ister,
 Hakikat nûru neşreyler müşa’şa bir şehâb ister.⁹³

Mevcut vahşet ve zulüm karanlığının bir son bulması arzusunun yansıdığı mısralarda şairin hakikatin nuruyla aydınlanmış bir gençlik beklentisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ülkelerin baştan başa yıkıldığı I. Dünya Savaşı, karmaşık ekonomik ve siyasi sebeplerle dört yıl boyunca sürdürülürken “mekâna ve insana tahakküm etme sistemi”⁹⁴ olarak adlandırılacak emperyalizm de gözünü milletlerin canı ve namusuna diker. Siyasi sınırlarla çevrili vatanlar; zapt etmenin, tahakkümün, yok etmenin mekânı olur. “Çünkü coğrafya her şeyden önce savaş yapmaya yarar.”⁹⁵ Modern silahların kullanılarak katliamlara imza atılan savaş sırasında cephedeki askerler gibi masum siviller de topluca katledilir. Savaşın her türlü propaganda aygıtıyla yüceltildiği bu dönemde Mehmet Nureddin Semin, şiirleri aracılığıyla insan onuruna ve hayatına sahip çıkmaya ve geleceğe ümitle bakmaya çalışır.

⁹¹ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 13.

⁹² Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 14-15.

⁹³ Nureddin Semin, *Mirat-ı Şikeste*, 20.

⁹⁴ Yves Lacoste, *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*, çev. Selim Sezer, (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2014), 169.

⁹⁵ Yves Lacoste, *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*, 50.

Sonuç

Güç ve egemenlik istencinin sonucu olarak ortaya çıkan savaşlar, insanoğlunu telafisi çoğu zaman mümkün olmayan kayıplarla sınırlar. Kısa süreli barış devirlerine karşılık olarak tarihin her döneminde bölgesel veya küresel savaşlar yaşanır. Bu bakımdan insanlık tarihini belirleyen temel etkenlerden olan savaş olgusu, tarih kitaplarına, sosyolojik araştırmalara konu edilir. Edebiyat da savaşların hemen bütün yönleriyle kendine yer bulduğu bir alan olarak gözükmektedir. Destanlar devrinin anlatılarından yazılı edebiyatın şiir, roman, hikâye, mektup, hatıra gibi türlerine kadar pek çok savaş konulu eserler yazılmış; savaşın her yönü epik, lirik, dramatik bir üslupla ele alınmıştır.

Savaş edebiyatı ise kapsamı bakımından araştırmacıların üzerinde tartıştığı bir konudur. Savaş edebiyatını zaman kıstasına göre sınıflandıranlar savaş öncesinde, savaş sırasında ve savaş sonrasında yazılan metinleri göz önünde bulundururken, teması itibarıyla bir inceleme yapanlar savaş edebiyatının üstün değerleri işleyip işleyemeyeceği hususunda görüş bildirirler. Savaş edebiyatına yöneltilecek geniş bir bakış açısı, cephe ve cephe gerisiyle, savaşın askerî ve sivil bileşenleriyle, savaş sırasında veya çok daha sonra kaleme alınan metinleriyle büyük bir literatürle karşılaşılır. Bu edebiyatın bir kısmı askerleri savaşa teşvik etmek, bir kısmı halkta vatan sevgisi, vazife şuurunu, dayanışma hissi uyandırmak gayesiyle yazılırken, bir kısmı da savaşın getirdiği sarsıntıları, toplumsal dönüşümleri, ferdi veya millî ıstırapları dile getirmek üzere kaleme alınır.

Sözlü edebiyat devrelerinde büyük kahramanların gösterdiği yiğitlik etrafında oluşan destanlar, kahramanlık şarkıları ve ağıtlar söylenir. Bunları ilk savaş edebiyatı metinleri olarak görmek mümkündür. Orta Çağ'a damgasını vuran ise din ekseni çatışmaların öyküleri ve asker şarkılarıdır. Milletleşme devrinde ise millî edebiyatlar uyanırken savaş edebiyatı da bu kapsamda romantik bir yaklaşımla işlenir. Millî romantizmin gereği olarak tarih şuurunu ve vatan sevgisi kavramlarını öne çıkaran, millî bir öfke ve heyecan taşıyan savaş konulu şiirler, romanlar, tiyatro oyunları yazılır. 19. yüzyıldan itibaren savaş edebiyatında temel olarak hamaset öne çıkar. Bu bakımdan I. Dünya Savaşı'nın, savaş edebiyatlarının oluşmasında belirgin bir eşik oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Büyük Savaş boyunca üretilen metinlerin başlangıçta taşıdığı romantik atmosfer, savaşın uzayarak milletlerin hayatını alt üst etmesiyle birlikte kaybolur. Dört yıllık savaşın ardında bıraktığı enkaz, gerçekçi bir üslupla edebî eserlere yansıtıldığında emperyal emellerden bihaber sıradan insanların dramı ortaya çıkar. Bu da savaş sonrası edebiyatta, savaş karşıtı bir tutumun doğmasına sebep olur.

Türk edebiyatında bir savaş edebiyatının var olup olmadığı ise üzerinde uzlaşmaya varılmayan bir konudur. Yakup Kadri, Ahmet Hidayet, Süleyman Nazif, Peyami Safa gibi kalem sahiplerinin katıldığı bu tartışmalarda kimi yazarlar bir savaş edebiyatımızın mevcut olmadığını iddia ederken kimileri de Türklerin destanlar devrinden itibaren savaş edebiyatının zengin örneklerine rastlandığını savunur. Zira Ergenekon Destanı gibi örneklerle beraber halk hikâyeleri, asker türküleri, gurbet şiirleri gibi samimi ve hamasi nitelikli eserler; cenk hikâyeleri gibi yarı masal yarı hikâye anlatılar, halk muhayyilesinin canlı numuneleri olarak başlangıcından itibaren Türk edebiyatının bir parçasını oluştururlar. Ayrıca merkeze bağlı gelişen divan şiiri de gazavatnamelerin yanı sıra gazel ve kasidelerle savaşı yüceltir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan savaşlar ve büyük toprak kayıpları da savaş edebiyatına yeni halkaların eklenmesini sağlar. 18. ve 19. yüzyılın zorlu dönemlerinde kazanılan zaferlerden daha çok yaşanan kayıpların acısı edebiyata yansımaya başlar. Balkan Savaşlarıyla gelen hezimet ve asırlardır bir yurt olarak kabul edilen Rumeli'den ayrılmak Türk edebiyatçıların ruhunda derin izler bırakır. Ardından bütün dünyayı saran Büyük Savaş kopar. Bu dönemde yazılan metinlere bakılarak savaşın haklılığını ortaya koymak ve orduyu gaza aşkıyla coşturmak, millette din, vatan ve bayrak sevgilerini uyandırmak amacıyla yazılan sesi gür bir edebiyattan söz edilebilir. Bu edebiyatın öncülüğünü tesir kuvvetine bakarak şiirin üstlendiği görülür. Şiirin, okuyucusunda heyecan uyandıran yapısı, onu propaganda

edebiyatının da başlıca unsurlarından biri hâline getirir. Böyle bir ortamda, sansürün de etkisiyle tek sesli bir hava hâkimdir. Savaş eleştirisi veya savaş karşıtı bir düşünce pek tabii sesini duyurmakta güçlük çeker. Bununla birlikte bu hamasi şiir repertuarının karşısında yer alan ve savaş karşıtı bir söylem barındıran şiirler, hiç yazılmamış değildir. Savaşın başlarında alınan seferberlik kararını eleştiren Tevfik Fikret'in şiirleri, savaş sonuna doğru herkesin duyduğu bıkkınlığı dile getiren Refik Halit ve Cenap Şahabettin'in yazıları bunlara örnek teşkil eder. Ayrıca bu makalenin konusunu teşkil eden Mehmet Nureddin Semin'in *Mirat-ı Şikeste* adlı kitabında yer alan bir kısım şiirleri de savaş karşıtı düşünceyi işleyen, savaşın acımasızlığını ve insanlığa verdiği büyük zararı dile getiren metinler olarak karşımıza çıkar. Edebiyat-ı Cedide estetiğine bağlı bir isim olan Semin'in "Toprak", "Sadâ-yı Vicdan", "Kılıç", "İyd-i Mâtemîn", "Husûf" şiirlerinde yeryüzünün bütün insanların ortak yurdu olduğu savunulurken, millî edebiyatlarda çokça karşılaşılan "anne vatan" imgesine de eleştiri getirilir. Emperyal düşüncelerle istila edilmek istenen topraklar için masum insanların kanının dökülmesi lanetlenir. İnsanlık tarihinin zulüm ve kanla dolu olduğu düşüncesi, bu şiirlerde işlenen ana temalardan biridir. Savaş ortamının insanları karamsarlığa ittiği bir dönemde kaleme alınan şiirlerde karanlık bir atmosferin ve acıma duygusunun hâkim olduğu görülür. Bununla birlikte şair, insanlığın söz konusu karanlıktan sıyrılmasını temenni ederken ümidini gençliğe bağlar.

Edebiyatın çeşitli türleriyle yakından ilgilenen Mehmet Nureddin Semin, kaleme aldığı şiirlerde Edebiyat-ı Cedide anlayışına bağlı kalmış bir isimdir. Şiirlerinde Tevfik Fikret'e açıkça "mürşit"lik vasfı yükleyen şairin üslûp bakımından onu ne kadar takip ettiği, ondan ne gibi etkiler taşıdığı da karşılaştırmalı bir biçimde ayrıca araştırılmalıdır. Bununla birlikte Nureddin Semin'i edebiyat tarihi bakımından dikkat çekici kılan esas unsur, I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'ne ağır bedeller ödettiği bir dönemde kaleme aldığı şiirler aracılığıyla Türk edebiyatında savaş karşıtı tutumun ilk örneklerinden birini sergilemesidir. Bu vesileyle savaş edebiyatı tarihinde görülen yaygın hamasi söylemin dışına çıkan şair, insan hayatına ve onuruna verdiği değerle sağduyunun sesini yükseltir ve edebiyatın savaş aleyhtarı bir toplumsal kanaat oluşturma işlevi gerçekleştirmesine katkıda bulunur.

Kaynakça

- [Adıvar], Halide Edip. "İngiliz Edebiyatı ve Harp". *Üniversite Konferansları 1940-1941* içinde 232-243. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1941.
- Ahmet Hidayet. "Harp ve Edebiyat". *Servet-i Fünun* 1215. 1330: 292-293.
- Ahmet Refik. "Harp Edebiyatı ve Eski Şairlerimiz". *Harp Mecmuası* 21. 1333: 327-329.
- Akün, Ömer Faruk. "Nâmık Kemal". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 32. 361-378. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2006.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. 2. bs. İstanbul: İletişim Yay., 1995.
- Auerbach, Erich. "Edebiyat ve Harp", *Üniversite Konferansları 1940-1941* içinde 221-231. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2*, İstanbul: MEB Yay., 1983a.
- Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2*, İstanbul: MEB Yay., 1983b.
- Banarlı, Nihat Sami. "Millî Romantizmin İdrâki". *Edebiyat Sohbetleri* içinde 15-30. 2. bs. İstanbul: Kubbealtı Yay., 2004.
- Baş, Mehmet Fatih. "War Losses (Ottoman Empire/Middle East)", in: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell,

- Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2017-11-20. DOI: 10.15463/ie1418.11183.
- Bataille, Georges. *Edebiyat ve Kötülük*. çev. Ayşegül Sönmezay. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2004.
- Belge, Murat. "Savaş ve Edebiyat". *Milliyet Sanat* 10 (1980): 2.
- Belge, Murat. "Savaşa Direnen Sanat". *Sanat ve Edebiyat Yazıları* (İstanbul: İletişim Yay., 2009). 400-407.
- Cenap Şehabettin, "Galiçyadakilere", *Harp Mecmuası* 13, 1332: 200-202.
- Clausewitz, Carl von. *On War. Volume I*. Floating Press 2010.
- Clastres, Pierre. *Şiddetin Arkeolojisi İlk Toplumlarda Savaş*. İstanbul: Nora Yay., 2017.
- Duman, Halûk Harun Güreşir ve Salih Koralp. "Yeni Türk Edebiyatı'nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat". *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/1-1 (2009): 29-77.
- Duman, Harun. "Savaş Edebiyatı". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58/1. (2018). 99-110.
- Duman, Harun. *Türk Savaş Edebiyatı*. İstanbul: Duyap Yay. 2019. 4.
- Emil, Birol. "Vatanın ve İstanbul'un Sesi: Yahya Kemal Beyatlı". *Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler-2* içinde. Ankara: Akçağ Yay., 1997. 227-242.
- Kaplan, Mehmet. *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul Dergâh Yay., 7. bs., 2004.
- Kaplan, Mehmet. "Yenisey Mezar Taşları". *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri* içinde 26-32. 6. bs. İstanbul: Dergâh Yay., 2005.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*. İstanbul: İletişim Yay., 1992.
- Koroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Millî Kimlik İnşasına (1914-1918)*. İstanbul: İletişim Yay., 2. bs. 2010.
- Kul, Erdoğan. "Modern Türk Şiirinde Savaş Karşıtlığı". *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2015): 327-348.
- Kuran, Ercüment. "Birinci Dünya Savaşı". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 6. 196-200. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Lacoste, Yves. *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*. çev. Selim Sezer. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2014.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. 5. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1993.
- Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre*, haz. Sabahattin Çağın, İzmir: Akademi Kitabevi, 1996.
- Najmabadi, Afseneh. "Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak". *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde. ed. Ayşe Gül Altınay. İstanbul: İletişim Yay., 2013. 129-165.
- Nazmi Ziya, "Sanayi-i Nefise ve Harp". *Şehbal* 78. 1329: 118-120.
- Nureddin Semin. *Mirat-ı Şikeste*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1336
- Osmanlı Belgelerinde I Birinci Dünya Harbi 1914*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2013.
- Ozansoy, Halit Fahri. "Harb ve Edebiyat". *Son Posta* 3289. 24 Eylül 1939: 5.

- Özbek, Adem. "Savaşa Muhalif Bir Sanatçı: Cenap Şahabettin". *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu 1-3 Kasım 2013/ Çankırı Bildiriler* içinde 687-696. Ankara: Berikan Yay., 2014.
- Özgül, M. Kayahan. "Divan Yolu'ndan Pera'ya Selametle". *Hece Dergisi-Türk Şiir Özel Sayısı* 53-54-55, 2001: 28-64.
- Özgül, M. Kayahan. "Harp Edebiyatına Harbî Bir Bakış". *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu 1-3 Kasım 2013/ Çankırı Bildiriler* içinde 1-18. Ankara: Berikan Yay., 2014.
- Parker, Geoffrey. *Cambridge Savaş Tarihi*. çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014.
- Safa, Peyami. "Harp ve Edebiyat". *Hareket* 27. 1929: 2.
- Safa, Peyami. "Bizim Harp Edebiyatımız". *Sanat, Edebiyat, Tenkit* içinde 116-118. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1978 116.
- Sertel, Sabiha. "Sabiha Sertel'in Harp ve Sulh (Savaş ve Barış) Üzerine Yazıları". haz. Yıldız Sertel, *Cogito* 3. 2. bs. (1995): 81-83.
- "Sevin, Mehmed Nureddin". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* 7. 547-548. İstanbul: Dergâh Yay., 1990.
- Süleyman Nazif. "Harp ve Edebiyat". *Hadisat* 72. 1335a: 1-2.
- Süleyman Nazif. "Harp ve Edebiyat". *Hadisat* 152. 1335b: 1.
- Süleyman Şahabettin. "Vatanperverâne Manzumat". *Büyük Duygu* 7. 1331: 99-100.
- Tevfik Fikret. *Bütün Eserleri*. haz. Nâzım Hikmet Polat. İstanbul: YKY, 2021.
- Ulucutsoy, Hasan. "Türk Basımında Savaş Edebiyatı Tartışmaları (1913-1941)". *Turkish Studies Language / Literature* 13/28 (2018): 1023-1040. Doi: 10.7827/TurkishStudies.14499
- Ülken, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yay., 1969.
- Winter, Jay, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck. *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*. çev. Tansel Demirel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2012.
- Yakup Kadri. "Edebiyatımız Niçin Vatanperverane Âsârdan Mahrumdur". *Rûbab* II/49 (28 Şubat 1328): 86-89.
- Y[akup] K[adri]. "Harp ve Edebiyat". *İkdam* 8171. 10 Teşrinisani 1335: 2.
- Yıldız, Sadettin. "Harp Edebiyatı Kavramı ve Edebiyatımızda Çanakkale Muharebeleri". *Çanakkale Zaferi'nin 83. Yıldönümü Panel Bildirileri* içinde. 37-50. Eskişehir: Etam Matb., 1998.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

“İKTÜLEGEN” SÖZCÜĞÜNÜN YAPI VE ANLAM ÖZELLİKLERİ *Structure and Meaning Features of the Word “İktülegen”*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 22.06.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 20.09.2023
Sayfa/ Pages : 523-532
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.253>

Sunay DENİZ

(Dr. Öğr. Üyesi), Balıkesir Üniversitesi, e-mail: sddeniz1@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-8169-4806>

Atıf/Citation

Deniz, Sunay, ““İktülegen” Sözcüğünün Yapı ve Anlam Özellikleri”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 523-532.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

“İKTÜLEGEN” SÖZCÜĞÜNÜN YAPI VE ANLAM ÖZELLİKLERİ

Structure and Meaning Features of the Word “İktülegen”

Sunay DENİZ

Öz: Allah isminin yerine kullanılan esma-i hüсна diye adlandırılan isimlerin karşılığı olarak tarihî metinlerimizde pek çok Türkçe sözcük kullanılmıştır. Bir kısmı zamanla unutulmuş ve günümüze kadar gelmeyen bu tür sözcüklerden biri de “iktülegen” sözcüğüdür. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemine ait metinlerde **igid-, egid-, ikit-, igit-, igitgen, iktü, igidil-, iktüle-, ektile-, iktülen-,** vs. gibi sözcüklerle aynı kökten türetilen **iktülegen** ve **igitgen** sözcükleri tarihî metinlerimizde “Tanrı” anlamında kullanılmaktadır. Her iki sözcük de esma-i hüsnadan “Rab, Rezzak” gibi yakın veya aynı anlama gelen isimlerin Türkçe karşılıklarıdır. Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde görülmeyen **iktülegen** sözcüğü, bazı metinlerde “besleyen Tanrı” anlamında **iktüle-** biçiminde de fiil olarak “beslemek, büyütmek, yetiştirmek, terbiye etmek” anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesi ve Türkmen Türkçesi metinlerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında **iktülegen** sözcüğüyle aynı kökten türetilen **ekdi, ekdi, ehdi, ekdi** gibi sözcükler günümüzde de görülmektedir. Bu çalışmada, dinî bir terim olarak “besleyen, rızık veren, yetiştiren” anlamıyla Allah adı yerine kullanılan **iktülegen** sözcüğü ile aynı kökten türeyen diğer sözcükler yapı ve anlam bakımından, Tarihî Türk yazı dillerinden alınan örneklerle incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: İktülegen, dinî terimler, esma-i hüсна, anlam, Türkçenin söz varlığı

Abstract: Many Turkish words have been used in our historical texts as the equivalent of the names called esma-i hüсна, which is used instead of the name Allah. One of such words, some of which have been forgotten over time and have not survived to the present day, is the word "iktülegen". In the texts of Old Turkic and Middle Turkic periods, **igid-, egid-, ikit-, igit-, igitgen, iktü, igidil-, iktüle-, ektile-, iktülen-,** etc. The words **iktülegen** and **igitgen**, which are derived from the same root with words such as, are used in the sense of "God" in our historical texts. Both words are Turkish equivalents of names that have similar or similar meanings, such as "Lord, Razzak" from esma-i hüсна. The word **iktülegen**, which is not seen in Kipchak and Chagatai Turkish texts, is used as a verb in the form of **iktüle-** meaning "the God who feeds" in some texts, in the sense of "to feed, to raise, to train, to train". Words such as **ekdi, ekdi, ehdi, ekdi**, which are derived from the same root with the word **iktülegen**, are still seen in Ottoman Turkish and Turkmen Turkish texts and Turkey Turkish dialects. In this study, the word **iktülegen**, which is used instead of the name of Allah, with the meaning of "feeding, providing, nurturing" as a religious term, and other words derived from the same root, were examined in terms of structure and meaning, with examples taken from historical Turkish written languages.

Key Words: İktülegen, religious terms, esma-i hüсна, meaning, vocabulary of Turkish

Extended Abstract

In Turkish texts written after the Turks accepted Islam, Turkish words were used for many names known as esma-i hüсна, which are used instead of the name of Allah. In Turkish, there are many words for the beautiful names of Allah that we do not use today in Turkish. Over time, some of these words have been forgotten for a number of reasons and have not survived to the present day. One of these words that has not survived to the present day and forgotten over time is the word "iktülegen".

The words **iktülegen** and **igidgen**, which are derived from the same root as **igid-, egid-, ikit-, igit-, igitgen, iktü, igidil-, iktüle-, ektile-, igdüle-, iktile-, igdilen-, egdilet-, ikdil-, igidmeklik, iktülen-** etc. in Old Turkish and Middle Turkish texts, are used in our historical texts in the sense of "God". Both words are the Turkish equivalents of names from the esma-i hüсна, such as "Rab, Rezzak", which are close or have the same meaning. "İktülegen" as a religious term is also considered to be the Turkish equivalent of "Rab, Rezzak" meaning "the one who feeds, raises, educates" in the studies on the texts in which it

appears. The word "igidgen", which comes from the same root as the word "iktülegen", is also given the meaning of "Rezzak" in the texts in which it occurs.

In my opinion, these words are based on the verb root in the form of eg-/eğ-/yeğ-/yiğ-/yiğ-, which is found in İsmet Zeki Eyüboğlu's "Turkish Roots Dictionary" and which differs with some sound changes. This root, which we think may be the root of the word iktülegen, carries similar meanings such as "to raise, to teach, to develop, to earn a living, to earn a living, to eat, to feed, to educate, to take care of" and belongs to the same concept area. In my opinion, these words are based on the verb root in the form of eg-/eğ-/yeğ-/yiğ-, which is included in İsmet Zeki Eyüboğlu's "Dictionary of Roots in Turkish" and differentiated with some sound changes. This root, which we think may be the root of the word iktülegen, carries similar meanings such as "to raise, to teach, to develop, to earn a living, to earn a living, to eat, to feed, to raise, to educate, to care", which can be considered as belonging to the same concept area.

Turkish is an agglutinative language and is very rich in morphological elements. Thanks to this richness, many words can be derived with many suffixes. The word iktülegen is one of these words and its structure is as follows: In Turkish, -(x)d- is a suffix that makes a verb from a verb. By adding -(i)d- to the verb root eg-, which we guess to be the root of the word iktülegen, a new word was derived with the sound change eg-(i)d- or e-i, ig-+(i)d-, meaning "to feed, raise, cultivate". From here, ig-(i)d+ü was derived with the verb noun-forming suffix -ü and the word developed into "iktü" with the sound change g->k-. The verb iktü-le- was formed by adding the suffix +la-/le- to the word iktü. The word iktülegen is the form of the verb iktüle- with the adjective verb suffix -gen old (partisip).

Giriş

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra yazılmış Türkçe metinlerde, esma-i hüсна diye bilinen ve Allah isminin yerine kullanılan pek çok ismin karşılığı olarak Türkçe sözcükler kullanılmıştır. Türkçede, Allah'ın güzel isimlerini karşılayan ancak bugün Türkiye Türkçesinde kullanmadığımız pek çok sözcük bulunmaktadır. Zamanla birtakım sebeplerle bu sözcüklerden bir kısmı unutulmuş günümüze kadar gelmemiştir. Günümüzde Türkiye Türkçesinde yer almayan bu tür sözcüklerden biri de **iktülegen** sözcüğüdür. Dinî bir terim olarak yer aldığı metinlerle ilgili çalışmalarda, **iktülegen** sözcüğü, "besleyen, yetiştiren, terbiye eden" anlamındaki "Rabb, Rezzâk" sözcüklerinin Türkçe karşılığı sayılmıştır. **İktülegen** sözcüğü ile aynı kökten gelen **igidgen** sözcüğüne de geçtiği metinlerde "Rezzâk" anlamı verilmektedir.

"Rabb" ve "Rezzâk" sözcükleri arasında anlam yakınlığı bulunmaktadır. Süer Eker, "Rızık, İslami terminolojide 'canlıların geçimi, beslenmesi, yiyip içmesi için yaratılmış şeyler'dir. İgidgen (< igid- 'insanı veya hayvanı beslemek' + gen), Ar. razağa 'rızık vermek' mastarının ism-i faili Rezzâk'tan veya Farsça Perverdgâr'dan anlam ödünçlemesidir."¹ ifadeleriyle açıklar. **İgidgen** sözcüğünün anlamı için yapılan bu açıklama, kullanıldığı metinlerdeki anlamı ve yapısı itibarıyla **iktülegen** sözcüğü için de uygun düşmektedir. Yani **igidgen** gibi **iktülegen** de esma-i hüsnadan **Rezzâk** sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak metinlerde yer alır. "Besleyen" anlamındaki **Rezzâk**; "Bütün mahlukatın rızıkını veren ve ihtiyaçlarını karşılayan; bütün rızıkları ve faydalanılacak şeyleri yaratan ve ihsan eden Allah (c.c.)"² diye açıklanır.

Hasan Akay, "Rabb" sözcüğünü şöyle anlamlandırmaktadır:

"Yaratma, büyütüp yetiştirme, terbiye etme, yağmur indirip rızık verme, sahip ve mâlik olma, görüp gözetme, tedbîr etme, nimet verme, ululuk ve efendilik anlamlarını içine alan ve şefkat, merhamet, sevgi sonucu ortaya çıkan bir nitelik. İtaat olunan efendi, herhangi bir durumu düzelten kimse, bir şeyin mâliki anlamına da gelen bu kelime, İslami terim olarak, benzeri bulunmayan efendi, verdiği nimetlerle mahlukatı ıslah eden, yaratma ve

¹ Süer Eker, "Kutadgu Bilig'de (teñgri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine" *Bilig*, 38 (2006): 107.

² Abdullah Yeğin, *İslami- İlmî-Edebi-Felsefî Yeni Lügat* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1973), 568-583.

emretmenin sahibi" anlamına gelir. Rabb, kelime olarak terbiyeden gelir ve terbiye, "en mükemmel şekline ulaştırıncaya kadar yavaş yavaş geliştirmek" demektir. **Rabb** sözcüğüyle yakın anlamlı olan **Rezzâk** için de "Yaratan ve yarattıklarına rızıklarını verip ulaştırın" demektir. Allah'ın güzel isimlerinden biridir. Kendisiyle faydalanılan şeye **rızık**, rızık verene **râzık** denir. **Râzık** ve **Rezzâk**, Allah'ın tanıtıcı sıfatlarındandır. Rızık bedenle ilgili (yiyecek, içecek vb.) olabileceği gibi, kalp ve ruh ile ilgili (marifet, ilim vb.) de olabilir."³

1. Metin ve Sözlüklerde İktülezen Sözcüğü

İktülezen sözcüğüne Mukaddimetü'l-Edeb'de; "Rabb, Allah" karşılığı verilmektedir.⁴

*Kün edgü kılıp kitdi andın körüştü ana kitmek katında koçmadı seni iktülezenin üleşü saldı anlar üze malnı taçtıttı malnı kenlik kıldı anıñ üze*⁵

Mukaddimetü'l-Edeb'de, sadece bir yerde kullanılan **iktülezen** sözcüğüyle aynı kökten türetilen **ektile-**, **iktile-**, **iktüle-**, **iktülen-** "besleyip büyütme; beslenip büyütülmek" sözcükleri de geçmektedir.⁶

*... bezedi anı suvadı tamnı belgülig kıldı nêmeni yumşatdı anı iktiledi anı yasadı çerigin cavâb bêrdi ana;*⁷

*... arturdu mumı anıñ üze iktiledi anı arığ anı Tañrığa arığ Tañrı boşadı anı boşamak taradı saçını;*⁸

*... bildürdi ana işni, aңdurdu ana, ħabar bêrdi ana iktülendi şâmûşada etig içinde koparıldı ula bışmiş et erdem öğretti ana*⁹

Eski Türkçe Sözlük'te, **igid-** ~ **igit-** ~ **egid-** sözcüğüne; "1. Yetiştirmek, bakmak, beslemek, büyütme, ilgilenme, özen gösterme; 2. Doğrultma; 3. Yükseltme; terbiye etme."¹⁰ anlamları verilmiştir. Sözcüğün aynı sözlükte yer alan türevlerinin anlamları da **igidilen-**: "İyice beslenilmek, özen görme"; **igidüle-** ~ **igtüle-** ~ **iktüle-** ~ **iktile-**: "1. Beslemek; (hastaya veya çocuğa) bakmak, ilgilenme; 2. Özen vermek, itina ve dikkat etme; 3. Uzatma"; **igidil-** ~ **igitil-**: "Yetiştirilmek, bakılmak, beslenilmek"; **iktülen-**: "Beslenmek, büyütülmek"; **egidilet-**: "Terbiye etme, büyütme"¹¹ biçimindedir. Ergin, Orhun Abideleri adlı eserinin dizininde **igid-** ~ **igit-** sözcüğüne, "Beslemek, bakmak, yetiştirmek, büyütme, ilgilenme, itina etme"¹² anlamlarını vermiştir. Hatice Şirin de sözcük için; "1. beslemek, doyurma, 2. (yılık sözüyle) hayvan beslemek, 3. (kağan) bodunu koruma, himaye etme, kalkındırma"¹³ anlamlarını saymaktadır. **İgid-** fiilinin -miş sıfat-fiil eki almış şekli Orhun Abidelerinde şöyledir:

... Açsık tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen. Antağın için igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardığ "Açlık tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için beslemiş olan kağanın sözünü almadan her yere gittin."¹⁴

Kadimki Türk Yazıkıdıkı Taş Bütügler adlı eserde;

³ Hasan Akay, *İslâmi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 380-388.

⁴ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb* (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 95-6.

⁵ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb* (Ankara: TDK Yayınları, 1993), 95-6.

⁶ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb* (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 118-129.

⁷ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 51.

⁸ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 44.

⁹ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 49.

¹⁰ Fuzuli Bayat ve Minara Aliyeva Çınar, *Eski Türkçe Sözlük* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008), 70-98-99.

¹¹ Fuzuli Bayat ve Minara Aliyeva Çınar, *Eski Türkçe Sözlük*, 98-99-100-70.

¹² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011), 95.

¹³ Hatice Şirin, *Kül Tigin Yazıtı Notlar* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 354.

¹⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 4-5-6-7.

*Qayan ucdoqda özüm sekiz yaşda kaltım ol tör<ö>de üze ecim qayan olortı olorupan türük bodunuy yice etdi yice **igit<d>i** cığanıy bay kältı azıg üküş kältı ecim qayan olortoq<d>a özüüm tegin erk <...> iy <...> tenri yarlıqadoq için ...; "türük bilge qayan türük sir bodunuy oyuz bodunuy **igidü** olurur. **igidin** emgetmeñ tolğatman <...>m türük begler türük bodunum <...>t bertim.¹⁵ ifadelerinde yer alan **igid-** ~ **igit-** sözcüğüne "bakmak"¹⁶ anlamı verilmiştir.*

*kisre teñri yarlıkazu kutum bar için ülügüm bar için ölteçi bodunug tırgürü **igit<d>im** yalañ bodunug tonlug <kaltım> çıgañ bodunug bay kaltım "sonra (ebedi) gök lütfettiği için, talihim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim. Sırtı açıkta olan halkı giydirdim, yoksul halkı zengin ettim."¹⁷*

Tunyukuk Yazıtı'nda; *türük: bilgä: kagan: türük: sir: bodunug: oguz: bodunug: **igi(d)ü**: olurur.* Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor.¹⁸

*bodunug **igideyin** tiyin yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtan tatañı bodun tapa birigerü tabgaç tapa eki yegirmi süledim sünüşdüm anta kisre teñri yarlıkadok için kutum, ülügüm bar için ölteçi bodunug tırgürü **igittim**.* "Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kitay ve Tatabı halklarına doğru güneyde de Çin'e doğru on iki kez sefer ettim, savaştım. Ondan sonra Tanrı öyle buyurduğu için bahtım ve talihim olduğu için ölecek halkı dirilttim, doyurdum."¹⁹

Ahmet Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde; **igdilenmek** "iyice beslenilmek, özen göstermek"; **igdülemek** ~ **iktülemek**: "beslemek, özen vermek, özenmek, itina ve dikkat etmek, ilgilenmek, uzatmak"; **igitilmek**: "beslenilmek, bakılmak"; **egdiletmek**: "terbiye etmek, büyütmek"; **igidmek** ~ **egidmek**: "yetiştirmek, beslemek, özen vermek, bakmak, itina göstermek, terbiye etmek, büyütmek, yükseltmek"²⁰ anlamları yer alır.

*yası taşka yaratı<t>dım tulku taşka tokıttım üze kök teñri yarlıkadok için asra yağız yer **igit<d>ök** için elimin törömün etintim...* "yassı taş üzerine yazdırtım, yazıt taşı üzerine hakkettirdim. Yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için yurdumu ve yasalarımı düzenledim..."²¹

*Sekizinç altı otuz uluşın uz başlagalı... bodunun karasın **igidgeli**...; aprabı atlıg ilig kan yırtinçü –de belgürüp imerigme kamağ kara bodunug kaltı ögi kangı oglın kızın **igidürçe** köni nomça törüçe uz başladı; neng yme bo et'özüg küyü küzetü ayayu tutup artatmagalı idi umadın neçe ked uzanıp **igiddim** erser yme kaltı yavlak yağı törüsünçe yanturu mini kemişü utup sevinçsiz utılsız kältı."²²*

Divanu Lügati't Türk'te **egid-** (yetiştirmek) **igid-** ~ **igit-** biçimleri yer alır. *ol anı **igitti*** "O, onu yetiştirdi": Aslı **egidti**'dir. zel, te'ye benzeşmiştir. **igidür**, **igidmek**; **igit-** ~ **igid-**²³ DLT'de **igidil-** yetiştirilmek. *Ogul **igiddi**.* "Çocuk vb. yetiştirildi." **igidülür**, **igidilmek**; **iktüle-**: "Yem vermek." *Ol köy iktüledi* "O koyuna vb. yem verdi."²⁴

Orta Türkçe Sözlükte; **iktülegen-** Rab (Tanrı) biçiminde yer alan sözcüğün; **igid-**, **igit-**, **ikidh-**, **iküt-**, **ektile-**, **igidil-**, **igidile-**, **igidgü**, **igidmeklik**, **iktile-**, **iktüle-**, **iktülen-**, **ektülen-** gibi

¹⁵ Erhan Aydın ve Ergin Eriz, *Kadimki Türk Yazıkıdıkı Taş Bütügler* (Şincan Halk Neşriyatı, 2014), 125-180-115.

¹⁶ Erhan Aydın ve Ergin Eriz, *Kadimki Türk Yazıkıdıkı Taş Bütügler*, 367.

¹⁷ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)* (Konya: Kömen Yayınları, 2014), 62-131-65-66.

¹⁸ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* (Ankara: Simurg Yayınları, 1994), 23-59.

¹⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 14-15.

²⁰ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1993), 60-46.

²¹ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları* (Konya: Kömen Yayınları, 2011), 50.

²² Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)* (Ankara: TDK Yayınları, 1994), 294-311-323.

²³ Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, *Divanu Lügati't-Türk* (Ankara: TDK Yayınları, 2015), 633-662-103-662.

²⁴ Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, *Divanu Lügati't-Türk*, 661-113-663-138.

türevleri, "terbiye etmek, terbiye, eğitmek, yetiştirmek, yetiştirilmek, beslemek; beslenip büyütülmek, büyütme; ot vermek, terbiye edilmek, eğitilmek; hayvan yetiştirici" anlamlarında yer alır.²⁵ Karahanlı Türkçesi Sözlüğü'nde de bunların dışında aynı anlamlarda; **igid-**, **igdür-**, **yegid-**, **iktüle-**, **ektülen-**, **igüngen**, **igdiş**, **igdişçi** mınında basa ol bu **igdişçiler**: "hayvan yetiştirici, gibi biçimleri görülmektedir." Ayrıca aynı sözlükte **ägtülägen idi**, **ägtülägli idi** "besleyen, doyuran Allah" şekli de bulunur.²⁶

*barğul sen, seni igüngen, tokuşunlar ikegü, biz munda oldruğlarmiz;*²⁷

*ol tanrı atı birle turur kim Yûsuf'nu Ya'kûb'dın adırdı rûzî berigli yûsufnu türlüğ türlüğ birle yegidti.*²⁸

Doğu ve Batı Kur'an Tercümelere Sözlüğü'nde; **igüt- yegid-** igüngen **yegidmä** "beslemek, rızık vermek. Rab, esma-i hüsnadan Er-Razık; beslemek, doyurmak, terbiye etmek, besleme, cariyeye."²⁹

Harezmi Türkçesinde (HTS) **igdegen** "efendi, sahip, esma-i hüsnadan"; **iktile-** "besleyip büyütme"; **iktüle-** "besleyip büyütme"; **iktülegen** "Rab (Tanrı)"; **iktülen-** "beslenip büyütülmek"³⁰

Aysu Ata'nın Türkçe İlk Kur'an Tercümesi'nde (Ryland Nüshası) **igüt-** "beslemek, rızık vermek." **igüngen** "Rab" *Barğul sen, seni igüngen, tokuşunlar ikegü, biz munda oldruğlarmiz.*³¹ şeklindedir.

Kutadgu Bilig'de;

*Yılan kurt koñuz yimi öz igdileyü / Bu ni'met bile men negüke igidtim.*³²

*Bayat atı birle sözüğ başladım / Törütgen, igüngen, keçürgen idim.*³³

*Oğul kız törüse seniñ ay teñin / Eviñde igidgil igidme öñin.*³⁴

*Öz igdiş kerek keđ sınañış yılın / Köñül basmış erse köñitmiş yolın.*³⁵

*Tarığçı tarığka irig bolsunı / Yime yılkıçı igdiş öglitsüni.*³⁶

Kutadgu Bilig'in İndeks'inde; **igid-**: "terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, beslemek" **igidil-**: "terbiye edilmek, eğitilmek" **igidile-**: "beslemek" anlamları verilmiştir.³⁷ Kısasü'l-Enbiya'da:

*Yarlıg keldi: ey Mûsi Benî İsrâ'ülğa ayğul sizlerni kudret birle yarattım, ni'met birle igittim, butğa tapundıñız anı teñri dediñiz.*³⁸

*Lokman bir kerges balasın alıp iktüledi, karıp ölginçe yana birni andağuk yetini iktüledi.*³⁹

²⁵ Fuzuli Bayat, *Orta Türkçe Sözlük* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008), 139-206-207-208-209.

²⁶ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 316-984-319-225-317-316-217.

²⁷ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 317.

²⁸ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 984.

²⁹ Suat Ünlü, *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümelere Sözlüğü* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 343-870.

³⁰ Suat Ünlü, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 250-254.

³¹ Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası) (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)* (Ankara: TDK Yayınları, 2004), 403.

³² Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin* (Ankara: TDK Yayınları, 1979), 647.

³³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, 17.

³⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, 452.

³⁵ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, 299.

³⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, 446.

³⁷ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III İndeks* (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979), 189.

³⁸ Aysu Ata, *Kısasü'l-Enbiya I Giriş-Metin-Tıpkıbasım* (Ankara: TDK Yayınları, 1997), 175.

³⁹ Aysu Ata, *Kısasü'l-Enbiya I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, 282.

Andreas Tietze'nin Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati'nde sözcük anlam bakımından farklı açıklanmıştır: **ekdi/ekti**: "Anası ölmüş veya kaçmış çocuk veya kuzu; piç, serseri, başkalarının sırtından geçinen, dilenci", DS 1691, 1700-01, TS 1417-18 < Etk. **iktü** "a stall-fed animal" Clauson 1972 s. 102,⁴⁰

Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercüme Sözlüğü'nde (DBTS) **egtile- ägtülä- egtilä- igtülä-, ektile-, ektüle-, ägtülä-** "beslemek, doyurmak, terbiye etmek, yetiştirmek, saklamak, teveccüh göstermek"; **ägtülägän idi, ägtülägli idi**: "besleyen, doyuran Allah", **ektilemeklik**: "terbiye, eğitim"; **ektülen- igdülen-**: "yetiştirilmek, beslenmek", **egtülegüci**: "terbiyeci, bakıcı"⁴¹ biçimleri yer alır.

S. G. Clauson, Etimoloji Sözlüğü'nde; **igid-** 'to feed (a person or animal Acc.)' The spelling is fixed by scriptions of this verb and **igidil-** in TT VIII. N.o.a.b.. Radloff misread it in badly- written passages in the Vienna MS. of KB. as **egit-**, and it has recently been revived as **egit-** in Rep. Turkish for 'to educate', but this, too, is an error. "Hayvan ya da insanı beslemek." Türkçede **egid-**: "eğitmek olarak sürdürmektedir." biçiminde açıklar ve **yigit-** sözcüğünü de aynı köke bağlar.⁴²

2. Kökenle İlgili Açıklamalar

Tarihî metinlerimizle ilgili çalışmalarda aynı anlamlar verilen **iktüleğen** sözcüğüyle aynı kökten türetilmiş sözcüklerin kökeni konusunda yapılmış önemli açıklamalar şöyledir:

Tuncer Gülensoy'un Köken Bilgisi Sözlüğü'nde bu sözcükle ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: **eğit-**: "eğitmek, terbiye etmek" < ET. **egid-**: "terbiye etmek, büyütme, yükseltmek" < **yeg** "en iyi" + -°d- "en iyi kılmak" veya <* **yeg-+-°t-** 'ettirgenlik eki' (J. Hamilton, İKPÖ, 143). Uyg. (EUTS, 69, 90): **egdilet-**: "terbiye etmek, büyütme"; **igitil-** "beslenilmek, bakılmak", An. Ağıl.: **egit-**, "eğit-: "götürmek" (DS. V,1673) ~ i:t- (Yak.) "beslemek, büyütme" [<*igi-t]."⁴³ Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait metinlerden **egitmek, egid-, ikid-~ikid-** ve sözcüğün diğer türevlerinden de birkaçını vererek **egitmek, egid-, ikid-~ikid-** "terbiye etmek, büyütme, yükseltme, beslemek, yetiştirmek, özen göstermek, bakmak" gibi anlamlar saymıştır. Aynı zamanda Gülensoy sözcük için J. Hamilton'a atıf yaparak **yeg** "en iyi" + -d- "en iyi kılmak" ya da **yeg- + -t-** (ettirgenlik eki)⁴⁴ demektedir. Bu açıklamalarla sözcüğü **yeg** isim köküne dayandırır.

S. G. Clauson sözlüğünde bu sözcüklerle ilgili yapılan açıklamalar şöyledir: **iktü** "a stall-fed animal" unusual Dev. N. fr. **igid-**; cf. **iktüle-**: Survives only(?) in SW Osm. **ekdi / ikdi**; Tkm. **ekdi** "quiet, tame, docile; parasitical, fawning"; XX Anat. **ekdi, ekte, ikti**, etc. SDD 516, 519, 784. **igid-** kökünden türemiş isim. "Ahırda beslenen hayvan", Osmanlıcada **ekdi, ikdi**, Türkmencede **ekdi**, "uysal, evcil; yaltaklanma".⁴⁵ Bu açıklamalarıyla sözcüğü **igid-** köküne dayandırmıştır.

İbrahim Taş, "Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı" adlı çalışmasında: **igidilmek** "terbiye edilmek, eğitilmek" < **igid-** "terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, beslemek"; **igidüle-** "beslemek" < **igidü** "semirtilmiş hayvan"; **igidgen** "Allah" < **igid-**; **igidiş** "anaları bir olan"; **igidişçi**: "hayvan yetiştirici" < **igid-**;⁴⁶ şekil ve anlamlarıyla Dankoff, Erdal, Brockelmann,

⁴⁰ Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İkinci Cilt C-E (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 568.

⁴¹ Suat Ünlü, *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercüme Sözlüğü* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 221-227-343-344.

⁴² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford At The Clarendon Press, 1972), 103-912.

⁴³ Tuncer Gülensoy, *Köken Bilgisi Sözlüğü* (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2018), 243-244.

⁴⁴ Tuncer Gülensoy, *Köken Bilgisi Sözlüğü*, 243-244.

⁴⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, 102.

⁴⁶ İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı* (Ankara: TDK Yayınları, 2015), 188-104-130-170.

Doerfer, Bilgen, Räsänen ve Clauson'a gönderme yapmıştır. Bu açıklamalarda da asıl kökle ilgili yeterli bir açıklama yer almaz.

Türkçe sondan eklemeli bir dildir ve morfolojik unsurlar yönüyle oldukça zengindir. Bu zenginlik sayesinde birçok ekle pek çok sözcük türetilir. **İktülegen** sözcüğü ile aynı kökten türetilmiş anlaşılabilir ve Türkçenin her döneminde çeşitli metinlerde karşımıza çıkan pek çok sözcük bulunmaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Fuzuli Bayat'ın, **iktü** sözcüğünü; **iktü** (Ar.): "Ekin, zahire, darı; elde beslenen hayvan"⁴⁷ açıklamasıyla Arapça kökenli sayması bir yanılgıdır.

Kanaatime göre bu sözcükler, İsmet Zeki Eyüboğlu'nun "Türkçede Kökler Sözlüğü" isimli çalışmasında yer alan ve birtakım ses değişimleri ile farklılaşan **eg-/eğ-/yeğ-/yiğ-** biçimindeki fiil köküne dayanmaktadır. **İktülegen** sözcüğünün kökü olabileceğini düşündüğümüz bu kök, "yetiştirmek, öğretmek, geliştirmek, geçinmek, yaşamını kazanmak, yemek, beslemek, büyütmek, terbiye etmek, bakmak" gibi benzer ve aynı kavram alanına ait sayılabilecek anlamlar taşır. İsmet Zeki Eyüboğlu da; **eg-** fiili için; "g / ğ ses dönüşümü (eg- > eğ-), e-i öncül sesleri ve eylem eki -mek'tir. 'bükmek, uygulamak, öğretmek, yetiştirmek, geliştirmek, alıştırmak, egemenlik altına almak, yenilgiye uğratmak, ezmek, kırmak, yönlendirmek' anlam içeriği taşımaktadır."⁴⁸ gibi açıklamalar yapmaktadır.

eg- fiil kökünün başında görülen e-i değişikliği Türk dilinin ilk metinlerinden itibaren görülen bir ses değişimidir. Ergin bu hususta, "Türkçede kelime başında ve ilk hecedeki bazı e'lerin i, bazı i'lerin e olma temayülü vardır. Bu temayülü Eski Türkçenin başından beri görmekteyiz. Bu iki değişmeden i'lerin e olması daha çoktur. Bu çokluk bilhassa Batı Türkçesinde görülmektedir. Kelime başındaki ve ilk hecedeki e > i bakımından her halde i daha eski ve i > e değişikliği e > i değişikliğinden daha aslidir... biş > beş, yir > yer, gice > gece, irmek > ermek, itmek > etmek, virmek > vermek"⁴⁹ bilgisini verir.

Sözcüğün başında bir "y" türemesinin veya ses düşmesinin de mümkün olabileceği düşünülürse, **eg-** > **yeg-** veya **yeg-** > **eg-** biçimleri de Türkçenin ses gelişmelerine uygun düşmektedir. **yeğ-** ve **yiğ-** sözcüklerinin başındaki 'y'sesinin türemesi Türkçenin bilinen en yaygın ses olaylarından biridir. Bu ses olayı için Gabain; amrak, y(ı)mrak 'sevgili'; idiz, yitiz "yüksek"; âm, yâm "ilaç"; il-, yil- "iliştirmek, asmak"; ıgla-, yıgla- "ağlamak"; inçkâ, yinçkâ "ince"; ıra- yıra- "kaçmak"; irin, yirin "irin"; ır, yır "müzik, şarkı"; ir, yir "kuzey"; ig, yig "hastalık" örneklerini verir.⁵⁰

Veysi Sevinçli de Türk yazı dilinin farklı dönemleri ve diğer Türk lehçeleri arasında da bu sesin değişik şekillerine rastlanabileceğini belirterek, eki > (y)eki "iki", eski > (y)eski, eñ > (y)eñ "en" (Kz. T.)⁵¹ örneklerini verir. Sertan Alibekiroğlu ise y ünsüzünün özelliklerini göz önüne alarak bu konuda, "Eski Türkçede sözcük başlatılabilen altı ünsüz sestem biri olan, gerçekte tam bir ünsüz sayılmayan ve yarı ünlü özelliği taşıyan y'nin, Türkçenin hem tarihi hem de günümüz lehçelerinde ön seste 'd-, c-, ç-, ş-, s-, t-, n-, ñ-, k-' seslerine değiştiği, sözcük önünde düştüğü (y- > φ-) ya da türediği (φ > y-) görülür. Bu ünsüzün tonluluk tonsuzluk bakımından çok çeşitli ünsüzlere değişmesi ile türeme ve düşmesi, onun yerinin tam olarak belirli olmadığı gösterir"⁵² gibi bir çıkarımda bulunmuştur.

Türkçede -(x)d- fiilden fiil yapan bir ektir. İktülegen sözcüğünün kökü olduğunu tahmin ettiğimiz **eg-** fiil köküne **-(i)d-** getirilerek **eg-(i)d-** veya e-i ses değişimiyle **ig--(i)d-** "beslemek,

⁴⁷ Fuzuli Bayat, *Orta Türkçe Sözlük* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008), 209.

⁴⁸ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türkçede Kökler Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989), 76-169-172-173.

⁴⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Basım/Yayımlar/Tanıtım, 2013), 79-80.

⁵⁰ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 39.

⁵¹ Veysi Sevinçli, "'Y' Ünsüzü ve İşlevleri" *Yüzyüçüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38 (2017): 48.

⁵² Sertan Alibekiroğlu, "Türkçede Ön Seste 'y'" *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 1 (2013): 707.

büyütmek, yetiştirmek” anlamında kullanılan yeni bir sözcük türetilmiştir. Buradan -ü fiilden isim yapma ekiyle ig-(i)d+ü türetilmiş ve g- > k- ses değişmesiyle de sözcük “ıktü” şeklinde bir gelişim göstermiştir. İktü sözcüğüne +la- / +le- isimden fiil yapan ek getirilerek iktü-le- fiili oluşturulmuştur. İktülegen sözcüğü de iktüle- fiilinin -gen eski sıfat-fiil eki almış biçimidir.

Sonuç

Sonuç olarak Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminin sözlükleri ve metinlerinde “Rab, Allah” anlamında kullanılan **ıktülegen** sözcüğü ile aynı kökten türetilen **eg-(i)t-** > **igid-** ~ **igit-** ~ **egid-** ~ **ikidh-** ~ **ikit-** ~ **yegid-**; **eg- dür-** > **igdür-**; **igit-ü+** > **ıktü** ~ **ektü** ~ **igdü** ~ **egdü**; **igid-** + **isim-fiil** ekleriyle > **igidmeklik**, **igdiş**, **igdişçi**; **igit-+l-** > **igdil-** ~ **igidil-** ~ **igitil-**; **igit-** sıfat-fiil ekleriyle > **igitgen**, **yegidteçi**, **igdigü**; **igid-ür+çe** > **igidürçe**; **igid-e-gen** > **igdegen**; **igdü+le-** > **igtüle-**, **igdüle-**, **ektüle-**, **ektüle-**, **egtüle-** **egtile-** ~ **ıktüle-** ~ **ıktile-**, **igdüle-**; **igdüle-n-** > **ıktülen-** ~ **ıgdilen-** ~ **ıktülen-** ~ **ektülen-**; **igdüle-t-** > **égdilet-**; **igdüle-** + **sıfat-fiil** ekleriyle > **ıktülegen** ~ **egtülegen**, **igdimiş**, **igdigeli**, **egtülegli**, **egtülegüçi**; **igdüle-** + **isim-fiil** ekleriyle > **ektülemeklik** gibi türevleri sıkça kullanılmaktadır. S. G. Clauson’un **yigit** sözcüğünü de bu köke bağlaması anlam itibarıyla uygun görülmektedir.

İktüle- fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilen **ıktülegen** sözcüğü, Türkçenin tarihî metinlerinde, esma-i hüsnâ arasında yer alan “Rab, Allah, Rezzâk” isimlerinin Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır. Allah’ın güzel isimleri arasında yer alan “besleyen, rızık veren” anlamındaki Rezzâk isminin Türkçe karşılığıdır. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemine ait metinlerde diğer kökteşleri de kullanılan **ıktülegen** sözcüğüyle yakın anlamlı olan ve **igit-** fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilen **igitgen** sözcüğü de “beslemek, büyütmek, yetiştirmek, eğitmek, terbiye etmek” anlamlarıyla “Rabb, Allah, Rezzâk”, bazı birleşik yapılarda da “besleyen Tanrı” anlamında kullanılır. Kıpçak ve Çağatay Türkçesi sözcüklerinde türevlerine rastlayamadığımız bu sözcüklerle aynı kökten türetilen Osmanlıca ve Türkmencede **ekdi**, Türkiye Türkçesi ağızlarında **ekdi** ~ **ehdi** ~ **ekti**” gibi şekillerine rastlanmaktadır. **İktülegen** sözcüğünün yapısı **eg-** ~ **ig-** ~ **yeg-** ~ **yiğ-** > **(i)d-** (fiilden fiil yapan ek) **ü+** (fiilden isim yapma eki) **le-** (isimden fiil yapma eki) **-gen** (sıfat- fiil eki) > **ıgtü** ~ **ıktü-le-gen** biçiminde açıklanabilir.

Kaynakça

- Akay, Hasan. *İslami Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Aydın, Erhan. *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları, 2011.
- Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları, (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları, 2014.
- Aydın, Erhan ve Eriz, Ergin. *Kadimki Türk Yazıkıdıkı Taş Bütügler*. Şincan Halk Neşriyatı, 2014.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları, 1979.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.
- Ata, Aysu. *Kıyasü'l-Enbiyâ I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları, 1997.
- Ata, Aysu. *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası) (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- Ağca, Ferruh. *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2010.

- Alibekiroğlu, Sertan. "Türkçede Ön Seste 'y'" Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 8/1 Winter (2013): 685-710.
- Bayat Fuzuli ve Aliyeva Çınar, Minara. *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008.
- Bayat, Fuzuli. *Orta Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008.
- Balyemez, Sedat. "Eğit-, Eğitim Kelimelerinin Yapısı ve Türkiye Türkçesine Girme Süreci" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 47 (2019): 41-52.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1993.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford At The Clarendon Press, 1972.
- Dursun Erdem, Mehmet ve Özgür Demirci, Ümit. *Köktürkçe*. Ankara: Pruva Yayınları, 2019.
- Eker, Süer. "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami terimlerin kaynakları üzerine", *Bilig* 38 (2006): 103-122.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. *Divanu Lügati't Türk*. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999.
- Eraslan, Kemal. *Eski Türkçede İsim Füller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 2012.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation (A Functional Approach to the Lexicon)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2013.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Türkçede Kökler Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Gabain, A.Von. *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Gülensoy, Tuncer. *Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Gülensoy, Tuncer. *Köken Bilgisi Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2018.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Türk Dili Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları, 1994.
- Kanar, Mehmet. *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Namık Orkun, Hüseyin. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları, 1986.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Adam Yayınları, 2003.
- Nişanyan, Sevan. *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Yayınları, 2018.
- Özönder, F. Sema Barutçu. *Üç İtişizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX levha)*. Ankara: TDK Yayınları, 1998.
- Öztürk, Rıdvan. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları, 1994.

- Sertkaya, Osman Fikri. “Etimoloji Nedir-Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +ay/+ey Eki Üzerine” *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 1 (2012): 43-72.
- Sevinçli, Veysi. “‘Y’ Ünsüzü Ve İşlevleri”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38 (2017): 45-56.
- Şen, Serkan. *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları, 2016.
- Şirin, Hatice. *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Taş, İbrahim. *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Tekin, Talat. *A Grammer of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Publications, 1968.
- Tekin, Talat. *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları, 1994.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- Tekin, Şinasi. *Maytrisimit*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1979.
- Tekin, Şinasi. *İştikakçının Köşesi*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2001.
- Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2003.
- Tulum, Mertol. *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İkinci Cilt C-E. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* C. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.
- Thomsen, William. Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Vedat Köken. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Ankara: TDK Yayınları, 2002.
- Uysal, Bilal. “Eski Anadolu Türkçesinde Hak Çalap Dizisi Üzerine” *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 30 (2022): 207-217.
- Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Ünlü, Suat. *Doğu ve Batı Türkçesi Kur’an Tercümeleleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Ünlü, Suat. *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Üstüner, Ahat ve Erdoğan, İsmail ve Deniz, Sunay. “Karahanlı Dönemi Eserlerinde Esmâ-i Hüsnâ’nın Türkçe Karşılıkları” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 50 (2020): 23-46.
- Yeğin, Abdullah. *İslâmi- İlmi-Edebi-Felsefi Yeni Lügat*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1973.
- Yüce, Nuri. *Mukaddimetü’l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- Yüce, Nuri. *Mukaddimetü’l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları, 1993.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

UTILIZATION OF OTTOMAN TANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN NORTHERN CYPRUS FOR TOURISM PURPOSES

*Kuzey Kıbrıs'ta Bulunan Osmanlı Somut Kültürel Mirasının Turizme
Kazandırılması*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 03.10.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 10.11.2023
Sayfa/ Pages : 533-552
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.254>

Seden TURAMBERK ÖZERDEN

(Asst. Prof. Dr.), International Final University, e-mail: t_seden@hotmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-2484-9856>

Atıf/Citation

Turamberk Özerden, Seden, "Utilization of Ottoman Tangible Cultural Heritage in Northern Cyprus for Tourism Purposes", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 533-552.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

UTILIZATION OF OTTOMAN TANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN NORTHERN CYPRUS FOR TOURISM PURPOSES

Kuzey Kıbrıs'ta Bulunan Osmanlı Somut Kültürel Mirasının Turizme Kazandırılması

Seden TURAMBERK ÖZERDEN

Abstract: The aim of this study is to bring to light the tangible Ottoman cultural heritage in Northern Cyprus and to contribute to its utilization in cultural tourism. In the introduction section of the study, the history of the island of Cyprus is discussed, along with the examination of the Ottoman heritage in the region's construction activities. In the main part of the study, mosques converted from churches, tekkes, tombs, caravanserais, baths, libraries, and fountains that were constructed during the Ottoman period are examined. While this study does not serve as an inventory, it provides information about the Ottoman structures that hold cultural heritage value in Northern Cyprus, particularly in the context of cultural tourism, which is a significant branch of alternative tourism. In the concluding section of the study, recommendations are presented regarding the preservation of Ottoman tangible heritage and its contribution to the country's tourism.

Key Words: Cyprus, Ottoman Heritage, Cultural Tourism, Mosque, Tombs

Öz: Bu çalışmanın amacı Kuzey Kıbrıs'taki Osmanlı somut kültürel mirasını gün yüzüne çıkarmak ve söz konusu mirasın kültür turizmine kazandırılmasını sağlamaktır. Çalışmanın giriş bölümünde Kıbrıs Adası'nın tarihinden bahsedilmiş ve Osmanlı mirasının bölgedeki inşası ele alınmıştır. Çalışmanın ana kısmında ise Osmanlı döneminde inşa edilmiş ve kiliseden dönüştürülmüş camiler, tekkeler, türbeler, hanlar, hamamlar, kütüphane ve çeşmeler incelenmiştir. Çalışma bir envanter niteliği taşımamakla birlikte alternatif turizmin oldukça önemli bir kolu olan kültür turizmi kapsamında Kuzey Kıbrıs'ın kültürel miras değeri arasında yer alan Osmanlı eserleri zikredilmiş, bu eserlerden önemli olanlar hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında Osmanlı somut mirasının korunması ve ülke turizmine kazandırılması ile ilgili öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Osmanlı Mirası, Kültürel Turizm, Cami, Türbe

Introduction

The island of Cyprus, which is believed to take its name from the abundant "henna flower plant" known as "kına çiçeği" in Turkish, has an alternative theory for its name. It is thought to be named after its most valuable underground resource, copper, since the Latin words "cyprum" or "cuprum" refer to copper.¹ Throughout its emergence in history, this island hosted many civilizations, and it was referred to as "Alasya" and "Asi" by the Egyptians and Hittites, "Hettim" by the Phoenicians, and "Yatnana" by the Assyrians.²

Cyprus, the third-largest island in the Mediterranean after Sicily (25,710 km²) and Sardinia (24,090 km²), spans an area of 9,251 km².³ The island shares its borders with Turkey

¹ Cevat Rüştü Gürsoy, "Kıbrıs Maddesi", 1. Bölüm, TDV İslam ansiklopedisi, C. 25 içinde (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012), 371-373

Yaşar Kandemir, "Kıbrıs" TDV İslam ansiklopedisi, C.42 (Ankara, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012), 370

² Ekrem Yaşar Akçay, "Roma Dönemi'nde Kıbrıs'ın Yaşadığı Dönüşüm", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2018), 5 (2):138

³ Zeki Koday, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti'nin Coğrafi Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2010) 0 (2): 17.

to the north (70 km), Syria to the east (102 km), Lebanon to the east (165 km), Israel to the southeast (233 km), Egypt to the south (347 km), and Greece to the northwest (835 km). Geographically, Cyprus has always been a sought-after territory for various states, changing hands at least fifteen times from the Hittites to the present day⁴. Throughout history, Cyprus has consistently been of interest to the most powerful civilizations in the region, seeking to establish dominance over the island. Over the course of its history, dating back to ancient times, Cyprus has been ruled and inhabited by Egyptians, Hittites, Phoenicians, Assyrians, Persians, Macedonians, Ionians, Ptolemies, Romans, Byzantines, Islamic states, Lusignans, Venetians, and Ottomans, each claiming the island for various durations⁵. Hosting these diverse civilizations for centuries, it seems unlikely that Cyprus remained untouched by the cultures, traditions, values, lifestyles, and architecture of these civilizations. In this sense, Cyprus, as a cradle of civilizations, has encompassed numerous cultures, shaping its unique island culture. While presenting its own culture to the civilizations it hosted, Cyprus, on the other hand, was influenced by the cultures of the dominant civilizations during the respective periods of rule.

Since ancient times, humanity has been traveling for the purpose of inspiration and religious devotion. Thus, pilgrimage tourism has persisted since the times when people embarked on journeys within the scope of their beliefs.⁶ While many people in European countries are effectively living in a secular era, the appeal of established heritage associated with religious traditions remains. As a result of this interest, numerous churches, cathedrals, mosques, and temples have become integral components of tourism products, and castles, museums, or archaeological sites have been effectively utilized.⁷

Archaeological research indicates that the first inhabitants of Cyprus were Neolithic humans. The materials found in grave excavations serve as evidence of the belief in an afterlife among the Neolithic people of Cyprus⁸. When we look at ancient periods, a complex structure of religious beliefs is observed among the people of Cyprus. Throughout the island, alongside Mesopotamian and Egyptian religions, Roman and Greek religions were also present. Research suggests that the people generally held a "polytheistic" belief, but it is known that there were Jews with a "monotheistic" inclination. The Jews who settled in Cyprus after migrating from Jerusalem, the center of Judaism, constituted a significant portion of the Cypriot population. In the following years, this community contributed to the spread of Christianity on the island⁹. In the year 46 AD, Barnabas, a native of Cyprus, and his friend from Antioch, Paul, began to spread the teachings of Jesus, the prophet of the Christian religion, on the island. They had a close relationship with Cyprus's governor at the time, Sergius Paulus, who converted to Christianity. This led to the rapid spread of the new religion¹⁰.

The relationship between the island of Cyprus and the Islamic religion begins with a hadith attributed to the Prophet of Islam, Muhammad (PBUH). The companion who transmitted this hadith and is known as "Umm Haram," or "Hala Sultan," is buried in Larnaca, located within the borders of present-day South Cyprus. The Islamic expedition to Cyprus, known as the first overseas campaign by the Muslims, took place in 649 AD during the reign of Caliph Uthman (644-656) and was initiated by the Governor of Damascus, Muawiyah. Umm Haram

⁴ Ahmet Mor, A. & M. Dursun Çitçi, "KKTC'de Kentleşme". *Doğu Coğrafya Dergisi*, (2011) 12 (18): 227

⁵ Mehmet Özyürek, Mehmet Karamanoğlu, Fikri Özler, Halil Selçuk, Rasim Taş, Ulaş Beratlı ve Mercan Gergin, *Kıbrıs Türk Tarihi*, KKTC Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, KKTC. (2014):2

⁶ Durán-Sánchez, Amador, José Álvarez-García, María De la Cruz Del Río-Rama, and Cristiana Oliveira, *Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview* *Religions* 9, (2018) no. 9: 249. <https://doi.org/10.3390/re19090249>

⁷ Simon Charles Woodward "Faith and tourism: Planning tourism in relation to places of worship", *Tourism and Hospitality Planning & Development* (2004), vol: 1, no. 2:174

⁸ <http://users.metu.edu.tr/birten/tarihoncesi.html>, Access date: 23.09.23

⁹ Münür Yıldırım "Dünü ve Bugünüyle Kıbrıs Yahudileri", *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu*, 18-19 Şubat, 2012: 309

¹⁰ <http://users.metu.edu.tr/birten/roma.html> Access date:20.09.23

Hala Sultan participated in this expedition, but during the campaign, she fell from her horse, broke her neck, and was considered a martyr. She was buried at the location where she lost her life, thus attaining the status of a martyr¹¹.

When we examine the period during which the Ottomans established their dominion over the island, we can discuss the reflections of Turkish-Islamic culture. The most significant factor in these reflections, which began in the era of Sultan Selim II in 1571, was the resettlement (iskân) of people. Approximately thirty thousand people from various provinces of Anatolia were resettled in Cyprus following its conquest¹². This resettlement continued until the late 19th century¹³. As a result, it can be said that Turkish-Islamic culture had a significant influence on the formation of both tangible and intangible cultural heritage elements present on the island today.

Culture encompasses all tangible and intangible accumulations that give identity to societies, handed down from generation to generation and blended with the geography in which they live¹⁴. The formation of societies' ways of life and cultures, the preservation of these cultures over the years, their transformation, or their disappearance are closely related to the value given by these societies to their ethnic identities. Culturally significant values passed down from generation to generation and preserved are one of the most important factors for the existence of a society. In this sense, cultural tourism not only contributes to the diversification of tourism within its own balances but also plays a significant role in the protection of cultural values.

Sacred places and places of worship are known as gathering places for people with common beliefs. In addition, madrasas serve as centers of education, fountains, caravanserais, and baths are not only for meeting certain needs but also serve as socialization centers for the public. Over the centuries, these structures, whose numbers have increased and reached our day, have played a crucial role not only in helping the local population to preserve their ethnic identity and not lose their cultural roots but also in conveying tangible and intangible values of the region to people from different cultures.

In terms of the classification of cultural heritage, buildings and structures fall under the category of immovable cultural assets¹⁵. For countries that prioritize the development of the tourism industry, the tourism economy plays a significant role in the growth of their economies¹⁶. The same holds true for countries that value cultural tourism. Travel undertaken by individuals to develop their spirituality, enhance their cultures, and perhaps find healing in line with their beliefs has given rise to the relationship between culture and tourism. This relationship is realized when travelers benefit from the services offered by tourism establishments in the regions they visit¹⁷.

The Ottoman Empire, during its rule over Cyprus, made significant contributions to the development of the island and left important architectural legacies. While governing Cyprus, the Ottomans not only supported the island's development in various ways but also constructed

¹¹ Baha Tanman, B. "Hala Sultan Tekkesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15 içinde (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997 :.225-22 <https://islamansiklopedisi.org.tr/hala-sultan-tekkesi>.

¹² Turan Gökçe, "1572-73 Yıllarında Kıbrıs'ta İskân Edilmek Üzere Karaman Ve Rum Vilâyetlerinden Sürülen Aileler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 2.2 (1997): 1-78.

¹³ Celal Erdönmez, "Kıbrıs Tarihi Ders Kitaplarında Osmanlı Devrinde Kıbrıs'a Yapılan Sürgünlerle İlgili Bazı Tespitler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2007)15, p.72.

¹⁴ Unesco Milli Komisyonu, "Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?",(2003): par.1 <https://www.unesco.org.tr>, Access date: 22.09.23

¹⁵ Yeter Gündüz, Y. (2016). "Kültürel miras açısından inanç turizmi: Türkiye örneği" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2016), 11

¹⁶ İsmail Bilgiçli ve Fırat Altınkaynak, "Turizm Endüstrisinin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi; Ekonomi Paradigmasıyla Yaklaşım", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, (2016) 16:562

¹⁷ Gündüz, "Kültürel miras açısından" 37-38

mosques, tekkes (dervish lodges), hans (inns), hamams (bathhouses), fountains, and various public buildings. Some of these structures became unusable over time due to human activity, while others succumbed to natural disasters. However, a few have managed to survive to the present day. Some continue to serve their original purposes, while others struggle to survive within the island's cultural heritage. In the current divided structure of the island, some of these structures remain in Northern Cyprus, primarily in cities such as Nicosia, Girne, Lapta, and Lefke, while others are located within the borders of Southern Cyprus, mainly in cities like Nicosia, Larnaka, Limasol, Baf, and Dali¹⁸. This study focuses on the cultural heritage sites within the borders of Northern Cyprus that can be considered within the scope of cultural tourism. The first phase of establishing routes within the framework of cultural tourism, which is essential for its integration into tourism economics, will be the determination of the destination.

2. The Ottoman Tangible Heritage in Northern Cyprus

2.1. Mosques and Musjids

Throughout the history of Islam, individuals adhering to the Islamic faith have regarded collective worship as sacred¹⁹. The concepts of mosques and musjids are derived from the Arabic root word "cem," meaning "to gather" or "bring together." The term "câmi," meaning "the gatherer" or "the one that brings together," was initially a shortened form of the phrase "el-mescidü'l-câmi,"²⁰ which referred to the large mosques where Friday prayers were held, signifying their role in gathering the congregation. In Islamic belief, mosques are not just places of worship for communities; they are also viewed as social and cultural institutions. Due to the significance of the Islamic Prophet Muhammad (PBUH) and his companions, mosques have served as meeting points for various activities. As a result, mosques, where positive and constructive activities take place, have been at the center of life, holding importance in terms of spirituality, education, and socialization within communities²¹.

In general, the development of mosque architecture following the Ottoman conquest of the island has taken various forms. It has sometimes involved the conversion of churches and cathedrals into mosques, which could be associated with the general conversion of the Muslim population. At other times, new structures have been built to meet the worship needs of the population. When the Ottoman Period began in Cyprus, the increase in the Muslim-Turkish population on the island led to the necessity of constructing places of worship to meet their religious needs. Observations indicate that in buildings constructed to address this need, modest structures were preferred to showcase the richness of the empire, focusing on meeting the needs of the local population.

The mosques in Cyprus are observed to follow the classical Ottoman architectural style. Two different types of mosque models can be seen in Cyprus, with some mosques featuring domes, while others prefer a rectangular plan that extends either longitudinally or transversely. These mosques, constructed with cut stone materials, typically have a single minaret²².

Arab Ahmet Mosque in Nicosia, the capital of Northern Cyprus, serves as an example of mosques with domes, which are relatively rare. Typically, these domed mosques have been observed from the 19th century onwards and have become more common. In the case of mosques with a rectangular plan, which began to be seen during the 19th century, the design

¹⁸ <http://users.metu.edu.tr/birten/osmanli.html> (Erişim tarihi: 20.09.2023)

¹⁹ Zakkarya Mohamed Abdel-Hady, "The Masjid, Yesterday and Today", *CIRS Center For International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service Qatar*.(2010), No: 2:2

²⁰ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 7:91-92

²¹ Abdel-Hady, 2010, "The Masjid, Yesterday", 2010,3

²² Zihni Turkan "Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi'nden Günümüze Türk Mimarisi Eserleri", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC* (2016) Volume 6 Issue 4: 480.

features two long walls connected by arches at certain intervals, covered by a sloped wooden roof. Examples of such mosques in Nicosia include Bayraktar Mosque, Sarayönü Mosque, İplik Pazarı Mosque (Kıbrıs Muhasılı Hacı Ahmet Ağa Mosque), Turunçlu Mosque, Tahtakale Mosque, Dükkânlarönü Mosque, Dali Mosque (Ziya Paşa Mosque), in Lefke, Lefke Aşağı Mosque (Mahkeme Mosque), Piri Paşa Mosque (Minareli Mosque), in Girne, Ağa Cafer Paşa Mosque, in Lapta, Seyit Mehmet Ağa Mosque (Lapta Yukarı Mosque), Ozanköy's Kazafana Mosque (Hüseyin bin İsmail Ağa Mosque), and Mehmetçik's Galatya Mosque²³.

It is known that the Ottoman Empire, upon conquering the largest temples of the cities they occupied, converted them into mosques while preserving architectural and artistic features as much as possible. Therefore, initially in Nicosia, St. Sophia, St. Augustin, St. Katerin, Yenicami, and in Famagusta, St. Nikolas Cathedrals were converted into mosques and opened for worship, incorporating elements such as the mihrab, pulpit, minaret, and ablution fountain²⁴.

The list of mosques and masjids mentioned in the study does not serve as an inventory but has been examined as cultural heritage elements that can be evaluated within the scope of cultural tourism. Furthermore, the mosques that continue to exist are provided in Table 1, and some of them are presented in subheadings.

Table 1: Mosques from the Ottoman Empire Period to the Present

The Name of the Mosque	Initial Construction Date	Conversion to Mosque Date	Region
Sarayönü Mosque	14th Century	1902	Nicosia
İplik Pazarı Camii-Kıbrıs Muhasılı Hacı Ahmet Ağa Mosque	1826	-	Nicosia
Piri Paşa Camii -Minareli Mosque	7th Century	-	Upper Lefke
Ağa Cafer Paşa Camii	1589	-	Kyrenia
Seyit Mehmet Ağa Camii -Lapta Yukarı Mosque	17th Century	-	Lapitos
Kazafana Camisi -Hüseyin bin İsmail Ağa Mosque	17th Century	-	Kyrenia
Galatya Mosque	1897	-	Mehmetcik
Arap Ahmet Paşa Mosque	16th Century	-	Nicosia
Haydarpaşa Mosque	14th Century	1573	Nicosia
Lala Mustafa Paşa Mosque	1312	1571	Famagusta
Selimiye Mosque	1326	1595	Nicosia
Turunçlu Mosque	1824	-	Nicosia
İplik Pazarı Mosque	1826	-	Nicosia
Sarayönü Mosque	15th Century	1902	Nicosia
Laleli Mosque	16th Century	1827	Nicosia
Dükkânlar Önü Mosque	16th Century	1838	Nicosia
Akkavuk Muşjid	16th Century	1895	Nicosia
Yazıcızade Mosque	1895	-	Kyrenia
Akkule Muşjid	1619	-	Famagusta
Sinan Paşa Camii- Buğday Mosque	1358	1571	Famagusta
Sazlıköy (Livadya) Mosque	1882	1910	Karpas
Lefke Orta Mosque	1879	-	Lefke
Lefke Aşağı Mosque	1819	-	Lefke

²³ Seden Özerden, Burcu Ilgaz, "Somut Kültürel Miras Kapsamında Kuzey Kıbrıs'ta Bulunan İslami İnanç Merkezlerinin İnanç Turizmi Açısından Değerlendirilmesi", *II-International Conference on Global Practice of Multidisciplinary Scientific Studies*, (2022): 1376

²⁴ Tuncel Bağışkan, "Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri", Lefkoşa: Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği Yayını, KKTC (2005), 31

2.1.1. Ağa Cafer Paşa Camii

Located in a cobblestone street that leads from Girne harbor to the city center, Ağa Cafer Paşa Mosque is one of the oldest two mosques in the central Girne. It was built in the late 16th century, specifically in August 1599, by Câfer Paşa, who served as the Cyprus Beylerbeyi within the Ottoman Empire. The mosque suffered damage during the period of the EOKA terrorist organization before 1974. Following the Cyprus Peace Operation, with the assistance of an association established after 1974 and the Religious Affairs Department, it underwent restoration and renovation, eventually reopening for worship between September 1974 and July 1975²⁵.

The mosque is constructed from cut yellow stone and is the largest among the three prayer places built in Girne. It features a minaret located at the northwest corner of the mosque. Information related to Ağa Cafer Paşa, after whom the mosque is named, has been recorded on a marble plaque mounted on one side of the mosque²⁶.

The mosque was built using high foundations, and like many other mosques in Cyprus, it has a rectangular shape with an elongated space. The main prayer hall follows a last congregation place with three arches supported by two columns and is covered with a roof resting on arches laid in the direction of the qibla wall. As is typical in many Cypriot mosques, a section on the left is separated from the main hall by a wall. The minaret, adjacent to the last congregation place, is constructed from cut stone. The minaret features a simple architectural design on its balcony²⁷. It has a square base, a cylindrical body, and a single balcony. Some decorative elements can be found on the minaret's balcony²⁸.

2.1.2. Arap Ahmet Paşa Mosque

Although the exact construction year of the mosque is not definitively known, it is believed to have been built within the same century as Ahmet Pasha, who was originally from the Algeria Beylerbeyi and later became the Beylerbeyi of Cyprus, and was known by the nickname "Arap." Considering that Ahmet Pasha lived in the 16th century and participated in the conquest of Cyprus, it is likely that the mosque was also built in the same century²⁹. This classic Ottoman structure, located in the "Arap Ahmet" neighborhood from which it derives its name, is said to have been built on the site of a 14th-century cathedral and underwent renovations in 1845, based on the information available³⁰.

The mosque, situated in Nicosia, is distinguished as the only mosque built in accordance with the traditional structure of Anatolian mosques. Having a square plan, the mosque is constructed from cut stone and features a rectangular plan extending transversely to the northwest, with a last congregation area covered by three domes resting on square pillars. These domes are supported by a large dome, approximately six meters in diameter, placed on a drum with half-domes at its four corners. Access to the interior of the mosque is through a low-arched doorway in the last congregation area. Eight plaster piers supporting the domes adorn the walls. The mosque, crafted from marble, contains a mihrab, intricately adorned with stalactites, muqarnas motifs, and a latticework pattern, encircled by a dado. A cypress tree motif stands out in the central dado. In the northwest of the prayer hall, a wooden women's gallery is supported by single marble-columned posts. The mosque's minaret, constructed from cut stone and

²⁵ Semavi Eyice, "Cafer Paşa Camii", TDV İslam Ansiklopedisi, (1992), 554-555. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cafer-pasa-camii>

²⁶ Bağışkan, Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri, 30-33

²⁷ Semavi Eyice, "Cafer Paşa Camii", TDV İslam Ansiklopedisi, (1992), 554-555. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cafer-pasa-camii>

²⁸ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 404

²⁹ Semavi Eyice "Arap Ahmet Paşa Camii", TDV İslam Ansiklopedisi, (1989), 115

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-pasa-camii--lefkose>

³⁰ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 327

situated adjacent to the northwest wall, opens into the mosque's interior. It is characterized by a stone base, a polygonal shaft, intricate stalactite ornamentation, a single balcony, and a metal spire³¹. In the mosque's courtyard, there is a fountain (şadırvan), as well as graves belonging to prominent Turks who have served in significant roles, such as İshak Pasha and Kâmil Pasha³².

2.1.3. Haydarpaşa Mosque

In Nicosia, at the intersection of Haydarpaşa and Kirlizade Streets, the most notable structure following St. Sophia and converted into the Haydarpaşa Mosque during the Ottoman period is the Lusignan construction known as St. Catherine's Church. This Catholic church, dating back to the 14th century, is recognized as one of the most elegant and perfect examples of the Gothic Flamboyant style, a variant of the Gothic style prominent in Southern France³³. The defining characteristics of the Gothic Flamboyant style include intricately carved door entrances and octagonal buttresses that separate tall and narrow windows. What sets this church apart is the absence of tombstones, an altar, and a crucifix on the floor³⁴. The windows feature geometric decorations made of plaster, placed in the upper sections. Access to the church is provided through three doors. The southern entrance, made with exquisite stonework, reflects the Gothic style. Although the figurative elements are absent, it includes a jamb (the part of the door forming the pointed arch) and a finial (the decorative top part of monumental doorways). Lusignan coats of arms and reliefs adorn the top of the doorway. All the capitals of the columns are intricately carved. The central column, along with the two on the sides made of white marble, encases the door lintel and arch³⁵.

2.1.4. Lala Mustafa Paşa Mosque

Lala Mustafa Pasha Mosque, known as the earliest structure in Famagusta, is a building with Gothic architectural features dating back to the Lusignan era. Originally known as St. Nicholas Cathedral before the Ottoman conquest of the island, it was also referred to as Aya Sofya. Historical records from the Genoese period suggest that the construction of the cathedral began on August 3, 1300. Following the Ottoman Empire's takeover of the island on August 1, 1571, Lala Mustafa Pasha converted the cathedral into a mosque on Friday, August 17, 1571, leading the Friday sermon on behalf of Sultan Selim II. During the conversion of the cathedral into a mosque, a minaret, a mihrab (prayer niche), and a minbar (pulpit) were added. In Ottoman architecture, sultan's mosques typically had two or more minarets, while mosques associated with viziers or pashas usually featured a single minaret, usually placed at the entrance facade. Lala Mustafa Pasha Mosque follows this practice with a single minaret at the front facade. It was a tradition in Ottoman rule to convert the largest existing structure in newly conquered regions into a mosque. This tradition continued with the conquest of Cyprus, and Lala Mustafa Pasha Mosque was adopted as the Grand Mosque of Famagusta³⁶. The mosque, constructed with ashlar stone, has a longitudinal plan with three naves and basilical characteristics. The southern nave of the mosque houses two mihrabs and a minbar added during the Ottoman period. The minaret, located at the northwest corner of the building and displaying a harmonious Gothic style, has an octagonal body and a single balcony³⁷.

2.1.5. Piri Mehmet Paşa Mosque

The mosque located in Lefke, known as the oldest among the mosques in the region, is also referred to as Yukarı Mosque or Minareli Mosque³⁸. It was built on the ruins of the Aya

³¹ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 330

³² <https://www.lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/arabahmetpasa-camii>, Access date:15.09.23

³³ Celal Öztürk, Huriye Gürdallı, "Lefkoşa ve Mağusa'da Gotik Yapıların Mimari Elemanlara Göre Analizi", Mimarlık Fakültesi Dergisi-Journal of Faculty of Architecture (2021), Cilt-Volume:3 Sayı-Issue:1:10

³⁴ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 363

³⁵ Öztürk and Gürdallı, "Lefkoşa ve Mağusa'da", 9

³⁶ Aygün Ülgen, "Klâsik Devir Minareleri", İstanbul: Alfa Yayınevi, (1996):157-164

³⁷ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 460

³⁸ <http://www.evka.org/site/sayfa.aspx?pkey=1410> Access date:19.09.23

Yorgi Church during the Ottoman administration of Cyprus. While the exact construction year is not known, various sources mention that the area where the current mosque stands was the location of the Ayia Yorgi Church. According to historical accounts, during the early Arab raids to Cyprus, which began in 649 AD, it is believed that the Ayia Yorgi Church stood in the same location. It is also recorded in some sources that during one of the raids to the island, the church was converted into a mosque, but it remained neglected until the Ottoman administration of Cyprus in 1571.

Ebu Bekir Bey, the grandson of Piri Mehmet Pasha, who participated in the conquest of Cyprus and served as the grand vizier for both Yavuz Sultan Selim and Kanuni Sultan Süleyman, arrived in Cyprus to oversee the administration of the "Baf Sancağı" (District of Paphos). During his inspection in Lefke, he noticed the neglected state of the church and ordered its renovation and conversion into a mosque. The old church, which was transformed into a mosque, was then named after his grandfather, Piri Mehmet Pasha³⁹. The Pir Pasha Mosque features a rectangular structure made of cut stone and has a three-arched prayer hall. The last congregation area is located on the north side. Access to the mosque's main prayer area is through a low-arched entrance door located in the last congregation area. The mosque's wooden roof is supported by four arches. The cut stone minaret, with a polygonal body and a single balcony, is accessible from the last congregation area. It is constructed on a high base⁴⁰.

In typical Ottoman architectural style, it is constructed with an octagonal body, where three sides face forward and five sides face backward, with columns on the front corners. This mosque also boasts the distinction of having the only cut stone dome in Lefke⁴¹. There are two tombs in the mosque garden, with the more magnificent one belonging to Vizier Osman Pasha, who passed away in 1839. This tomb can be considered one of the finest examples of Ottoman tombs, adorned with natural motifs. The second tomb in the mosque garden is less grand and belongs to Hüseyin Ağa, known for connecting Lefke with water and constructing the aqueducts that linked the area's other settlements⁴².

2.1.6. Selimiye Mosque

The construction of the mosque with its twin minarets, which serves as an Islamic place of worship today, began in 1208 under the auspices of Latin Archbishop Eustorge de Montaigu. The mosque was built in the Gothic style, similar to Notre Dame of Paris in France⁴³, and was consecrated during a religious ceremony on November 5, 1326, after which it was opened for worship under the name St. Sophia. This structure witnessed the coronation ceremonies of the Lusignan kings and stands out as one of the most important masterpieces of pure Gothic architecture built by the Lusignans in Cyprus. It is known that Lusignan kings were crowned with the Cyprus royal crown here, and some of the nobles and kings of the time were also buried within this cathedral⁴⁴.

On the northern side of the cathedral, the Latin Archbishopric building (1329), which currently stands on what is the southern facade of the cathedral, was constructed to serve as the residence for the archbishops serving at St. Sophia Cathedral. The southern facade features a double-winged Gothic arched door and another Gothic-style arched window, adorned with the coats of arms of the contemporary Lusignan royal families. Immediately to the southwest of the cathedral, a Gothic-style church dedicated to St. Nicholas was built in the 14th century on

³⁹ Altan, "Gizemli Kıbrıs" s.560

⁴⁰ Bağışkan, "Kıbrısın Geçmişine Yolculuk", 16-19

⁴¹ <https://www.lefkebelediyesi.com/lefke-hakk%C4%B1nda/gezilecek-yerler/item/20-piri-mehmet-pasa-turbesi.html>
Access date: 12.09.23

⁴² Bağışkan, "Kıbrısın Geçmişine Yolculuk", 16-19

⁴³ Zihni Turkan and Çimen Özbek, "Lefkoşa Tarihi Kent Dokusunda "Selimiye Meydanı". Journal of History Culture and Art Research, (2018), 7(2), 432. doi: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i2.1486> , s.432

⁴⁴ <https://www.lefkosabelediyesi.org/selimiye> Access date:15.09.23

Byzantine remains. The soffit above the north door of the church displays coats of arms belonging to noble families from the Middle Ages⁴⁵. Following the Ottoman conquest of the island, St. Sophia Cathedral underwent a transformation into a mosque, with the addition of two minarets built onto the bell towers, and its name changed to Ayasofya Mosque. The mosque featured five main entrances, with an additional eastern entrance named the Aziziye Gate. Furthermore, a hexagonal domed ablution fountain, supported by eight columns, was added to the western section of the mosque's courtyard. Serving under the name of Sultan II. Selim, it became not only the largest mosque in Lefkosia but also on the entire island⁴⁶.

2.1.7. Turunçlu Mosque

Turunçlu Mosque is situated in the İplikçi neighborhood of Lefkoşa, on Kadınlar Pazarı Street. According to the inscription above the mosque's entrance, it was commissioned by Seyyid Mehmed Ağa and built in 1825 (1240 in the Islamic calendar). The mosque has a rectangular plan measuring 8.78x15.00 meters. An "L"-shaped last congregation area surrounds the north and west facades of the building. The wooden roof is supported by four arches that run in an east-west direction. The ceiling of the gallery, which is located in the northeast corner and supported by wooden columns, is coffered. On the north façade of the last congregation area, there are six pointed arches resting on cylindrical columns, and on the west façade, there are four pointed arches. The pulpit (minber) exhibits Baroque-style ornamentation, particularly noticeable in the motifs on the pulpit's side railings. The cylindrical minaret, located in the northeast corner, is constructed from stone and features four rows of minaret balconies. The horizontal profiles defining the base of the balcony are a characteristic of the period's architectural style⁴⁷.

2.1.8. İplik Pazarı Mosque

The small mosque located on İplik Pazarı Street in the old city of Lefkoşa, also known as Nicosia, was named after the cotton market that used to be in the area during Ottoman times. The information about this mosque is derived from two inscriptions located above the entrance, which indicate two different construction periods. The initial construction of the mosque was undertaken by Hacı Ahmet Ağa, the last Muhassıl of Cyprus, in 1826, and during that period, it was known as the "Muhassıl Hacı Ahmet Ağa Mosque." However, the mosque is commonly referred to as the "İplik Pazarı Mosque" due to the fabric market in the region during the Ottoman era. The second inscription in the mosque states that the original building was demolished in 1899 and replaced with the current mosque. The expansion of the mosque was necessary to accommodate the increasing number of worshippers in the area⁴⁸.

The mosque's eastern minaret, accessible from the inside, is a remnant of the original Hacı Ahmet Ağa Mosque and is one of the two stone minarets with a conical design made from cut stone in Northern Cyprus. The mosque has a rectangular plan constructed from cut stone and rubble fill, displaying a utilitarian character. Inside, a wooden ceiling is supported by two arches, and the main prayer area is illuminated by arched windows. Wooden stairs lead to a separate section for women⁴⁹.

⁴⁵ Oktay Aslanapa, "Kıbrıs'da Türk Eserleri", İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları,(1975)

Hakkı Atun, "Kıbrıs'taki Osmanlı Mirası", Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslar üstü Bir Miras", İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, (1999), 349-354,

Turkan and Özbek, "Lefkoşa Tarihi Kent Dokusunda", 433

⁴⁶ Turkan and Özbek, "Lefkoşa Tarihi Kent Dokusunda", 435

⁴⁷ Kenan İnce, K. " Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Güney Kıbrıs'ta 1789-1839 Yıllarındaki Osmanlı Cami ve Mescitleri", Atataürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (1996), Sayı: 4, ISSN:1300-9052, s.5.

⁴⁸ <https://lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/12> Access date:22.09.23

⁴⁹ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 340

2.1.9. Sarayönü Mosque

The place where the mosque stands was originally a Catholic church built during the Lusignan rule. While some sources suggest that this church might have belonged to the Carmelite order, more recent research argues against this possibility due to the location of the mosque and proposes that the church was the Notre-Dame de Sur Monastery of the Benedictine order. This Gothic-style church, with its Gothic architectural features, was converted into a mosque after the Ottoman Empire captured Nicosia in 1570 and has been referred to by various names, including "Orduönü Musjid," "İbrahim Paşa Mosque," and "Ali Paşa Mosque"⁵⁰.

The old structure, which was severely damaged in an earthquake in January 1900, was demolished by the British administration against the wishes of the Cyprus Waqf (Religious Endowments) Administration. In its place, a new mosque was designed by the British architect Fenton Atkinson, incorporating influences from Maqribi architecture. In 1962, it was closed for worship with the opening of the adjacent Saray Hotel. From 1963 onwards, it was repurposed as an exhibition hall, and starting in 1964, it was used as a marriage registration office. In 2005, due to objections raised, the building was converted back into a mosque, and a new marriage registration office was constructed nearby⁵¹.

2.1.10. Laleli Mosque

Laleli Mosque is located in the northern part of Nicosia, in the Abdi Çavuş neighborhood. The name "Laleli Mosque" is thought to have originated from the tulip motifs that adorned its original minaret. Originally, it was a small church from the medieval period. After the Ottoman conquest of Cyprus, it was initially converted into a small mosque (a prayer hall) without a minaret. It was referred to as "Laleli Mosque with Minaret" during the 18th century. In 1827, it was expanded and converted into a full-fledged mosque with the addition of a minaret, pulpit, mihrab, a new roof, and a congregation area. The original minaret of the mosque, made from cut stone and adorned with a balcony (sherefe), was demolished in 1978-79 due to safety concerns, and the current minaret was built in its place. The new minaret situated in the northeast of the mosque does not replicate the features of the original one⁵².

The entrance to the garden is through an arched gate. The mosque has a rectangular structure with dimensions of 12.85 meters in length and 3.30 meters in width. The congregation area (son cemaat yeri) is located to the north and has three pointed arches. Access to the prayer area (harim) is provided through a pointed arched door with a 1827 inscription containing the name of Ali Ruhi Efendi⁵³. To the east of the prayer area, you can find the apse of the old chapel. The painted mihrab is adorned with floral and leaf motifs. In the western part of the mosque, there is a door providing access to the women's section along with a wooden staircase⁵⁴.

2.2. Dervish Lodges and Tombs

In individuals of the Islamic faith, the tombs dedicated to significant figures, known as "türbe" are also referred to by various names such as "kümbet, makam, meşhed, buk'a, darîh, kubbe, ravza" in the context of their spiritual significance⁵⁵. The term "tekke," written in Ottoman Turkish as "tekye," is the historical word for what is commonly known as a "tekke" today. In earlier times, it is observed that tekkes were often built by spiritual leaders, disciples, or by rulers and officials. The favorable view of Sufism by state officials can be considered a significant reason for the notable increase in the number of tekkes. After the 13th century, there was a noticeable rise in the number of tekkes. Tekkes, especially those with the tomb of the

⁵⁰ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 325

⁵¹ <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/sarayonu-camii-lefkosa/>, Access date: 22.09.23

⁵² Altan, "Gizemli Kıbrıs", 372

⁵³ İnce, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve", 10

⁵⁴ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 372

⁵⁵ İsmail Orman, "Türbe", "TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.41. (2012), 464-466

founder of the order, serve as the central tekkes of that specific Sufi order and are managed by the head of the order, the sheikh⁵⁶. In 1924, with the establishment of the Directorate of Religious Affairs, the administration of tekkes (Sufi lodges) and dervish convents, along with mosques and prayer rooms, was transferred to this institution. By the law dated November 30, 1341 (1925) and numbered 677, titled "Law on the Closure of Tekkes, Convents, Tombs, and the Abolition of Certain Titles," all tekkes within the boundaries of the Republic of Turkey were closed. This decision was also applied in Northern Cyprus. Currently, all places referred to as tekkes are open for visitation, and they can only be used for prayer and making religious vows. In Northern Cyprus, there are shrines and tekkes associated with Islamic belief. All the known tombs and tekkes built during the Ottoman Empire era are cultural heritage elements of the country, with significant tourism potential under the scope of faith and cultural tourism. Furthermore, the existing tombs and tekkes are provided in Table 2, with some of them presented under subheadings.

Table 2: Tombs and Tekkes from the Ottoman Empire Period to the Present Day

Tomb / Tekke Name	Construction Year
Hız. Ömer Tomb	1570
Kırklar Tekke	1816
Mevlevi Tekke	1593
Yediler Tekke	1570
Canbulat Paşa Tomb	1571
Cezayirli Sadık Paşa Tomb	1571
Kutup Osman Hazretleri Tomb	1691
Kurt Baba Tomb	1570
Garip Dede Tomb	Unknown
Kavaklı Dede Tomb	Unknown
İttik Dede Tomb	1570
Aziz Efendi Tomb	1571
Kara Baba Tomb	1570
Yirmisekiz Çelebi Tomb	1732
Yeniçeri Efendisi Veli Efendizade Mehmet Emin Efendi Tomb	1724
Mustafa Zühdü Efendi Tomb	1904
Pertev Paşa Tomb	1570

2.2.1. Hz. Ömer Tomb

The tekke, located on the coast of Çatalköy (Ayios Epiktitos) in Girne, is also known as the Hazreti Ömer Türbesi (Tomb of Hazreti Ömer). It is situated seven kilometers east of Girne. The tekke benefits from the visual appeal of tectonic depressions and cavities on the volcanic rock mass upon which it was built⁵⁷. There are seven graves in the shrine. According to legend, the bodies of the individuals found in a cave just behind the current shrine were discovered in a preserved state without decomposition during the Ottoman conquest of the island. It is said that those who came during the Arab raids on the island (7th century AD) were martyred and their bodies remained undecomposed in the cave until the Ottoman conquest in 1571⁵⁸.

2.2.2. Kırklar Lodge

Located southwest of the village of Dilekkaya, on the way to Ercan Airport in Cyprus, this shrine is believed to contain the remains of forty martyrs. It is known that the tekke was built in two stages during the Ottoman period. Although the exact date is uncertain, historical sources suggest that the shrine for 23 of the martyrs was completed in 1816, and the rest of the

⁵⁶ Mustafa Kara, "Tekke", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.40. (2011), 368

⁵⁷ Bağışkan, "Kıbrısın Geçmişine Yolculuk", 326

⁵⁸ Altan "Gizemli Kıbrıs", 428

17 were added later⁵⁹. Over the years, during the ongoing conflicts between Greeks and Turks, it is believed that the Forty Martyrs acted as the most significant deterrent against the Greek attacks on the people of Dilekkaya⁶⁰. These tombs are open for visits today and are among the shrines frequently visited by the people of Cyprus.

2.2.3. Mevlevi Tomb

The Mevlevi Tekke, one of Nicosia's most important cultural heritage sites, is located just behind the Girne Gate within the area known as the "surlar içi" (within the walls). Established in 1593 by Arap Ahmet Pasha, one of the conquerors of Cyprus, it includes a mosque named after him, a semahane (a place for the famous whirling dervish perform their sema), and a tomb⁶¹. Since its establishment, the Mevlevihane has served as a stopover for pilgrims traveling to Mecca by ship. Through its educational and spiritual services, it has become one of the significant institutions in Turkish Cypriot history.

The main entrance of the tekke, constructed from cut stone, features a flat-arched door with the inscription "Ya Hazreti Mevlana Ketebe Ahmet Burhanettin" located above it. You enter an "L"-shaped courtyard through this gate. In the courtyard, you can find predominantly tombstones belonging to the historical Girne Kapısı Cemetery, along with inscriptions from some structures that haven't survived to the present day. To the east of the courtyard, you enter a square-plan semahane through a flat-arched door. The semahane is divided into two sections, supported by an inclined wooden ceiling, two columns, and arches connecting them to each other and the walls. The first section is the part in front of the entrance, initially having a rectangular plan, and after the square columns, the second part starts, extending towards the south with an arch. In this section, there is a mihrab, a platform for sema ceremonies, a wooden gallery, and a kitchen. A simple plaster mihrab can be found on the south wall of the semahane. To the left side of the tekke's entrance, there is a fountain⁶².

2.2.4. Yediler Tomb

The tomb is located in the Yediler neighborhood of Nicosia, sharing its name with the area. The rectangular structure houses seven tombs inside. According to legend, these tombs belong to soldiers who became martyrs during the Ottoman conquest of the island⁶³. However, according to information from the caretaker of the tomb, the tombs contain the remains of seven siblings who were martyred during battles in the Venetian period⁶⁴. This Tekke continues to be a place of devotion for the people of Cyprus. Candles are lit, prayers are offered, and wishes are made to Allah in honor of the spiritual souls resting there.

2.2.5. Canbulat Paşa Tomb

Canbulat Bey, whose real name was Canbulat bin Kasım El Kürdi, is believed to have been the Sanjak Bey of Kilis. According to some sources, he was martyred during the Ottoman conquest of Famagusta⁶⁵. Other sources, however, suggest that he returned to Anatolia after the Ottoman conquest of the island and was rewarded by Sultan Selim II on August 1, 1571. He was granted the title of Beylerbeyi of Aleppo by the Sultan and was awarded the title of Pasha on March 22, 1572⁶⁶. As you enter the walled city of Gazimağusa through the port gate, you can find Canbulat Bey's tomb under a tower.

⁵⁹ Bağışkan, "Kıbrısın Geçmişine Yolculuk", 190

⁶⁰ Ayşe Çakır, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ndeki Yatırlar ve Kutsal Adak Yerleri", (Yüksek Lisans Tezi Yakın Doğu Üniversitesi, 2009), s.68

⁶¹ <http://www.evka.org/site/sayfa.aspx?pkey=86> Access date:25.09.23

⁶² <https://www.lefkosabelediyesi.org/muzeler/mevlevi-tekkesi> Access date:25.09.23

⁶³ Altan "Gizemli Kıbrıs", 335

⁶⁴ Çakır "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ndeki", 87.

⁶⁵ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 469.

⁶⁶ Bağışkan "Kıbrısın Geçmişine Yolculuk", 449

2.2.6. Cezayirli Sadık Paşa Tomb

During the literature review, it was found that the real name of Canbulat Bey is Canbulat bin Kasım El Kürdi, and he served as the Bey of Kilis Sanjak. It is mentioned that he was martyred during the Ottoman conquest of Famagusta. However, some opinions suggest that after the Ottoman conquest of the island, he returned to Anatolia on August 1, 1571. Then, on March 22, 1572, he was rewarded and granted the title of Beylerbey of Aleppo and the rank of Pasha by Sultan Selim II. As you enter the walls near the harbor gate of Gazimağusa, you can find Canbulat Bey's tomb located under a tower⁶⁷.

2.2.7. Kutup Osman Hazretleri Tomb

Atpazarî Kutup Osman Fazlı Efendi (1632-1691) was one of the most prominent representatives of the 17th century in the history of Sufism, following in the footsteps of Muhyiddin Ibn Arabi and Sadreddin Konevi's traditions. He was a renowned Sufi and a scholar in Sufi studies. He was also the master of Ismail Hakkı Bursevi, known for his work "Rûhu'l-beyân tefsiri." He was exiled from Istanbul to Cyprus. After Osman Fazlı Efendi's passing in 1691 in Famagusta, the Kutup Osman Tekke was built next to his tomb⁶⁸. The Kutup Osman Tekke is located in Famagusta, near the Namık Kemal High School. Osman Fazlı Efendi faced false accusations by individuals close to the Ottoman authorities, leading to his exile to Famagusta in 1690. He passed away a year after his exile and was buried in the former Turkish cemetery, now part of the garden of Namık Kemal High School. All these details about Kutup Osman can be found in the wooden epitaph written by Hafız Seyit Feyzullah Dede, one of the dervishes of the Lefkoşa Mevlevi Tekke. This epitaph is currently located in the Canbulat Paşa Museum at the entrance of the Famagusta port⁶⁹. The Kutup Osman Tekke consists of three rooms, two of which are covered with domes, while the third room has a tonos ceiling. The rooms on the right side of the arched entrance area also belong to the tekke⁷⁰.

2.3. Inns

The word "Han" originates from the Persian term "hane," meaning "house." In Arabic literature, it was initially observed due to the construction of Han-al-Akaba in Syria in 1213. Over the centuries, the term "Han" has been used to refer to two distinct types of structures, both functionally and architecturally different: caravanserais, also known as "menzil han," and urban inns, known as "şehir han."⁷¹ Hans represent some of the earliest architectural works of the Ottomans in Cyprus. They were constructed to accommodate foreigners arriving in Cyprus and villagers visiting the town for trade, mirroring the concept of inner-city trading inns found in Anatolia⁷². In the Ottoman period, eighteen hans of varying sizes were built in Cyprus, yet only two of them, the Great Inn (Büyük Han) and the Gamblers' Inn (Kumarcılar Hanı), both situated within the walled city of Nicosia, have survived to the present day. These hans are constructed using cut stone materials and are two stories high. They feature an open courtyard surrounded by arcades, with rooms opening into these arcades. The lower-level spaces served as storage and areas for animals, while the upper floors were used for lodging purposes⁷³.

⁶⁷ Özerden and Ilgaz "Somut Kültürel Miras Kapsamında", 1384

⁶⁸ Ferruh Özpilavcı, "Atpazarî Kutup Osman Fazlı Efendi'nin İlim ve Bilgi Anlayışı", *Sürgün Bir Şeyhe Armağan* Atpazarî Kutup Osman Kitabı, Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yay., (2019), ISBN: 978-605-80624-0-5: 69

⁶⁹ Ahmet Gazioğlu, "Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878)", (Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa, 2000): 415.

⁷⁰ Çakır, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ndeki", 110

⁷¹ Nursel Gülenaz, "Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar", (İTO (İstanbul Ticaret Odası Yayını), İstanbul, 2011):31

⁷² Zihni Turkan, "Osmanlı Şehiriçi Ticaret Hanlarına Kıbrıs'tan İki Örnek: Büyük Han ve Kumarcılar Hanı", I. Uluslararası Hanlar ve Kervansaraylar Sempozyumu, 2007:30.

⁷³ Zihni Turkan, "Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi'nden Günümüze Türk Mimarisi Eserleri", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC* (2016) Volume 6 Issue 4: 482

2.3.1. Great Inn

According to historian Rupert Gunnis, the Great Inn (Büyük Han) was originally a typical medieval building before being reconstructed and adapted into an inn sometime before 1570. In the mid-18th century, as noted by Father Mariti, who lived in Nicosia, it was a han with a central courtyard surrounded by rooms and an entrance composed of five ancient marbles. It was said to have been built with the taxes collected from the Cypriots. Some interesting octagonal stone chimneys from the original structure have survived. George Jeffery also mentions that on the north-facing exterior wall of the Great Inn, there are four unique octagonal-shaped stone chimneys, each about 1.5 meters in height, rising from the parapet of the roof. This unusual feature, rare in Cyprus, was designed to allow smoke to exit through the narrow and tall chimneys. The Great Inn features an open square courtyard with covered vaulted arcades, a total of sixty-eight rooms, and ten shops lining the ground floor. In the center of the inner courtyard, there is an octagonal-plan mosque with a dome, built in 1820, supported by marble columns, and below it, there is a fountain. The entrance to the inn is provided through two gates located on the east and west sides, with the eastern gate opening to the Asmaaltı Square being the main entrance. The western entrance was designed at a higher level to allow easier entry for camels. On the east-facing exterior of the inn, ten shops are located, with five on each side of the main entrance, each opening onto the arcade in front of it. The ground floor rooms were used as stables, and each room, which opens onto the courtyard through double-centered pointed arches with flat-arched doorways, also has windows opening onto the arcades. Additionally, each room has fireplaces for heating. The room located east of the main entrance extends to the outer edge of the arcade in front of it, making it larger than the other rooms.⁷⁴ Today, the Great Inn houses shops that sell traditional handicrafts and unique Cypriot souvenirs, an authentic Turkish coffeehouse, and a restaurant offering exceptional examples of local cuisine.⁷⁵

2.3.2. Kumarcılar Inn

The han formerly known as "Buğday Pazarı" is commonly referred to as the "Kumarcılar Hanı" or "Gamblers' Inn." Locally, it is also known as the "Seyyar Çalgıcılar Hanı" or the "Kemaneciler Hanı." This historical inn is located in North Nicosia, Northern Cyprus, just north of the Asmaaltı Square. It is one of the 18 hans constructed during the Ottoman era on the island. Among the hans in Nicosia, it is the second-largest, following the Great Inn (Büyük Han)⁷⁶. The Inn of Kumarcılar, a han constructed from rough stone and featuring an irregular plan, is the second-largest and one of the oldest hans in Nicosia, following the Büyük Han. Although its exact construction date is not known, it is believed to have been built on the remains of structures from the 15th to 16th centuries, taking advantage of existing medieval architectural elements. The most significant evidence supporting this idea is the arched entrance gate seen immediately after the entrance of the han and the foundation remains displayed in the northwestern corner room, which are believed to date back to the Venetian or Lusignan period. The entrance gate, which dates back to the medieval period, leads to the central courtyard, showcasing elements typical of Ottoman-era trade hans⁷⁷. Originally, the Kumarcılar Inn had 52 rooms, but only 44 of them have survived to the present day. These rooms are situated both above and below the round-columned arches surrounding the central courtyard. The typical arrangement used in hans is also seen here. The lower rooms were used for storage and stables, while the upper rooms were designed for people to stay. Access to the upper floor is provided

⁷⁴ Hasan Altan and Şefika Karaderi Özsoy, "Tarihsel Süreçten Günümüze Büyük Han Ve Yeniden Kullanıma Adaptasyonda Sosyokültürel Sürdürülebilirlik Bağlamında Mekân İşlevlendirilmesi", The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC, Volume 7 Issue 4, (2017): 639

⁷⁵ <https://lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/20> Access date:12.09.23

⁷⁶ <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/kumarcilar-han-lefkosa/#17.1/35.177013/33.362621> Access date:12.09.23

⁷⁷ Gönül Öney, "Lefkoşa'da Büyük Han ve Kumarcılar Hanı", Milletler Arası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın:36 Seri I, Sayı:A2., (1971): 274

by a single staircase⁷⁸. The upper rooms have cradle vaults, and the wooden arcade in front of the rooms is covered with tiles. Some rooms feature fireplaces, and the rooms have marble flooring, along with doors opening into the courtyard and rectangular windows facing outside⁷⁹. Today, the inn serves as a tourist attraction with cafes and restaurants⁸⁰.

2.4. Hammams /Turkish Baths

Baths; among the Turkish architectural works of the Ottoman Period in Cyprus, they are the second most frequently encountered structures after mosques. With the arrival of Ottoman rule in Cyprus, building activities initiated for immediate public use were primarily related to the construction of bathhouses. According to the information from historical sources, the first turkish bath in Cyprus was permitted to operate in 1573. Furthermore, in a decree dated November 16, 1570, recorded in the 14th significant book of the Ottoman archives, it is stated that, in addition to the restoration of castles, it was deemed necessary to construct a mosque and a turkish bath for the castles of Girne and Baf⁸¹. Hammams are composed of three main sections. These are: the "changing" section, which is designed in a square or rectangular plan; the "tepidarium" section, an area covered with a dome or vault in a rectangular plan; and the "hot" section, consisting of four vaulted alcoves with four domed corners. In this study, existing bathhouses that have survived or are partially standing as cultural heritage are presented in Table 3, and some of them are explained under subheadings.

Table 3: Baths from the Ottoman Empire Era to the Present Day

Name of the Hammam	Constuction Date	Region
Büyük Hamam	16.YY	Nicosia
Cafer Paşa Hamamı	1601	Famagusta
Kızıl Hamam	16.YY	Famagusta
Keltikli Hamam (Gedikli Hamam)	12.YY	Famagusta
Korkut Hamamı(Çukur Hamam)	17.YY	Nicosia
Ömerge Hamamı	1570	Nicosia

2.4.1. Grand Bath (Hamman)

Located on Irphan Bey Street in Nicosia, this bathhouse is constructed from cut stone and adheres to classic Ottoman bathhouse architecture. Research suggests that it was built using the remains of the St. George Church from the Lusignan Period. It is one of the two functioning bathhouses in Northern Cyprus. The "dressing room" section is accessed through an arched door on the northern side, which is believed to date back to the Lusignan Period. This square-shaped area has a wooden roof with tiles supported by two arches. From the "dressing room," one can enter the rectangular "tepidarium" section. This part is covered by a dome and half-dome. To the south of the tepidarium is a door with a hexagonal central stone, leading to the "hot room." This section consists of a domed central area with four vaulted alcoves (sitting areas) and four small domed chambers located in the corners⁸². The restoration of the Grand Hammam, which has continued its function since its construction, was completed in 2010 with financing from the European Union and has been revitalized.⁸³

2.4.2. Korkut Hammam

The hammam, built in the 17th century, is located on Beliğ Paşa Street in the Korkut Paşa neighborhood of Nicosia. Its structure exhibits typical Ottoman architectural features. Like other

⁷⁸ Altan "Gizemli Kıbrıs":344

⁷⁹ Öney, "Lefkoşa'da Büyük Han",274

⁸⁰ <https://lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/21> Access date:12.09.23

⁸¹ Bağışkan, "Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri", 326

⁸² Enes Kavalçalan, "Kıbrıs'taki Konak Hamamları", Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal Of World Of Turks Zfwt, Vol. 7, No. 3, S. 291-307,(2015): 253

⁸³ Turkan, "Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi'nden", 483

Ottoman-era bathhouses, it consists of three sections: the "undressing" (changing) room, the "tepidarium" section, and the "hot" section. The "tepidarium" and "hot" sections have lost their original features, while the "undressing" room has preserved its original characteristics. The bath section is relatively small and lacks a central platform. The water reservoir and the furnace (heating system) are located in the northwest corner of the building. The hot rooms and private chambers of the building are covered with domes, the undressing room has a pitched roof, and the remaining areas are covered with vaults. The dome features small openings that filter sunlight. Among the bathhouses in northern Cyprus, it is one of the two that have managed to preserve their original characteristics, alongside the Grand Bath⁸⁴.

2.5. Fountains

Fountains, during the Ottoman Period, served as important elements of water architecture in cities and squares to meet the public's water needs. The majority of fountains were constructed by affluent individuals as acts of charity. Ottoman fountains, constructed from cut stone, are characterized by their facades with arched niches and inscriptions in Ottoman Turkish. The niches typically have pointed arches and contain faucets. The fountain structures terminate with projecting cornices at the upper parts. Today, almost all fountains have lost their functionality⁸⁵. The study provides a list of fountains that are still in existence or have partially survived as cultural heritage in Table 4.

Table 4: Fountains from the Ottoman Empire Period to the Present

Fountain Name	Year	Region	Current Status
Ali Ruhi Efendi Fountain (Kuru Fountain)	1827-8	Nicosia	Out of Use
Laleli Cami (Ali Ruhi Efendi) Fountain	1828	Nicosia	Out of Use
Sarayönü Fountain	17.YY	Nicosia	Out of Use
Müftü Berberzade Hacı Mustafa Fountain	1893	Nicosia	Out of Use
Esseyid Mehmet Emin Efendi Vakıf Fountain	1817-8	Kyrenia	Out of Use
Girne Kalesi Arkasındaki Fountain	1817-8	Kyrenia	Out of Use
Hasan Muttalıp Fountain (Zehri Fountain)	1910	Nicosia	Out of Use
Selimiye Camii Fountain	1572	Nicosia	In Use
Selimiye Cami Fountain	18.YY	Nicosia	Out of Use
Derviş Paşa Konağı Fountain	1801	Nicosia	Out of Use
Dragoman Hadji Georgakis Konak Fountain -1	1803	Nicosia	Out of Use
Dragoman Hadji Georgakis Konak Fountain -2	1809	Nicosia	Out of Use
Dükkanlarönü (Tevfik, Tefikiye) Cami Fountain	1815-6	Nicosia	Out of Use
Büyük Medrese Ali Ruhi Efendi Fountain	1827-8	Nicosia	Out of Use
Küçük Medrese Ali Ruhi Efendi Fountain	1827-8	Nicosia	Out of Use
Samanbahçe (Şaban Paşa)Evleri Fountain	1920	Nicosia	Out of Use
Kuruçeşme Ali Ruhi Efendi Fountain	17.YY	Famagusta	Out of Use
Pabuçuzade Hüseyin Efendi Fountain	1933	Nicosia	Out of Use
Hasan Kavizade Hüseyin Efendi Fountain	1841	Kyrenia	In Use
Hacı Ömer/Haydar Paşazade Mehmed Bey Camii Fountain	1870-1	Lapta	Out of Use
Cafer Paşa Fountain	1596	Famagusta	Out of Use
Haydarpaşa (Ağalar) Cami Fountain	1573	Nicosia	Out of Use
Mevlevi Tekkesi Fountain	1607-8	Nicosia	Out of Use
Müftü Berberzade Hacı Mustafa Fountain	1892-3	Nicosia	Out of Use
Arap Ahmet Paşa Camii Fountain	1845	Nicosia	In Use
Doğancı Köyü Sarnıç Fountain	1742-3	Güzelyurt	Out of Use
Atatürk Meydan Fountain	18.YY	Nicosia	Out of Use
Lüzinyan Evi Fountain	19.YY	Nicosia	Out of Use

⁸⁴ Kavalçalan, "Kıbrıs'taki Konak Hamamları", 280

⁸⁵ Zihni Turkan, "Sarayönü Meydanı", Lefkoşa: Işık Kitabevi Yayınları, (2008):21.

As the table clearly shows, except for three fountains that have managed to survive from the Ottoman period to the present day, none of them serve their intended purpose, and they cannot receive the recognition they deserve as cultural heritage.

2.6. Libraries

2.6.1. Sultan Mahmud II Library

The library is only represented by one example in the present day, which is located in Nicosia. It is known as the Sultan Mahmud II Library, and it was built in 1828 during the reign of Sultan Mahmud II (1808-1839) by the then Governor of Cyprus, Ali Ruhi Efendi⁸⁶. This library, reflecting the classical Ottoman architectural features of the 19th century, is constructed from cut stone. The building has a square plan with a single dome, and there are two small domed porticos on the east side. The interior decorations of the library feature baroque elements, and it currently functions as a museum⁸⁷.

Conclusion

Northern Cyprus, a country that has been present on the stage of history from its inception to the present day, has hosted numerous civilizations throughout its history. Just as all these civilizations were influenced by the culture of the island of Cyprus, Cyprus, in turn, has been enriched with tangible and intangible cultural heritage values from these civilizations until today. Especially, the Ottoman Empire, for over three centuries, contributed numerous cultural values to the island.

Whether we look at it from the perspective of cultural tourism, an important branch of alternative tourism, or from the perspective of faith tourism, Cyprus possesses many material and spiritual cultural heritage elements, the value of which cannot be expressed in monetary terms. As observed in this study, some of the cultural heritage values in Northern Cyprus have been forgotten, neglected, and left unused. Just as in every part of the world, tourism plays a significant role in the country's economy in Cyprus. For this reason, the cultural heritage elements in Cyprus should be given the value they deserve, and the existing values should be promoted and integrated into tourism to develop cultural tourism. In this regard, the region's brand value will rise with promotional activities, and its contributions to the tourism economy are inevitable.

In today's globally interconnected world, characterized by instant access to information, it is observed that the trends and travel preferences of tourism consumers are rapidly changing and evolving. In this context, tour operators and travel agencies worldwide are developing different marketing strategies within the scope of cultural tourism and organizing special tours to culturally significant regions in line with changing consumer trends. Cyprus has the potential to become a new destination with its cultural values.

Some research indicates that some mosques and shrines are not in a condition to be opened for visits, fountains cannot be used, or they are on the verge of extinction due to distortions in their plans and facades. In this context, restoration works should be initiated within the scope of cultural tourism, the acquired artifacts should be urgently evaluated, and existing artifacts should be placed under special protection. Workshops organized under the auspices of the Ministry of Tourism, Culture, Youth, and Environment, bringing together academics working in the field at universities in Northern Cyprus, local governments, and non-governmental organizations, can set a roadmap. Through these workshops, an inventory of the artifacts can be created, and a list of artifacts requiring urgent attention can be compiled. By incorporating these artifacts into tourism, they can be preserved and passed on to future generations.

⁸⁶ Bağışkan, "Kıbrısın Geçmişine Yolculuk", 103

⁸⁷ Altan, "Gizemli Kıbrıs", 360.

Moreover, academic studies and workshops can bring together scholars, local authorities, and civil society organizations to create a roadmap. The inventory of artifacts can be created through these efforts, identifying those in need of urgent attention. Subsequently, these artifacts can be integrated into tourism, ensuring their preservation and transmission to future generations. Additionally, promoting these artifacts at international tourism fairs can encourage tour operators who design package programs for tourists from abroad. With these concerted efforts, the country's heritage will be safeguarded, integrated into tourism, and, notably, transferred to future generations.

Bibliography

- Akçay, Ekrem Yaşar “Roma Dönemi’nde Kıbrıs’ın Yaşadığı Dönüşüm”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2), (2018): 137-148.
- Altan, Hasan ve Özsoy, Şefika, “Tarihsel Süreçten Günümüze Büyük Han Ve Yeniden Kullanıma Adaptasyonda Sosyokültürel Sürdürülebilirlik Bağlamında Mekân İşlevlendirilmesi”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – (2017) TOJDAC*, Volume 7 Issue 4
- Altan, Zekai “*Gizemli Kıbrıs*”, Kıbrıs, Okman Printing, ISBN: 978-9963-2246-4-7, 3. Baskı, 2016
- Aslanapa, Oktay. (1975). “*Kıbrıs’da Türk Eserleri*”, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975
- Bağışkan, Tuncel “*Kıbrısın Geçmişine Yolculuk*”, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği Yayını, ISBN: 9789925749409, Kıbrıs., 2019
- Bağışkan, Tuncel “*Kıbrıs’ta Osmanlı-Türk Eserleri*”, Lefkoşa: Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği Yayını, 2005
- Bilgiçli, İsmail ve Altınkaynak, Fırat “Turizm Endüstrisinin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi; Ekonomi Paradigmasıyla Yaklaşım”. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16, (2016): 560-580.
- Çakır, Ayşe “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ndeki Yatırlar ve Kutsal Adak Yerleri”, Yakın Doğu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009
- Durán-Sánchez, Amador, José Álvarez-García, María De la Cruz Del Río-Rama, and Cristiana Oliveira. "Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview" *Religions* 9, no. 9 (2018): 249. <https://doi.org/10.3390/rel9090249>
- Erdönmez, Celal “Kıbrıs Tarihi Ders Kitaplarında Osmanlı Devrinde Kıbrıs’a Yapılan Sürgünlerle İlgili Bazı Tespitler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, (2007): 72.
- Eyice Semavi, “Arap Ahmet Paşa Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (1989):115
- Eyice, Semavi, “Cafer Paşa Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (1992): 554-555.
- Gazioğlu, Ahmet, “*Kıbrıs’ta Türkler (1570-1878)*”, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa, 2000
- Gülenaz, Nursel “*Batılılaşma Dönemi İstanbul’unda Hanlar ve Pasajlar*”, İTO (İstanbul Ticaret Odası Yayını), İstanbul, 2011
- Gündüz, Yeter “Kültürel miras açısından inanç turizmi: Türkiye örneği”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016
- Gürsoy, Cevat Rüştü “Kıbrıs” Maddesi, 1. Bölüm, TDV İslam ansiklopedisi, 2012:370-371.

- İnce, Kenan “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Güney Kıbrıs’ta 1789-1839 Yıllarındaki Osmanlı Cami ve Mescitleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (1996) Sayı: 4, ISSN:1300-9052.
- Kandemir, Yaşar, “Kıbrıs”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 42, (2012):321-322.
- Kara, Mustafa, “Tekke”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.40. (2011): 368
- Kavalçalan, Enes “Kıbrıs’taki Konak Hamamları”, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal Of World Of Turks Zfw*, Vol. 7, No. 3, (2015)
- Koday, Zeki, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti’nin Coğrafi Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (2), 2010
- Mohamed Abdel-Hady, Zakkarya, “*The Masjid, Yesterday and Today*”, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, 2010
- Mor, Ahmet ve Çitçi, Dursun “KKTC’de Kentleşme”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12 (18), (2011): 225-245.
- Orman, İsmail, “*Türbe*”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.41. (2012): 464-466
- Öney, Gönül “Lefkoşa’da Büyük Han ve Kumarcılar Hanı”, *Milletler Arası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Yayın:36 Seri I, Sayı:A2, 1971
- Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi. “*Cami*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 7, 46-56.
- Özerden, Seden ve Ilgaz, Burcu, “Somut Kültürel Miras Kapsamında Kuzey Kıbrıs’ta Bulunan İslami İnanç Merkezlerinin İnanç Turizmi Açısından Değerlendirilmesi”, *II-International Conference on Global Practice of Multidisciplinary Scientific Studies*, Batumi, Georgia, July 26-28, 2022
- Özpilavcı, Ferruh “*Sürgün Bir Şeyhe Armağan At pazarı Kutup Osman Kitabı*”, Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları, ISBN: 978-605-80624-0-5, 2019.
- Öztürk, Celal ve Gürdallı, Huriye “Lefkoşa ve Magosa’da Gotik Yapıların Mimari Elemanlara Göre Analizi”, *Mimarlık Fakültesi Dergisi-Journal of Faculty of Architecture* Cilt-Volume:3 Sayı-Issue:1, 2021
- Özyürek, Mehmet, Karamanoğlu, Mehmet, Özler, Fikri, Selçuk, Halil, Taş, Rasim, Beratlı, Ulaş ve Gergin, Mercan “*Kıbrıs Türk Tarihi*”, KKTC Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, KKTC, 2014
- Tanman, Baha “*Hala Sultan Tekkesi*”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, 1997: 225-22
- Turan, Gökçe. “1572-73 Yıllarında Kıbrıs’ta İskân Edilmek Üzere Karaman Ve Rum Vilâyetlerinden Sürülen Aileler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* Sayı IH, İzmir 1999: 9-74.
- Turkan, Zihni ve Özburak, Çimen “Lefkoşa Tarihi Kent Dokusunda “Selimiye Meydanı”. *Journal of History Culture and Art Research*, 7(2), 2018: 430-443.
- Turkan, Zihni. (2007), “Osmanlı Şehiriçi Ticaret Hanlarına Kıbrıs’tan İki Örnek: Büyük Han ve Kumarcılar Hanı”, *I. Uluslararası Hanlar ve Kervansaraylar Sempozyumu*, Antalya, 2007:30-37.
- Turkan, Zihni. (2008), *Sarayönü Meydanı*, Lefkoşa: Işık Kitabevi Yayınları.
- Turkan, Zihni. (2016). “Kıbrıs’ta Osmanlı Dönemi’nden Günümüze Türk Mimarisi Eserleri”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC* October 2016 Volume 6 Issue 4, 2016: 479-487.

Ülgen, Aygün, “*Klâsik Devir Minareleri*”, İstanbul: Alfa Yayınevi,1996

Woodward, Simon Charles, “Faith and tourism: Planning tourism in relation to places of worship” ,*Tourism and Hospitality Planning & Development*, August 2004, Vol:1, No. 2, (2004): 173–186

Yıldırım, Münür “Dünü ve Bugünüyle Kıbrıs Yahudileri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII Bütün Yönleriyle Yahudilik, Uluslararası Sempozyumu*, (2012): 307- 317.

Internet Resources

URL 1: <http://users.metu.edu.tr/birten/tarihoncesi.html> Access Date: 20.09.23

URL 2: <http://users.metu.edu.tr/birten/roma.html> Access Date:20.09.23

URL 3: <http://users.metu.edu.tr/birten/osmanli.html> Access Date: 20.09.23

URL 4:<http://www.evkaif.org/site/sayfa.aspx?pkey=1410> Access Date: 19.09.23

URL 5: <https://www.lefkosabelediyesi.org/selimiye> Access Date: 15.09.23

URL 6: <http://www.evkaif.org/site/sayfa.aspx?pkey=86> Access Date: 25.09.23

URL 7: <https://www.lefkosabelediyesi.org/muzeler/mevlevi-tekkesi> Access Date: 25.09.23

URL 8: <https://m.islamansiklopedisi.org.tr/turbe> Access Date:

URL 9: <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/sarayonu-camii-lefkosa/> Access Date: 22.09.23

URL10: <https://www.lefkebelediyesi.com/lefke-hakk%C4%B1nda/gezilecek-yerler/item/20-piri-mehmet-pasa-turbesi.html> Access Date:12.09.23

URL 11: <https://lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/12> Access Date:22.09.23

URL 12: <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/kumarcilar-han-lefkosa/#17.1/35.177013/33.362621> Access Date:12.09.23

URL 13: <https://lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/20> Access Date: 12.09.23

URL 14: <https://lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/21> Access Date:12.09.23

URL 15: <https://www.lefkosabelediyesi.org/tarihi-ve-turistik-yerler/arabahmetpasa-camii> , Access Date:15.09.23

URL16:<https://www.unesco.org.tr/Pages/168/19#:~:text=K%C3%BClt%C3%BCrel%20miras%20ayn%C4%B1%20zamanda%2C%20atalar%C4%B1m%C4%B1zdan,gibi%20gelenekleri%20veya%20ya%C5%9Fayan%20ifadeleri> , Access Date:22.09.23

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

ISKEÇE/XANHTI UNDER OTTOMAN RULE: SETTLEMENT, DEMOGRAPHY AND ECONOMIC STRUCTURE (14TH - 18TH CENTURIES)

Osmanlı İdaresinde İskeçe: İskân, Demografi ve İktisadi Yapı (14-18. Yüzyıl)

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 05.01.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 27.07.2023
Sayfa/ Pages : 553-567
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.255>

İbrahim Etem ÇAKIR

(Prof. Dr), Atatürk Üniversitesi, e-mail: ietem.cakir@atauni.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-0676-9374>

Gökhan CİVELEK

(Arş. Gör. Dr.), Atatürk Üniversitesi, e-mail: g.civelek@atauni.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8254-046X>

Atıf/Citation

Çakır, İbrahim Etem-Civelek, Gökhan, "İskeçe/Xanhti Under Ottoman Rule: Settlement, Demography and Economic Structure (14th - 18th Centuries)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 553-562.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

İSKEÇE/XANHTI UNDER OTTOMAN RULE: SETTLEMENT, DEMOGRAPHY AND ECONOMIC STRUCTURE (14TH - 18TH CENTURIES)

Osmanlı İdaresinde İskeçe: İskân, Demografi ve İktisadi Yapı (14-18. Yüzyıl)

İbrahim Etem ÇAKIR, Gökhan CİVELEK

Abstract: İskeçe, or Xanthi, is a city in present-day Greece. It fell under Ottoman territories in 1373 during the reign of Sultan Murad I, following the Battle of Maritsa. In terms of administration, İskeçe was in the status of village affiliated with Yenice-i Karasu township under sanjak of Paşa of the Province of Rumeli. Financially, it was one of vakıf (foundation) villages within Sultan Bayezid II's külliye (Islamic-Ottoman social complex) in Edirne. İskeçe remained under Ottoman rule from the second half of the fourteenth century to the beginning of the twentieth century. Moreover, it had become an important Turkish city during the eighteenth and nineteenth centuries, even though it was a mostly Christian settlement. This study examines how İskeçe transformed from a long-time village into a Balkan city. It includes information about its name alongside its history, settlement, demography and economic structure. This study prepared based on Ottoman archival documents will make an important contribution to both the history of İskeçe and history of Western Thrace as the number of individual studies examining İskeçe region is limited.

Key Words: İskeçe, Western Thrace, Bayezid II Foundation, census

Öz: İskeçe, günümüzde Yunanistan'da bulunan ve Xanti adıyla bilinen bir şehirdir. Sultan I. Murad döneminde Çirmen Savaşı'ndan sonra 1373'te Osmanlı topraklarına katıldı. İdari bakımdan Rumeli eyaletine tabi Paşa sancağının Yenice-i Karasu kazasına bağlı köy statüsünde bulunan İskeçe, mali olarak Sultan II. Bayezid'in Edirne'deki külliyesinin vakıf köyleri arasında yer aldı. XIV. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan İskeçe, çoğunlukla Hristiyanların meskûn olduğu bir yerleşim birimi iken XVIII. ve XIX. yüzyıllarda önemli bir Türk şehri hâline geldi. Bu çalışmada uzun süre köy statüsünde varlığını sürdüren İskeçe'nin bir Balkan şehri olarak ortaya çıkışı incelenmiştir. İskeçe'nin adı ve tarihi, iskân, demografi ve iktisadi yapısı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılarak hazırlanan bu çalışma İskeçe bölgesini ele alan müstakil çalışmaların az sayıda olması sebebiyle sadece İskeçe tarihine değil aynı zamanda Batı Trakya tarihine önemli bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İskeçe, Batı Trakya, II. Bayezid Vakfı, tahrir

Introduction

The city of İskeçe, today known as Xanthi, is a city located in Greece. It is situated partly on the slopes of the Karaoğlan Mountains (Southern Rhodope Mountains) and partly on the plain on both sides of the Esketze River.¹

The history of the city, which is called as İskete², İsketye³, Eskice⁴, Aksanti⁵ or Ksanti⁶ in Ottoman sources, dates back to the ancient period.⁷ Greek historians have put forward some

¹ Machiel Kiel, "İskeçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, İstanbul 2000, 553.

² BOA. TT.d. 143, p.51; TKG.M.KK.VKF.Cd.15-2203/2236/8 (Yeni No:8), p.11; BOA. KK.d. 2830, p. 48.

³ BOA. TT.d. 70, p.42; BOA. A.DVNS.MHM.d.116, hüküm 25; BOA. KK.d.2830, p. 11, 39.

⁴ BOA. C.ML. Dosya/Gömlek 750/30581.

⁵ Şemseddin Sami, "İskeçe", *Kâmusu'l-A'lâm*, II, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, p. 937.

⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, def'a 27, 1317, p. 447.

⁷ Kiel, "İskeçe", p. 553.

views about the name of the town. Accordingly, it has been stated that the name Eskice was either derived from the name of the old town as distinct from the newly established Yenice township, or the name Eskice originated from a Yoruk group who inhabited the town. Alternatively, there is another view that the Byzantine term “Xanhti” was phonetically evolved into the name İskeçe.⁸ In the Ottoman archival records, the town was called as İsketye/İskete from the XVth century until the first half of the XVIIIth century.⁹ From the end of the XVIIIth century onwards, it was recorded as Eskice/İskeçe.¹⁰ In the XIXth century, two different usages appear in the documents either as İskeçe¹¹ or İskeçe¹². As of the second half of the XIXth century, the use of İskeçe became widespread.¹³

The first Turkish raids to the city, which became increasingly important after the Fourth Crusade (1204), were executed during the reign of Aydınoğlu Umur Bey. Before the Ottomans, İskeçe and its neighbourhood were under Serbian rule.¹⁴ Xanhti was located on Via Egnatia, an important trade route between east and west in the Middle Ages.¹⁵ Before the Ottoman conquest, İskeçe was a trading station and a town developed in agricultural production, but after the Ottoman conquest, it was overshadowed by Yenice-i Karasu, which was established to its south. Yenice-i Karasu was settled by Turkish inhabitants and its population increased. This led İskeçe to remain an isolated town until the XIXth century.¹⁶ Travellers who visited the region in the XVth century also drew attention to that.¹⁷

The Ottoman chronicles, providing information on the conquest of İskeçe, state that Evrenos Bey, upon having taken Gümülcine (Komotini), made it a frontier station and then, by the order of Sultan Murad I, he continued his forward campaign and took over the town.¹⁸ The sources indicate that İskeçe was surrendered by “asking for mercy”.¹⁹ In the chronicles, the date of the conquest of İskeçe was recorded with different dates such as 767/1365- 1366²⁰, after 783/1381-1382²¹ and 787/1385-1386²². In Hadîdî’s history, which was written in verse, the conquest of Xanhti was recorded without a date:

⁸ Ioannis M. Bakirtzis-Nicolaos Th. Constantinides, “Administrative Division and Toponymic Tradition in the Xanhti and Ghenisea Region, from the Beginning of Ottoman Rule Until 1928”, *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides, Studies on Ottoman Empire and Turkey II*, (ed. Evangelia Balta vd.), (Istanbul: Isis Press, 2014), p.7.

⁹ BOA. KK.d. 2830, p.11, 39; BOA. MAD.d.2908, p.52; BOA. MAD.d.14921, p. 16.

¹⁰ BOA. C.ML. Dosya/Gömlek 750/30581; BOA. C.DH. Dosya/Gömlek 11/549; BOA. C.BLD. Dosya/Gömlek 106/5288; BOA. İ.MVL. Dosya/Gömlek 113/2680; TSMA.E.1152/35; BOA. C.ZB. Dosya/Gömlek 47/2350.

¹¹ BOA. C.DH. Dosya/Gömlek 336/16781; BOA. C.AS. Dosya/Gömlek 93/4268.

¹² BOA. AE.SSLM.III Dosya/Gömlek 142/8568.

¹³ BOA. A.MKT.MVL. Dosya/Gömlek 126/99; BOA. İ.MVL. Dosya/Gömlek 446/19864; BOA. A.MKT.DV. Dosya/Gömlek 144/8; *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, def’a 27, 1317, p. 447.

¹⁴ Kiel, “İskeçe”, p. 553.

¹⁵ Phokion P. Kotzageorgis, “O Kazás Geniséas (Yenice-i Karasu) mésa apó tis othomanikés pigés tou 15ou- 16ou ai. Provlímata kai prooptikés tis erevnas”, *Peri Thrakis*, Xanhti 2001, p.71; Anna Avramea, “MÖ. 2. Yüzyıl İle MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia’nın Güzergâhı ve İşlevi”, *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (ed. Elizabeth A. Zachariadou), (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), p.15-17; Bakirtzis-Constantinides, “Administrative Division and Toponymic Tradition in the Xanhti and Ghenisea Region”, p. 6.

¹⁶ Kotzageorgis, “O Kazás Geniséas (Yenice-i Karasu)”, p.70-73; Phokion P. Kotzageorgis, “Apo to B’ Miso Tou 15ou Mehri ta Teli Tou 17ou Aiona”, *Thriskeutika Mnimia Sto Nomo*, Xanthis 2005, p. 61.

¹⁷ Stéphane Yerasimos, *Les voyageurs dans l’Empire ottoman (xive-xvie siècles)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), p. 35

¹⁸ Derviş Ahmed Aşıkî, *Aşıkpaşazâde Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), (Istanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), 84; Mehmed Neşri, *Cihannüma*, (haz. Necdet Öztürk), (Istanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), 91. *Anonim Osmanlı Kroniği*, (haz. Necdet Öztürk), (Istanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 28; Oruç bin Adil, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), (Istanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014), 27.

¹⁹ Ayşegül Çalı, *Gazi Evrenos Bey*, (doctoral dissertation), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, p. 90.

²⁰ Oruç bin Adil, *Oruç Beğ Tarihi*, p. 27.

²¹ *Anonim Osmanlı Kroniği*, p. 28.

²² Mehmed Neşri, *Cihannüma*, p. 91.

*Gümülcine'de Evrenos-ı Gazi
Ederdi kâfire çok dürlü bâzı*

*Marulya, Bori, İsketye tamâmın
Muti' etdi harâca hâs u âmın*

It was expressed in above verses²³ In his work Tacü't-Tevârih, Hoca Sadeddin Efendi reports that İskeçe was occupied by Evrenos Bey in 775/1373.²⁴

Following the battle of Çirmen (Chernomen) between the Ottoman forces and the Serbs in 1372, İskeçe and its neighbourhood were annexed to the Ottoman territory by Evrenos Bey after the Serbian domination in Western Thrace and Macedonia ended.²⁵ Halil İnalçık states that some of the dates in the chronicles on the first stage conquests are incorrect and that İskeçe was occupied as a result of the new conquest movement that was launched in June 775/1373.²⁶ Greek historians also acknowledged the beginning of Ottoman rule in İskeçe and its neighbourhood on the same date.²⁷

The region of Western Thrace, which includes the cities of İskeçe (Xanthi), Gümülcine (Komotini) and Dedeağaç (Alexandroupolis) and is today within the borders of Greece,²⁸ was administratively affiliated to the province of Rumelia from the beginning of the Ottoman rule.²⁹ As such, İskeçe was incorporated into the administrative structure as the largest village settlement in the Yenice-i Karasu³⁰ township of the Pasha sanjak of the Rumelia province. In the endowment of the reign of Sultan Selim I, which set the boundaries of the properties owned by the Foundation of Sultan Bayezid II, it was stated that the town named as İsketye was subordinate to Yenice.³¹ Administratively, the town of İskeçe remained under the Yenice-i Karasu township until the second half of the XIXth century. In 1860, an application was filed for the transfer of the central township from Yenice-i Karasu to İskeçe.³² As per this request, the centre of the township was transferred from Yenice-i Karasu to İskeçe in 1291/1874-1875.³³ In the archival records dated 1875, there is information that İskeçe became the centre of the township.³⁴

In the XVth century, the Ottomans initiated production of rice in the plain of İskeçe and brought a serious economic boom to the region. Many of the Christians of the Yenice-i Karasu township resided in İskeçe, the foundation of the complex of Sultan Bayezid II in Edirne. This

²³ *Hadîdî Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları), 2015, p. 93.

²⁴ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, I, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), p. 143.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), (10. Baskı), p. 171; Yusuf Halaçoğlu-Halit Eren, "Batı Trakya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, İstanbul 1992, p. 144; Fahameddin Başar, "Evrenosoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 11, İstanbul 1995, p. 540; Levent Kayapınar, "Yunanistan'da Osmanlı Hakimiyeti'nin Kurulması (1361- 1461)", *Türkler*, IX, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), p. 193; Erhan Afyoncu, "Osmanlı İdaresinde Yunanistan", *Balkanlar El Kitabı*, I, (edit. Osman Karatay- Bilgehan A. Gökdag), Karam- Vadi Yayınları, 2006, p. 331; Mehmet İnbaşı, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Osmanlılar-İslam Tarihi ve Medeniyeti*, XII, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, p. 81.

²⁶ Halil İnalçık, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2020, XXXI, p. 159.

²⁷ Phokion P. Kotzageorgis, "O Kazás Geniséas (Yenice-i Karasu) mésa apó tis othomanikés pigés tou 15ou- 16ou ai. Provlímata kai prooptikés tis erevvas", *Peri Thrakis*, Xanthi 2001, p. 70; Bakirtzis-Constantinides, "Administrative Division and Toponymic Tradition in the Xanthi and Ghenisea Region, from the Beginning of Ottoman Rule Until 1928", p. 3; Phokion P. Kotzageorgis, "Apo to B' Miso Tou 15ou Mehri ta Teli Tou 17ou Aiona", *Thriskeutika Mnimia Sto Nomo*, Xanthi 2005, p. 61.

²⁸ İlker Alp, "Batı Trakya Türkleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/ 33, Ankara 1995, p. 613-614.

²⁹ Halaçoğlu-Eren, "Batı Trakya", p. 145.

³⁰ BOA. TT.d. 167, p.20; BOA. MAD. d. 59, vr. 314b; BOA. KK.d.2830, p. 2.

³¹ BOA. TT.d. 70, p.42; TKG.M.KK.VKF.Cd.15-2203/2236/8 (Yeni No:8), p. 11.

³² BOA. İ.MVL. Dosya/Gömlek 446/19864; BOA. A.MKT.MVL. Dosya/Gömlek 126/99

³³ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, def'a 27, 1317, p. 448.

³⁴ BOA. ŞD. Dosya/Gömlek 2006/18, 2006/23

privileged and well-protected status allowed İskeçe to flourish and grow.³⁵ According to the records of the 1594 Bayezid II Foundation, the town of İskeçe stands out among the settlements subordinated to the Yenice-i Karasu township with its huge amount of revenue.³⁶ The concentration of Christians around İskeçe and the long-lasting preservation of its Christian identity are attributed to some specific reasons. Firstly, Yenice-i Karasu was established as a new Turkish settlement by the Ottomans as an administrative centre and a trading hub. Secondly, the Christian population around İskeçe migrated there after the Ottoman conquest.³⁷

Evliya Çelebi visited İskeçe on his way to the Siege of Candia in Crete Island in 1078/1668 and gave detailed information about it. According to Evliya Çelebi, İskeçe is a town with a total of 500 tiled, well-maintained vineyards and orchards, with the windows of all the houses facing towards the qibla at the foot of the mountains. There were 1 mosque, 3 masjids, 1 hammam, 1 madrasah, 2 imarets, 2 dervish lodges, and many shops in the town where half of the population was Turkish and the other half was Christian.³⁸

Continuing its development in agriculture and trade under Ottoman rule, İskeçe was administratively larger and more commercially developed than Yenice-i Karasu, to which it was administratively subordinated, until the second half of the XIXth century. It featured with its high-quality tobacco production and its trade. Cereals and many other crops were abundantly cultivated in İskeçe, which had very fertile soils. However, the main source of its people's wealth was tobacco production and trade. The products grown in İskeçe were shipped from Karaağaç Pier.³⁹ Tobacco and cereals were the main agricultural products, while cheese and butter were the main animal foodstuff. A significant portion of the products were sold to other regions and abroad.⁴⁰ At the end of the XVIIth century, six different types of tobacco were produced in the empire. The highest quality tobacco was grown in Yenice-i Karasu and Vardar Yenice, including İskeçe.⁴¹ Tobacco production contributed to the economic and demographic growth and development of the town of İskeçe.⁴² It is understood from the archival records that in addition to agricultural production, which constituted the basis of İskeçe's wealth, mining was also developed there.⁴³

Having been under Ottoman rule for almost 539 years from 1373 to 1912, İskeçe became an important Turkish settlement in the XVIIIth and XIXth centuries.⁴⁴ With the Treaty of Bucharest of 10 August 1913, which was signed at the end of the Balkan War, Western Thrace was ceded to Bulgaria and thus İskeçe, the majority of the population of which were Muslim Turks, was no longer under Turkish sovereignty.⁴⁵

İskeçe, which was an important settlement for agricultural production and trading before the Ottoman conquest, was overshadowed by the newly established Yenice-i Karasu after the Ottoman conquest. Administratively, it maintained its village status until the second half of the XIXth century. This study investigates the emergence of İskeçe as a Balkan city after its long existence as a town with village status. It includes information about the name, history,

³⁵ Machiel Kiel, "Yenice-i Karasu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 43, İstanbul 2013, p. 444.

³⁶ Alaaddin Aköz-Doğan Yörük, "H.1002/ M.1594 Tarihli Bir Vakıf Defterine Göre Edirne'deki Sultan II. Bâyezid Câmii ve İmâreti Evkâfı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2004), p. 163.

³⁷ Bakirtzis-Constantinides, "Administrative Division and Toponymic Tradition in the Xanthi and Ghenisea Region", s. 4.

³⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII-VIII, indeksli tıpkıbasım, (haz. Seyit Ali Kahraman), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), vr. 215a.

³⁹ Şemseddin Sami, "İskeçe", p. 937.

⁴⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, def'a 27, 1317, p. 449.

⁴¹ Fehmi Yılmaz, "Tütün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, p. 1.

⁴² Maria Giannopoulou-Yiannis Roukounis-Anastasia Roukouni, "The Tobacco Warehouses of Xanthi", *International Conference: Cities As Creative Spaces for Cultural Tourism*, İstanbul 2009, p. 5-7.

⁴³ BOA. KK.d.5177, p. 4.

⁴⁴ Kiel, "İskeçe", p. 553.

⁴⁵ Halacıoğlu-Eren, "Batı Trakya", p. 145.

administrative structure, housing and demography of İskeçe. This study is certain to make a significant contribution to the history of Western Thrace in general and İskeçe in particular, since there are few independent studies⁴⁶ that focus on the region of İskeçe according to Ottoman archival documents.

1. Sources

Cadastral record books stand out among the sources used in this study. In the XVIth century, İskeçe was among the villages of Yenice-i Karasu township. The accounting brief cadastral registers dated 1530, in which İskeçe is also included, is numbered 167. This cadastral register was published as the Vilayet-i Rum-ili. The register contains data on the townships located in the left branch of the Pasha sanjak. On page 26 of the register, İskeçe is listed among the villages of the Sultan Bayezid II Foundation. It was registered under the title “Evkâf-ı imâret-i cedid-i merhum Sultan Bayezid Han aleyhi'r-rahman ve'l-gufran der-Edirne, karye-i İsketye tabi-i el-mezbûr”.⁴⁷

The Foundation Register, numbered TT.d 306, dated 9 Jumaziyelevvel 965 / 27 February 1558, is a copy of the atik (treasury) register of the Sultan Bayezid II Foundation.⁴⁸ It appears that the first part of the register is incomplete. İskeçe was mentioned as “Karye-i İskete an evkâf-ı m” under the title of Yenice-i Karasu township on page 75 of this register.⁴⁹

The register in Kuyud-u Kadîme Achieve of General Directorate of Cadastral Land Registry No. 416 dated 1568 contains records of foundations in Temurhisar, Yenice-i Karasu, Kavala, Drama, Siroz, and Nevrekop. This register includes the village of İsketye under the Sultan Bayezid Foundation between folios 31a-36b.⁵⁰

The Foundation Register⁵¹ numbered TT.d 979, which contains the results of the registers made in the first years of the reign of Sultan Murad III, contains the foundation records of the Bayezid Mosque Complex of Sultan Bayezid II in Edirne. Page 85 of the register contains the law code of İsketye. Pages 86-99 of the register contain data pertaining to the town of İsketye.⁵²

The Kuyud-u Kadîme Achieve of General Directorate of Cadastral Land Registry contains registers of Yenice-i Karasu and the Sultan Bayezid II Foundation. The register numbered 2502 and dated 17 Cemaziyelahir 998 / 23 April 1590 is the detailed foundation register of the mosque, alms-house and hospital of the Edirne Foundation of Sultan Bayezid II. There is a code of law for the village of İsketye on page 44 of the register, followed by the centre of İskeçe and its neighbourhoods under the heading “der-kazâ-i Yenice-i Karasu karye-i İsketye tabi-i kazâ-i m”.⁵³

The register numbered 14781 in the Catalogue of Financial Affairs (Maliyeden Müdevver Kataloğu) contains the records of jizya taxpayers of the Edirne Foundation of Sultan Bayezid II.

⁴⁶ This situation was also expressed by Greek historians: Phokion P. Kotzageorgis, “O Kazás Geniséas (Yenice-i Karasu) mésa apó tis othomanikés pigés tou 15ou- 16ou ai. Provlímata kai prooptikés tis erevnas”, *Peri Thrakis*, Xanthi 2001, p. 69-84.

⁴⁷ *167 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rûm-ili Defteri (937/1530)*, I, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2003), p. 20-29.

⁴⁸ In the introduction of the archive document: “Dârende-i Sultan Bayezid Han İmaretinin atik defteri suretidir” contains information in the form of: BOA. TT.d 306, p. 1.

⁴⁹ BOA. TT.d. 306, p. 75.

⁵⁰ TKGM. Kuyud-u Kadîme Arşivi, TT.d. 416 (Eski No:577), vr. 31a-36b.

⁵¹ The date of the book is shown as 1575 by Phokion P. Kotzageorgis. Phokion P. Kotzageorgis, *Andri Kosmos Timitikós Tómos ston Kathigiti Konstantino K. Chatzópoulo*, “Nees Othomanikes Pigés Gia Tin Proimi Neoteri Istoría Tis Xanthis”, Ekdotikos Oikos K. & M. Stamouli/Ioannis Arch. Charpantidis, Thessaloniki 2019, p. 251.

⁵² BOA. TT.d. 979, p. 85-99.

⁵³ TKGM. Kuyud-u Kadîme Arşivi, TT.d. 2502 (Eski No: 93), p. 44-49.

The register bears the signature of Sultan Ahmed I at the head. The data pertaining to the village of İsketye appears on pages 2-12 of the register.⁵⁴

The register numbered 59 in the Catalogue of Financial Affairs contains the avarız records of Pasha, the brigadier general. The data pertaining to Yenice-i Karasu township is dated 1088/1677-78 and is between the folios 314b-317b of the register. The subjects of İsketye village who were exempted are registered miners, salt makers, and horse trainers.⁵⁵

The register dated 1099/1688, which was registered with number 15053 in the Catalogue of Financial Affairs is brief register of jizya of the villages subordinated to Sultan Bayezid Foundation, and 390 jizya taxpaying households are registered in İsketye village.⁵⁶

The register dated 1088/1677-78 and numbered 2676 in the Kamil Kepeci classification is a detailed avarız register of the Yenice-i Karasu township, which was registered by İbrahim Efendi. The pages 24-37 of the register include the avarız households and exempt subjects of the İsketye village.⁵⁷

2. Housing and Demography

According to the foundation register of the complex of Sultan Bayezid II in Edirne, there were 345 Muslim and non-Muslim households in İskeçe in 898/1493. The total revenue of the village was 29988 akces. This register indicates that İskeçe was built at the foot of a mountain, surrounded by many rivers and neighbouring the village of Şerefeddin.⁵⁸ In the cadastral register dated 925/1519, the village, which was subordinated to the Sultan Bayezid II Foundation, was registered with 22 Muslim households and 22 single men (mücerred), 483 non-Muslim households, 56 single men, and 67 widows. The annual revenue from the cultivation of olives, walnuts and almonds was 1600 akces and the total revenue was 40656 akces.⁵⁹ According to the cadastral register numbered 143 and dated 934, İskeçe was a settlement subordinated to Sultan Bayezid Foundation.⁶⁰ In the 1530 dated brief register of the accounting, there were 19 Muslim households and 13 single men and 569 non-Muslim households and 69 single men in İskeçe, which consisted of seven neighbourhoods. The annual tax revenue was 48937 akces.⁶¹ From the end of the XVth century until the 1530s, the population of İskeçe increased. This increase was mainly due to migration to the town, which had fertile agricultural fields.

The names of neighbourhoods in the settlements where non-Muslims were mostly populated in Rumelia under Ottoman rule were usually recorded with the names of clergymen in the registers. In the town of İskeçe, neighbourhoods were named after priests.⁶²

⁵⁴ BOA. MAD.d. 14781, p. 2-12.

⁵⁵ BOA. MAD.d. 59, vr. 314b-317b.

⁵⁶ BOA. MAD.d. 15053, p. 1.

⁵⁷ BOA. KK.d. 2676, p. 24-37.

⁵⁸ TKGM.KK.VKF.Cd.15-2203/2236/8 (Yeni No:8), p. 11-13.

⁵⁹ BOA. TT.d. 70, p. 42.

⁶⁰ BOA. TT.d. 143, p. 51.

⁶¹ *167 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rûm-ili Defteri (937/1530)*, p. 26.

⁶² Phokión P. Kotzageórgis, *Andri Kosmos Timitikós Tómos ston Kathigiti Konstantino K. Chatzópoulo*, "Nees Othomanikes Piges Gia Tin Proimi Neoteri Istoría Tis Xanthis", Ekdotikos Oikos K. & M. Stamouli/Ioannis Arch. Charpantidis, Thessaloniki 2019, p. 252.

Table 1. İskeçe in 1558

	Muslim		Nonmuslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
Nefs-i İskeçe	44	11		
Bulgaz Papa Atoni Mahallesi			117	20
Kiryako Mahallesi				
Papa Pop Mahallesi			114	13
Vergosino Papa Yani Mahallesi			112	11
Papa Yani Apokendil Mahallesi			101	8
Papa Yani Prodroho Mahallesi			100	15
Papa Linimo Papa Blaso Mahallesi			69	7
Papa Anifendlo Mahallesi			96	8
Papa Ayok-Ayo Todor Mahallesi			102	13
Cemaat-i Çingenegân			37	
Yörügan	7			
Hariç Reaya			32	

Source: BOA. TT.d. 306, p. 75-87.

In the cadastral register dated 1558, there were 44 Muslim households and 11 single male inhabitants in İskeçe. In the town of İskeçe, 811 households and 95 single men, all of whom were non-Muslims, were registered in 9 neighbourhoods. The community of Gypsies is registered as 37 households, excluded subjects as 32 households and Yoruks (nomads) as 7 households. When these data were compared with the 1530 cadastral registers, the number of Muslim households increased from 19 to 44 and the number of non-Muslim households increased from 569 to 811. These data indicated that the population of the town increased beyond the normal population growth. The fertile lands of the town in particular and the stability of the Ottoman Empire in general during this period led to an increase in the population in the region of İskeçe as in other places.

Table 2. İskeçe in 1568

	Muslim		Non-muslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
Nefs-i İskeçe	26			
Bulgaz Papa Atoni Mahallesi			87	96
Yani Pop Mahallesi			99	40
Dergoniko Papa Yani Mahallesi			77	65
Papa Yani Mahallesi			61	41
Papa Yani Prodroho Mahallesi			64	53
Panelçilo Papa Malasho Mahallesi			84	119
Andelyo Mahallesi			72	47
Papa Aya Todor-u Cedit Mahallesi			80	69
Dalyancıyan			14	
Cemaat-i Çingane			47	
Cemaat-i Çingane Mahalle-i Ayanom-u Cedit			14	

Source: TKGM. KK. TT.d. 577 (Yeni no:416), vr. 31a-36b.

In 1568, in the town of İskeçe, there were 26 Muslim households and 624 non-Muslim households, 530 single men, as well as 61 Gypsy households and 14 fishermen households. Compared to the 1558 cadastral register, there was a decrease in the number of Muslim and non-Muslim households in the town. In the 1568 register, Muslims were recorded as households and non-Muslims were recorded as households and single men. When compared with the data of the 1558 register, there was a decrease in the non-Muslim population in 1568 in terms of households, while the increase in the number of single men was quite high. While the number of non-Muslim households decreased from 811 to 624, the number of single men increased from 95 to 530. This increase in the number of single men is related to the engagement in the agricultural production activities of the region. A large number of single young people from the surrounding area migrated to the town of İskeçe, with its fertile lands. The increase in the amount of taxes collected from İskeçe clearly demonstrates this situation. Taxes obtained from both agricultural production and commercial activities increased in the town. On the other hand, the increase in the number of single men is also associated with the Ottoman tax applications and the periodical variations in the registration of single men in the registers. In fact, single men were not entered in the registers of İskeçe during and after the reign of Sultan Murad III.

Table 3. İskeçe during the reign of Sultan Murad III

	Muslim		Non-muslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
İskeçe-Nefs	20	12		
Bulgaz Papa Atoni beca-yı Papa Papuci			105	
Papa Duka			142	
Papa Gorgoyiko			143	
Papa Yani Alkari ve Papa Diyako			97	
Papa Atoni			98	
Papa Kalodi nam-ı diğer Ayo Yani Prodrom			133	
Papa Manol nam-ı diğer Ayo Todor			143	
Papa Yani Apokendil			106	
Papa Blaso nam-ı diğer Pandelimo			115	
Cemaat-i Kıbtıyan			35	
Hariç reaya			60	

Source: BOA. TT.d. 979, p. 85-99.

The Muslims in İskeçe, which was re-registered during the reign of Sultan Murad III, were registered as households and single men. While non-Muslims were registered as households, there were no single men in the registers. The Muslim population consisted of 20 households and 12 single men, while the non-Muslim population consisted of 1082 households. 35 gypsy and 60 household excluded subjects were recorded in the register in the town. When the non-Muslim population was analysed on the household basis, there was an increase in the number of households in the town of İskete compared to the previous register (1568). While 624 non-Muslim households and 530 single men were registered in the town in 1568, the number of households reached 1082 in the register, held during the reign of Sultan Murad III, in which single men were not registered. The most significant cause of the increase in the number of households in a short period of time is that those who were registered as single men in the previous register were registered in the status of household in the new registration. In 1568, the total number of non-Muslim households and single men was 1168. The total number of households registered in the new register was 1082.

Table 4. İskeçe in 1590

	Muslim		Nonmuslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
Nefs-i İskeçe	20	7		
Bulgaz -Papa Eskofa Mahallesi			75	
Papa Duka Mahallesi			88	
Gorgoyika Mahallesi			103	
Papa Diyako – Teneşad Mahallesi			52	
Papa Etum Mahallesi			60	
Papa Kalo Diyodrem Mahallesi			89	
Papa Manol Mahallesi			86	
Papa Yani Ayolendik			46	
Papa Blaso - Pandelimo Mahallesi			123	
Cemaat-i Kıbtıyan			55	

Source: TKGM. Kuyûd-u Kadîme Arşivi, TT.d. 2502 (Eski No: 93), p. 44-49.

In the 1590 cadastral register issued at the end of the XVIth century, Muslims in İskeçe were registered as households and single men. The non-Muslim households were entered in the register and the single men were not included as in the previous register. The Muslim population consisted of 20 households and 7 single men, while the non-Muslim population consisted of 722 households. There were also 55 Gypsy households in the town. There was no change in the Muslim population of the town on the basis of households compared to the previous register, and the number of single men decreased from 12 to 7. There was a drastic decrease in the non-Muslim population of the town. While the number of households in the town was 1082 in the register issued in the first years of the reign of Sultan Murad III, this number decreased to 722 in 1590. This decrease in population was related to the organisation of the registers. In addition, some of the non-Muslim population in İskeçe migrated.

Table 5. İskeçe in 1606

Yerleşim adı	Muslim		Nonmuslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
Nefs-i İskeçe				
Papa Mihâl - Aya Yorgi Mahallesi			100	
Aya Olasi Papa - Papa Oskom Mahallesi			71	
Todorem Mahallesi			113	
Papa Etum Mahallesi			54	
Ayakendil - Mardarikse Mahallesi			59	
Podmonika - Papa Todor Mahallesi			123	
Pandelimo Mahallesi			129	
Paksazi Mahallesi			39	
Aya Todorî - Dinom Mahallesi			97	
Todor Semerci Mahallesi			40	

Source: BOA. MAD.d. 14781, p. 1-12

The register data of İskeçe during the reign of Sultan Ahmed I is provided in the table. Accordingly, 825 non-Muslim households were registered in the town. Since the 1606 register contains jizya records, Muslims were not included in this register. According to the 1590 register data, there was an increase in the population of the town. The non-Muslim population, which was registered as 722 households in 1590, reached 825 households in 1606. These data indicated that the population of the town became stabilised again as of the end of the XVIth century. The Ottoman Empire underwent some changes in the central and provincial administration as from the late XVIth century. Consequently, the comprehensive imperial registration was replaced with avarız and jizya enumerations. The use of avarız and jizya registers instead of cadastral registers for demography and housing surveys has gained prominence.⁶³ The town of İskeçe has avarız and jizya records from the XVIIth and XVIIIth centuries. However, since the records are not detailed, they contain no detailed information about the town. According to the data of the identified registers, the avarız register dated 1088/1677-1678 included 35 Muslim households and 22 non-Muslim households in the centre of İskeçe. Muslims and non-Muslims were considered 18 avarız households. Accordingly, an avarız household consisted of 3 real households. 97 non-Muslim miner, 77 salt maker and 22 horse trainer households-soldiers, which were exempt from avarız, were also registered in the town.⁶⁴ In the jizya register dated 1099/1688, 390 soldiers were registered as jizya (poll tax) payer in İskeçe, which was recorded as a village subordinated to the Sultan Bayezid II Foundation.⁶⁵ According to the avarız enumeration dated 1123/1711-1712, 5 military (imam, muazzin, sheikh, preacher, guardian), 36 Muslim households and 22 non-Muslim households were registered in İskeçe.⁶⁶ In 1134/1722, 45 Muslim households, 74 non-Muslim households, 77 salt makers, and 21 horse trainers were registered in İskeçe.⁶⁷ As for the number of avarız households, 3 real households were considered as one avarız household in 1677 and this persisted in the XVIIIth century. The fact that an avarız unit was composed of a minimum number of real households indicates that the townspeople were economically rich.

3. Economic Outlook

Agricultural production was well developed in the town of İskeçe. Having fertile agricultural lands, cereal crops and especially vine cultivation had a particular place in the economy of the town. Wheat, barley, maize, and rye stand out among cereal crops. Olive, silk, hemp and almond production was also developed. Vine cultivation and the must obtained from this cultivation was the product with the highest agricultural revenue on an annual basis. Recorded in the registers as “must” or “bağât” (vineyard), vine cultivation constituted the largest tax item in the annual agricultural revenue of the town. The must was sold in a monopolised market organization.

Besides agricultural production, people also engaged in husbandry in the town of İskeçe. Pig raising and sheep and goat farming were common in the town, where a great majority of the population was non-Muslim. Taxes related to pig raising were registered as “pigs” and “pig butchery” in the cadastral registers.

⁶³ Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avârız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara 1999, p. 738; Yunus Koç, “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/6, İstanbul 2005, p. 183-184.

⁶⁴ BOA. KK.d. 2676, p. 24-37; BOA. MAD.d. 59, vr. 314b-317b.

⁶⁵ BOA. MAD.d. 15053, p. 1.

⁶⁶ BOA. KK.d.2830, p. 39.

⁶⁷ BOA. KK.d. 2830, p. 48-60.

Table 6. Annual Revenue/Akce of Agricultural and Livestock Production in the Town of İskeçe

Agricultural and Livestock	1558	1568	Reign of Sultan Murad III
	Annual Revenue	Annual Revenue	Annual Revenue
Gallât ve hububât		4000	
Zeytun		1600	2597
Harir			1220
Gendüm			2390
Kenevir	2033		
Erzen	416		60
Şair	401		76
Alef	231		24
Çavdar	81		81
Mercimek	48		80
Gügül	900	3500	
Safran		100	15
Badam	1500		2040
Pelud	133		
Hasıl---	80		
Şıra (Monopolya)	14500		21144
Dönüm-i bağât		30000	
Bağât-ı müslümanân			132
Ağıl resmi			45
Bojik			200
Hanazir	350		181
Kovan	384		
Ağnam	3130		1309

Source: BOA. TT.d. 306, p.87; TKGM. KK. TT.d. 577 (New no:416), vr.36a-36b; BOA. TT.d. 979, p.99.

Table 7. Miscellaneous Taxes, Duties, and Mukataas/Akce in the Town of İskeçe

Miscellaneous Taxes, Duties, and Mukataas	1558		1568		Reign of Sultan Murad III	
	Nefer-Hane	Annual Revenue	Nefer-Hane	Annual Revenue	Nefer-Hane	Annual Revenue
Bennak			16	192	19	209
Mücerred			10	60	12	82
İspenç-Hane	701	17525	591	14775	1090	27210
İspenç-Mücerred	90	2250	532	13325		
Kıbtıyan			47	1175	35	875
Bive	74	444				
Resm-i tapu, tapu-yı zemin		240				250
Resm-i ---						1600
Mukataa						5437
Asiyab		200				
Asiyab (69 bab, 68 bab, 68 bâb)		1679		1800		1560
Harc						80
Harc-ı maden-i sim				200		
Kiremid		250		350		
İhtisab ve bac-ı bazar ve bac-ı kantar ve resm-i bojik ve harir		3767				
Bac-ı bazar ve bac-ı kantar ve bâc-ı gâv-ı gânem gayrihi				15000		

Bac-1 bazar ve bac-1 kantar ve bâc-1 gâv-1 gânem gayrihi			15000		
Bac-1 tay, ağnâm ve esb ve gâv ve bâc-1 kantar ve bâc-1 hamr-1 haml	1000				2500
Keyl	1000		10000		
İhtisab ve ihzariyye	4000				10666
Mahsûl-i mevzi (haricden ziraat iderler)	500		500		
Mahsûl-i mâl-1 gayib ve beytü'l-mâl ve mâl-1 mefkûd	550		500		
Mahsûl-i Manastır-1 Keşişân	40		300		360
Müjdegân					200
Niyabet ve resm-i arûs, deştbanî ve tapu-yî zemin			600		600
Niyabet ve cürm-i cinâyet ve bad-1 hevâ ve adet-i deştbanî ve beytü'l-mâl ve mâl-1 gaib ve mâl-1 mefkûd ve baha-yî kaçkûn-u kul ve cariyeye ve baha-yî ve yave-i gânem esb ve ve haymane ve resm-i duhân-1 haymane ve gayri.					1000

Source: BOA. TT.d. 306, p.87; TKGM. KK. TT.d. 577 (New no:416), vr.36a-36b; BOA. TT.d. 979, p.99.

According to the table of various taxes, duties, and mukataas in the town of İskeçe, 12 akces was levied on Muslim households in the category of bennak, 6 akces on single men, 25 akces on non-Muslim households, single men and gypsy under the name of individual tax, and 6 akces on Christian widow women who were registered as bivê (widow) in the town. The amount of tax levied on single men was higher than in other township and sanjaks. In fact, the Ottoman Empire generally levied 6 akces of tax on single men. In the town of İskeçe, on the other hand, single men were treated as households and 25 akces was collected from them. One of the noteworthy circumstances in the cadastral registers of the town is that while the non-Muslim tax population was recorded as household and single men in the 1568 registers, in the registers organised during the reign of Murad III, single men were not included and the non-Muslim population was recorded as household.

The amount of bac (bazaar tax) and dues collected from commercial activities in the town is striking. Taxes recorded in the register as public order tax, bazaar tax, and cereal measurement indicate the commercial development of the town. Located on the Via Egetia trade route in the Middle Ages, İskeçe maintained its feature also during the Ottoman period. The town, where agricultural production and husbandry flourished, maintained its development as a trading hub.

Conclusion

In Ottoman sources, İskeçe was named as İskete, İsketye, Eskice, Aksanti or Ksanti. In the XIXth century, two different usages appear in the documents either as İskeçe or İskece. As of the second half of the XIXth century, the use of İskeçe became widespread.

Situated on the Via Egetia, an important trade route between east and west in the Middle Ages, İskeçe was a trading station and a town developed in agricultural production before the Ottoman conquest. However, after the Ottoman conquest it was overshadowed by Yenice-i Karasu, which was established to its south. This led İskeçe to remain an isolated town until the XIXth century.

İskeçe was annexed to the Ottoman lands in 1373 after the Battle of Çirmen (Chernomen) during the reign of Sultan Murad I. Administratively, İskeçe had the status of a village subordinated to the Yenice-i Karasu township of the Pasha sanjak of the Rumelia province, and financially it was among the foundation villages of the complex of Sultan Bayezid II in Edirne. İskeçe, which remained under Ottoman rule from the second half of the XIVth century until the beginning of the XXth century, was a settlement mostly inhabited by Christians, but became an important Turkish city in the XIXth century.

The initiation of rice production in the plain of Xanhti in the XVth century improved the economic activities of the town. This led many of the Christians of Yenice-i Karasu township to gather in İskeçe. According to the 1594 Bayezid II Foundation registers dated 1594, it is noteworthy that the amount of revenue of the town of İskeçe is high among the settlements subordinated to the Yenice-i Karasu township. The establishment of Yenice-i Karasu as a new central township and the migration of the Christian population around İskeçe after the Ottoman conquest played a major role in the long-term preservation of the Christian identity of İskeçe.

The archival records of İskeçe from the Ottoman period can be accessed in the cadastral registers of the Yenice-i Karasu township and the foundation registers of the complex of Sultan Bayezid II in Edirne. According to these records, there were 345 Muslim and non-Muslim households in İskeçe in 1493. During the reign of Sultan Murad III, the number of households in İskeçe reached 987. According to these data, the population of İskeçe increased approximately threefold from the late XVth century to the late XVIth century. The increase in the population of İskeçe was largely driven by the demand for manpower, which increased with the development of agricultural production, mining activities and related trading in the region.

Agricultural production was developed in the town of İskeçe. Having fertile agricultural lands, cereal crops and especially vine cultivation had a particular place in the economy of the town. Vine cultivation and the must obtained from this cultivation was the product with the highest agricultural income on an annual basis. Besides agricultural production was also engaged in husbandry. Pig raising and sheep and goat farming stood out in the town, where a great majority of the population was non-Muslim. The amount of taxes and duties collected in terms of commercial activities in the town is striking. Trade duties recorded in the register as public order tax, bazaar tax, and cereal measurement indicate the commercial development of the town. The annual revenue collected from İskeçe reached 97977 akces in 1568. Located on the Via Egnatia trade route, İskeçe maintained its feature during the Ottoman period. The town, where agricultural production and husbandry flourished, maintained its development as a trading hub.

Bibliography

1. Archival Documents

BOA-Ottoman Archive. Istanbul

Kâmil Kepeci (KK.d.) 2676, 2830, 5177.

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d.) 59, 2908, 14781, 14921, 15053.

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.) 116.

Tahrir Defterleri (TT.d.) 70, 143, 167, 306, 979.

Cevdet

Askerî (AS) Dosya/Gömlek 93/4268.

Belediye (BLD) Dosya/Gömlek 106/5288.

Dâhiliye (DH) Dosya/Gömlek 11/549; 336/16781.

Maliye (ML) Dosya/Gömlek 750/30581.

Zabtiye (ZB) Dosya/Gömlek 47/2350.

Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III) Dosya/Gömlek 142/8568.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT) Dosya/Gömlek 2527/107.

İrâde-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) Dosya/Gömlek 446/19864, 113/2680.

Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL) Dosya/Gömlek 126/99.

Sadâret Mektubî Kalemî Deâvî (A.MKT.DV) Dosya/Gömlek 144/8.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD) Dosya/Gömlek 2006/18, 2006/23.

Kuyûd-u Kadîme Archives of the Directorate of the Land Registry and Cadaster (TKGM. KKA) Ankara.

TKGM. KK. VKF.Cd.15-2203/2236/8 (Yeni No:8).

TKGM. KK. TT.d. 2502 (Eski No: 93).

TKGM. KK. TT.d. 577 (Yeni no:416).

TKGM. KK. TT.d. 416 (Eski No:577).

Topkapı Palace Museum Archive

TSMA.E.1152/35.

Salnâmes

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, def'a 27, 1317.

2. Primary and Secondary Sources

167 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530), I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2003, p. 20-29.

Afyoncu, Erhan, "Osmanlı İdaresinde Yunanistan", *Balkanlar El Kitabı*, I, (edit. Osman Karatay- Bilgehan A. Gökdağ), Ankara: Karam-Vadi Yayınları, 2006, p. 331-339.

Aköz, Alaattin- Doğan Yörük, "H.1002/ M.1594 Tarihli Bir Vakıf Defterine Göre Edirne'deki Sultan II. Bâyezîd Câmîi ve İmâreti Evkâfi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2004), p. 157-177.

Alp, İlker, "Batı Trakya Türkleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/ 33, Ankara 1995, p. 613- 652.

Anonim Osmanlı Kroniği, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.

Aşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.

Avrenea, Anna, "MÖ. 2. Yüzyıl İle MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (ed. Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, p. 3-17.

Bakirtzis, Ioannis M.-Nicolaos Th. Constantinides, "Administrative Division and Toponymic Tradition in the Xanthi and Ghenisea Region, from the Beginning of Ottoman Rule Until 1928", *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides, Studies on Ottoman Empire and Turkey II*, (ed. Evangelia Balta vd.), İstanbul: Isis Press, 2014, p. 1-22.

Başar, Fahameddin, "Evrenosoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 11, İstanbul 1995, p. 539-541.

Çalı, Ayşegül, *Gazi Evrenos Bey*, (doctoral dissertation), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII-VIII, indeksli tıpkıbasım, (haz. Seyit Ali Kahraman), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Giannopoulou, Maria, Yiannis Roukounis-Anastasia Roukouni, “The Tobacco Warehouses of Xanthi”, *International Conference: Cities as Creative Spaces for Cultural Tourism*, İstanbul 2009, p. 1-19.
- Hadîdî Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Halaçoğlu, Yusuf-Halit Eren, “Batı Trakya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 5, İstanbul 1992, p. 144- 147.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, I, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- İnalcık, Halil, “Murad I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 31, Ankara 2020, p. 156- 164.
- İnbaşı, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu”, *Osmanlılar-İslam Tarihi ve Medeniyeti*, XII, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, p. 21-95.
- Kayapınar, Levent, “Yunanistan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması (1361- 1461)”, *Türkler*, IX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, p. 187-195.
- Kiel, Machiel, “İskeçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 12, İstanbul 2000, p. 553-555.
- Kiel, Machiel, “Yenice-i Karasu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 43, İstanbul 2013, p. 443-445.
- Koç, Yunus, “Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/6, İstanbul 2005, p. 161-210.
- Kotzageörgis, Phokion P., “O Kazás Geniséas (Yenice-i Karasu) mésa apó tis othomanikés pigés tou 15ou- 16ou ai. Provlímata kai prooptikés tis erevnas”, *Peri Thrakis*, Xanthi 2001, p. 69-84.
- Kotzageörgis, Phokion P., “Apo to B' Miso Tou 15ou Mehri ta Teli Tou 17ou Aiona”, *Thriskeutika Mnimia Sto Nomo*, Xanthi 2005, p. 61-80.
- Kotzageörgis, Phokion P., *Andri Kosmos Timitikós Tómos ston Kathigití Konstantíno K. Chatzópoulo*, “Nees Othomanikes Piges Gia Tin Proimi Neoteri Istoría Tis Xanthis”, Ekdotikos Oikos K. & M. Stamouli/Ioannis Arch. Charpantidis, Thessaloniki 2019, p. 249-276.
- Mehmed Neşrî, *Cihannüma*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Oruç bin Adil, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- Özel, Oktay “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara 1999, p. 735-744.
- Şemseddin Sami, “İskeçe”, *Kâmusu'l-A'lâm*, II, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (10. Baskı), 2011.
- Yerasimos, Stéphane, *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (xive-xvie siècles)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Fehmi, “Tütün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, p. 1-4.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

KIDEMLİ BİR OSMANLI ASKERİNİN GÖZÜYLE SUDAN: ÖMER KÂMİL PAŞA'NIN SÛDÂN-I MISRÎ ADLI ESERİNE GÖRE MEHDİ AYAKLANMASI VE İNGİLİZLER

The Sudan Through the Eyes of a Senior Ottoman Soldier: Mahdi Uprising and the British According to Work Called "Sûdân-ı Mısırî" by Omar Kamil Pasha

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 19.07.2023
Kabul Tarihi/Accepted Date : 12.10.2023
Sayfa/Pages : 569-601
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.256>

İsa GÖKGEDİK

(Dr. Öğr. Üyesi), Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, e-mail: isa.gokgedik@dpu.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1750-1525>

Atf/Citation

Gökgedik, İsa, "Kıdemli Bir Osmanlı Askerinin Gözüyle Sudan: Ömer Kâmil Paşa'nın Sûdân-ı Mısırî Adlı Eserine Göre Mehdi Ayaklanması ve İngilizler", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 569-601.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

KIDEMLİ BİR OSMANLI ASKERİNİN GÖZÜYLE SUDAN: ÖMER KÂMİL PAŞA'NIN *SÛDÂN-I MİSRÎ* ADLI ESERİNE GÖRE MEHDİ AYAKLANMASI VE İNGİLİZLER

The Sudan Through the Eyes of a Senior Ottoman Soldier: Mahdi Uprising and the British According to Work Called "Sûdân-ı Mısırî" by Omar Kamil Pasha

İsa GÖKGEDİK

Öz: Adana, Tarsus arasındaki bölgenin köklü ailelerinden biri olan Menemencioğulları'na mensup Ömer Kâmil Bey'in *Sûdân-ı Mısırî* adlı eseri Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl Sudan'ını nasıl tanımladığı ile alakalı önemli bilgiler ihtiva eden kaynak eser hüviyeti taşımaktadır. Erkân-ı Harbiye binbaşlarından Ömer Kâmil mesleği olan askerlik açısından yaptığı incelemelere bazı kısa bilgiler ilave ederek eserini kaleme almıştır. Afrika tarihi hakkında Osmanlılar tarafından ortaya konulan telifatın arttığı bir dönemde kaleme alınmasıyla dikkate değer olan bu eser oldukça zayıf olan mevcut literatürün önemli parçalarından birini teşkil etmektedir. Bu eserde Sudan'ın coğrafyası, tarihi, idari bölgeleri, şehirleri, nüfus yapısı, Mısır Hükümeti'nin durumu, Mehdi isyanı, İngilizlerin faaliyetleri vb. konularda değerli bilgiler aktarılmaktadır. Ömer Kâmil bölgenin sahip olduğu karakteristik yapıyı, öne çıkan hususiyetlerini ve coğrafyanın sağladığı stratejik konumu akıcı bir üslupla anlatırken kendi dönemindeki gelişmelere de geniş bir yer ayırmıştır. Bu çalışmada, önemli bir kaynak olmasına rağmen günümüz araştırmalarında yeterli ilgiyi görmeyen *Sûdân-ı Mısırî*'nin söz konusu muhtevası tenkitli bir şekilde ve tarihi açıdan değerlendirilecektir. Ayrıca Ömer Kâmil'in tercümeihâli ve bu eseri ortaya koymasındaki saikler açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, İngiltere, Muhammed Ahmed, Osmanlı, Ömer Kâmil, Sudan, Sudan Mehdisi

Abstract: The answer to the question of how the Ottomans knew Sudan in the 19th century is partially contained in the work called *Sûdân-ı Mısırî* by Omar Kamil Bey, a member of the Menemencioğulları, one of the well-established families of the region between Adana and Tarsus. Omar Kamil, one of the majors of the Erkân-ı Harbiye, wrote his work by adding some brief information to his examinations in terms of military service, which is his profession. This work is noteworthy as it was written when Ottoman literature on African history was growing, and it constitutes one of the essential parts of this rather weak literature. The work provides valuable information on Sudan's geography, history, administrative regions, cities, population structure, the situation of the Egyptian government, the Mahdi rebellion, and British activities. Omar Kamil describes the characteristic structure of the region, its prominent features and the strategic position provided by its geography in a fluent style and devotes a large space to the developments in his period. This work critically and historically evaluates the content of *Sûdân-ı Mısırî* which does not receive enough attention in contemporary researches although it is a significant resource. This work also attempts to shed light on the life of Ömer Kamil and the motives for producing his work.

Key Words: 19th Century, England, Mahdi of Sudan, Muhammad Ahmed, Ottoman, Omar Kamil, Sudan

Extended Abstract

After the fall of Khartoum, Omar Kamil Pasha, the author of *Sûdân-ı Mısırî*, set out to write about the developments at the time and devoted a large space to the Mahdi movement and the activities of the British who fought against them. This work by Omar Kamil Bey, a member of the Menemencioğulları, one of the well-established families of the region between Adana and Tarsus, is a source work that contains important information about how the Ottoman Empire defined the Sudan of the XIXth century. Omar Kamil, one of the majors of Erkân-ı Harbiye, wrote his work by adding some short information to his investigations in terms of his profession, military service. This work is noteworthy as it was written at a time when the Ottomans were increasing the number of Ottoman works on the history of Africa, and it constitutes one of the important parts of the existing literature, which is quite weak. This work provides

valuable information on the geography, history, administrative regions, cities, population structure, the situation of the Egyptian government, the Mahdi rebellion, and the activities of the British. Omar Kamil describes the characteristic structure of the region, its prominent features and the strategic position provided by its geography in a fluent style and devotes a large space to the developments in his own period. The work can be seen as a product of the development of the printing press in the Ottoman Empire, or it can be seen as a result of the opportunity to access a wealth of information and resources brought about by this development. Indeed, the second half of the nineteenth century was a period in which the change in the literature on Africa and, in particular, the Sudan was evident. In this study, the content of *Sûdân-ı Mısırî*, which has not received sufficient attention in contemporary research despite being an important source, will be evaluated critically and historically. In addition, life of Omar Kamil and the motives behind the production of this work will be revealed.

The territory of today's Republic of Sudan is one of the three regions of the vast geography called Bilad al-Sudan since the VIIIth century and constitutes the eastern part of the said geography. For this reason, the region was known as "Eastern Sudan" or "Egyptian Sudan". The finalization of the borders coincides with the end of the nineteenth century and the period of the Egyptian Khedive. The development that pioneered the Ottoman Empire's contact with Sudan was the Ottoman Empire's conquest of Egypt (1517) and then some parts of Nuba within the first century of the Sultanate of Func, the first Islamic state established in the region. However, it is difficult to say that the Ottoman Empire immediately moved southward towards Sudan after taking Egypt. However, after a while, with the successful campaigns in India and Yemen and the efforts of Özdemiş Bey, the Abyssinian geography up to modern-day Eritrea (Masawwa), including some port cities of the Red Sea, was conquered. Subsequently, the Abyssinian Province was established in the territory of Eastern Sudan (July 5, 1555). In the 16th century, the Ottomans continued their struggle against the Muslim Sultanate of Func, the Christian Kingdom of Abyssinia along with its supporter the Portuguese, and some local elements, while trying to establish dominance in the coastal and partly inland areas. In the XVIIth century, it was essential to preserve the existing territory rather than expanding it. In addition to this, in this period of territorial losses, problems related to administration were dealt with and care was taken to reconcile and get along with the power centers in the region.

The decline in the revenues of the province and the loss of its importance caused it to be assigned together with the sanjak of Jeddah and the sheikhulharem of Mecca in the eighteenth century. In addition, European sailors were intensely interested in the maritime trade in the region. The nineteenth century period of Sudan experienced a transformation through Egypt. Mehmet Ali Pasha's rise to power as governor of Egypt brought new conquests in Sudan. With the capture of Sennar in 1821, Ottoman borders and authority were extended in the region for the first time since the 16th century. With the edict of 1841, Egypt became semi-detached from the Ottoman Empire and the customs administration of Sudan, along with the Kordofan and the Red Sea, was given to Kavalalı Mehmet Ali Pasha with a special will. During the reign of Ismail Pasha (1863-1879), the grandson of Kavalalı, Sevakın and Masawwa were incorporated into the Egyptian administration (1865), while the expansionist policy in Sudan continued and the capture of Darfur (1874) constituted the third step of the Ottoman-Turkish expansion in the region. This expansion reached the Equatorial Region (Hatt-ı İstiva) and the coast of present-day Somalia (Harar) in the same period. European influence, which began with the Egyptian government's debt, started during the reign of Ismail Pasha and his son Tawfiq Pasha, and caused problems in Sudan as well as in Egypt. The Mahdi uprising, which started in Sudan as a religious movement against the Egyptian government, resulted in the fall of Khartoum in 1885. This also marked the end of Turkish rule in Sudan. After the death of the leader of the uprising, Mohammed Ahmed (1885), his followers continued his rule until the British occupation of Sudan (1899). The Mahdi uprising was a period of increasing British influence and activity in Egypt and Sudan.

The first two chapters of the work briefly describe the geography and history of Sudan. The third chapter covers the recent developments. The Mahdi uprising in Sudan, the activities and policies of the British in Egypt and Sudan are described. Attempts have been made to cover the topics in detail. Commentary and analysis are very rare. For this reason, it is possible to determine the presence and authority of the Ottoman Empire in Sudan in the 19th century by indirectly inferring from the developments.

The Ottoman Empire's presence in Abyssinia and Sudan was not directly motivated by conquest, but rather by the economic and political necessity of the Red Sea, Hejaz, Yemen and the Indian Ocean,

and the presence and status of Muslims was a supporting factor. The topics Omar Kamil covers in his work not only show how the Ottoman presence in Sudan was perceived, but also implicitly reveal the necessity of engaging with it. He wrote his work because what happened in Sudan during his time was not sufficiently discussed in the literature.

In the book, which includes geographical and historical features, recognition of the region, borders, administrative situation, military situation, public order, local elements and foreign states, it is seen that the events are not interpreted too much. The fact that he does not comment on the much-debated British rule in Egypt and Sudan or express any positive or negative opinion is an indication of his objective approach to the events. According to him, the causes and sources of the disturbances were more than one. Although the unjust interventions of the Europeans angered the people and led them to revolt, it was the issue of the prohibition of the slave trade that forced them to take up arms. Because the harsh conditions imposed by the geography made the use of slaves compulsory for the locals, and this situation became entrenched over time. Omar Kamil justifies this point in detail. Judging from his treatment of the Mahdi revolt separately from these issues, it can be said that he does not see foreigners as the source of this revolt. However, the fact that he mentions that the current chaos provided an important opportunity for the Mahdi revolt means that he indirectly acknowledges the foreign factor in this uprising.

The information given in *Sûdân-ı Mısri* is also available in books written by Westerners who lived at that time and took part in the events themselves. But these foreign sources could not have been used by Omar Kamil. Because these works, almost all of which are in English, were written at a later date. Since the news about the region constantly appeared in Turkish newspapers, Omar Kamil must have followed them carefully and benefited from them. In addition, his proficiency in foreign languages must have made it easier for him to follow foreign sources on this subject. Considering the remoteness of the region, it should be considered a great achievement that he was able to report events so close to his own time so early. It is obvious that the development of the printing press had an impact on this, but since he was also a state official, it is not far-fetched that he used the official sources of the state, certain documents (reports from the region, correspondence with embassies, etc.) to follow the events. Because the information he provides in great detail and the follow-ups he made -even while these events were taking place- seem to have been possible only as a result of such meticulous use of sources.

Nevertheless, it cannot be said that Omar Kamil produced a complete work. This is because the Ottoman State's attitude towards the developments and the measures it took were not included. However, it should not be forgotten that a Ottoman policy may not have been developed at the time as the work was written quickly. From this point of view, the work emphasized the determination of facts, prioritized the understanding of events, and endeavored to emphasize a great deal of information for this purpose. In the *Muqaddimah*, it is already stated that the researches he conducted as a soldier formed the basis of the work. Comparison with the manuscript reveals that the dates are given incorrectly or some names are written incorrectly/differently due to typographical errors in the printing press. However, these cannot be considered to have prevented *Sûdân-ı Mısri* from being an important and indispensable source for his period. Because the work filled an important gap in its period. In addition, the many details it provides make *Sûdân-ı Mısri* an indispensable source for today as well.

Giriş

Bugünkü Sudan Cumhuriyeti toprakları VIII. yüzyıldan itibaren Bilâdüssûdân adı verilen geniş coğrafyanın üç bölgesinden biri olup söz konusu coğrafyanın doğu kısmını teşkil etmektedir. Bu sebeple bölge "Doğu Sudan" veya "Mısır Sudan'ı" adıyla anılmıştır.¹ Sınırların son şeklini alması ise XIX. yüzyılın ve Mısır Hıdivliği döneminin sonlarına rastlamaktadır.² Osmanlı Devleti'nin Sudan'la temasına öncülük eden gelişme, bölgede kurulmuş ilk İslam devleti olan Func Sultanlığı'nın ilk asrı içerisinde Osmanlı Devleti'nin önce Mısır'ı (1517)

¹ Sömürge geçmişinden dolayı yine bölgeden "İngiliz-Mısır Sudan'ı" olarak da bahsedilmiştir. Ahmet Kavas, "Sudan (Tarih)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi-TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 459. Ayrıca "Sudan-ı Osmânî" ve Kavalâ ailesi döneminde ele geçmesinden sonra olmalı ki "Sudan-ı Mısri-i Osmânî / eyalet-i Mısriye-i Osmânî" şeklinde de kullanımlar mevcuttur. Muhammed Mihri, *Sudan Seyâhamâmesi*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Kitabevi, 2016), 126, 127, 265, 266, 300, 337.

² Kavas, "Sudan", 2009, 459.

ardından Nûbe'nin bir kısmını ele geçirmesidir.³ Ancak Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı almasının ardından güneye doğru Sudan istikametine hemen hareket ettiğini söylemek güçtür.⁴ Fakat bir süre sonra Hint ve Yemen taraflarına gerçekleştirilen başarılı seferler ve Özdemir Bey'in çabalarıyla Kızıldeniz'in bazı liman şehirleri dâhil olmak üzere Habeş coğrafyasının günümüz Eritre'sine (Masavva) kadar olan kısım fethedildi.⁵ Akabinde söz konusu Doğu Sudan topraklarında Habeş Eyaleti kuruldu (5 Temmuz 1555).⁶ Eyaletin teşkilinden sonra Müslüman Func Sultanlığı, destekçisi Portekizlilerle birlikte Hristiyan Habeş Krallığı ve bazı yerel unsurlara karşı mücadelelerle geçen XVI. yüzyılda daha çok kıyı kesimi ve kısmen de iç kısımlarda hâkimiyet tesis edilmeye çalışılmıştır.⁷ XVII. asırda toprakların genişletilmesinden ziyade mevcudu korumak esas olmuştur. Yine bunun yanı sıra toprak kayıplarının olduğu bu dönemde yönetimle ilgili problemlerle uğraşmış ve bölgedeki güç merkezleriyle uzlaşıp iyi geçinmeye özen gösterilmiştir.⁸

Eyalet gelirlerinin düşmesi ve ehemmiyetini kaybetmesiyle XVIII. asırda Cidde sancağı ve Mekke şeyhülharemliliğiyle birlikte tevcih edilmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte Avrupalı denizcilerin bölgedeki deniz ticareti ile yoğun bir şekilde ilgilendiği görülmüştür.⁹ Sudan'ın XIX. yüzyıl dönemi Mısır üzerinden bir dönüşüm yaşadı. Mısır valisi iken Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesi Sudan'da yeni fetihleri beraberinde getirdi. 1821'de Sennar'ın¹⁰ ele geçirilmesiyle¹¹ XVI. asırdan beri ilk kez Osmanlı sınır ve otoritesi bölgede genişletilmiş oldu. 1841'deki fermanla Mısır, Osmanlı Devleti'nde yarı müstakil hâle gelirken Kordofan ve Kızıldeniz'le birlikte Sudan'ın gümrük idaresi de özel bir irade ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya verildi.¹² Kavalalı'nın torunu İsmail Paşa (1863-1879) zamanında Sevakin ve Masavva,¹³ Mısır idaresine dâhil edilirken (1865) Sudan'daki yayılmacı politika devam ettirilerek Darfur'un ele geçirilmesi (1874), bölgedeki Osmanlı-Türk genişlemesinin üçüncü adımını teşkil etti. Bu genişleme aynı dönemde Ekvator Bölgesi'ne (Hatt-ı İstiva) ve günümüzdeki Somali kıyılarına

³ Func hâkimiyeti dışında kalan Aşağı Nûbe'nin Osmanlı Mısır'ına dâhil edilmesi XVI. yüzyılın ortalarında Özdemir Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bölgede kurulan İbrim sancağı 981'de (1573) Habeş eyaletine bağlanmış ve eyalete yapılan her türlü sevkiyatta önemli bir rol üstlenmiştir. Kavas, 460; Nebi Bozkurt, "Nûbe" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 223.

⁴ Çünkü ilk yıllar içerisinde bir taraftan Mısır'daki iç nizamın oturtulması diğer taraftan da Yemen'deki Memlük beyleri, isyancılar ve Portekiz tehlikesiyle ilgilenebilmesi gerekmekteydi. Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman, Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World* (New York: Cambridge University Press, 2013), 28, 33-34.

⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 33-34; İdris Bostan, "Yemen (Osmanlı Dönemi)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 407, 408, 411-12.

⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Kamil Kepeci (KK.d)*, Defter Nu: 213, s. 212.

⁷ BOA, *KK.d*, Defter Nu: 218, s. 168, 9 Şevval 971 (21 Mayıs 1564); *KK.d*, Defter Nu: 75, s. 525, 17 Şevval 971 (29 Mayıs 1564); *Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.)*, 25/934, 22 Zilkade 981 (15 Mart 1574); *A.DVNSMHH.d.*, 40/698, 11 Cemaziyevvel 987 (6 Temmuz 1579); *A.DVNSMHH.d.*, 48/977, 19 Safer 991 (14 Mart 1583).

⁸ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 110/2492, 29 Cemazeyilahir 1110 (12 Ocak 1699); *A.DVNSMHH.d.*, 111/1964, 20 Zilhicce 1112 (28 Mayıs 1701); Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 83, 85, 86, 88.

⁹ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 112/158, 10 Cemazeyilevvel 1113 (13 Ekim 1701); Orhonlu, 131.

¹⁰ Sennar, Sudan'ın Mavi Nil bölgesinde yer alan kadim bir şehirdir ve uzun yıllar XVI. yüzyılın başlarında kurulan Func Sultanlığı'nın başkenti olarak kalmıştır. XIX. asırda Türk-Mısır idaresine girdikten sonra da bölgenin önemli ticari merkezlerinden olmaya devam etmiştir.

¹¹ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan from the Funj Sultanate to the Present Day* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1961), 35-42.

¹² Sevda Özkaya Özer, "Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)" (Doktora, Elâzığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 131.

¹³ Sevakin, Sudan'ın kuzey tarafında, Kızıldeniz kıyısında yer alan ve aynı adlı küçük bir adanın çevresinde kurulmuş bir liman şehridir. Osmanlı idaresi altında iken zaman zaman değişse de Habeş eyaletinin yönetim merkezi olma vasfını sürdürmüştür, hemen hemen bütün asırlarda ticaret ve ulaşımda önemli bir kavşak noktası olmuştur. Masavva da Eritre sınırları içerisinde yer alan işlek bir liman şehridir. Sevakin gibi tarih boyunca Kızıldeniz'in stratejik noktalarından biri olmuştur. Osmanlı zamanındaki idaresi genellikle Sevakin ile birlikte yürütülmüştür.

(Harar) kadar ulaştı.¹⁴ Mısır hükûmetinin borçlanmasıyla birlikte başlayan Avrupa nüfuzu İsmail Paşa ve oğlu Tevfik Paşa döneminde başlamış, Mısır'daki gibi Sudan'da da problemlere sebep olmuştur. Sudan'da dinî bir hareket olarak Mısır hükûmetine karşı başlayan Mehdi ayaklanması Hartum'un 1885'te düşmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁵ Bu aynı zamanda Sudan'daki Türk idaresinin sonu olmuştur. Ayaklanmanın lideri Muhammed Ahmed'in ölümünden sonra (1885) takipçileri idareyi İngilizlerin Sudan'ı işgaline dek (1899) sürdürdüler. Mehdi ayaklanması, Mısır ve Sudan üzerinde İngiliz etkisi ve faaliyetlerinin giderek arttığı bir dönem oldu.

Sûdân-ı Mısır'nin müellifi Ömer Kâmil Paşa da Hartum'un düşmesinden sonra, o tarihlerdeki gelişmeleri kaleme almak için eserini yazmaya koyulmuş, Mehdi hareketi ve onlarla mücadele eden İngilizlerin faaliyetlerine geniş yer ayırmıştır. Eser, Osmanlı'da matbuatın gelişmesiyle ortaya çıkan bir ürün olarak değerlendirilebileceği gibi söz konusu gelişmenin meydana getirdiği, bilgi ve kaynak zenginliğine ulaşma imkânının bir neticesi olarak da görülebilir. Zira XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısı, Afrika ve hâliyle Sudan'a dair olan literatürdeki değişimin bariz şekilde görüldüğü bir dönem olmuştur.¹⁶

1. Ömer Kâmil Paşa'nın Hayatı ve Eserleri¹⁷

Ömer Kâmil Paşa, Adana bölgesinin nüfuzlu ailelerinden Menemencioğulları'ndandır.¹⁸ Ailenin son beyi ve *Menemencioğulları Tarihi* isimli hatıratın yazarı Hacı Ahmed Bey'in torunudur. Meşhur bir ayan ailesi olması hasebiyle Ömer Kâmil Paşa'nın dede ve akrabaları hakkında pek çok bilgiye rastlansa da şahsi hayatı hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır.¹⁹ Ömer Kâmil'in doğum yeri hakkında bir kayda rastlamasak da dedesinin Fırka-i İslahiye vasıtasıyla İstanbul'a getirilmiş olması sebebiyle burada doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Önce ilkokul, sonra Mekteb-i Harbiye İdadisi, ardından Mekteb-i Harbiye'yi bitiren²⁰ Ömer Kâmil, İBB Atatürk Kitaplığındaki bir kayda göre 1878 (1295) senesinde Erkân-ı Harp Zabıtlığı ile Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu.²¹ Sınıfını daima birincilik veya ikincilikle geçen Ömer Kâmil'in Mekteb-i Harbiye'den mezuniyeti ikincilikle olmuştur. Tahsilinde gösterdiği başarıdan dolayı mezun olur olmaz Erkân-ı Harbiye Dairesinde memur olarak göreve başladı. Osmanlı vilayetlerindeki bir iki hizmeti haricinde bütün hayatını Erkân-ı Harbiye Dairesindeki önemli görevler ve iyi hizmetlerle geçirmiştir. Üstlendiği vazifeleri yerine getirmede öncü bir şahsiyet olan Ömer Kâmil askerlik mesleğinin inceliklerine ve derinliklerine vâkıf olduğundan her zaman amirlerinin takdirini kazanmıştır. Bütün rütbe ve makamları da daima hizmeti

¹⁴ Tarig Mohamed Nour Ali, *Osmanlı Sudan'ı, Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti* (İstanbul: İskenderiye Kitap, 2020), 70-81, 119-28; Mihrî, *Sudan Seyâhatnâmesi*, 126-28, 130-31; Richard Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881* (London: Oxford University Press, 1959), 138-40, 141, 151; P. M. Holt, "Emin Pasha" *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis, Ch. Pellat, ve J. Schacht içinde (Leiden: Brill, 1991), 696; Ahmet Kavas, "Uganda (Tarih)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 48; Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliği'yle Münasebetleri ve Hıristiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu ile Yakınlaşma Etkisi" *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç* içinde (Ankara, 2001), 452-53; Ahmet Kavas, "Harar" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 108.

¹⁵ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 496; Ahmet Kavas, "Sudan (Osmanlı Dönemi)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 461-62.

¹⁶ Bu konuda detaylı bir araştırma için bk. Ömer Koçyiğit, "Muhayyelden Musavvere: Matbuat Çağında Osmanlı'da Afrika Tasavvuru (Sudan Örneği)", *Marmara Türkiyatı Araştırmaları Dergisi* 9, s. 2 içinde (2022): 226-46.

¹⁷ Biyografinin yazımında istifade ettiğim Taha Toros arşivindeki bazı kayıt ve belgeleri benimle cömertçe paylaşan Dr. Turay YAYLA'ya çok teşekkür ediyorum.

¹⁸ *Sicill-i Osmanî Zeyli*'nde verilen bazı bilgiler hatalıdır ve Ömer Kâmil'in ailesi burada sehven "Nahlizade hanedanı" olarak verilmiştir. Mehmet Zeki Pakalın, "Ömer Paşa" *Sicill-i Osmanî Zeyli* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 30-31.

¹⁹ Ömer Kâmil Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde önemli görevler icra etmiş ve sonunda ferikliğe kadar yükselmiş biri olması hasebiyle şahsi hayatına dair bilgilerin askerî sicil kayıtlarında olması muhtemeldir. Fakat araştırmamız sırasında Millî Savunma Bakanlığı bünyesinde yer alan askerî arşiv dışarı hizmete açık olmadığı için burada inceleme yapma fırsatı bulunamamıştır. Bakanlığın Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığına yapılan yazılı müracaatımızın cevabında Ömer Kâmil'e ait sicil ve emeklilik işlem dosyasının bulunmadığı ve herhangi bir kaydına rastlanmadığı belirtilmiştir.

²⁰ Taha Toros, "Merhum Ömer Paşa", Taha Toros Arşivi, TT-514722.

²¹ İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)", t.y.

mukabilinde elde etmiştir.²² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan bilgilere göre 1884 senesinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Üçüncü Şubesinde görevli bir kolağası olduğu öğrenilmektedir. Bu tarihte Ömer Kâmil Paşa'ya değerli çalışmalarından dolayı dördüncü rütbeden Mecidî nişanı verilmiştir.²³ Kısa bir süre sonra hizmetlerinden dolayı kendisine binbaşılık tevcih edildi.²⁴ İki buçuk yıl sonra rütbesi kaymakamlığa terfi ettirildi.²⁵ 1890'da münhal olan Erkân-ı Harbiye miralaylığına tayin edildi.²⁶

Ömer Kâmil Paşa 1894'te Şam-Birecik demiryolu güzergâhı haritalarının tasdiki meselesinde Nafia Nezaretiyle demiryolu şirketi arasındaki ihtilafın (Şam-Humus arası) çözülmesi için görevlendirildi. Bu hattın bütün güzergâhının askerî yönden de görülmesi gerektiği vurgulanmıştı. Ayrıca ilmî bir heyet tarafından konuyla ilgili detaylı bir harita hazırlanmıştı. Ömer Kâmil'in görevli olduğu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi tarafından söz konusu harita padişaha sunulmadan önce görülüp incelenmiştir. Dolayısıyla Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin sunduğu takriri hazırlayanlar ve ilgili haritayı inceleyenler arasında Ömer Kâmil Paşa'nın olması kuvvetle muhtemeldir. İhtilafın çözümü görevinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra demiryolu işlerinin araştırmasını Erkân-ı Harbiye-i Umumiye dairesinin dördüncü şubesi yürüttüğü için bu şubenin müdürü olan Erkân-ı Harbiye mirivalarından Ömer Kâmil Paşa askerî açıdan görülmesi gereken söz konusu Rayak-Humus arasındaki güzergâhı mukaveleye göre incelemek için diğer isimlerle birlikte tayin edildi.²⁷

Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin üçüncü şubesiyle birlikte dördüncü şubenin de müdürlüğünü yapmakta olduğu anlaşılan²⁸ Ömer Kâmil Paşa önemli hizmetleri ve ileri görüşlülüğünden dolayı mirivalığa taltif edildi.²⁹ Osmanlı-Yunan savaşında (1897) gösterdiği üstün hizmetlerine karşılık 1898'de feriklik rütbesine yükseltildi.³⁰ Aynı yıl oğlu Mehmed Tevfik'in Mekteb-i Sultaniye on beş altın elbise bedeli alınarak parasız yatılı olarak kaydı yapılmıştır.³¹ 15 Mart 1899'da (3 Zilkade 1316 / 3 Mart 1315) tarihinde vefat eden Ömer Kâmil'in mezarı Sultan II. Mahmut Türbesi haziresindedir. Vefatından sonra *İkdam* gazetesinde (Mayıs 1315) çıkan yazı onun karakteri ve yaşayışı hakkında bilgi vermektedir:

"İkdam ve gayretinin derecesini anlamak için yaşı kırkı henüz pek az geçmiş iken kendisini almış yaşında gösteren ak saçlarına bakmak kifayet ederdi. Hiçbir dakikasını boş geçirmez, ne zaman kendisiyle görüşüle mutlaka askerliğe ve bazen de funun ve edebiyata dair bir meşguliyet içinde görülürdü. Mesleğinin cidden âşığı idi. İştigalatını funun ve edebiyatın en dakik noktalarına kadar temsil ederdi. Fevkalade hizmeti o zaman hükûmetince nazar-ı dikkate alınarak ailesine nizami tekaüt maaşından başka kayd-ı hayat şartıyla bin kuruş maaş bağlanmak kadirşinaslığında bulunulmuş idi. Bazen teessürler sevkiyle söylenmiş şiirleri, askerliğe, riyaziyeye dair basılmamış eserleri olduğu söylenir."³²

Devlet görevlerindeki başarısından her zaman övgüyle bahsedilen³³ Ömer Kâmil Paşa'nın bu başarıları kadar telif ve tercüme sahasında da velut bir kalem sahibi olduğu görülmektedir.

²² Taha Toros, "Merhum Ömer Paşa", Taha Toros Arşivi, TT-514722.

²³ BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH.)*, 928/73581, 26.11.1301 (17 Eylül 1884).

²⁴ BOA, *İ.DH.*, 938/74326, 19.4.1302 (5 Şubat 1885).

²⁵ BOA, *İ.DH.*, 1042/81938, 15.11.1304 (5 Ağustos 1887).

²⁶ BOA, *İ.DH.*, 1186/92836, 06.12.1307 (24 Temmuz 1890).

²⁷ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)*, 105/37, 18.3.1312 (19 Eylül 1894); *Y.MTV.*, 139/64, 25.10.1313 (9 Nisan 1896).

²⁸ İBB Atatürk Kitaplığı'ndaki kayda göre 1310 (1892 / 1893) tarihinde miralay rütbesiyle bu iki şubenin müdürlüğünde bulunuyordu. İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)".

²⁹ BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL.)*, 67/6, 9.6.1312 (8 Aralık 1894).

³⁰ BOA, *İ.TAL.*, 139/29, 15.01.1316 (5 Haziran 1898); Taha Toros, "Merhum Ömer Paşa", Taha Toros Arşivi, TT-514722.

³¹ BOA, *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)*, 425/20, 14.7.1316 (28 Kasım 1898).

³² Pakalın, "Ömer Paşa", 31.

³³ Arşiv belgelerinde "mesâ-i memdûhasını takdiren" "hüsn-i hizmetlerine mükâfâten" "memdûh hizmetleri ve reviyetkârânesine mebnî kemâkân hizmet-i aliyyesinden istimdâd olunmak üzere" "hüsn-i hizmet-i dâhiyetine binâen" gibi ifadelerle Ömer Kâmil'in gayretlerinden bahsedilmiş ve yeni bir rütbenin kendisine tevcihi gerekçelendirilmiştir.

Eserlerinden bazıları *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi*, *Sûdân-ı Mısri*, *Harb Oyunu*, *Nişân Ta'limnâmesi*'dir. Kolağası Mehmed Esad *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*'de bunlardan hangisinin tercüme hangisinin telif olduğunu belirtmemiş, İBB Atatürk Kitaplığı'ndaki kayıta *Nişân Ta'limnâmesi*'nin tercüme olduğu not edilmiştir. Bu iki kaynağa göre Ömer Kâmil Paşa'nın söz konusu eserleri mirlivalığa yükselmeden (1894) önce telif ve tercüme ettiği anlaşılmaktadır.³⁴

Ömer Kâmil Paşa'nın tercüme ettiği *Ta'biye Mesâ'ili*³⁵ isimli bir kitap daha mevcut olup vefatının hemen ardından Erkân-ı Harbiye-i Umumiyyede tetkik için görüşülmüştür.³⁶ Eserin Alman zabitlerinden Griepenkerl tarafından Fransızca kaleme aldığı asıyla karşılaştırılarak incelenmiştir.³⁷ Hazırlanan yazıda kitabın askerî eğitim açısından ne kadar önemli olduğu ilmî olarak ve detaylarıyla gösterilmiş, avantajlarından bahsedilmiş, uygunluğunun altı çizilmiş ve Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahanedan yetişen zabitlerin pratiklerini geliştirmesindeki fayda vurgulanmıştır. Buna istinaden masrafları Nizamiye Hazinesinden karşılanmak üzere tercümenin on bin adet Matbaa-i Askeriye'de basılması, basıldıktan sonra takdir edilecek bir fiyatla ordudaki erkân, ümera ve zabitlere satılması, elde edilecek kazancın Hazine-i Celileye bırakılması kararlaştırılmıştır. Yine Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin tavsiyesi üzerine Ömer Kâmil Paşa'nın gerek bu tercüme hizmeti gerekse hayatta iken devlet kademesindeki fevkalade hizmetleri ve sadakatine binaen hanımı, bir kızı ve iki oğlundan müteşekkil ailesinden her birine Maliye Nezareti tarafından kayd-ı hayat olarak üç yüz kuruş maaş tahsis edildi.³⁸

Tercüme üzerine yapılmış araştırmalar ve bazı katalog bilgileri göstermektedir ki yukarıda bahsedilen *Harb Oyunu* ile *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi* adlı eserler de Ömer Kâmil Paşa'nın telifi değil tercümeleridir. Ayrıca *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi*'nin birinci kısmı makale hâlinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinin yayımladığı "Mecmua-i Fünun-ı Askeriye"de³⁹ neşredilmiştir.⁴⁰

³⁴ Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye* (İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1315), 519; İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)".

³⁵ Beş yüz dokuz sayfalık yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar katalogunda "NEKTY04719" demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

³⁶ Belgede eserin "merhum" Ömer Kâmil Paşa tarafından tercüme edilip tetkik için daireye "havale edildiği" belirtilmiştir. Ömer Kâmil'in ölüm sebebi bilinmiyor olsa da tercüme için Erkân-ı Harbiye-i Umumiyyeye henüz hayatta iken kendisi göndermiş olmalıdır. Eserin Ömer Kâmil mühürlü el yazması nüshasında düşülen tarih 1 Zilkade 1316'dır. Ömer Kâmil'in mezar taşındaki tarih 3 Zilkade olduğuna göre tercüme için ölümünden iki gün önce gönderdiği ortaya çıkmaktadır.

³⁷ Yazarı Otto Franz Wilhelm Theodor Griepenkerl olması muhtemel bu kitabın Fransızca orijinal ismine rastlanamamıştır. Bk. *Taktische Unterrichtsbriefe zur Vorbereitung für das Kriegsakademie-Examen, taktische Übungsritze, Kriegsspiel und Manöver* (İngilizce tercümesi: *Letters on Applied Tactics Twenty-Four Tactical Exercises: Dealing with the Operations of Small Detached Forces of the Three Arms; With Numerous Examples of Actual Orders*)

³⁸ BOA, *Y.MTV.*, 188/144, 29.11.1316 (10 Nisan 1899).

³⁹ Nisan 1299 / Cemaziyelahir 1300, s. 112-126; Haziran 1299 / Şaban 1300, s. 305-321; Eylül 1299 / Zilkade 1300, s. 2-18; Teşrinisani 1299 / Muharrem 1301, s. 211-226; Kânunuevvel 1299 / Safer 1301, s. 289-311; Şubat 1299 / Rebiyülahir 1301, s. 450-460; Eylül 1300 / Zilkade 1301, s. 2-20; Teşrinievvvel 1300 / Zilhicce 1301, s. 82-95; Teşrinisani 1300 / Muharrem 1301, s. 162-186; Kânunuevvel 1300 / Safer 1301, s. 242-256; Kânunusani 1300 / Rebiyülevvel 1302, s. 322-336; Şubat 1300 / Rebiyülahir 1302, s. 402-416; Mart 1301 / Cemaziyelahir 1302, s. 2-16; Nisan 1301 / Recep 1302, s. 82-103; İkinci kısmın (Süvarinin Muharebe Ta'biyesi) müstakil baskısı İstanbul'da 1301 tarihinde yapılmıştır. İBB Atatürk Kitaplığı'ndaki kayıta üçüncü kısmın da olduğu zikredilmişse de buna herhangi bir katalogta rastlanamamıştır.

⁴⁰ *Harb Oyunu* (Ceride-i Askeriyye Matbaası, İstanbul, 1299-1883, Orijinali: *Beitrag zum Kriegsspiel*, Almanca.) Bu tercümenin bir parçasının "Mecmua-i Fünun-ı Askeriye"nin Eylül 1299 / Zilkade 1300 tarihli sayısında 71-82 sayfaları arasında neşredildiği tespit edilmiştir. Buna göre *Harb Oyunu* da makale hâlinde tefrika edilmiş olabilir; *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi* (Orijinali: ?, 1884). Müellifleri sırasıyla "Julius Von Verdy du Vernois" ve "Brayton"dur. Çağrı Uğur, "Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz" (Yüksek Lisans, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 71, 72. İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)".

Ömer Kâmil Paşa'nın, literatürde zikredilmeyen başka bir çalışması da *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Harîta-i Umûmiyesinin Usûl-i Tastîh ve Tersîmi*'dir.⁴¹ Ömer Kâmil'in diğer tercümelelerinin aksine telif olan bu çalışma Osmanlı haritasının yeni baştan oluşturulmasına dair ilmî bir etüt mahiyetindedir. Eserin girişinde Ömer Kâmil'in bu çalışmayı Sultan II. Abdülhamit'e arz ettiği anlaşılmaktadır. Ömer Kâmil'e göre Osmanlı'ya dair bu zamana kadar ki haritalar kendi malımız gibi görülemez. Çünkü söz konusu haritalar hep Avrupa'da hazırlanmış haritaların aynen birer kopyasıdır. Dünyanın üç kıtasına yayılmış Osmanlı topraklarının tamamını kapsayan büyük ölçekte bir harita hazırlanmadığından elde henüz böyle bir harita bulunmamaktadır. Durumun böyle devam etmesinin hiçbir şekilde uygun ve yakışık olmadığı da ortadadır. Bunun sebebi ise Osmanlı topraklarının genelini doğru bir şekilde gösterecek bir irtisam / izdüşümün seçilmemiş olmasıdır. Bu sebeple Ömer Kâmil Paşa gerekli bilimsel incelemeleri yapmayı, bağlılık ve sadakatının bir borcu ve gereği olarak görmüştür. Şimdiye kadarki kıta haritalarının hazırlanmasında kullanılan elli beş adet tastih ve irtisam arasında Osmanlı topraklarının bütün bölgelerini mümkün olan doğrulukta gösterecek bir irtisam / izdüşüm yöntemini araştırmaya başlamıştır. Araştırmasının neticesinde istenilen bütün şartları taşıyan, özellikle İstanbul ve Mekke-i Mükerrreme gibi yerlerdeki hataları en aza indirmesi bakımından İslamiyet'e dair güzel özellikleri de barındıran, dosdoğru açılara sahip bir irtisam / izdüşüm yöntemi seçmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı topraklarının istenilen ölçülerde yapılacak umumi ve hususi haritalarının tastihinde gerekli olan cetvelleri düzenleyip hesaplamıştır.⁴²

Ömer Kâmil'in bu eseri bahsi geçen incelemelerin resmedilmesi ve zikredilen cetvelleri de içine alması yanı sıra, kendi ifadesiyle ilk defa kaleme alınmış bir çalışmadır. Tamamlanması Sultan Abdülhamit'in cülus (1876) yıldönümüne rast gelmiştir. Numune olarak bir adet harita ile Sultan'a takdim edilmek istenen⁴³ eser yazma hâlinde ve matbu bir nüshanın Padişah'a arz edilip edilmediği henüz bilinmemektedir. Rika yazıyla kaleme alınan tarihsiz eser Ömer Kâmil'in mührünü taşımaktadır. Ortalama yirmi bir satırdan oluşan ilk yirmi iki sayfalık metinde, bahsi geçen incelemeler, mütalaalar, hesap ve formüller; sonraki yirmi bir sayfada ise hesapların dökümü olarak verilen cetveller ve çizimler yer almaktadır. Numune olarak hazırlandığı söylenen harita eserin hiçbir yerinde mevcut olmamakla birlikte muhtemelen büyük ölçülerle resmedilip ayrı bir çalışma olarak hazırlamıştır. İki sayfalık mukaddimeden sonra müellifin belirttiği başlık "*Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Harîta-i Umûmiyesinin Usûl-i Tastîh ve Tersîmi Hakkında 'Tedkikât-ı Fenniye'yi Muhtevî Eserdir*" şeklinde yer almaktadır. Hacim olarak bakıldığında belki bir risale hüviyetinde olan çalışma Tanzimat'tan itibaren yayınlara Batı kaynaklarının hâkim olması, Batı'dan yapılan tercümelemlerle yetinilip telif faaliyetlerinin tamamen durduğu XIX. asır Osmanlı coğrafyacılığı⁴⁴ döneminde orijinalliği, çabası ve teklifiyle oldukça dikkate değerdir. Bu minvalde daha yakından araştırılmayı fazlasıyla hak etmektedir.⁴⁵

Ömer Kâmil Paşa'nın bir diğer telif eseri⁴⁶ de bu araştırmanın ana konusu olan *Sûdân-ı Mısırî* isimli çalışmasıdır. Osmanlı Devleti'nin genel haritasını daha doğru bir şekilde yeniden

⁴¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kataloğunda "NEKTY04916" demirbaş numarasıyla kayıtlı eser "Memalik-i Osmaniye Harita-i Umumiyesinin Usul-i Tastihi" ismiyle kaydedilmiştir.

⁴² Ömer Kâmil Paşa, "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Harîta-i Umûmiyesinin Usûl-i Tastîh ve Tersîmi" (Yazma, t.y.), 2 (müellifin mukaddimesi).

⁴³ Ömer Kâmil Paşa, 3 (müellifin mukaddimesi).

⁴⁴ Mahmut Ak, "Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 66; Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları" *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Tübitak, 2022), 189-91, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/osmanli_cografya_calismalari.

⁴⁵ Ömer Kâmil'in amcası Habib Bey'in oğlu olan ve Osmanlı'nın Tanzimat sonrası Servet-i Fünun dönemleri arasındaki "ara nesil" in önemli şair ve yazarlarından Mehmed Tâhir'in de idadiyede (lise) okutulmak üzere hazırladığı *Osmanlı Coğrafyası, Coğrafya-yı Osmânî, Mükemmel Coğrafya-yı Osmânî* gibi eserleri ailenin bu ilme önem verdiğini göstermektedir. Abdullah Uçman, "Mehmed Tâhir, Menemenlizâde" *TDVİA* içinde (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 534-35.

⁴⁶ İBB Atatürk Kütüphanesi'nin katalog bilgilerine bakılırsa Ömer Kâmil'in, *Erkân-ı Harbiye Umumiye Dairesi* yayınlarından *Ceride-i Askeriye*'nin ilavesi olan *Mecmua-i Fünun-i Askeriye*'nin muharrirleri veya yayın ekibi arasında olması muhtemeldir.

hazırlamak için yaptığı incelemelerle riyazi coğrafya alanında ne kadar uzman olduğu anlaşılan Ömer Kâmil'in, hayatı, mesleği ve aldığı görevlere bakılarak kendisine uzak gibi gelen böylesi bir konuda kalem oynatmasını ilk başta anlamak güçtür. *Sûdân-ı Mısır*'nin sebeb-i telifine nelerin etki etmiş olabileceği bir ihtimal onun köklü ve meşhur aile geçmişinde yatıyor olabilir.

Ömer Kâmil'in mensubu olduğu aile Adana, Mersin, Tarsus ve civarında yaşayan Menemencioğulları'dır.⁴⁷ Ailenin, Fırka-i Islahiye tarafından İstanbul'a getirilen son beyi Hacı Ahmed Bey *Menemencioğulları Tarihi* adında bir hatırat / aile tarihi bırakmış (1861) ve bu eseri uzun süre mutasarrıflık yapan, kaymakam ve ıstabl-ı amire payelerine sahip büyük oğlu Mehmed Tevfik Paşa'ya yazdırmıştır. Ömer Kâmil, Mehmed Tevfik Bey'in oğludur.⁴⁸ Ömer Kâmil'in dedesi Ahmed Bey'in kardeşi Hacı Habib Bey Menemencioğulları'nın başında bey iken Adana valisi tarafından saldırıya uğrayıp Milvan Kalesi'ne çekilmek durumunda kaldı. Bu kuşatmada aile yenilgiye uğrasa da Habib Bey (Ömer Kâmil'in babasının amcası) güçlkle kurtulup Mısır'a kaçtı. Burada Vali Mehmed Ali Paşa'nın himayesinde yaşamaya devam etti ve kendisine on bin kuruş harcırah, iki bin beş yüz kuruş maaş tahsis edilip hacca gönderildi. Ailenin tekrar gücünü ve itibarını kazanmasından sonra Adana valisi ile kurdukları iyi ilişkilerden de faydalanarak Mısır'a firar eden Hacı Habib Bey'in affı için ısrarcı oldular. Vali'nin yazdığı arzla Habib Bey affedildi ve affını bildiren ferman Mısır'a gönderildi. Mehmed Ali Paşa serbest bırakılma emrini yol harçlığı, çadır vb. gerekli eşyalarla birlikte yedi sekiz yıldır kendisine sığınan Türkmen beyi Hacı Habib'e vererek Anadolu'ya gönderdi. Hacı Habib Bey Mısır'da oldukça itibar görmüş, yanındaki adamları dahi altın ve gümüşe boğulmuştu. Habib Bey Mısır'dan yanında getirdiği gümüş eyerli birkaç yedek attan birini Ömer Kâmil Paşa'nın dedesi Ahmed Bey'e hediye etti.⁴⁹

Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa 1832'de önce Belen sonra da Konya'da Osmanlı ordusunu bozguna uğrattıktan sonra bölgeye tamamen hâkim oldu. Hem yönetimden memnun olmayan halkın teveccühü hem de İbrahim Paşa'nın propagandaları mahallî unsurları (bölgenin önemli ailelerini ve halkı) Mısır tarafına yaklaştırdı.⁵⁰ Ömer Kâmil'in dedesi Ahmed Bey üç kardeştir. Ahmed Bey 1832-1856 arasındaki Adana ve civarındaki Mısır taarruzu sırasında Kavalalı İbrahim Paşa'nın yanında yer alarak onu desteklemiştir. Ama diğer yanda kardeşi ve Menemencioğulları ailesinin diğer beyi Hacı Habib Bey Osmanlı Devleti tarafında yer almıştır. Habib Bey sürgünde Mısır'da kalmış ve iyi ağırlanmış olsa da Kavalalı İbrahim'i desteklememiştir.⁵¹ Ahmed Bey bu süreçte Osmanlı askerine karşı görevler üstlenmiş, Mısır adına asayişini temin için seferlere katılmış ve imar faaliyetleri yürütmüştür. Kardeşi Habib Bey Osmanlı'nın yenilgisinden sonra Mısır tarafına iltihak etmiş ve kendisine maaş tahsis edilmiştir. Fakat yine de İbrahim Paşa'nın yanına gitmekten çekinmiştir. Ahmed ve Habib beylerin diğer kardeşi, ailenin diğer beyi Hacı Nabi Bey bu sırada Mısır adına Adana mütesellimliği yapsa da bu görevi isteyerek yürütmediği izlenimi verip ileride Osmanlı Devleti'ne vereceği hesabı kolaylaştırmaya çalışmıştır. Bundan sebep Kavalalı İbrahim tarafından faaliyetleri araştırıldıktan sonra sürgüne gönderilip göz hapsinde tutulmuştur.⁵²

Ömer Kâmil Paşa'nın dedeleri Kavalalı İbrahim Paşa'nın isteklerini yerine getirirken farklı motivasyonlara sahip olsalar da bunu gönülden kabul ettikleri söylenemez. Ahmed Bey

⁴⁷ Aile hakkında detaylı bilgi için bk. Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları'nın Kökeni", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, s. 1 içinde (2015): 44-57.

⁴⁸ Taha Toros, "Menemencioğullarına Umumi Bir Bakış", Taha Toros Arşivi, TT-551594.

⁴⁹ Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi* yay. haz. Yılmaz Kurt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), XII, XXIV, XXX.

⁵⁰ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 62-66.

⁵¹ Ahmed Bey'in eserini yayıma hazırlayan Yılmaz Kurt'a göre Hacı Habib Bey Mısır'da bulunduğu sırada Mısırlıları yakından tanımış olduğundan onlara güvenmiyor ve onları "gelip-geçici" olarak görüyordu. Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları Tarihi" ve Çukurova'da Aşiretler' *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı* içinde (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 364.

⁵² Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, XXXVI-XLII.

bir ara kardeşleri Nabi Bey'in sürgünü affedilsin diye Kavalalı'nın emrinde bulunsa da genel itibarıyla beyler, aşiretlerinin geleceğini ve beyliklerinin devamını düşündükleri için Mısır güçlerine destek olmuşlardır. Ahmed Bey, Kavalalı İbrahim Paşa'yla beraber teftişlere çıkmış, onu konağında misafir edip birlikte satranç oynayacak kadar yakınlaşmış ise de kardeşinin affedilmesi hususunda İbrahim'den ümidini kesince ona hizmet etmeye devam etmesine rağmen Osmanlı Devleti'yle uzlaşmak için Konya valisiyle haberleşmiştir. Ahmed Bey bu siyasetinin avantajlarından da faydalanmıştır. Ömer Kâmil Paşa'nın dedelerinin gösterdikleri tavırda amaçlarının sadece ailenin istikbalini düşündükleri Mısır ordusu çekilirken valiliğin isteği üzerine onları takip etmelerinden de anlaşılmaktadır. Hatta Ahmed Bey'e göre çekilme sırasında Mısır ordusuna en çok zararı diğer ayanlar arasında kendi ailesi vermiştir. Ayrıca Ömer Kâmil'in babası Mehmed Tevfik Paşa'ya yazdığı hatıratında zaman zaman Kavalalı İbrahim'i övmekle birlikte din ve inanç açısından kötülemektedir.⁵³

Ömer Kâmil'in Mısır'la teması olan akrabaları sadece dedesi ve dedesinin kardeşleri değildir. Hacı Nabi Bey'in oğlu Mustafa Tefvik (Tevfik Mustafa) Paşa amcası Ahmet Bey vasıtasıyla Kavalalı İbrahim Paşa'yla birlikte Mısır'a gitmiştir.⁵⁴ Ömer Kâmil'in dedesinin yeğeni veya bir başka deyişle babasının amcazadesi Mustafa Tefvik Mısır'da yetişmiş, burada askerî eğitim alarak bir süre sonra İbrahim Paşa'nın yaveri olmuş, miralay rütbesi almıştır. 1841'den sonra liva ve feriklik makamlarına gelerek Rumeli, Kırım'da hizmet etmiş, Balkanlar'da görev yapmış ve Anadolu Ordusu müşirliğine (mareşal) kadar yükselmiştir.⁵⁵ Ömer Kâmil Paşa henüz hayatta değil iken atalarının Mısır, Mısır'a bağlı Sudan dolaylarıyla kurduğu irtibat ve bundan da ziyade yaşça ona yakın bir akrabası olan Mustafa Tefvik'in Mısır sarayında yetişmesi onun bu coğrafyayla zaman zaman hemhâl olmasına, ilgisinin canlı kalmasına vesile olmuş olabilir. Çünkü Ömer Kâmil ve ailesinin Fırka-i İslahiye eliyle İstanbul'a getirilmesinden sonra da zaman zaman miras vb. hususlar dolayısıyla hâlâ geçmişleri ve memleketleriyle alakadar oldukları görülmektedir.⁵⁶ Üstelik dedesi kabul etmiş olsaydı Kavalalı İbrahim, Mustafa Tefvik yerine Ömer Kâmil'in babasını Mısır'a götürmüş olacak, belki de Ömer Kâmil Paşa burada dünyaya gelecekti.

⁵³ Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, XXXVI-XLII (yayına hazırlayanın girişi); Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*, 65. Ailenin iki tarafa yardımları ve böyle bir denge politikası izlemelerinin sebepleri hakkında bk. Songül Ulutaş, "Tarsus Şer'îye Sicilleri ve Arşiv Belgeleri Işığında Menemencioğlu Aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne İkili Yardım Faaliyetleri (1832-1841)", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, s. 1 içinde (2006): 371, 373-74, 376-86; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri I", *Belgeler* 21, s. 25 içinde (2000): 1-95; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri II", *Belgeler* 30, s. 34 içinde (2009): 1-65.

⁵⁴ İbrahim Paşa Adana'yı işgalinden sonra Mısır'a dönerken Menemencioğlu Hacı Ahmet Bey'in kendisine yaptığı hizmetlere mukabele olarak ve aralarındaki hukuka binaen Mısır sarayında tahsil ve terbiye edilmek üzere bir çocuğunu istemişti. Ahmet Bey, İbrahim Paşa'nın bu talebinden bir hile sezdiği için kendi çocuklarından birini vermek yerine yeğenini göndermiştir. Taha Toros, "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 1-2", Taha Toros Arşivi, TT-640128; Taha Toros, "Menemencilerden Mısır Sarayına İstenilen Çocuk", Taha Toros Arşivi, TT-551592.

⁵⁵ Mehmed Süreyya, "Tevfik Mustafa Paşa" *Sicill-i Osmanî* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1632-33.

⁵⁶ BOA, *Bâbiâli Evrak Odası (BEO.)*, 63/4692, 12.02.1310 (5 Eylül 1892). Necat Birinci, *Menemenlizâde Mehmed Tahir* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 3. Erkek evladı olmayan Habib Bey'in kızı Hamide Hanım amcası Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Tefvik Paşa'yla evlendiğine göre bu durumda Ömer Kâmil'in annesi Hamide Hanım olmaktadır. Miras meselesiyle ilgili belgeye göre Ömer Kâmil'in bir kız kardeşi bulunmaktadır. Ömer Kâmil Tophane Müşiri Fethi Paşa'nın kızı Ferdane Hanım'la evlenmiş, bu evlilikten Fethi ve Tefvik adında iki oğlu ile Meliha (Yaltkaya) adında bir kızı olmuştur. Tıp eğitimi alan Tefvik Bey doktor iken Fethi Bey Tekel Genel Müdürlüğünde memur olarak çalışmıştır. İnhisarlar Umum Müdürlüğü erkânından ve önemli musikişinaslardan Ömer Refik Yaltkaya torunudur. Ömer Kâmil'in, Menemencioğulları ailesinde yetişen ve son dönemlerde üst düzey devlet kademelerinde görevler üstlenen bürokrat, akademisyen, edebiyatçı, yazar, savcı, hâkim, milletvekili, bakan gibi akrabaları hakkında detaylı bilgi için bk. Ercana Karakoç ve Turay Yayla, "Ünlü Menemencioğlu Ailesi ve Türk Bürokrasisindeki Yerleri", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 3, s. 5 içinde (2020): 99-117. Taha Toros, "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 3", Taha Toros Arşivi, TT-551590; Taha Toros, "Menemencioğlu Ahmet Bey Dair", Taha Toros Arşivi, TT-551589.

2. Sûdân-ı Mısırî'nin Öne Çıkan Tarafları ve Esere Göre Sudan'ın Coğrafi Durumu

Ömer Kâmil'in mukaddimesinden anlaşıldığına göre onun bu eseri kaleme aldığı yıllarda Sultan II. Abdülhamid döneminin yazı hayatında pek çok eser kaleme alınıp basılmakta ise de birkaç seneden beri Sudan'da (Mısır-ı Ulyâ / Güney Mısır) gerçekleşen olaylara dair herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ömer Kâmil mesleği icabı yaptığı incelemelere, bölge hakkındaki bazı muhtasar bilgiler de ilave ederek bu çalışmayı vücuda getirmiş ve Sultan'a takdim etmiştir.⁵⁷

Yazma nüshada tarih bulunmadığından eserin yazım tarihi net olarak bilinmemektedir. Matbu nüshanın baskı tarihi ise 1304'tür (1886-1887). Hem binbaşı iken (1885-87) Ömer Kâmil'in eseri kaleme aldığı hem de eserinde Hartum'un Mehdi taraftarlarınınca ele geçirilmesi, Gordon'un ölümü ve İngilizlerin Sudan harekâtına son vermesi (1885) hadiselerinden bahsettiği dikkate alınırca en geç 1885 yılında eserini yazmış olmalıdır. Basım tarihinden anlaşıldığına göre çok beklemeden eser matbaaya verilmiştir.

Müellifin "risalecik" olarak tanımladığı ve 101 sayfa⁵⁸ ile bir haritadan müteşekkil olan eser temelde "coğrafya", "tarih" ve "son gelişmeler"⁵⁹ ele alındığı üç ana kısma ayrılmıştır. Coğrafyayı tanıtmışının ardından tarihî zemini ve olayların kaynağı mahiyetindeki ön gelişmeleri okuyucusuna sunan müellif Sudan Mehdîsi Muhammed Ahmed'in hareketini, İngiliz görevlilerin faaliyetleri ile İngiltere'nin Sudan ve Nil politikasını, Osman Dikne'yi ve Zübeyir Rahme Mansur Paşa'yı sırasıyla ele almıştır. Coğrafyadan bahseden ilk kısmın başında müellifin Sudan'ı bölge olarak tanımlaması, Mısır Sudan'ı (Sûdân-ı Mısırî) şeklindeki adlandırmanın tercih sebebini belirtmesi hem konunun hem de coğrafyanın sınırlarını çizmesi bakımından kayda değerdir.⁶⁰ Ardından coğrafi yapının genel görünüşü, bazı fiziki özellikleri ve mevsimlere göre gerçekleşen değişimlerden bahsedilmektedir. İklim, bitki örtüsü, topografya, adalar, göl ve akarsuların yanı sıra müellif bazı coğrafi ölçümleri, tarif ve sınırlamaları, taksim ve koordinatları da vererek bölgenin karakteristik yönlerine değinmektedir.⁶¹

Ömer Kâmil'in üzerinde genişçe durduğu konulardan biri hiç şüphesiz Nil Nehri'dir. Mısır, Sudan ve Habeş toprakları için hayat kaynağı mesabesinde olan Nil'e özel bir yer ayırmıştır. Nehrin çıkış noktası, uzandığı istikamet, geçtiği yerler (dağlar, tepeler), kolları, kolların birleşim noktaları ve döküldüğü yerler, genişlik ve derinliği, nehri besleyen kaynaklar, kayıkların ulaşımın sağlandığı aralıklar, mesafeler, adalar, kıyıları, şelaleler, yakınındaki diğer havzalar, suyun mevsimlere göre durumu, akıntının şiddeti ve hızı, etrafındaki bitki ve ağaçlar, hayvanlar, insan toplulukları (kabilelerin dinleri ve dilleri), civarındaki köyler, yerleşim yerleri ve bu yerlerin ticaretteki yeri, seyyah ve sömürge memurlarının buralarla olan geçmişleri, Mehdi taraftarları zamanındaki durumları, nehrin ulaşımına imkân veren yahut vermeyen kısımları ve ulaşımın nasıl mümkün olabileceğine dair hususlar, suyun berraklığı ve tadı, Mehmet Ali Paşa zamanındaki kayıkların imal edildiği tersane, verimli araziler, bazı yerlerin metre cinsinden denizden yükseklikleri, geçilmesi kolay ve tehlikeli noktalar, seyahatin keyifli olduğu yerler, muhtelif manzaralar, civarındaki çöl ve kaya yapıları, askerî açıdan stratejik

⁵⁷ Ömer Kâmil'in görevli olarak Osmanlı memuru sıfatıyla Sudan'da bulunup gördüklerini yazdığı da iddia edilmişse de onun bölgeye gittiğine dair açık bir delile henüz rastlanılamamıştır.

⁵⁸ Eserin, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kataloğunda "NEKTY04243" demirbaş numarasıyla kayıtlı el yazma nüshası otuz sekiz varaktan ibarettir ve sondaki harita ufak farklarla birlikte matbudakinin aksine renklidir. Matbu nüshanın metni takip edilerek yapılan karşılaştırmaya göre yazmanın varak sayısı daha fazla olmalıdır. Kuvvetle muhtemel görüntüler atlanmıştır.

⁵⁹ "Ahvâl-i Coğrâfiye", "Ahvâl-i Târîhiye", "Ahvâl-i Ahîre".

⁶⁰ "Birkaç seneden beri Mısır'ın güney bölgelerine Sudan ismi verilmektedir. Fakat biz bu ikisini birbirinden ayırmak için söz konusu güney bölgesine Sûdân-ı Mısırî diyeceğiz. Sûdân-ı Mısırî kuzeyden Nûbe, doğudan Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz), güneydoğudan Habeşistan, güneyden Viktorya Gölü'nün yukarı tarafında iki derece kuzey enlemine doğru Fatiko'dan geçerek doğu-batı istikametinde uzanan bir hat ile sınırlıdır. Söz konusu hat ileride batıya dönerek belirsiz bir şekilde Beyaz Nil'in yukarı taraflarına çıktıktan sonra Kordofan'ın güneyi ve Darfur'un bir kısmını çevreleyerek kuzeybatıya yönelir." Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî* (İstanbul: Matbaa-i Ceride-i Askeriye, 1304), 4.

⁶¹ Ömer Kâmil Paşa, 5-6.

konumlar ve özellikleri, genişleyen ve daralan vadiler müellifin üzerinde tek tek durduğu konulardır.⁶²

İlk kısımda verilen malumat bir coğrafya kitabını aratmayacak derecede ayrıntılıdır ve net bir şekilde sunulmuştur. Bölgeye bizzat gidip coğrafyayı yakından görmüşçesine aktardığı bilgiler Ömer Kâmil'in içinde bulunduğu zamanın şartları dikkate alınırca okuyucuları tarafından son derece kıymetli bulunmuş olmalıdır. Aktardığı bilgiler onun hem coğrafya ilmindeki hem de bölgeyi tanımadaki vukufiyetini açıkça göstermektedir. Onun Mısır ve Sudan'a dair bir yolculuk yapmadığı dikkate alınırca eserini kaleme alırken istifade ettiği kaynakların hangileri olduğu sorusu akla gelmektedir. Ancak Ömer Kâmil, kitabının başında ya da sonunda kaynaklarını topluca belirtmemiştir. Sadece Nil bahsinin sonunda, verdiği bilgilerin ekseriyetle son dönemdeki (asr-ı ahîr) seyyahların çalışmalarına dayandığını söylemektedir. Fakat ona göre bu seyyahlardan önce de bölgeye dair bilgiler mevcuttu ve Herodot (MÖ V. asır), Frastostan (Eratosthenes-MÖ III. asır) ve Batlamyus (MÖ II. asır) gibi erken dönem tarih ve coğrafyacıların çalışmalarında Nil'e dair bilinenler yer almaktaydı. Daha sonra yapılan keşifler de onların bilgilerini teyit etmişti. Bunlardan başka Ömer Kâmil, sonraki dönem araştırmacıların (müdükkikîn-i müte'ahhirîne) çalışmalarına da müracaat etmiş görünmektedir. Ancak ona göre XVI. asırda Habeşistan'ı dolaşan Petro Paiz'in (Pedro Páez) yazdıklarından sonra XIX. asrın başına kadar (asr-ı hâzır bidâyetine kadar) Nil havzası, seyyahların yazılarına ve ilmi araştırmalara konu olmaktan çıkmıştır. Bundan sonra 1798'de bir kısım Fransız memurlarının ve 1813-1814 yıllarında Buhard'ın (Burckhardt) Nûbe'deki gezileri bölgeye dair bilgi edinme merakını uyandırmıştır. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın Sudan seferinde görev alan Fransız gezgin Mösyö Kalyod'un (Cailliaud) araştırmaları da dikkatleri üzerine toplamıştır. Ömer Kâmil Paşa, Nil hakkında, yaşadığı döneme yakın tarihlerdeki çalışmaları da yakından takip etmiştir. Avrupalı seyyahların Nûbe'den Ekvator'a kadar yaptıkları gezilerde Nil'e dair elde ettikleri bilgileri değerlendirecek kadar seyahatteki gelişmelerle ilgilenmiştir. Rupal (Rüppell-1823), Rosinger (Russegger-1838), Arno (Arnauld d'Abbadie) ve Sabatya (Sapeto-1840), Lojan (Lejean-1860), Burton, Syak (Speke) ve Grant (1861, 1862), Samuel Baker, Şivinfort (Schweinfurth-1868), İstanlı (Stanley-1874) gibi seyyahların nerelere gidip nerelere ulaşamadıklarını, yaptıkları incelemeleri, tecrübelerini ve verdikleri bilgileri tahlil edip bu bilgiler ışığında okuyucularına Nil'i etraflıca tarif etmiştir.⁶³ Ayrıca Nil bahsinin sonunda nehrin hayat kaynağı görülmesinin temel sebebi olan taşkınları bir yıllık mevsimlere göre, ay ay gerçekleşen durumları anlatmış, toprak ve sudaki değişimlerin nasıl verime dönüştüğünü tarif etmiş ve nehir suyunun ölçümünde vazgeçilmez bir konuma sahip mikyaslar (nilometre) hakkında yapım tarihleri, yıkılan ve yeni yapılanları, nasıl kullanıldıklarını tek tek açıklamıştır.⁶⁴

Ömer Kâmil Nil bahsinden sonra Sudan'ın coğrafi durumunu aktarmak için Mısır Hıdivliği'nin 1883 tarihli eyalet taksimini esas almıştır. Buna göre Sudan "garp", "merkez" ve "şark" olmak üzere üç kısımda ele alınmaktadır. Eyaletlerin kapsadıkları alt birimler (müdüriyet) şu şekilde sıralanmaktadır:

Sudan-ı Garbi Eyaleti: Darfur, Kordofan, Bahru'l-Gazal, Dongola
 Sudan-ı Merkezî Eyaleti: Hartum, Berber, Sennar, Faşoda, Aktar-ı İstiva⁶⁵
 Sudan-ı Şarki Eyaleti: Sevakin, Masavva', Keselâ (Kasale), Harar⁶⁶

⁶² Ömer Kâmil Paşa, 7-19.

⁶³ Ömer Kâmil Paşa, 20-23.

⁶⁴ Ömer Kâmil Paşa, 23-25.

⁶⁵ Aktar-ı İstiva müstakil başlık altında verilmemişse de ilgili bölümün metninde sadece metnin son paragrafında değinilmiştir.

⁶⁶ Harar, Ömer Kâmil'in başta verdiği taksimatta yer almasa da metin içerisinde müstakil bir başlık olarak verilmektedir. Onun tasnifinde Zeyla' ve Berbera limanlarını içine alan bölge doğrudan doğruya Sudan umumi valisinin idaresinde bulunmaktaydı. Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 25-26.

Ömer Kâmil ayrıca "Merkezî" eyalet kısmının sonunda İstiva (Ekvator) bölgesine kısaca değinmekte, "Şarkî" eyalet kısmının başında kısaca Kızıldeniz sahillerinden ve sonunda Harar başlığı altında Zeyla' ile Berbera limanlarından bahsetmektedir.

Eserin "coğrafya" bölümünün ekseriyetini kapsayan bu kısımda⁶⁷ Ömer Kâmil daha önce Nil'de olduğu gibi detaylı bir coğrafya anlatımı sunmaktadır. Bahsi geçen bölgenin koordinatları, sınırları ve komşuları, yetiştirilen hayvanlar, kabile ve topluluklar, toprak yapısı, dağlar, madenler, akarsular ve göller, bu suların mevsimlere göre durumu, su kuyuları, sulak alanlar, çöller, ormanlar, bataklıklar, yaylalar, arklar, yağmurlar, mevsimler, sıcaklık değişimi, kuraklık, nüfus sayısı, etnik gruplar ve milletler, kavimler arasındaki ilişkiler (savaş-barış durumu), hastalıklar, ziraat ve yetişen ürünler, çiftçilik ve hayvancılık, ticaret ve ticaret malları, kervanların kullandığı yollar ve güzergâhlar bu bölümün ana konularını oluşturmaktadır. Bundan başka yeri geldikçe bölgenin kim tarafından nasıl idare edildiği, hükümdar ve ordusu, savaş teçhizatları, gelirleri, belli başlı şehirleri ve şehirlerin mimarisi, özellikleri, öne çıkan yönlerine yer verilerek yönetim şekli gösterilmektedir. Bu bölümde zaman zaman da olsa kısa tarihî bilgiler verilmektedir.

3. Esere Göre Sudan'ın Tarihi

Ömer Kâmil asıl tarihî bilgileri aktardığı ikinci bölüme (Ahvâl-i Târîhiye), muhtasar şekilde, milattan önce XIII. asırdan itibaren hicri II. asra kadar Sudan'daki zenci topluluğun Mısır ile olan çekişmesi üzerinden giriş yapmaktadır. Daima Mısır hükûmetleri tarafından tehdit altında tutulan zenciler, Meravi (Merowe / Meroe / Meroë) hükûmetinin yani Kuş Krallığı'nın yıkılmasından (MS IV.-VI. asırlar) sonra kısmen kurtulmuşlardır fakat bu tarihten sonra hicri II. asra kadar olan tarihleri bilinmemektedir. Hicri II. asırda Arabistan'dan Benî Ömer kabilesi Kızıldeniz'i geçerek Sennar valisini yenilgiye uğratmış ve itaat altına aldıkları zenciler bundan sonra peyderpey İslam'ı kabul etmiştir. MS XV. yüzyılın sonlarında Benî Ömer kabilesinden Şeyh 'Amare Davankı adında biri kendini hükümdar ilan ederek Hartum-Fazukli arasındaki yerleri fethetmiştir. Bunun üzerine orada ikamet eden bazı aşiret ve kabileler Şeyh'le ittifak kurarak Bahr-ı Ebyaz'ın (Beyaz Nil) iki yakasını mamur ederken bazıları Kordofan dağlarına gidip yerleşmiştir.⁶⁸ Bu tarihten sonra MS XVIII. yüzyıla kadar taraflar birbiriyle çatışmaya devam etmiştir.⁶⁹

1719'da Fransa kralı tarafından Sennar hükümdarına gönderilen hediyeleri Habeşistan kralı kıskandığı için Fransa'yı ihanetle itham edip bütün gücüyle Sennar'a saldırdı fakat ağır bir yenilgi aldı. Bu esnada Benî Ömer kabilesi de civardaki kabilelere saldırmıştır. Hücumlar sırasında Benî Ömer içinde özellikle cengâverliğiyle meşhur Hamag (Hamaj / Hamac) kabilesi oldukça öne çıktı. 1788'den 1819'a kadar bölgede çeşitli karışıklıklar meydana geldi ve Hamag kabile reisi Nasır bu düzensizlikten istifadeyle Sudan'ın kuzey ve doğu taraflarını tahrip etti. Mısır Hıdivliği'nin de bölgeyi istilaya kalkışması söz konusu kaos zamanına tesadüf etmektedir.⁷⁰

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Memlûkleri ortadan kaldırıp Mısır idaresini tamamıyla eline almış ve Nûbe'yi zapt etmişti. Kavalalı bir taraftan Mısır'ın iç huzurunu sağlamak diğer yandan da iktidar alanını genişletmek arzusundaydı. Sudan'daki kargaşa hâli onun bu emelini gerçekleştirmek için önemli bir fırsat olduğu için Kavalalı 1819'da oğlu İsmail Paşa kumandasındaki askerî birliği bölgeye gönderdi. İsmail Paşa hiçbir direnişle karşılaşmaksızın önce Hartum'a ardından Sennar, Fazukli ile Mavi Nil üzerine hareket etti ve Beyaz Nil'e bir

⁶⁷ Ömer Kâmil Paşa, 26-51.

⁶⁸ Buradaki anlatım Func Sultanlığı'nın kuruluşuna işaret etmektedir. Karşılaştırma için bk. Kavas, "Sudan", 2009, 460; Mehmet Aykaç, "Func" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 216; Yunus Ballı, "Nilotik Sudan'da Kurulan Bir İslam Devleti: Func Sultanlığı (1505-1821)" (Yüksek Lisans, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 31-33.

⁶⁹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 52-53.

⁷⁰ Ömer Kâmil Paşa, 53.

keşif birliği gönderdi. Çok geçmeden ahali Paşa'ya Şendi'de bir ziyafet tertip edip, uyuduktan sonra Paşa'yı yanındaki adamlarla birlikte ateşe verdiler.⁷¹ Buna rağmen bölge Mısır istilasından kurtulamamış, Sennar hâkimi (Râzî) Mısır'a tabi kılınmış ve Mısır'dan buraya vali de gönderilmiştir.⁷²

Mehmed Ali Paşa 1837 yılı sonbaharında mahallî ihtiyaçları tespit için bizzat Fazukli'ye gelmişse de bu sırada meydana gelen bazı yeni meseleler onun bir süreliğine Sudan'dan yüz çevirmesine sebep oldu.⁷³ Söz konusu meseleler yoluna koyulur koyulmaz gücünü güneye doğru genişletmek için Kavalalı önemli bir askerî birliği Sudan'a tekrar sevk etti. Birlik elde ettiği başarıyla 10. kuzey enlemine kadar olan toprakları Mısır'a ilhak etti. Ayrıca nehir taşıtlarının serbest hareketini ve seyretmesini sağlayıp Nil boyunca bazı askerî mevkiiler tesis ettikten sonra Mısır ordusuna bir hayli esir kattı. Böylelikle Mehmed Ali Paşa'nın attığı adımlar medeniyete yönelik olarak Hartum'un kurulmasında birçok fayda sağlamıştır.⁷⁴

Sennar, Kordofan ve Takal'dan müteşekkil olan Hartum, Mısır'a ilhak edilen bölgenin idare merkezi yapıldı ve 1842 yılında yönetimi üstlenmesi için Menlikli (Menikli) Ahmed Paşa⁷⁵ Hartum valisi olarak atandı. Mehmed Ali Paşa'nın küçük oğlu Abbas Paşa⁷⁶ 1849-1854 tarihleri arasında Mısır hükûmetinin Sudan'daki nüfuzuna oldukça önem verdi ve esir ticaretine ağır vergiler getirdi. Ancak, buna rağmen halefi Said Paşa (1854-1863) bölgeyi kötü bir hâlde bulmuştur. Çünkü vergiler sınırı aşmış, ziraat ve çiftçilik terk edilmiş, yönetim düzensiz ve karmaşık bir hâl almış hatta esir ticareti daha revaç bulur olmuştu. Said Paşa problemlerin düzeltilmesi için 1854⁷⁷ senesinde bizzat Sudan'a giderek Berber'de esir ticaretinin ilga edildiğini ilan etti. Önceden olduğu gibi Hartum'u merkez bırakarak Kordofan, Sennar, Takal, Berber ve Dongola olmak üzere Sudan'ı beş eyalete taksim etti. Vergilerin tahsilindeki usulde bazı suistimaller meydana geldiği için eski uygulamaları kaldırdı ve her sene toplumun önde gelenlerinden bölgeye dair alınacak görüşler doğrultusunda verginin belirlenmesini, bunun da meşayih vasıtasıyla tahsil edilmesini emretti. Ulaşım için çölde gidip gelecek hecinli bir posta kuran Said Paşa bir ara Sudan'ı aşağı Mısır'a bağlayacak bir şimendifer hattının inşasını planlamışsa da masrafın çok olmasından sebep bundan vazgeçti.⁷⁸ Yine de Said Paşa zamanında alınan tedbirler beklenen faydayı veremediği gibi Sudan yönetimindeki düzensiz ve karışık durum İsmail Paşa zamanına kadar bir nebze daha devam etti.⁷⁹

İsmail Paşa'nın hıdivlik makamına geçmesi Sudan tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Onun zamanında Sir Samuel Baker ile Gordon dikkat çekici araştırmalar (keşfiyat-ı

⁷¹ Bu öldürmenin aslında İsmail'in daha önce Şendi kralını tokatlayarak aşağılamasına karşı bir intikam olduğu söylenmektedir. Ömer Kâmil'in Râzî olarak bahsettiği kralın adı literatürde Nemr / Nimr şeklinde geçmektedir. Ayrıca bu seferde İsmail Paşa'ya, Kavalalı'nın damadı Defterdar Mehmed Bey Hüseyin de eşlik etmiştir. Ayrıntılar için bk. Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev. Deniz Zarakolu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 85-87; Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, 8-16.

⁷² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 54.

⁷³ Bk. Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, 66-68.

⁷⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 54-55.

⁷⁵ Menlikli Ahmed Paşa (1795-1862), Suriye seferinde İbrahim Paşa'nın başkomutanlarından biri olup Aralık 1832'deki Konya Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun yenilgisinde belirleyici rol oynamıştır. 1835'in başlarından Aralık 1836'ya kadar Adana valisi olarak görev yaptıktan sonra 1837'de Mısır'a dönüp Harbiye Nazırı olmuştur. 1839-40'ta tekrar Suriye'de görevlendirilmiş ve Mısır kuvvetlerinin Suriye'den Gazze ve el-Ariş üzerinden Mısır'a başarıyla çekilmesinde etkili olmuştur. Daha sonra Mısır Sudan'ında idarenin yeniden yapılanması için görev aldı ve genel vali rütbesine kadar ulaştı. Christine Woodhead, "Letters of Misirli Ibrahim Pasa to Menlikli Ahmed Pasa, Governor of Adana, 1843-46", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 16, s. 1 içinde (1989): 49-50.

⁷⁶ Abbas Hilmi I (1813-1854). Esasından Kavalalı Mehmed Ali'nin oğlu değil torunudur. Babası Ahmed Tosun Paşa'dır. Amcası İbrahim Paşa'nın 1848'de ölümünden sonra Mısır valisi olmuştur.

⁷⁷ Said Paşa'nın Sudan'ı ziyareti 1854 değil 1857 yılında gerçekleşmiştir. Yazmada da doğru tarih olan 1857 yer almaktadır ama matbu nüshaya sehven 1854 şeklinde geçmiştir.

⁷⁸ Söz konusu şimendifer hattının keşif çalışması Avrupalı mühendislerce hazırlanmıştı. İnşa masrafı 400 milyon frank olması tahmin edilen hat Vadi-i Halfa yani ikinci şelaleden başlayıp Şendi karşısındaki kısma kadar ulaşacaktı. Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 56, dipnot 1.

⁷⁹ Ömer Kâmil Paşa, 55-57.

nafia) gerçekleştirmiş ve esir ticaretinin yasaklanması için epey çaba göstermiştir. İsmail Paşa, iktidara geçince Sudan fetihlerine devam etti. Çünkü esir ticaretinin esasını teşkil eden Nil havzası Mısır'a ilhak edilip orada güçlü bir idare tesis edilmedikçe ve Ekvator Bölgesi'nde (aktar-ı istivaiye) bulunan göller seyir taşıtlarına açık bulundurulup buradaki ticaret ele geçirilmedikçe esir meselesinin çözülemeyeceğini anlamıştı. İsmail Paşa meselenin çözümünü Ekvator Bölgesi'ne dair malumata çok hevesli olan Samuel Baker'e havale edip Kondokoro'nun güneyindeki yerlerde tam serbestlikle hareket etme izni verdi (1869). Baker aldığı izinle 1869 Kânunuevvel'de Süveyş'ten Hartum'a ve 1870 Şubat'ta Hartum'dan Ekvator Bölgesi'ne hareket edip yolda bazı sıkıntılar atlattıktan sonra Kondokoro'ya ulaştı. 1871 Mayıs'ta burayı Mısır'a ilhak edip bir sene sonra Unyoro'nun (Onyoro / Bunyoro) Mısır'a bağlı eyalet olduğunu ilan etti. Mazendi (Maridi?), Fovira (Faweira / Foweira) ile Fatiko'ya (Patiko) askerî postalar yerleştirdikten sonra Uganda hükümdarı Metezi (Mutesa I) ile görüşerek Mısır yönetimini ikinci kuzey enlemindeki yerlere kadar genişletti. Baker buralardaki esir ticaretinin önüne geçmek için bir hayli çabaladı. Pek çok esir pazarını dağıttı ve Fatiko'yu zapt ederek esir alım satımını sekteye uğrattı. Fakat yine de bazı engellerden dolayı amacına tam manasıyla ulaşamadığı için bölgeyi askerî postalar ile zapt ve idare altına alıp 1873 Ağustos'ta Kahire'ye döndü.⁸⁰

Hıdiv İsmail Paşa atılan adımların başarıya ulaşmasını arzuladığından Sudan'ı Baker'in görüş ve tavsiyeleri doğrultusunda eyaletlere taksim ederek bazı ıslahatlar gerçekleştirdi. Yukarı Nil boyunca incelemelere devam etmekle beraber iktidarını takviye edip esir ticaretini tamamıyla kaldırma görevini Gordon'a verdi ve onu Ekvator Bölgesi'ne gönderdi (1874). Hıdivin verdiği emre göre Sudan umumi valisi, Faşoda'nın güney taraflarına kadar nezaret edecek, oradan ötesi yani Ekvator Eyaletleri (eyalat-ı istivaiye) Gordon'un idaresi altında bulunacaktı. Sudan'ın idare merkezi önceden olduğu gibi Hartum iken Kondokoro, Ekvator Eyaletleri'nin merkezi olacaktı. Gordon 15 Nisan 1874'te Kondokoro'ya ulaştı. Bu tarihte yalnızca Kondokoro ve Fatiko'da asker bulunmaktaydı ve sayıları 750 idi. Gordon Kondokoro'nun kuzeyinde önemli bir konuma sahip Bohr mevkiini zapt edip Miralay Long'u (Chaille-Long) özel olarak hükümdar Metezi'ye gönderdi. Bahru'z-Zurâfe üzerinde bulunan üç esir pazarını dağıtıp esir ticaretinin her türlüşünü yasaklamak için Sobat'a müstahkem bir karakol yerleştirdi. Gordon'un çabaları ve icraatlarının sonucu olarak civardaki yaklaşık yirmi beş kabilenin liderleri Kondokoro'ya gelerek Mısır Hıdivliği'ne itaatlerini bildirdiler (Eylül 1874). Gordon, Miralay Long'un hükümdar Metezi nezdinde dostane bir şekilde karşılandığını haber alınca Mısır Hıdivliği ile Uganda arasındaki iyi ilişkileri kuvvetlendirme adına bu sefer Doktor Emin Bey'i (Emin Paşa) hükümdara elçi olarak gönderdi.⁸¹ Umumi karargâhını Kondokoro'dan Lado'ya nakledip Sobat, Nasır, Rabaçamb, Makraya, Bohr, Latofa, Regaf, Duffli (Duffle), Fatiko, Fovira bölgelerine de Mısır askeri ve başıbozuklardan oluşan birlikler yerleştirdi (Teşrinisani 1874).⁸²

Gordon Ekvator Bölgesinde esir ticaretini ortadan kaldırmaya çalıştığı sırada esir alım satımı Mısır'ın diğer bölgelerinde de yasak olduğu için 1874'te Darfur'dan Kahire'ye hareket eden bir kervan Mısır topraklarında yakalanarak esirlerin tamamı serbest bırakıldı. Bu olay Hıdivlik ile Darfur hükûmeti arasında bir düşmanlığa sebep oldu. Zaten Bahru'l-Gazal tarafında hükümdarlığını kurmuş olan Zübeyir Rahme de 1869'da Mısır Hıdivliği aleyhine faaliyet gösterdiği sırada Darfur hâkiminin, adamlarına zahire vermeye yanaşmamasına hiddetlendiği

⁸⁰ Ömer Kâmil Paşa, 57-58.

⁸¹ Gordon'un girişimleriyle İsmail Paşa'nın Nil havzasında Uganda tarafını kontrol altına alması 1875'te Uganda başkentine kadar yayılan İngilizler tarafından hoş karşılanmadı. Akabinde Stanley vasıtasıyla İngiltere, Hatt-ı İstiva valiliğindeki Emin Bey nezdinde bazı girişimlerde bulundu. Devamındaki gelişmeler ve değerlendirmeler için bk. Durmuş Akalın, "İngiltere'nin Imperial British East Africa Company'den Uganda'yı Alması ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeye Bakışı (1887-1894)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36, s. 62 içinde (2017): 133-72; H. Ahmed Schmiede, "Emin Paşa" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁸² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 58-60.

için Darfur'u tahrip ve yağmalamaya fırsat gözetmekte idi.⁸³ Mısır hükûmeti de bu atmosferden istifade ederek Zübeyir'e, Darfur'a birlikte hücum etmeyi teklif etti. Bunun üzerine İsmail Yakub Paşa ve Zübeyir kumandasındaki iki birlik ilki kuzeyden diğeri güneyden olmak üzere Darfur topraklarına girdi. Birçok çatışmanın akabinde Darfur hâkimi ve iki oğlu öldürüldü ve Darfur ele geçirilerek Mısır'a ilhak edildi. Bölge ele geçtiğinde Zübeyir buraya vali olarak atanmak niyetindeyse de Hıdiv İsmail Paşa buna onay vermeyip Zübeyir'i Kahire'ye çekip tevkif etti.⁸⁴ Fakat Zübeyir'in Bahru'l-Gazal taraflarında pek çok taraftarı bulunduğu için ileride bir problem olmaması için Zübeyir'in yerine oğlu Süleyman getirildi. Darfur kesin bir şekilde ele geçirilip Mısır'a bir eyalet olarak ilhak edildikten sonra yönetimine umumi müdür ünvanıyla bir vali atandı ve Faşir, Kalkavı, Darra'da birer müdüriyet kuruldu.⁸⁵

Hıdiv bir yanda Ekvator Bölgesi ile Darfur'u emri altına alırken öte yanda bölgenin diğer yerlerinde de iktidarını genişletmekten geri kalmamıştır. Yıllık vermekte olduğu vergiye bir miktar daha ilave ederek 1866'da Masavva' limanını Osmanlı Devleti'nden (saltanat-ı seniyye) alan Hıdivlik bir sene sonra Zula'ya kadar olan yerleri de idaresine kattı. Habeşistan kralı Jan'ın (Kral John / Johannes / Yohannes IV) bazı kabilelerle savaş hâlinde olmasını fırsat bilerek Bogos'un idare merkezi olan Karan'ı (Keren) zapt edip Alat şehrini de valisinden satın aldı. 1875'te Mısır vergisine 15.000 lira ilave edilmesi şartıyla Zeyla' Limanı'nın ve Tacura-Berbere arasındaki sahillerin Osmanlı tarafından Hıdivliğe bırakılmasını sağladı.⁸⁶ Hıdiv İsmail bundan sonra Rauf Bey ile Gordon'u Harar'a göndererek bölgeyi zapt ve idare altına aldı. Habeş krallığı ise Mısır'ın bu ilerleyişinden hiç hoşnut olmadığından Zula ve Alat'ın alınmasını tasdikten kaçınıyordu. Fakat bu şehirleri zor kullanarak geri almaya güç yetiremeyeceğini bildiğinden dolaylı bir yolu çözüm olarak gördü. Buna göre merkezi Kinda (Ginda / Ghinda) olmak üzere Zula ve Alat'ı da içine alan yeni bir eyalet teşkil edip idaresini kayd-ı hayat şartıyla Kırkman (John Charles Kirkham) adlı birine devretti. Hıdiv de söz konusu şehirleri elden çıkarmaya niyeti olmadığı için Miralay Arandurb (Adolph Arendrup) kumandasında bir müfreze gönderdi. Müfreze Masavva'dan hareketle Kinda'yı ele geçirip Habeş krallığının idari merkezi olan Adva üzerine yürüdü. Kral Jan tertip ettiği orduyla bir baskın düzenleyerek Mısır askerini tam bir yenilgiye uğrattı. Hatta Kahire'den Râtib Paşa kumandasındaki ikinci müfrezeyi de hezimetle uğrattı Mısır birliklerini Masavva'ya çekilmeye zorladı.⁸⁷

Daha önce İngiltere'ye gitmiş olan Gordon Mısır'a dönünce Hıdiv İsmail Paşa tarafından Sudan Hükümdarı ünvanıyla Sudan merkezi, Ekvator Bölgesi ve Kızıldeniz sahillerini kapsayan 2.000 km boylam 1.000 km enlem genişliğindeki bölgeye vali tayin edildi. Gordon üç sene sürecek valiliğinin hemen hemen tamamını seyahatle geçirdi. Muhtelif noktalar ve Darfur ile Bahru'l-Gazal taraflarında ortaya çıkan isyanları yatıştırmaya çalıştı. Görevinin ilk anlarında Habeş-Mısır arasındaki ihtilafı ortadan kaldırmak için Veleddü'l-Mihail⁸⁸ adındaki asi ile Kral Jan'ın arasını düzelterek Habeşistan'da barış ve huzuru temin etti. Fakat buna rağmen şartlarını

⁸³ Zübeyir Rahme bölgede köle ticaretiyle uğraşan bir tüccardı ve bu sayede önemli bir güce erişmişti. Mısır ordusunda da feriklik rütbesine ulaşmıştı. Elde ettiği başarılar ve yükselen karizması Mısır Hıdivliğini dahi endişeye sevk ettiği için Kahire'de bulunduğu sırada zorunlu ikamete tabi tutularak geri dönmesine izin verilmemiştir. İlhan Zengin, "Zübeyir Rahmet Mansûr Paşa (1830-1913)" *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri* içinde (İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019), 244-60.

⁸⁴ Detaylar için bk. Zengin, 243-45.

⁸⁵ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 60-62.

⁸⁶ İsmail Paşa'nın Doğu Afrika sahillerinde kontrolü sağlamaya yönelik gerekçeleri ve bölgenin stratejik önemi için bk. Nour Ali, *Osmanlı Sudan'ı, Sevak'in de Türk-İngiliz Rekabeti*, 119-28; Ahmet Kavas, "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334 / 1849-1916)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, s. 5 içinde (2001): 119-27.

⁸⁷ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 62-63. 1875 yılında gerçekleşen ve Gunde (Gundet) Savaşı olarak bilinen bu olayın ayrıntıları için bk. Czeslaw Jesman, "Egyptian Invasion of Ethiopia", *African Affairs* 58, s. 230 içinde (1959): 75-81; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 151.

⁸⁸ Bu kişinin, bir önceki Habeşistan kralı Tekle Giyorgis II zamanında ortaya çıkan "Wolde Maryam of Begemender" adlı bir isyancı olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat şahsın varlığı, kim olduğu ve bu dönemin Habeşistan kralı Jan ile (Kral John / Johannes / Yohannes IV) ilişkisi hakkında açık bir bilgiye rastlanamamıştır.

Kral'a kabul ettiremedi. Bu sırada Darfur'da hareketlilik başlamıştı. Eski hükümdar ailesinden Harun, Mısır Hıdıvlığı'ndan rahatsız olanları etrafına toplayarak bir isyan hareketi başlattı. Gordon Kesela, Gadarif ve Sennar taraflarını teftişten sonra 1877 Haziran'da Harun'un Faşir, Darra, Kalkavl ve Kakabiye'yi baskı ve muhasaraya aldığını, ayrıca Zübeyir'in oğlu Süleyman'ın da Darfur'un güneyinde yer alan Sakad'ı tehdit ettiğini öğrendi. Hızlıca 3.000 kişi toplayarak daha tehlikeli gördüğü Harun'un üzerine yürüdü. Ancak Harun Ter'a'ya kadar çekilip oradan kuzeye dönmüş, yol üstündeki yerleşimleri yıkıp yağmalamış ve birden ortadan kaybolmuştu.⁸⁹ Bunun üzerine Gordon, Süleyman'ın üzerine gidip silahları bırakmasını istedi. Süleyman teklif karşısında başlarda tereddüt etti ve adamlarından bir kısmının Mısır askeri tarafına geçtiğini görünce geriye doğru çekilmeye mecbur kaldı.⁹⁰

Ömer Kâmil Paşa'ya göre yukarıda serdedilen ayaklanmaların sebebi ve kaynağı birçok faktöre bağlıdır. Avrupalıların her yerde ve her meselede görülen haksız müdahaleleri gibi ahaliyi kızdırarak başkaldırı ve ihtilale sevk eden birçok sebep mevcutsa da halkı asıl silaha sarılmayı mecbur eden şey esir ticaretinin yasaklanması meselesidir. Çünkü Sudan-ı Mısırî'nin pek çok toprağı verimliyse de sıcaklığın ekim ve hasat mevsimlerinde çok şiddetlenmesinden dolayı ziraat ve çiftçilikle uğraşmak bir hayli güçleşmektedir. Ayrıca Nil üzerinde seyreden kayıklar mevcut şelalelerden ötürü Aşağı Mısır'a kadar gidip gelmekte çok zorluklar çektiği için dışarıya gönderilecek zahireleri bazı susuz çöllerden Kızıldeniz sahillerine nakletmek gerekmektedir. Fakat sıcaklığın çok şiddetli olması sebebiyle merkep ve sığırdan başka hayvanların bu çöllerde zahire taşıması imkânsızdır. Bu hayvanlarla nakledilecek mallardan, çekilecek zahmet oranında fayda elde etmek de mümkün değildir. Halk, coğrafya ve mevsim şartları dolayısıyla ziraat ve çiftçiliğe pek ehemmiyet vermeyip hayvan yetiştirmekle meşgul olmaktadır. Ama bunlardan da yönetimin belirlediği vergiyi ödeyecek nispette yararlanamamaktadırlar. Dolayısıyla halk, kendilerine diledikleri kadar esir getiren ve vergisini de ödemekle mükellef olan esir tüccarlarına mecbur kalmaktaydı. Hâliyle bu mecburiyetin oluşturduğu şartlar bir hayli esir avı gerçekleştirilmesine sebep olmaktadır. Diğer yanda Kordofan, Darfur, Bahru'l-Gazal ve Dar Fertit taraflarındaki birtakım esirciler kendilerine ait çiftliklerde barınıp yalnızca esir tutmakla meşgul olmaktadır. Bu esircilerden bazıları el-Ubeyd'deki İlyas gibi üçer dörder bin silahlı adam çıkarmaya muktedir olabilmekte ve Bahru'l-Gazal taraflarında Süleyman gibi kendisine hükümdar izlenimi verebilmekteydi.⁹¹

Esir ticaretinin bölgede ne kadar müesses ve yerleşik hâle geldiği gayet açıktır. Ömer Kâmil'e göre bu ticaretin bölge ahalisini büyük bir yük ve zahmetten kurtarıyor olması, ayrıca binlerce silahlı adam gücüne sahip tüccarların mevcudiyeti dikkate alındığında çok uzun zamandır (kırk asırdan beri) tam bir serbestlikle Sudan'da devam etmesiyle ahaliye oluşan ilgi ve alakadan vazgeçilmesinin, alınan tedbirlerle esir ticaretinin yasaklanmasının nasıl bir sonuç doğuracağı ve ne gibi hayal kırıklıklarına ulaştıracağı kolayca anlaşılacaktır.⁹² Harun ve Süleyman'ın hiçbir mukavemet göstermeksizin Mısır askeri önünden dağılıp geri çekilmeleri esir ticaretinin yasaklanmasını kabul etmelerinden kaynaklanmıyordu. Sadece, bir fırsat çıkana dek Mısır askeriyle savaşmamak düşüncesiyle ileride yine birtakım isyanların çıkması ihtimali doğrultusunda bir hamleydi.⁹³ Bu sırada İngiltere de Kızıldeniz sahilini gözetim ve denetim altına alarak esir ticaretinin yasaklanamayacağını anlamıştı. İngiltere meseleyi kökten çözüme kavuşturmak için aleni esir ticaretini yasaklayıp esir pazarlarını dağıttıktan sonra 1884'e kadar

⁸⁹ Darfur'un eski sultanlarından Muhammed Fazl'ın torunu olan Harun ağır vergiler konulması sebebiyle bu isyanı başlatmış fakat daha sonra Cebel Merra'ya çekilmek zorun kalmıştır. Öldürülünceye kadar Darfur'un gizli sultanı olarak kalan Harun'dan sonra yerine amcasının oğlu Abdullah Dûd Bence geçmiştir. Ahmet Kavas, "Osmanlı-Darfür Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 16 içinde (2007): 115; Hamdunallâh Mustafa Hasan, "Dârfûr" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 491.

⁹⁰ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 63-65.

⁹¹ Ömer Kâmil Paşa, 65-66.

⁹² Ömer Kâmil Paşa, 66-67.

⁹³ Ömer Kâmil Paşa, "Sûdân-ı Mısırî" (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, t.y.), 25^{a-b}, NEKTY04243. Bu kısım matbu nüshada yer almamakla birlikte yazmada nüshada mevcuttur.

Mısır'da ve 1889'a kadar Sudan'da bu ticarete tamamıyla son vermek üzere Hıdiv'e bir mukavelename imzalatırdı. Mısır Hıdivliği mukavelenamenin hükümlerini uygulamaya başladığında ise hâlihazırdaki yasaklamadan zaten hoşnutsuz olanlar bu sefer hepten başkaldırarak Darfur, Kordofan, Bahru'l-Gazal taraflarında ihtilal başlattılar. Harun ve Süleyman da söz konusu ihtilallerden istifadeyle yine meydana çıktılar.⁹⁴

Çıkan isyanlardan sonra Gordon durumun vahametini fark ederek kumandanlarından Jessi'yi (Romolo Gessi) Bahru'l-Gazal'e gönderip kendisi de Harun ile isyan reislerinden olan Sabâhî'nin birleşmesine engel olmaya çalıştı ve bu sırada 63 esir kafilesini ele geçirip dağıttı. Gordon yine de Darfur'da asayiş sağlamayı başaramadığından baskı ve şiddet yöntemini terk edip öldürülen son Darfur hükümdarı İbrahim'in Mısır'daki oğlu ile Sevakın hapisanesindeki vezirini getirip Darfur'un idaresine geçirecek bölgedeki karışıklığa son verebildi. Jessi de 1879 Teşrinisani'ye kadar Rumbek'te kapanmaya mecbur kalsa da Mart'ta aldığı yardımla taarruza başlayarak Süleyman'ı yenilgiye uğrattı ve Temmuz'da ele geçirdiği Süleyman'ı kurşuna dizdirdi.⁹⁵ Gordon uzun uğraşlardan sonra asayiş sağlayabilmişse de bu kargaşaların kaynağı olan esaret meselesini çözememişti. Bu yüzden idarenin zayıf bir anından istifadeyle ahalinin genel bir isyana kalkışmasından endişe duyulmaktaydı. Gordon askerî faaliyetleri durdurduktan sonra Habeşistan ile Mısır Hıdivliği arasında barışı tesis etmeye uğraştı ve hatta kral Jan'ın huzuruna çıktı. Kral'ın iki milyon tazminat, Zeyla', Amfilla vesaire yerlerin kendisine bırakılmasını talebini Hıdiv'e iletmek için Kahire'ye gitti. Mısır'daki ahvalin değişmesinden dolayı memuriyetten istifa ederek İngiltere'ye çekilmek mecburiyetinde kaldı. Gordon'un yerine Rauf Paşa tayin edilmesine rağmen Mısır'da ortaya çıkan Urâbî vakasından dolayı yönetim mecburen dikkatini Sudan'dan çekti. Böylelikle bölgedeki halkın Mısır Hıdivliği'ne karşı ayaklanmak için beklediği fırsat doğmuş oldu. Nitekim bir süredir, Muhammed Ahmed rüyasında Hz. Peygamber'in (s.a.) kendisini "ıslah-ı ümmet" için görevlendirdiği iddiasıyla kabile reislerine mektuplar göndererek hazırlık yaptığı ayaklanmanın kıvılcımı tutuşmuş idi.⁹⁶

4. Mehdi Ayaklanması ve İngilizler⁹⁷

Sudan'da Mehdilik iddiasıyla ortaya çıkarak mevcut sıkıntılara sebebiyet veren Muhammed Ahmed 1260 (1844) yılında Dongola'da avam tabakasından (âhâd-i nâs) Abdullah isimli bir dülgerin⁹⁸ oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Abdullah'ın ailesi kalabalık olduğu için en küçük oğlu Muhammed Ahmed'i Sennar'da yaşayan Şerefüddin adlı dayısının yanına gönderdi. Dayısı onu derici çıraklığına verdiyse de Muhammed Ahmed dayısının nahoş tutumuna tahammül edemediği için Sennar'dan kaçıp Hartum'un tanınmış mahallî şeyhlerinden birine intisap etti. İki sene kadar bu şeyhin yanında kalarak ilim tahsil ettikten sonra Berber'e gidip orada şöhret bulan Kübuş namındaki şeyhe intisap etti. Bir süre sonra onun hâlinde hoşlanmayarak 1870'te Kanna'ya gidip Nûruddin⁹⁹ adlı bir başka şeyhin dervişleri arasına

⁹⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 67.

⁹⁵ İngiltere adına görev yapan İtalyan asıllı Gessi Paşa'nın, gelen bir şikâyet üzerine kendisini görevden almasıyla Süleyman, askerleriyle birlikte Mısır ordusuna karşı cephe aldı. Bir süre sonra başışlanması şartıyla teslim olmaya karar vermişse de Gessi Paşa tarafından yanındakilerle birlikte öldürüldü. Teslim olmaya yanaşmayarak ondan ayrılan askeri Rabih b. Fazlullah daha sonra merkezi Afrika'nın tarihinde etkili olan önemli olayların kahramanı olmuştur. Ahmet Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı Araştırmaları*, s. 20 içinde (2000): 14.

⁹⁶ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 67-69.

⁹⁷ Ömer Kâmil, Sudan'da Mehdilik iddiasıyla ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra ayaklanmaya dönüşen harekete ve buna karşılık İngilizlerin faaliyetlerine eserinin üçüncü bölümü olarak "Ahvâl-i Ahîre" başlığı altında yer vermiştir.

⁹⁸ Babasının bir kayık ustası olduğunu ifade edilmektedir. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, 1. bs (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 170; Ömer Koçyiğit, "From Sufi Movement to Statehood: the Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885" (Yüksek Lisans, İstanbul, Boğaziçi University, 2014), 14.

⁹⁹ Bu kişi Samaniye tarikatının Sudan'daki önemli şeyhlerinden olan Ahmed et-Tayyib el-Beşir'in (1742-1824) torunu Muhammed Şerif Nuruddâim olmalıdır. Ballı, "Nilotik Sudan'da Kurulan Bir İslam Devleti: Fûnc Sultanlığı (1505-1821)", 76; Abdullah Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, s. 63 içinde (2018): 312.

katıldı. Onun tekkesinde tahsilini tamamladıktan sonra Beyaz Nil üzerindeki Aba adasına çekilerek burada kendisine bir tekke kurdu. On beş sene bu tekkede kalıp etrafına çok sayıda derviş topladı ve yaşayışıyla (salah-ı hâl) Sennar, Kordofan taraflarında şöhret kazandı. Hatta Bakkara kabilesi nazarında büyük bir itaat ve saygınlık elde etti. Böylece nüfuz ve itibarını pekiştiren Muhammed Ahmed, Sudan'ın içinde bulunduğu ortamı (vukuat-ı malumenin zuhuru), içinden geçenler için bir fırsat sayarak yazdığı mektuplarla¹⁰⁰ kabile reislerini başkaldırıya teşvik etmeye başladı.¹⁰¹ Mehdiliğini ilan ederek ortaya çıkan Muhammed Ahmed dinî ve siyasi saikleri içinde barındıran hareketini böylece başlatmış oldu.¹⁰²

Mektuplardan birisi kendisine ulaşan Dongola şeyhlerinden Muhammed Salih elindeki mektubu Vali Rauf Paşa'ya göndererek Muhammed Ahmed'in hamlesine karşı dikkatini çekti. Rauf Paşa meseleyi araştırınca bir seneden beri yavaş yavaş bir ayaklanmanın hazırlanmakta olduğunu anladı. Vali, isyan patlamadan önce bastırmayı planlasa da aldığı tedbirler çok zayıftı. Muhammed Ahmed'in durumunu ve gücünü iyice tahkik edip ona göre asker göndermek gerekirken Gordon'un kurduğu ince donanmadan bir şilebe, vali yardımcısı Ebu Suud Bey'in idaresi altında Mısırlı büyük bir zabıt kumandasıyla, zenci alayından 250 asker ile iki adet top yüklenip gönderildi. Verilen emire göre askerler Aba adasının kuzeyinde ön tarafa demirleyip sandallarla karaya çıktıktan sonra Mütemehti'nin¹⁰³ tekkesine yaklaşacak, Mütemehti'ye güzel iyice nasihat edilecek ve kendi rızasıyla teslim olmak istemezse o zaman silaha başvurulacaktı. Bu emir üzerine Ebu Suud Bey askerlerle adaya çıkıp Mütemehti ile konuşmaya başlasa da bir netice alınamayacağını anlayınca yanındaki kumandanına onu zorla yakalamasını emretti. Kumandan da Mısır askerlerini İbrahim Ali ve Ali Asımî beylerin kumandasıyla iki koldan tekkeye gönderdi. Fakat askerler her ne ise tetik çekmeye cesaret edemedi. Mütemehti'nin topladığı adamlar ise askerlerin kendilerine on adım kadar yaklaşmalarını bekleyip hücumla kalktılar. Bunun üzerine Mısır askerleri ateşe başlasa da Mütemehti'nin taraftarları askerlerin yarısına bile bir el silah boşaltmaya fırsat vermeden aralarına girip birtakım yaralayıcı silahlarla saldırdılar. Askerler bu ani hücumla mukavemet edemedi ve üçte biri öldürülmüş hâlde silahlarını atarak sahildeki sandallara kaçtı. Ebu Suud Bey bunun üzerine demir almak mecburiyetinde kaldı ve Hartum'a gelip yaşananları Rauf Paşa'ya bildirdi.¹⁰⁴

Mısır askerlerinin aldığı hezimetin haberi Kahire'ye ulaşınca Hıdiv daha çok kuvvetle harekete geçilip Mütemehti'nin yakalanmasını emretti. Mısır askeri Aba adasına gitmek üzere 15 Eylül 1881'de Kâve'de (Kava / Kawa)¹⁰⁵ toplandı. Mütemehti, taraftarları vasıtasıyla toplanan askerlerin haberini alınca ikinci bir saldırıya uğramaktan çekinerek Aba adasını terk etti ve Nil'in sol kıyısına geçip Nûbe Dağı'na sığındı. Kordofan müdürü Mahmud Paşa bulunduğu istikametten Muhammed Ahmed'i takibe başlayıp birçok kez onu zorlamıştı. Ancak Rauf Paşa Mütemehti'nin uzun müddet kapanmaya ve yaşamaya müsait olmayan Nûbe gibi bir dağa sığınmasından dolayı isyanın kendi kendine son bulacağı zannına düşerek bütün takip ve tazyiki durdu. Bununla beraber Foşoda müdürü Çerkez Reşid Bey Mütemehti'nin Taglala (Tagalla) kabilesi reisi tarafından kabilenin meskûn olduğu topraklardan kovularak Nûbe Dağı'nın güney doğusunda ve oradan üç günlük mesafede bulunan Gadir (Gedir) isimli ıssız

¹⁰⁰ Eserde bu mektupların daha önce verildiği (bâlâda beyân olunan) Ömer Kâmil tarafından belirtilmekteyse de önce veya sonrasında mektuplara dair metin ya da işaret bulunmamaktadır.

¹⁰¹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 70-71. Muhammed Ahmed'in erken dönem hayatı, hocalarının isimleri, seyahatleri farklı kaynak ve araştırmalarda birbirinden farklı ama kısmen benzer bir şekilde yer almaktadır. Bu yüzden ihtiyatlı davranılmalıdır.

¹⁰² Hareketin ortaya çıkış sebepleri, gelişimi, Osmanlı nezdindeki algılanışı ve bazı değerlendirmeler için bk. Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)".

¹⁰³ Bu ıstılah, Mehdilik iddiasında bulunan, mehdilik davasına kalkışan kimse demek olup Muhammed Ahmed kastedilmektedir.

¹⁰⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 71-73; Abdullah Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş: Sudan'da İngiliz Politikası 1881-1899* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 22-23; Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 317.

¹⁰⁵ Dongola yakınlarında antik bir bölge.

tepeler topluluğuna sığındığını haber aldı. 70 başıbozuk ve 350 nizami askerle 4 Kânunuevvel'de sabahleyin Faşoda'dan çıkarak Mütemehdi üzerine hareket etti. Fakat ertesi günü birlik Gadir'e ulaştığında su kuyularının yanından geçerken pusuda bekleyen isyancılar birdenbire saldırınca Reşid Bey ve yanındakilerin tamamı öldürüldü. Yalnızca Şilluk kabilesinden iki zenci canını kurtarmayı başararak Faşoda'ya dönebildi. Yaşanan gelişmeler üzerine Sudan valisi telaş içinde durumu Kahire'ye telgrafla bildirerek yardım kuvvetleri talep etti. Valinin talebi yabancı konsoloslar tarafından da teyit edilince 27 Kânunuevvel 1881 tarihinde Hıdivlik tarafından valiye çekilen telgrafta yardımcı kuvvet olarak zenci alayının gönderileceği beyan edilmesine rağmen o tarihte Mısır'da askerler bazı serkeşliklerde bulunduğundan Urabi, bu hareketi başında olduğu askerlerin uzaklaştırılmasına hamlederek zenci alayının Sudan'a gönderilmesine engel oldu.¹⁰⁶

Yardımcı kuvvetlerin gönderilmesindeki bu gecikme ve engelleme sebebiyle çok kritik ve hassas bir vakit fırsatı kaybedilince isyanın genişlemesine mahal verilmiş oldu. Bu sırada, Mısır Hıdivliği'nden öteden beri hoşnut olmadığını göstermekte olan Bakkara kabilesi isyancılar tarafına katıldı ve Sudan'da oldukça güçlü olan bazı sufi tarikat mensupları da Mütemehdi'nin safına geçti. Mütemehdi ise önceden olduğu gibi sığındığı yerden etrafa gönderdiği ve türlü vaatlerin olduğu mektuplarla, gerçekleşecek umumi isyanın hazırlıklarına devam etmekteydi. Onun yaptığı tahriklerin neticesinde isyancıların sayısı giderek artmaya devam etti. 1881'den 1882 senesine geçilirken kış mevsiminde Kordofan'ı zapt eden asiler iki Nil arasındaki cezire bölgesini tahrip edip Sennar kasabasını yaktı. İsyanın gerçekleştirdiği başarılar halk arasında heyecana sebep olduğu gibi Vali Rauf Paşa'nın azledilmesiyle coşku bir kat daha arttı.¹⁰⁷

Rauf Paşa'nın yerine Ekvator Bölgesi (Hatt-ı İstiva) seyahatinde Sir Samuel Baker'e refakat eden sabık Mısır polis nazırı Abdülkadir Paşa atandı. Paşa, Mayıs 1882'de Hartum'a ulaştığı için Rauf Paşa'nın ayrılmasından onun gelmesine kadar geçen üç ay süresince telgraf nazırı Kigler Paşa (Carl Christian Giegler) vali vekili olmuştur. Kigler Paşa Hartum'daki askerlerin isyanı bastırmaya güç yetirebileceğini dile getirerek yardımcı kuvvet gönderilmesine gerek olmadığını telgrafla Kahire'ye bildirdi. Kahire ise bir müddet tereddüt ettikten sonra Paşa'ya istediği gibi hareket etme izni verdi. Bundan sonra Paşa Kahire ile Sudan arasında resmî veya gayriresmî her türlü haberleşmeyi keserek Sennar kasabasına yardım için Mavi Nil boyunca harekete başladı. Ebu Harras mevkiinde isyancılar tarafından kuşatılıp baskıya maruz kaldığında itaatkâr bazı kabileler aracılığıyla kurtulabildi. Yaşadıklarından sonra Kigler Paşa yardımcı kuvvetlerin lüzumunu kavramışsa da o sırada Mısır hükûmeti yeni yeni ortaya çıkan problemlerle uğraştığından buradan Sudan'a bir yardımın ulaşma zamanı geçmişti. Bunun üzerine Paşa, Mısır'a müracaat etmeyi gerekli görmeyerek Hartum tarafındaki Türk, Dongolalı, zenci gibi unsurlardan oluşan başıbozukları düzene sokarak 4.000 civarında piyade gücü meydana getirdi. Mütemehdi'nin kazandığı güç ve iktidarı dikkate almayarak bu kadar az bir kuvvetle isyancıları yok etmeye heveslenip biri Kaymakam Mehmed Süleyman Bey kumandasında dört bölük nizamiye, iki adet top ve 300 başıbozuktan diğeri Binbaşı Abdülaziz Bey kumandasında altı bölük nizamiye, 580 başıbozuk "ve 800 zenciden oluşan iki müfreze, ayrıca Sennar'dan iki bölük nizamiye ve 200 başıbozuktan müteşekkil"¹⁰⁸ üçüncü bir müfreze çıkardı. Hartum'dan çıkan müfrezeler Ka'ka' (Kaka) mevkiine kadar nehirden yol alıp 22 / 23 Nisan 1882'de burada Sennar'dan kara yoluyla sevk edilen üçüncü müfrezeyle birleşerek Yusuf Paşa kumandasıyla Gadir Dağı'na hareket etti. Fakat askerler zahire kıtlığının yanı sıra 300 km'lik susuz bir çölden türlü eziyet ve sıkıntılar çekerek geçip savaş yerine varabildi. Hâliyle asilerin ve ona katılan Bakkara süvarilerinin birbiri ardınca gelen saldırıları karşısında dayanamayarak tamamen bozguna uğradılar. Yusuf Paşa ile Süleyman Bey de son ana kadar direnseler de vuruldular.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 73-74; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 23.

¹⁰⁷ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 74-75.

¹⁰⁸ Tırnak arasındaki kısım yazma nüshadan tamamlanmıştır. Ömer Kâmil Paşa, "Sûdân-ı Mısri", t.y., 28^b.

¹⁰⁹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 75-77; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 24.

Yusuf Paşa'nın Gadir Dağı'na hareketi sırasında Sennar halkı isyan ederek çevreyi yıkıp yağmalamaya başlamış, Hartum civarındaki Ebu Harras'ta da bir ayaklanma çıkmıştı. Kigler Paşa Hartum'da kalan askerlerle bu isyanları yatıştırmaya kalksa da pek çoğunda bozguna uğrayıp Hartum'a sığınmak durumunda kaldı. Abdülkadir Paşa Hartum'a ulaştığında genel vaziyet böyle iken Urabi de bütün Mısır askeriyle Aşağı Mısır'da General Vosliy (Garnet Wolseley) karşısında bulunmaktaydı. Mütemehdi Muhammed Ahmed yaşanan kaostan istifade ederek tahminî 190.000 askerlik bir orduyla 12 Eylül 1882'de el-Ubeyd şehri önlerine ulaşarak önce birçok kez muhafızlar üzerine saldırıp 12.000 civarında adamını kaybetti sonra da şehri muhasaraya aldı. Muhasara sırasında Hartum'dan muhafızlara destek olarak gönderilen 3.800 kişilik müfreze el-Ubeyd civarına gelip şehre girmeye çalıştı (Teşrinisani 1882). Fakat asiler müfrezeyi yenilgiye uğrattı ve kaçıp Bara (Barah) kasabasına sığınan 1.000 kadar askeri de şehre saldırarak kılıçtan geçirdi. el-Ubeyd'de bulunan muhafızlar dört ay muhasaradan sonra kıtlıktan dolayı 17 Kânunusani 1883'te şehri Muhammed Ahmed'e teslim ettiler.¹¹⁰ el-Ubeyd muhasarası sırasında diğer bölgelerde de olaylar yaşanmakta idi.¹¹¹ İsyancılar Eylül 1882'de Said Bey kumandasıyla Nil boyunca hareket eden 1.200 askerlik müfrezeyi Cebeleyn mevkiinde mağlup etti. Mavi Nil üzerinde bulunan Karfodi (Karkoc / Karkoj) şehrini kısmen yaktılar ve şehirdeki 400 asker ve tüccarların tamamını öldürdüler. Fakat bir süre sonra Mısır askerleri isyancılara karşı üstün gelip onları Sennar ile Karfodi'den kovup uzaklaştırmayı başardı. Askerler Şubat 1882'de Hartum'dan tahminen on saat mesafede ve Beyaz Nil üzerinde gerçekleşen iki muharebeden sonuncusunu kazanarak isyancıları dağıtıp reisleri olan Fakir İdris'i öldürdü.¹¹²

4.1. Sudan'daki Mehdi Hareketine İngiliz Müdahalesi

Mütemehdi Muhammed Ahmed'in elde ettiği son başarılar esnasında Mısır'daki Urabi meselesi de sona ermişti. Bu yüzden Mısır hükûmeti Sudan'a daha ciddi bir şekilde yöneldi. Abdülkadir Paşa valilikten alınıp yerine Doğu Sudan'da birçok tecrübe yaşayan Alaaddin Paşa atandı. İsyancı gruplara karşı sevk olunmak üzere Mısır'da 8.000 piyade, altı batarya top, 130 süvari ve 300 kadar başıbozuktan oluşan tahminen 10.000 asker gücünde bir birlik hazırlandı. Birliğin kumandası ilk başta Ferik Süleyman Niyazi Paşa'ya bırakılsa da çok geçmeden İngilizlerin Hint ordusunda görevli General Hicks'e (William Hicks) verildi.¹¹³ General, askerî birliğiyle beraber Beyaz Nil üzerindeki Kava'yı umumi karargâh olarak belirlemek için Cebeleyn ile Beyaz Nil üzerindeki Kuyuma / Guyuma üzerine hareket edecekti. Hükûmet, birliğin hareketini acele ettirdiği için asker Süveys'ten peyderpey gemilere bindirilerek Kızıldeniz kıyısındaki Sevakin'e nakledildi. General Hicks emrindekilerle beraber 13 Şubat 1882 tarihinde buradan hareketle Berber'e doğru yol aldı. Yolda birkaç gün sıkıntı çekildi ve Asalya civarında rastlanılan isyancıları yenerek Hartum'a ulaştı. Burada bir süre kaldıktan sonra el-Ubeyd'e yönelse de yeterli sayıda süvarisi yoktu ve askerinde de Mütemehdi taraftarları gibi elde ettiği başarılar dolayısıyla öfke duygusu kabarmış bir düşmana karşı mukavemet göstermek için gerekli olan kararlılık ve dayanıklılık kalmadı. Hartum'dan çıktıktan sonra haberleşme hattı kesik olduğu için epey bir süredir birliğin durumu hakkında da haber alınmamaktaydı. Bundan dolayı Mısır hükûmeti endişeye kapılıp General Hicks'in hezimete uğramasından korku ve sıkıntı duymaktaydı. Telaşlı bekleyiş sırasında söz konusu birlikten birkaç kişi gelip 3-4-5 Teşrinisani 1883 tarihinde askerlerin el-Ubeyd civarındaki Kazgıl / Kasgil geçidinde tuzağa düşüp Muhammed Ahmed'in on misli askeriyle çarpışa çarpışa tamamen harap olduğu haberini

¹¹⁰ Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 319-21.

¹¹¹ el-Ubeyd'in düşüş haberi geldiği sırada Darfur valisi olarak güneyde mücadele etmekte olan Slatin Bey, merkez konumundaki Faşir'e, Mehdi kuvvetlerince yapılacak olası bir saldırıya karşı hemen Dara'ya döndü. Abdullah Özdağ, "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 66 içinde (2019): 653.

¹¹² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Misrî*, 1304, 77-79; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 27-34.

¹¹³ Abdullah Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", *OTAM*, s. 42 içinde (2017): 122.

getirdi. Bu hezimetle General Hicks'le birlikte bulunan Avrupalıların tamamı öldürülmüş,¹¹⁴ Mütemehdi'nin eline çok sayıda erzak, silah ve cephane geçmişti. Elde ettiği zaferle Mütemehdi Muhammed Ahmed Sudan'daki nüfuzunu artırdı ve çatışma için yeniden güç toplamayı başardı. Hatta Mısır askerlerinden bile silah ve teçhizatıyla isyancılara katılan çok kişi oldu.¹¹⁵

General Hicks'in hezimet haberi gelmezden evvel birliğin durumundan zaten endişe duyulduğu için¹¹⁶ 6 Teşrinisani 1883'te Sevakin'den destek kuvvet olarak İngiliz yüzbaşılardan Monkrif (Colin Scott-Moncrieff) kumandasıyla 500 kişilik bir müfreze çıkarılmıştı. Ancak müfreze Sevakin'in 100 km güneyinde bulunan Tokar Boğazı'nda bir saldırıya uğrayınca dağlılar tarafından tamamen yok edildi. 4 Şubat'ta Sir Samuel Baker'in kardeşi Baker Paşa kumandasıyla Sinkat'ı muhasaradan kurtarmak için Sevakin'den yeni bir birlik çıktı. Fakat bu birlik de Tokar civarındaki Elteb'de yenilgiye uğradı.¹¹⁷ Baker Paşa bu mağlubiyette toplarını ve cephanesiyle beraber elindeki güçlerin üçte birini kaybederek canını güçlükle kurtarabilmişti. Sinkat muhafızı Tevfik Paşa bu yenilgiyi öğrenince yardım noktasında ümitsizliğe düştü. Bunun üzerine istihkâmlarını ateşleyip toplarını çivileyerek şehirden çıktı ve Araplarla kahramanca savaştı. Büyük çaba ve cesaret gösterse de kuşatmayı yarıp geçemeyince adamlarıyla birlikte şehit oldu. Böylece Sinkat isyancıların eline geçti ve Tokar muhafızları da 20 Şubat'ta şehri Osman Digna'ya teslim etmeye mecbur oldu.¹¹⁸

Osman Digna, Mütemehdi'nin kayınbiraderi olup zengin ve bölgede nüfuzlu bir aileye mensuptur. Esir ticaretinin yasaklanmasından dolayı çok zarara uğramıştır. Bunun sonucunda bir ara Berber'de ufak tefek alım satımla meşgul olmuş, uzun bir süre Hartum ve Kordofan taraflarında dolaşmış ve daha sonra Temmuz 1883'te Mütemehdi Muhammed Ahmed'in Sevakin, Sinkat ve Tokar muhafızları ile mahallî nüfuz sahiplerine yazdığı mektupları taşıyarak Sevakin'e gelmiştir. Bu sırada Mısır hükûmeti onu tevkif etmeye çalışsa da başaramamıştır. Osman Digna hükûmetin takibinden kurtulduktan sonra bir grup isyancıyla birleşerek Sinkat'ı ele geçirmeye kalktı. Şehri almak için gerçekleştirdiği saldırılar sonuçsuz kaldı ve çatışmalar sırasında iki yerinden yaralandı. Fakat bu durum onun cesaretine engel olmadı ve yeniden bulunduğu destekçilerle Mısır askeri karşısına çıkıp onları birçok kez yenilgiye uğrattı. Bu girişimleriyle Sevakin'de arka arkaya başarılar elde edip Tokar ve Sinkat'ı emri altına aldı. Osman Digna Sevakin'i de tehdit etmeye başladığı için işgal kuvvetleri komutanı General İstefanson (Frederick Stephenson), biri General Bunler (William Butler / Redvers Buller-?) diğeri General Graham (Gerald Graham) komutasında olmak üzere Trinkat'ta (Trinkitat) iki livadan oluşan 500 kişi toplayarak isyancılar üzerine hareket etmeyi planladı. Bu kuvvet üç piyade taburu, iki batarya topçu, hecinli piyade, on dokuzuncu hüssar alayı, biraz Mısır askeri ve bir bahriye müfrezesinden oluşmaktaydı.¹¹⁹ Kuvvet 28 Şubat'ta Trinkat'ın ön tarafında bulunan Baker tabyasında toplanıp ertesi günü Teb (Elteb) üzerine yürüyerek Tokar'ı ele geçirdi fakat bölgede daha fazla kalamadan Sevakin'e döndü. Bu sırada General Graham teslim olması için tehdit içeren bir mektubu Osman Digna'ya gönderdi. Amiral Hevvit de (William Hewett) kabilelere boyun eğdirmek için bir beyanname yayımlayıp Osman Digna ile Mütemehdi Muhammed Ahmed'in başlarını getireceklere bazı vaatlerde bulundu. Ama bunlardan bir sonuç elde edilemediği gibi Araplar Osman Digna'ya eskisinden daha çok yanaştılar ve Sevakin'den 20 km uzaklıktaki Tamanya (Tamayna / Tamai / Tamanieh) ordugâhına gruplar hâlinde gelerek yerleştiler. Hatta İngiliz kalelerinden birine girip topları ele geçirdiler. Fakat İngilizlerin

¹¹⁴ Bu çarpışmada çok sayıda rütbeli subay öldürülmüş, alınan hezimet Slatin Bey'i daha da zor duruma sokmuştur. Özdağ, "Rudolf Von Slatin'ın Sudan Kariyeri (1879-1914)", 655-56.

¹¹⁵ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 79-81; Sheikh Ali Gulla, Nimr Ali Galla, ve L. F. Nalder, "The Defeat of Hicks Pasha", *Sudan Notes and Records* 8 içinde (1925): 120.

¹¹⁶ Hicks'in beklenmeyen yenilgisi Mehdi meselesine mesafeli yaklaşan İngiltere bürokrasisinin harekete geçirdi ve İngiltere yeni askeri birlikler göndererek kamuoyunda oluşan baskıyı hafifletmeye çalıştı. Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", 121.

¹¹⁷ Özdağ, 123; Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 322.

¹¹⁸ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 81-82; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 57-58.

¹¹⁹ Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", 123.

haberine göre Osman Digna meydan muharebesinde 5.000 civarında yaralı ve ölü vererek ordugâhını terk etmeye mecbur kalmıştı (13 Mart). Bununla birlikte İngilizlerin muharebeden sonra yine Sevakin'e girmeleri Osman Digna'nın tekrar Tamanya ordugâhına gelerek Sevakin'i bir kez daha rahatsız etmesine sebep olmuştur.¹²⁰

Yaşanan son gelişmeler İngiltere'nin düşüncelerini harekete geçirince İngiliz hükûmeti 18 Kânunusani'de Miralay Gordon'a Sudan'ın iyi bir şekilde tahliye edilmesini ve Mısır Hıdivliği'nin Kızıldeniz sahillerindeki hüküm ve nüfuzunu temin için gecikmeden Mısır'a hareket etmesini emretti. Gordon 1880'de Sudan valiliğinden ayrıldıktan sonra Hindistan valisi Marki Du Ripon'nun (George Robinson 1st Marquess of Ripon) sır kâtipliğine tayin edilmişti. Bu görevde altı ay kaldıktan sonra Çin, Japon, Kab (Cape), Filistin ve İstanbul'a seyahatlere başlamıştı. Kendisine gelen emri kabul ettiği sırada da İstanbul (Henry Morton Stanley) ile görüşmek için Brussel'den (Brüksel) Kongo'ya hareket etmek üzereydi.¹²¹ Gordon yeni emirleri aldıktan sonra tam bağımsız olarak milyonlarca para ile Sudan'a hareket edip 1884 Şubatı'nın başında Nil yoluyla Korosko'ya, oradan da Hartum'a ulaştı. Gordon'un, tekrar bölgeye geliş maksadı olan Sudan'ın tahliyesi için, Hartum'da bulunan 10.000 Mısır askeriyile Mütemehti'nin elinde kalma tehlikesi olan 15.000 civarındaki Hartum halkını geri çekmesi gerekiyordu. Fakat bu sırada Mütemehti Muhammed Ahmed bir taraftan şehri tehdit etmeye diğer taraftan yeni harekâtlar için kayınbiraderi Osman Digna ile hazırlanmaya devam ettiği için zaman giderek daralmaktaydı. Bu tahliye görevi çok fazla problem içermekte ve zorluğu giderek artmaktaydı. Gordon Hartum'a gelmesinin ertesi gününde Mısır askerlerinin bir kısmını şehre kumanda etmekte olan Miralay Goitlogon'un (Henry Watts Russell de Coëtlogon 1839-1908) refakatinde Asvan'a gönderip geride kalanları Kahire'ye gidecekleri zamana kadar Nil'in sol sahilindeki Umdurman / Ümmüdüman'a yerleştirdi. Hartum'da yalnızca zenci askerler bırakan Gordon bu zamana kadar Hartum'da sebepsiz yere tutuklanmış esirleri salıverdi ve Osman Digna'ya bir mektup yazarak itaat etmeye davet etti. Ayrıca "Nil üzerinde bulunmanın Sudan'ın tahliyesinden daha ehven olduğuna tam olarak kanaat getirdiğini ve Mütemehti dinî taassubuyla beraber halkta meydana gelen ümitsizliğin elle tutulur hâli olduğu için kendisiyle müzakere edilebileceğini" ifade edip bizzat gidip Mütemehti ile görüşmek istemişse de İngiltere hükûmeti tarafından kendisine izin verilmedi.¹²²

Gordon bir ara Osmanlı Devleti'nden (saltanat-ı seniyye) 3.000 asker istemeyi düşündü.¹²³ Onun tahminine göre bu sayı isyanı bastırmak için yeterliydi. Fakat bu da sonuç vermediği için on seneden beri Mısır'da gözetim altında tutulan Zübeyir'i getirerek Sudan'a genel vali olarak tayin etmek gibi garip bir fikir ortaya attı. 8 Mart tarihli yazısında "Hartum'da Zübeyir gibi biri yoktur. Kimse onun kadar burada nüfuz ve iktidar sahibi olamaz. Eğer Zübeyir'i bana göndermezseniz tahliye emrinde başarılı olamayız." diyerek bu fikrini belirtti. Ancak İngiltere hükûmeti bunun gerçekleştirilmesinden çekinerek reddetti. Bilindiği üzere Zübeyir, Doğu Sudan'da çok büyük bir nüfuzla sahipti. Ordusu, müstahkem bölgeleri, tersaneleri ve ince / hafif bir donanması vardı. Üzerine gönderilen Mısır askerine karşı birçok kez üstün gelerek bölgeye hâkim olmuş, Mısır'a çekilip tutuklanıncaya kadar esir ticaretiyle meşgul olmuştu. Neticede Gordon mart ayı itibarıyla Sudan'ın tahliyesinden tamamen vazgeçmişti. Ona

¹²⁰ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 82-84; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 131-43.

¹²¹ Aslında Kongo için teklif Belçika Kralı II. Leopold'dan gelmiş ve Gordon onunla görüşmüştür. Ömer Kâmil'in bahsettiği Gordon'un Stanley ile görüştüğü bilgisi bir karışıklıktan kaynaklanmış olmalıdır. Zira bu konudaki ilk görüşme aslında II. Leopold'la yapıldığı gibi zaten kral, Stanley'nin yerine görev alması için Gordon'u ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıca, bir süre sonra gerçekleşen ve aynı teklifi içeren ikinci görüşmede de Stanley ile Gordon'un bir araya geldiği bilgisine rastlanmamaktadır. John S. Galbraith, "Gordon, Mackinnon, and Leopold: The Scramble for Africa, 1876-84", *Victorian Studies* 14, s. 4 içinde (1971): 379-80, 384-88; Martin Ewans, *European Atrocity, African Catastrophe: Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath* (Routledge, 2002), 43-45.

¹²² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 84-86; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 67-70.

¹²³ Gordon eldeki İngiliz ve Mısır kuvvetleriyle mehdi güçlerini yenemeyeceğini fark edince Mısır yönetiminden ilave birlikler istemişti. Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", 124; Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 323.

göre Hartum'dan geri dönmesi, genel bir ihtilalin ortaya çıkmasının işareti sayılacak, bağımsızlık kazanma hırsında olan muhtelif kabile liderleri bölgeyi tamamen kan ve ateş içinde bırakacak, bundan dolayı Hartum, Kesela ve Dongola tersanelerinde depolanmış savaş araç gereçlerinin kurtarılması imkânsızlaşacaktı. Gordon bu düşünceleri doğrultusunda Hartum'da kalmaya karar verip Granvil'den (Granville George Leveson-Gower) 200 kadar İngiliz askerinin gönderilmesini istedi. "Çok askere lüzum yok, yalnız İngiliz askerinin namı yeterlidir." demektedir. Ancak İngiltere hükûmeti bu işe asla girişmek istemedi. Gordon isteğinin yerine gelmesinden ümidini kesince Bahru'l-Gazal vilayetine çekilerek Belçika kralının himayesine girmek istedi. Fakat İngiltere hükûmeti buna razı olmadı.¹²⁴

Yaşananların akabinde Gordon yalnız kaldığını anlayıp Hartum'da mümkün merteye kalmayı planladı. Şehrin etrafındaki eski istihkâmları genişletip tamir ettirdi ve yeni tabyalar inşa ettirdi. Birkaç defa netice elde ettiği çıkışlar gerçekleştirdi ancak 16 Mart'ta Halfaya üzerine gerçekleştirdiği çıkışta başarılı olamadı. 22 Mart'ta yine aynı bölge üzerine hareket ederek muhafızları kurtardı. Bundan sonra savaş Hartum civarına intikal etti. Berber muhasara altında, diğer bölgeler de isyan ateşi içinde kaldı. Mütemehdi, Gordon'un tekliflerini reddetmiş, Zübeyir Hartum valiliğini kabul etmekten kaçınmış, İngiltere hükûmeti ise Sudan'a yardım göndermemekte ısrar ettiği için Gordon her bakımdan ümitsizliğe düşmüştü. Gordon'un yaşadığı yeis ve bezginlik hissi 16 Nisan tarihli Sir Baring'e (Evelyn Baring) yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Gordon mektupta "Benim anladığıma göre ne Zübeyir gönderilecek ne de Berber ve Hartum'a yardım kuvveti gelecek. Demek ki bana, yalnız duruma göre hareket etmem tavsiye ediliyor. Öyleyse ben isyanı teskin edebildiğim hâlde Hartum'da kalacağım teskin edemediğim hâlde ise Hatt-ı İstiva taraflarına doğru çekileceğim. Mısır'da asayişin sağlanması istenildiği hâlde, er geç Mütemehdi'nin ezilmesinin mecburen pahalıya mal olacağı kesin iken Sennar, Kesela, Beber ve Dongola muhafızlarının terk ve feda edilmesinden doğan ar ve mahcubiyeti size bırakacağım" demektedir.¹²⁵

Gordon muhasaracılarla mücadeleye devam ederken isyancılara karşı Beyaz Nil üzerinde üstünlük sağladı. Gordon'un vapurları da gereken erzak ve levazımın elde edilmesini sağlamışsa da Mütemehdi taraftarlarının Hartum etrafında oluşturduğu güçlü kuşatma giderek daralmaktaydı. Bu arada Berber de Haziran'da isyancıların eline geçmiş ve 3.500 muhafızı öldürülmüştü. Diğer yanda Dongola müdürü ise 23 Temmuz'da girdiği çarpışmada 5.000 kişilik asker gücü bulunan Arapları dağıttı. Gordon da 10 Ağustos'ta isyancıların 1.800 zayıat vermesini sağlayarak çekilmeye zorladı. Gordon'un vapurları ise Berber'e kadar ilerleyerek 17 Teşrinievvel'de Şendi ve Metemme'yi (El Matamma) topa tutup nehir üzerinde gemilerin seyrini sağladıysa da bundan bir fayda elde edilememiştir. İsyancılar Hartum'u muhasara ve baskıdan vazgeçmeyerek Gordon'un vapurlarına saldırmaya devam ettiler. Yine bu esnada bir vapura binerek Dongola'ya kadar gitmek için Hartum'dan çıkmış olan Miralay Stevar (J. D. H. Stewart), mösyö Pover (Frank Powers) ve Fransız konsolosu mösyö Herbin (Léon Herbin) Vadi-i Gavra yakınlarında vapurun karaya oturmasıyla isyancıların eline düşerek intikam için öldürüldüler (6 Teşrinievvel). Bu olay Gordon'un 9 Teşrinievvel tarihli mektubundan haber alınmıştır. Bundan sonra 1885 Kânunusani'ye kadar Hartum muhafızlarından bir haber alınamamışsa da Gordon tarafından 14 Kânunuevvel tarihinde çekilmesine rağmen Kânunusani'de ele geçen bir telgraftan Hartum'da her şeyin yolunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu haber 21 Kânunusani'de son kez alınan Gordon'un 29 Kânunuevvel tarihli mektubunda tekrar edilmekte ve bundan başka Hartum'un dört sene daha dayanabileceği belirtilmekteydi. Bu son mektubun içeriği 14 Kânunuevvel'de Gordon tarafından tam bir ümitsizlik içerisinde yazılıp Kahire'ye 24 Şubat'ta ulaşan yazının içeriğiyle kıyaslanırsa bir önceki mektubun sıhhatinden şüphe edilmesi gerekmektedir. Bu mektupta Gordon "Bizim işimiz bitti, on güne kadar ne olacaksa olur. Bizim adamlarımız beni dinleselerdi akıbet böyle olmazdı. Cümleye elveda!" demiştir. Kânunusani'nin başında Hartum henüz isyancıların eline geçmemişti. Ancak Gordon

¹²⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 86-88; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 70-72, 74-77, 106.

¹²⁵ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 88-89; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 94-95.

bu ayın ilk gününde yazdığı mektubunda İngilizlerin kendisini kurtarmak için zamanında yetişemeyeceklerini beyan etmekteydi.¹²⁶

General Vosliy'in (Garnet Wolseley) Nil boyunca gerçekleştirdiği harekâta gelinecek olursa İngiltere hükûmeti Gordon'u Sudan'a göndererek genel görüşe uymuşsa da Mısır Hıdivliği, son olarak elden çıkardığı Nil-i Ulya eyaletini silah yoluyla geri almayı tamamen reddettiği için az da olsa bir yardım göndermekten tamamıyla kaçınmakta idi ve Lord Granvil (Granville) geri çekilme hususunda Gordon'u iknaya çalışmaktaydı. Fakat olaylar sürekli birbirini takip etmekteydi. Müttemehdi Sudan'a hâkim olmuş, Mısır askeri her yerde kuşatılıp baskı altında kalmıştı. Gordon da düşmek üzere olduğu için İngiltere'de genel görüş hareketlendi ve hükûmet Gordon'u kurtarmak için Sudan'a askerî bir birlik göndermek mecburiyetinde kaldı. Bunun için parlamentodan 300.000 liralık bir kredi alınarak askerin Nil üzerinden nakli için Mısır'a 800 sandal ve sökölüp takılan vapurlardan bir miktar gönderildi. Askerle beraber hareket ederek sandalların şelaleleri aşmasına yardım etmek üzere 500 Kanada kayıkçısı ile birçok erzak ve cephaneye de sevk edildi. Kısa bir süre içerisinde eksiksiz bir şekilde silahlandırılıp teçhiz edilmiş 10.000 asker İngiltere'den Mısır'a nakledildi. Piyadeler çok pahalı bir fiyat ile Mısır'dan tedarik edilerek satın alınan develere binecekti. Birliğin başkumandanlığına 31 Ağustos'ta İngiltere'den ayrılıp 9 Eylül'de Kahire'ye ulaşan Lord Wolseley tayin edildi. Onun Kahire'ye gelişi savaş hazırlıklarını hızlandırmıştı. Harekete geçmeden önce General Wolseley'in aldığı talimat şunlardı: Nil boyunca gerçekleştirilecek harekâtın amacı Hartum'daki General Gordon'la Miralay Stewart'ı kurtarmaktır. Bu amaca ulaştıktan sonra her türlü taarruza girişmekten kaçınılmalıdır. İngiltere hükûmeti tarafından harekâtınızı mümkün olduğunca azaltıp sınırlandırmanızın beklendiğini her zaman dikkate alınız.¹²⁷ Hükûmetin siyasi düşüncesi Sudan'daki Mısır hükûmetini sonlandırmaya yöneliktir.¹²⁸

İngilizler bir taraftan Vadi-i Halfa'yı işgal ederek Mısır'ın bu taraftaki kapılarını kapatmak diğer taraftan Kızıldeniz'in başlıca limanlarını tutup Sudan'ı yalnızlaştırmak istiyordu. Eylül'ün başında İngiliz askeri Vadi-i Halfa'ya varmaya başladı ve buradan 10 km ileride bulunan Sar Ra's (?) mevkiine trenle ulaştı. Askerin bu şekilde nakledilmesinden maksat özellikle suların az olduğu zamanda yol almaya engel çıkaran ikinci şelaleden kaçınmaktır. 28 Eylül'de General Wolseley'e Miralay Stewart'ın vefat haberi geldi. Wolseley 5 Teşrinievvel'de Vadi-i Halfa'ya, 3 Teşrinisani'de Dongola'ya ulaşır genel karargâhını burada kurdu. Askerin toplanması Nil sularının azlığından ve erzak teminindeki sıkıntılardan dolayı çok geç gerçekleşti. 16 Kânunusani'de Wolseley öncü kuvvetlerle birlikte yardımcı kuvvetlerin toplanma yeri olarak belirlenen Kurti / Korti'ye girdi. 12 Kânunusani 1885'te Kurti ordugâhından gönderilmiş resmî bir rapor General Wolseley'in planı hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Bu raporda Wolseley "Ben daima buradan ötede, biri İngiltere'de yapılan sandallar ile Nil'den hareket etmek diğeri Bayuda çölünden hızlıca Metemme'ye yürümek üzere iki koldan harekete mecbur olacağımı tahmin ederdim. Hatta çölü geçmeyi temin için hecinli bir livanın teşkilini de teklif etmiştim. Zaman müsait olsa askeri ayırmayıp Nil boyunca tek bir kol üzere hareket ederdim. Lakin biliyorum ki Gordon erzakın azlığından dolayı çok sıkıntılıdır. Ayrıca sıcak mevsimler de yaklaşmaya başladı. Binaenaleyh iki koldan harekete karar verdim." demektedir.¹²⁹

General Wolseley bu raporda açıkladığı üzere eldeki kuvvetlerini biri General Herbert Stewart diğeri General Arl (William Earle) kumandasında olmak üzere ikiye ayırdı. General Stewart kumandasındaki kol 30 Kânunuevvel'de büyük bir kafiye ile Gadkul (Gakdul / Jakdul) kuyuları üzerine hareket edip 2 Kânunusani'de bu kuyuları zapt etti ve erzakı buraya indirip

¹²⁶ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 89-91; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 89-91, 107, 119.

¹²⁷ İngiliz-Mısır birliklerini tahliye etmek için görevlendirilen General Wolseley, Slatin Bey'e gönderdiği mektupta esirleri serbest bırakmak şartıyla Müttemehdi'ye Kordofan Sultanlığı'nın verildiğini yazmış, bu konuda onu ikna etmesini talep etmişti. Fakat bu mektuba cevap alınmamıştır. Özdağ, "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)", 657.

¹²⁸ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 91-92; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 111-12.

¹²⁹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 93-94; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 72-73, 100-104.

hasa birliğini de kuyuların savunması için bıraktı. Develeri yanlarına alarak 5 Kânunusani'de Kurti'ye döndü. 8 Kânunusani'de hecinli piyade alayının birinci taburu olan ağır süvari fırkası, 50 kişiden oluşan bir bahriye müfrezesi ile top ve mitralyözleri beraber alarak Gadkul kuyularına hareket etti. General Stewart 12 Kânunusani'de bu kuyulara varıp 14 Kânunusani'de kuyuların muhafazasına yarım tabur asker bıraktıktan sonra bütün kuvvetiyle (1500 kişi) harekete geçti. İsyancılar henüz görünmüyordu. 16 Kânunusani'de öncü kuvvet süvarileri Metemme'nin 40 km kuzeybatısında yer alan Ebu Kla' (Abu Klea / Ebu Tuleyh) kuyularına birkaç mil mesafede birtakım kuvvetli Arap müfrezelerinin görünmekte olduğunu haber verdi. Fakat vakit geç olduğundan General Stewart muharebeyi ertesi güne erteledi. Fakat isyancıları muharebeye çekemediği için develer ile yüklerini ordugâhta bırakarak askerine bir kale kurdurarak taarruza başladı. General, isyancıların sol tarafını çevirmek istiyordu. Harekete başlanır başlanmaz Araplar saldırıya geçip kalenin bir köşesini dağıttılsa da İngilizler son derece sebat ve gayret göstererek isyancıları geri dönmeye mecbur bıraktı. İngilizlerden yaralı ve ölümlerin sayısı 200 civarındaydı. Öldürülenler arasında miralay Burnabi de (Frederick Gustavus Burnaby) bulunmaktaydı. General Stewart muharebe akşamını Ebu Kla' kuyularında geçirip ertesi günü Metemme'ye hareket etti. Nil'e 6 km mesafede isyancılara rastlayınca zeriba denen taş ve çalılardan yapma bir istihkâm inşa etmeye başladı.¹³⁰

İnşa sırasında Arapların tuttıkları şiddetli ateş sonucunda 22 İngiliz öldü ve General Stewart da yaralandı. İngilizler yükleriyle birlikte bir kısım askerini Lord Biressford'un (Charles Beresford) savunmasını üstlendiği adı geçen zeribaya bıraktıktan sonra bir kale kurarak Sir Şarl Vilson (Charles William Wilson) kumandasıyla ileri hareket ettiler. İsyancılar önce İngilizlerin kurduğu kaleye sonra da zeribaya saldırsalar da geri dönmeye mecbur kaldılar (19 Kânunusani). Bundan sonra İngilizler Nil üzerinde bulunan Kubat / Gubat mevkiine hareket edip burada korunaklı bir yere yerleştiler. Buradan Metemme üzerine gerçekleştirilen bir keşifle, şehrin savunmaya alındığı ve herhangi bir saldırıyla ele geçirilemeyeceği anlaşılmış oldu. 21 Kânunusani'de Nasri Paşa Hartum muhafızlarından bir kısmını taşıyan dört adet vapurla gelip Gordon'un durumuna dair bazı bilgiler verdi. 21 Kânunusani'de Wilson askerini kumandasını miralay Buskavven'e (Boscawen) bırakarak dört vapurun ikisi ile Nil üzerinden Hartum'a hareket etti. Yolda isyancıların tuttuğu bazı mevkiilerde ateşe uğradıktan sonra altıncı şelalenin girişinde topla karşılandı (25 Kânunusani). Biraz daha yol alınca Hartum'u uzaktan gördüğü sırada Tuti adası, Umdurman ve Hartum'dan şiddetli ateş saldırısıyla karşılaşınca dönmek zorunda kaldı. (26 Kânunusani). Bu saldırı zaten Hartum'un isyancıların eline düştüğü anlamına geliyordu. Doğrusu 26 Kânunusani'de Firaz Paşa'nın isyancılara iki kapıyı açmasından dolayı şehir Müteme'di'nin eline düşmüş ve Gordon da öldürülmüştü.¹³¹ Wilson durumu anlayarak geri döndü. Yolda vapurlardan birisi kuma oturarak zayı oldu (29 Kânunusani). İkinci vapurun da 30 Kânunusani'de sığ bir yere oturduğunu öğrenen Boscawen, Lord Beresford ile bir vapur göndererek Wilson'u kurtardı. Buradan Wilson doğruca Kurti'ye gitti ve 11 Şubat'ta beş bölük yardım askeriyile gelmiş olan General Buller (Redvers Buller) onun yerine geçti.¹³²

Gelişen bu olaylar üzerine Lord Wolseley kolların genel karargâha dönmesini emrettiği için söz konusu bu kol da 13 Şubat'ta geri çekilmeye başladı. İsyancılar bu kolu Ebu Kla' kuyularına kadar takip etti. General Buller adamlarıyla beraber 14 Şubat'ta Ebu Kla' kuyularına varıp Gadkul'dan kendisine gönderilen develerin gelişine kadar burada bekledikten sonra 23 Şubat'ta tekrar harekete geçerek hiçbir saldırıya uğramaksızın Gadkul'a ulaştı. General Stewart aldığı yaralardan dolayı 16 Şubat'ta vefat etti. General Buller Gadkul'da birkaç gün dinlendikten sonra askerini küçük müfrezelere bölerek Kurti üzerine sevk etti. Askerler yolda bütün deve ve hayvanları telef ettikten sonra 7-14 Mart tarihleri arasında peyderpey Kurti'ye ulaştı. Nil boyunca hareket eden Arl (Earle) koluna gelince bu kol da Berber'e varıp oradan Şendi ile

¹³⁰ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 94-95; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 120-21.

¹³¹ Hartum'un düşüşü ve Gordon'un öldürülmesi hakkında bk. Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 87, 94, 105, 107-8, 121-22.

¹³² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 96-97.

Metemme'ye giderek Stewart koluyla birleşecekti. 24 Kânunusani'de askerinin tamamı Meravi'nin 5-6 mil üst tarafında bulunan Hamdab'da birleşip Nil vadisinde harekete başladı. Piyadeler sandallara binerken süvariler nehrin sol kıyısı boyunca hareket ediyordu. Askerlerin ilerlemesi karşılaşılan sorunlar sebebiyle gecikmiş ve yavaşlamıştı. Gidilen arazi bilinmiyordu ve şelaleler de geçmeyi engelleyen zorluklarla doluydu. Bundan başka nehrin sahilinde bulunan kabileler de İngiliz askerini durmaksızın taciz etmekteydi. Bununla birlikte General Earle 1 Şubat'ta Kurti'ye varıp askeri birkaç gün dinlendirdikten sonra bazen nehrin sağ ve sol sahilinden hareket etmek bazen askeri kayıklara bindirmek suretiyle Ebu Muhammed üzerine yürüdü. 9 Şubat'ta Dulfa (?) ve Gerbifanda (?) Arapları ile şiddetli bir çatışmaya girdi. Çatışmada General Earle öldü, miralay Gran (?) ve miralay Ayir (?) ağır bir şekilde yaralandı. Kol, miralay Bergenber (?) kumandasında Ebu Muhammed'e doğru ilerlerken Hebe / Hebbe'de General Wolseley'den dönüş emri alınca önce Meravi sonra Hamdab, Kurti ve 7 Mart'ta Dongola tarafına çekildi. Diğer kol ile birleşerek 10 / 30 (?) Mart'ta General Wolseley Kahire'ye döndü.¹³³

Wolseley döndükten sonra İngilizler Dongola ve Dalnaru'yi (?) terk ederek Sudan seferine son verdi. Nil vadisinde bu harekât gerçekleştirilirken Sevakin tarafında da Osman Digna, İngiliz askerini taciz etmekteydi. 3 Şubat'ta İngilizler tarafından çıkarılan bir keşif kolu isyancıların pususuna uğrayıp tamamen yok oldu. Araplar, Müttemehdi'nin art arda elde başarılar sebebiyle cesaret bulduğu için Sevakin ile Berber arasında uzatılacak şimendifer hattının yapılmış olan kısmını tahrip etmek istiyorlardı. Ancak o vakitlerde İngiltere'den bir miktar yardımcı asker geldiği için Sevakin'deki İngiliz gezici kuvveti 2.000 askere ulaştıncaya Arapların maksadı zorlaşmıştı. 25 Şubat'ta isyancılar Sevakin'in ilerisindeki müfreze istihkâmlarından birkaçını zapt ederek tahrip etti. General Graham da son Hind askerinin ulaşmasından sonra 20 Mart 1885'te bütün askerleriyle Sevakin'den çıkıp istihkâmları terk etti. Bununla birlikte Osman Digna eski yerine çekilerek İngilizleri taciz etmeye devam etti. İngilizler 22 Mart'ta ordugâha 7-8 mil uzaklıkta bulunan bir bölgeye zeribalar yapmak maksadıyla Sevakin'den çıkıp inşaata başlamışlardı. İsyancılar bu durumdan istifadeyle İngiliz askeri üzerine saldırarak develer ve diğer hayvanların tamamını kestiler ve zeribalarda bulunan İngilizler arasında büyük bir karışıklığa sebep oldular. Böylece Sevakin'e kadar onlara büyük bir dehşet ve korku saldılar.¹³⁴

Sonuç

Osmanlı'nın Habeşistan ve Sudan topraklarında bulunması doğrudan bir fetih amacına istinaden değil, daha ziyade Kızıldeniz, Hicaz, Yemen ve Hint Okyanusu'na taalluk eden ekonomik ve siyasi sebeplerin doğurduğu bir gereklilik olarak gerçekleşmiş, Müslümanların varlığı ve durumu da bunu destekleyici bir unsur olmuştur. Ömer Kâmil'in eserinde yer verdiği konular, Sudan'daki Osmanlı varlığının nasıl algılandığını gösterdiği kadar zımnen burayla alakadar olunmasının gereğini de ortaya koymaktadır. Müellif de kendi döneminde Sudan'da yaşananların yeteri kadar yazı hayatına gündem edilmemesi sebebiyle eserini yazmıştır.

Coğrafi ve tarihî özellikleriyle bölgenin tanınması, sınırlar, idari durum, askerî vaziyet, asayiş, yerel unsurlar ve yabancı devlet hususlarına yer verilen eserde olayların çok fazla yorumlanmadığı görülmektedir. Değerlendirme ve analizlerin nadir olması dikkate alınırca Osmanlı Devleti'nin 19. asırda Sudan'daki varlığı ve otoritesini tespit etmek yaşanan gelişmelere bakarak okuyucunun dolaylı bir şekilde çıkarımda bulunmasıyla mümkündür denebilir. Bu yüzden isabetli yorumların yapılabilmesi eserin tamamını dikkate almayı gerektirmektedir. Çok tartışılan, Mısır ve Sudan'daki İngiliz yönetimi hakkında Ömer Kâmil'in değerlendirme yapmaması veya olumlu olumsuz herhangi bir görüş belirtmemesi onun, olaylara objektif bir açıdan yaklaştığının göstergesidir. Ona göre karışıklıkların sebebi ve kaynağı birden fazladır. Avrupalıların haksız müdahaleleri halkı kızdırarak başkaldırıya sevk etse de onları asil silaha sarılmayı mecbur eden esir ticaretinin yasaklanması meselesidir. Çünkü coğrafyanın dayattığı zorlu şartlar yerli halk tarafından esir kullanımını zorunlu hâle getirmiş ve bu durum zaman

¹³³ Ömer Kâmil Paşa, 97-100.

¹³⁴ Ömer Kâmil Paşa, 100-101.

içinde kökleşmiştir. Ömer Kâmil detaylı bir şekilde bu hususu gerekçelendirmektedir. Kendisinin, Mehdi isyanını bu konulardan ayrı olarak ele almasına bakılırsa yabancıları bu isyanın kaynağı olarak görmediği söylenebilir. Ama Mehdi isyanı için hâlihazırdaki kaosun önemli bir fırsat verdiğini zikretmesi bu ayaklanmadaki yabancı faktörünü dolaylı bir şekilde kabul ettiği anlamı taşımaktadır.

Sûdân-ı Mısırî'de verilen malumat söz konusu tarihte yaşamış ve olayların bizzat içerisinde yer almış Batılılar tarafından kaleme alınan kitaplarda da mevcuttur. Fakat bu yabancı kaynakları Ömer Kâmil kullanmış olamaz. Çünkü neredeyse tamamı İngilizce olan bu eserler daha geç tarihte yazılmıştır. Türk gazetelerinde bölgeyle ilgili haberler sürekli yer aldığı için Ömer Kâmil bunları dikkatle takip edip istifade etmiş olmalıdır. Ayrıca onun yabancı dile olan vukufiyeti bu konudaki yabancı kaynakları da takip etmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Onun, yaşadığı döneme çok yakın tarihlerdeki olayları bu kadar erken haber veriyor olması bölgenin uzaklığı da hesaba katılırsa büyük bir başarı kabul edilmelidir. Matbuatın gelişmesinin bunda etkileri olduğu aşikardır ancak kendisi aynı zamanda bir devlet görevlisi olduğu için olayların takibini yapan devletin resmî kaynaklarını, birtakım belgeleri (bölgeden gelen raporlar, elçiliklerle yapılan yazışmalar vs.) kullanmış olması da uzak bir ihtimal değildir. Zira muazzam derecede detaylar vererek aktardığı malumat ve yaptığı olay takipleri -hem de bu olaylar yaşandığı sırada- ancak böylesi bir titiz kaynak kullanımı sonucunda mümkün görünmektedir.

Ömer Kâmil'in yine de eksiksiz bir eser ortaya koyduğu söylenemez. Zira Osmanlı Devleti'nin, gelişmeler karşısındaki tavrına ve aldığı önlemlere yer verilmemiştir. Ancak eser hızlı bir şekilde kaleme alındığı için o sırada bir politika geliştirilmemiş olabileceği unutulmamalıdır. Bu açıdan eser, daha çok vaka tespitini önemsemiş, olayların anlaşılmasını öncelikle ve buna yönelik olarak ziyadesiyle bilgileri öne çıkarmaya çabalamıştır. Mukaddime'de askerlik mesleği gereğince yaptığı araştırmaların eserin temelini oluşturduğu kendisi tarafından zaten dile getirilmiştir. Yazma nüshayla karşılaştırıldığında yer yer matbaada dizgi hataları sebebiyle tarihlerin yanlış verildiği veya bazı isimlerin hatalı / farklı yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Fakat bunların, dönemi için *Sûdân-ı Mısırî*'nin önemli ve vazgeçilmez bir kaynak olmasının önüne geçtiği düşünülemez. Zira eser döneminde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ayrıca verdiği pek çok detay *Sûdân-ı Mısırî*'yi günümüz için de vazgeçilmez bir kaynak hâline getirmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Kamil Kepeci (KK.d)*, Defter Nu: 213, s. 212.

BOA, *KK.d*, Defter Nu: 218, s. 168, 9 Şevval 971 (21 Mayıs 1564)

BOA, *KK.d*, Defter Nu: 75, s. 525, 17 Şevval 971 (29 Mayıs 1564)

BOA, *Bâb-ı Âsâfi Divân-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.)*, 25/934, 22 Zilkade 981 (15 Mart 1574)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 40/698, 11 Cemaziyelevvel 987 (6 Temmuz 1579)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 48/977, 19 Safer 991 (14 Mart 1583)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 110/2492, 29 Cemazeyilahir 1110 (12 Ocak 1699)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 111/1964, 20 Zilhicce 1112 (28 Mayıs 1701)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 112/158, 10 Cemazeyilevvel 1113 (13 Ekim 1701)

BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH.)*, 928/73581, 26.11.1301 (17 Eylül 1884)

BOA, *İ.DH.*, 938/74326, 19.4.1302 (5 Şubat 1885)

BOA, *İ.DH.*, 1042/81938, 15.11.1304 (5 Ağustos 1887)

- BOA, *İ.DH.*, 1186/92836, 06.12.1307 (24 Temmuz 1890)
- BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)*, 105/37, 18.3.1312 (19 Eylül 1894)
- BOA, *Y.MTV.*, 139/64, 25.10.1313 (9 Nisan 1896)
- BOA, *Y.MTV.*, 188/144, 29.11.1316 (10 Nisan 1899)
- BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL.)*, 67/6, 9.6.1312 (8 Aralık 1894)
- BOA, *İ.TAL.*, 139/29, 15.01.1316 (5 Haziran 1898)
- BOA, *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)*, 425/20, 14.7.1316 (28 Kasım 1898)
- BOA, *Bâbiâli Evrak Odası (BEO.)*, 63/4692, 12.02.1310 (5 Eylül 1892)
- Taha Toros. "Merhum Ömer Paşa", *Taha Toros Arşivi*, TT-514722.
- Taha Toros. "Menemencioğullarına Umumî Bir Bakış", *Taha Toros Arşivi*, TT-551594.
- Taha Toros. "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 1-2", *Taha Toros Arşivi*, TT-640128.
- Taha Toros. "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 3", *Taha Toros Arşivi*, TT-551590.
- Taha Toros. "Menemencilerden Mısır Sarayına İstenilen Çocuk", *Taha Toros Arşivi*, TT-551592.
- Taha Toros. "Menemencioğlu Ahmet Beye Dair", *Taha Toros Arşivi*, TT-551589.

Diğer Kaynaklar

- Ak, Mahmut. "Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:62-66. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ak, Mahmut. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. C. 3. içinde İstanbul: Tübitak, 2022.
https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/osmanli_cografya_calismalari.
- Akalın, Durmuş. "İngiltere'nin Imperial British East Africa Company'den Uganda'yı Alması ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeye Bakışı (1887-1894)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36, s. 62 içinde (2017): 133-72.
- Altundağ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Aykaç, Mehmet. "Func". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13:216-18. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ballı, Yunus. "Nilotik Sudan'da Kurulan Bir İslam Devleti: Fûnc Sultanlığı (1505-1821)". Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Birinci, Necat. *Menemenlizâde Mehmed Tahir*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Bostan, İdris. "Yemen (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43:406-12. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nebi. "Nûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33:222-23. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ewans, Martin. *European Atrocity, African Catastrophe: Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath*. Routledge, 2002.
- Fahmy, Khaled. *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*. Çeviren Deniz Zarakolu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Galbraith, John S. "Gordon, Mackinnon, and Leopold: The Scramble for Africa, 1876-84". *Victorian Studies* 14, s. 4 içinde (1971): 369-88.
- Hasan, Hamdunallâh Mustafa. "Dârfûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:490-91.

- içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hill, Richard. *Egypt in the Sudan 1820-1881*. London: Oxford University Press, 1959.
- Holt, P. M. *A Modern History of the Sudan from the Funj Sultanate to the Present Day*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1961.
- Holt, P. M. "Emin Pasha". *The Encyclopaedia of Islam*, editör B. Lewis, Ch. Pellat, ve J. Schacht, 2:696-97. içinde Leiden: Brill, 1991.
- İBB. "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)", t.y.
- Jesman, Czeslaw. "Egyptian Invasion of Ethiopia". *African Affairs* 58, s. 230 içinde (1959): 75-81.
- Karakoç, Ercana, ve Turay Yayla. "Ünlü Menemencioğlu Ailesi ve Türk Bürokrasisindeki Yerleri". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 3, s. 5 içinde (2020): 99-117.
- Kavas, Ahmet. "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi". *Osmanlı Araştırmaları*, s. 20 içinde (2000): 9-35.
- Kavas, Ahmet. "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/1849-1916)". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, s. 5 içinde (2001): 109-34.
- Kavas, Ahmet. "Harar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16:107-9. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kavas, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliği'yle Münasebetleri ve Hıristiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu ile Yakınlaşma Etkisi". *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, 443-64. içinde Ankara, 2001.
- Kavas, Ahmet. "Osmanlı-Darfür Münasebetleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 16 içinde (2007): 105-20.
- Kavas, Ahmet. "Sudan (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37:461-66. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Sudan (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37:459-61. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Uganda (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42:46-50. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kızıltoprak, Süleyman. *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*. 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Koçyiğit, Ömer. "From Sufi Movement to Statehood: the Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885". Yüksek Lisans, Boğaziçi University, 2014.
- Koçyiğit, Ömer. "Muhayyelden Musavvere: Matbuat Çağında Osmanlı'da Afrika Tasavvuru (Sudan Örneği)". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9, s. 2 içinde (2022): 226-46.
- Kurt, Yılmaz. "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri I". *Belgeler* 21, s. 25 içinde (2000): 1-95.
- Kurt, Yılmaz. "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri II". *Belgeler* 30, s. 34 içinde (2009): 1-65.
- Kurt, Yılmaz. "'Menemencioğulları Tarihi' ve Çukurova'da Aşiretler". *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, 357-66. içinde İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2000.
- Kurt, Yılmaz. "Menemencioğulları'nın Kökeni". *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, s. 1 içinde (2015): 44-57.
- Mehmed Esad. *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1315.

- Mehmed Süreyya. "Tevfik Mustafa Paşa". *Sicill-i Osmanî*, 5:1632-33. içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Menemencioğlu Ahmed Bey. *Menemencioğulları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Mihrî, Muhammed. *Sudan Seyâhatnâmesi*. Editör Ahmet Kavas. İstanbul: Kitabevi, 2016.
- Nour Ali, Tarig Mohamed. *Osmanlı Sudan'ı, Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti*. İstanbul: İskenderiye Kitap, 2020.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Ömer Kâmil Paşa. "Memâlik-i mahrûse-i şâhâne harîta-i umûmiyesinin usûl-i tastîh ve tersîmi". Yazma, t.y.
- Ömer Kâmil Paşa. *Sûdân-ı Mısırî*. İstanbul: Matbaa-i Cerîde-i Askeriye, 1304.
- Ömer Kâmil Paşa. "Sûdân-ı Mısırî". İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, t.y. NEKTY04243.
- Öz, Mustafa. "Muhammed Ahmed el-Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30:496-99. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özdağ, Abdullah. "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)". *OTAM*, s. 42 içinde (2017): 117-48.
- Özdağ, Abdullah. *Nil'de Ayaklanma ve Savaş: Sudan'da İngiliz Politikası 1881-1899*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Özdağ, Abdullah. "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 66 içinde (2019): 645-62.
- Özdağ, Abdullah. "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, s. 63 içinde (2018): 309-30.
- Özkaya Özer, Sevda. "Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)". Doktora, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Ömer Paşa". *Sicill-i Osmanî Zeyli*, 14:30-31. içinde Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Schmiede, H. Ahmed. "Emin Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11:117-19. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sheikh Ali Gulla, Nimr Ali Galla, ve L. F. Nalder. "The Defeat of Hicks Pasha". *Sudan Notes and Records* 8 içinde (1925): 119-23.
- Şahin, Kaya. *Empire and Power in the Reign of Süleyman, Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Uçman, Abdullah. "Mehmed Tâhir, Menemenlizâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:534-35. içinde Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uğur, Çağrı. "Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz". Yüksek Lisans, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ulutaş, Songül. "Tarsus Şer'îye Sicilleri ve Arşiv Belgeleri Işığında Menemencioğlu Aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne İkili Yardım Faaliyetleri (1832-1841)". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, s. 1 içinde (2006): 369-92.
- Woodhead, Christine. "Letters of Misirli Ibrahim Pasa to Menlikli Ahmed Pasa, Governor of Adana, 1843-46". *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 16, s. 1 içinde (1989): 49-51.
- Zengin, İlhan. "Zübeyir Rahmet Mansûr Paşa (1830-1913)". *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri*, 231-64. içinde İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019.

Ekler:

Ömer Kâmil'in Sultan II. Mahmut Türbesi Haziresi'nde yer alan kabri

Ömer Kâmil'in Mührü

Ömer Kâmil'in Babası Mehmed Tevfik Paşa, Taha Toros Arşivi, 1561774008. (Taha Toros arşivinde Ömer Kâmil Paşa'ya dair olan kısa kayıta "Resminin altına sehven 'livâ' yazılmıştır." denilerek feriklik rütbesine işaret edilmektedir. Bu ifadeden Ömer Kâmil'in de bir resmi olduğu anlaşılmaktadır fakat henüz tarafımızdan ulaşılamamıştır.)

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

LEFKOŞA (KIBRIS) MEVLEVİHANESİNİN KURULUŞU VE İLK VAKIFLARI *The Foundation of Mevlevihane in Nicosia and Its First Foundations*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 19.02.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 30.08.2023
Sayfa/ Pages : 603-618
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.257>

Mehmet DEMİRYÜREK

(Prof. Dr.), Hitit Üniversitesi, e-mail: mehmetdmryrk@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-3506-5421>

Atıf/Citation

Demiryürek, Mehmet, "Lefkoşa (Kıbrıs) Mevlevihanesinin Kuruluşu ve İlk Vakıfları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 603-618.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

LEFKOŞA (KIBRIS) MEVLEVİHANESİNİN KURULUŞU VE İLK VAKIFLARI

The Foundation of Mevlevihane in Nicosia and Its First Foundations

Mehmet DEMİRYÜREK

Öz: Kıbrıs'ın 1570 yılındaki fethini izleyen yaklaşık 30 yıl içinde Ada siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî bakımlardan kurumsallaşma ve görünüm itibarıyla tam bir Osmanlı adası oldu. Lefkoşa bu değişimi en iyi yansıtan şehirlerden biriydi. Beylerbeyleri, Lefkoşa kadıları ve müftüleri bu şehirde ikamet ettiler. Mahalleleri, sakinleri, camileri, mescitleri, çeşmeleri, hanları ve hamamlarıyla Lefkoşa bir Türk-İslam şehri hüviyeti kazandı. Cami, mescit, han, hamam vb. gibi tesislerin devamlılığını temin etmek için birçok vakıf kuruldu. Kapsam ve etkinlik açısından Sultan II. Selim Vakfı ile Lala Mustafa Paşa Vakfı şehrin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynadı. Ayasofya Camii (Selimiye), Arap Ahmet Paşa Camii, Bedesten ve Mevlevi Tekkesi şehrin en önemli Türk-İslam sembelleri arasında yer aldı. Bu çalışmanın amacı sözü edilen sembellerden birisi olan Lefkoşa Mevlevi Tekkesinin kuruluş tarihi ile ilgili bilgileri KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi belgeleri ile Osmanlı Arşiv kaynakları temelinde yeniden tartışmak ve değerlendirmektir. Çalışma Lefkoşa Mevlevihanesinin kuruluş tarihi için yeni bir tarihi gündeme getirecek, ilk gelir kaynaklarını ortaya çıkaracak ve böylece hem Kıbrıs tarihine hem de hem söz konusu kurumun tarihine katkıda bulunmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kıbrıs'ı, Osmanlı Lefkoşa'sı, Kıbrıs'ta Osmanlı Eserleri, Kıbrıs Mevlevihanesi, Kıbrıs'ta Osmanlı Vakıfları

Abstract: Nearly in the thirty years after the Ottoman conquest of Cyprus, the island became an ottoman island in terms of its institutionalisation and appearance, such as political, social, economic, and religious. Capital city of Nicosia was one of the most important cities reflecting this change. Governors, judge of Nicosia and Müftü resided this city. Nicosia gained a Turkish-Islamic identity with its quarters, residents, mosques, prayer rooms, fountains, inns, and Turkish baths. A lot of foundations were created for providing the continuousness of mosques, prayer rooms, inns, Turkish baths etc. Especially, the foundations of Sultan Selim II and Lala Mustafa Paşa played an important part in the economic and social life of the city. Ayasofya (Selimiye) Mosque, Arap Ahmet Paşa Mosque, Bedesten (Covered Bazaar) of Nicosia and Tekke of Mevlevi took part amongst of the Turkish-Islamic symbols. The aim of this study is to discuss the foundation date of the Tekke of Mevlevi in Nicosia which was one of the symbols and re-evaluate based on the Ottoman archival sources and the documents of the National Archives in Northern Cyprus Turkish Republic. The study will offer a new date for the foundation date of the Mevlevihane, determine the first income sources of it and in doing so it will contribute to the history of Cyprus and the history of aforesaid institution.

Key Words: Ottoman Cyprus, Ottoman Nicosia, Ottoman monuments in Cyprus, Islam in Cyprus, Ottoman foundation in Cyprus

Extended Abstract

The Nicosia Mevlevi House, located in Nicosia, Cyprus, is one of the Turkish-Islamic symbols in Cyprus and still maintains its existence. The research carried out so far about the Nicosia Mevlevi House have not been able to reveal exactly when and how this historical symbol was found. The information provided by secondary sources on the subject contradicts each other, some names have been confused and sometimes unfounded opinions have been put forward. In addition, what has been written so far about the financial resources of the institution is also in need of correction. As a result, it can be said that the historical identity of the institution in question has not yet been fully determined. For this reason, in our research, the issue of when and how the Nicosia Mevlevi House was established and how the financial resources necessary for the survival of the institution in question were first obtained were reconsidered

using primary sources. The main sources of the study are the Ottoman archival documents and Nicosia Court Registers. As a result of our research, it has been proved that the construction of the Nicosia Mevlevi House, which is one of the important representatives of the Ottoman and Turkish-Islamic identity in Cyprus, was completed in 1606 (1015). In the same year, a sheikh was appointed to the Nicosia Mevlevi House for the first time. This sheikh appointment was made by the central Mevlevi House sheikh in Konya. Thus, the Mevlevi House was officially established. It is probable that the land on which the Mevlevi House was built is a part of the foundation land of Arap Ahmet Pasha, who was the governor of Cyprus province between 1576 and 1578, in the vicinity of the Kyrenia Gate of the Nicosia fortress. On this land there was a "tekke" in 1594, which served under the Arab Ahmet Pasha Foundation. The lodge in question served as the basis for the fully organized Nicosia Mevlevi House, the construction of which was completed in 1606. However, the cost of construction was covered by the money of Seyyid Ahmet Pasha, who was the governor of Cyprus province between 1595 and 1596. Both Ahmet Pashas were in Cyprus as governors in different periods and they were different people. However, the builder of it was Ferhat Pasha, who served as the governor of Cyprus province for about 7 months between 1604 and 1605.

The existence of the Nicosia Mevlevi House, which has the status of "âsitâne", was maintained by the revenues allocated from the various foundations established. The first foundation to allocate allocations from its revenues to the Nicosia Mevlevi House was the Cafer Pasha Foundation, which was established in 1607. The amount allocated from the foundation established by the governor of Cyprus province, Cafer Pasha, was 1,800 akçes per year. Since there was officially 120 akçe was equal to one gold coin in those years, the amount allocated from the said foundation was 15 gold per year. After the Cafer Pasha Foundation, the Hacı Geyvan bin Abdülmennan Foundation and the Yusuf Ağa bin Perviz Bey Foundation were the first foundations to allocate income to the Mevlevi House in Nicosia. These foundations were followed other foundations later. In 1608, the revenues allocated to Mevlevi House from various foundations were registered in the Nicosia Court as the Mevlevi House Foundation and the trustees of the Mevlevi House Foundation were appointed for the follow-up, collection, and control of these revenues. The total amount of income allocated to the Mevlevi House in the said year was 32,760 akçes. In other words, the revenues of the Mevlevi House Foundation were registered as 32,760 akçes. When the accounting record given is examined, it is understood that all the revenues consisted of shop rents belonging to the relevant foundations. The total rents of these shops were 91 akçes per day, 2,730 akçes per month and 32,760 akçes per year. In the following time, new foundations were added to the foundations that allocated income to Mevlevi House. One of these foundations is the Emine Hatun Foundation, the daughter of Haydar Pasha, who was one of the governors of Cyprus province. Although it has been suggested by some researchers that Emine Hanım was one of the people who donated land for the establishment of the Mevlevi House, this is not true. What is true is that some income from the foundation established by Emine Hanım was allocated to the Mevlevi House.

It must be stated that some figures in the record in the Nicosia Court Registry regarding the Mevlevi House Foundation, which was established with the revenues allocated from various foundations for the Mevlevi House, are also incorrect. For example, in the relevant record, it was written that the salary paid to the officials of the Mevlevi House from the daily income of the Mevlevi House was a total of 47 akçes. However, the sum of the figures given in the document is 48 coins. Of this amount, 30 coins were given to a Mesnevi reader who was an official in Mevlevi House. The remaining 43 akçes of the daily income of 91 akçes were allocated to expenses incurred for other persons living in the lodge other than the officials. Previous researchers had not noticed this inaccuracy in the records and had reached the wrong conclusions.

Lastly It must be underlined that although the American researcher Ronald Jennings wrote that the Lala Mustafa Pasha Foundation and the Rafael veled-i Lazari Foundations were also allocated to the Mevlevi House in Nicosia, this view is not correct. Because the Lala Mustafa Pasha Foundation was founded in 1579 and the Mevlevi House did not exist at that time. It is understood that Jennings confused the Lala Mustafa Pasha Foundation with the Yusuf Ağa bin Perviz Foundation. In addition, there is no mention of the Mevlevi House in the foundation charter of the Rafael veled-i Lazari Foundation.

Giriş

Günümüzde Kıbrıs'ın başkenti Lefkoşa şehrine Girne kapısından girdiğinizde az ileride sol tarafta sizi bir Osmanlı eseri karşılar. Bu mimari yapı Lefkoşa Mevlevihanesidir. Mevlevihanenin kuruluş tarihi ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Altan¹ Lefkoşa Mevlevihanesinin H 1002 (M 1593) yılında Arap Ahmet Paşa tarafından “*Girne Kapısı’na çok yakın bir yerde bulunan özel mülkü üzerinde*” inşa olduğunu yazarken Alasya² bu yapının XVII. yüzyıl başlarında “*Emine Hatun ve Arap Ahmet Paşa tarafından bağışlanmış bulunan geniş bir arazi üzerinde*” bina edildiğini öne sürmüştür. Özönder³ ise Mevlevihanenin “*Kıbrıs fatihlerinden olan Ahmet Paşa*” tarafından “*Girne Kapısı mevkiindeki kendine ait arsa üzerinde 1002 / 1593 yılında*” yaptırıldığını belirtmektedir. Fedai ve Altan tarafından yazılan kitapta Lefkoşa Mevlevihanesi ile ilgili Kıbrıs (Lefkoşa) Şeriye Sicillerindeki bazı belgeler değerlendirilmeye çalışılmıştır.⁴ Ancak bazı ifadeler, örneğin “*mütevelli olan*” ifadesi “*mesnevihan*” şeklinde okunmuş,⁵ Mevlevihanenin kurucuları arasında gösterilen bütün Ahmet Paşalar tek bir şahıs olarak zikredilmiş⁶ tam ve doğru değerlendirmeler yapılamamıştır. Küçükdağ⁷ ile Önder’in⁸ eserlerinde Lefkoşa Mevlevihanesinin 1593 yılında Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı yazılmıştır. Gazioğlu⁹ Mevlevihanenin arazisinin “*Ahmet Paşa*” ile “*Emine Sultan*” tarafından bağışlandığını ve yapının XVII. yüzyıl başlarında inşa edildiğini ifade etmektedir. Numan,¹⁰ arşiv belgelerinde “*tekkenin Arap Ahmet Paşa’nın vakıfları arasında*” zikredildiğini ve 1003 (1595) tarihli bir Şeriye Sicili kaydına göre bu yapının “*Arap Ahmet Paşa vakıfları arasında*” bulunduğunu yazmaktadır. Ona göre 1016 (1607) tarihli bir başka belgeye göre de Mevlevihanenin yeri Şehit Seyyid Ahmet Paşa’nın “*malıdır*” ve yapı “*Ferhat Paşa’nın emriyle*” inşa edilmiştir. Bağışkan,¹¹ tekkenin arazisinin “*Emine Sultan*” tarafından bağışlandığını ve 1002 (1593) yılında Arap Ahmet Paşa tarafından bina olduğunu ileri sürmektedir. Kaya,¹² konuyla ilgili çalışmasında söz konusu Mevlevihanenin Arap Ahmet Paşa tarafından “*1002 / 1593-1594 tarihinde ve şehrin merkezinde yer alan Girne Kapısı’na çok yakın bir mahalde, kendi özel mülkü üzerinde*” bina olduğunu ifade etmiştir. Öztürk, Mevlevihanenin “*1002 / 1593’te Arap Ahmet Paşa tarafından*” inşa edildiğini yazarken¹³ Adalıoğlu ve Arslan, Konya Mevlâna Müzesi Arşivi’nde bulunan bir belgede “*Kıbrıs Lefkoşa Mevlevihanesinin ilk inşası 1015 / 1606-7 senesidir ve bânisi es-Seyyid (Arap) Ahmet Paşa ve*

¹ Haşim Altan, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi*. C 2, (Lefkoşa: Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayınları, 1986), 866.

² Halil Fikret Alasya, “Lefkoşa Mevlevi Tekkesi”, 3-5 Mayıs 1987, *I. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1987), 100.

³ Hasan Özönder, “Kıbrıs’ta Mevlevilik ve Mevlevihaneler”, 24-25 Mayıs 1992, *6. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992), 101.

⁴ Harid Fedai, Mustafa Haşim Altan, *Lefkoşa Mevlevihanesi*, (Ankara: KKTC Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1997).

⁵ Fedai, Altan, *Lefkoşa Mevlevihanesi*, 6.

⁶ Fedai, Altan, *Lefkoşa Mevlevihanesi*, 19.

⁷ Yusuf Küçükdağ, “Kıbrıs Tekke ve Zaviyeleri”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi 24-27 Kasım 1998*, C 2, (Yayına Hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Hüseyin Ateşin, M. Kansu), (Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırma Merkezi Yayını, 1998), 386.

⁸ Mehmet Önder, “Kıbrıs (Lefkoşa) Mevlevihanesi ve Müze Olarak Ziyarete Açılması”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi 24-27 Kasım 1998*, C 2, (Yayına Hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Hüseyin Ateşin, M. Kansu), (Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırma Merkezi Yayını, 1998), 280.

⁹ Ahmet Gazioğlu, *Kıbrıs’ta Türkler 1570-1878*, (Lefkoşa: CYREP Yayınları, 2000), 416-417.

¹⁰ İbrahim Numan, “Lefkoşa Mevlevihanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, (İstanbul: 2003), 126.

¹¹ Tuncer Bağışkan, *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*, (Lefkoşa: K.T. Eğitim Vakfı Yayınları, 2006), 35.

¹² Bayram Ali Kaya, “Lefkoşa Mevlevihanesinin Şair Şeyhlerinden Siyahî Mustafa Dede”, *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, 1/1 (2017): 16.

¹³ Mehmet Cemal Öztürk, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne Göre Kıbrıs Tekkeleri”, *Tarihte Kıbrıs*, C 2, ed. Osman Köse, (Bursa: D9okuz10Be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, 2017), 626

Şeyhi Karaman Hamza Dede'dir." şeklinde bir ifadenin geçtiğini belirtmişlerdir.¹⁴ Özlem Atalan, ikincil kaynaklara dayanarak "Arap Ahmed Paşa tarafından 1593-1594 yıllarında inşa ettirilmiştir."¹⁵ demektedir. Dolayısıyla Lefkoşa Mevlevihanesinin tam olarak ne zaman ve nasıl kurulduğu tam olarak aydınlatılamamıştır.

Lefkoşa Mevlevihanesinin gelirleri konusunda ise şimdiye kadar en ayrıntılı bilgiler Ronald Jennings tarafından verilmiştir.¹⁶ Fakat Jennings bazı kayıtları yanlış okumuş ve doğru olmayan sonuçlara ulaşmıştır. Jennings'in görüşleri bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gözden geçirilerek düzeltilecektir. Jennings'in hatalarının bir kısmı daha sonra Gökalp Kâmil¹⁷ tarafından da tekrarlanmıştır. Bu nedenle Jennings konuyla ilgili çok önemli bilgiler vermiş olsa da ileri sürdüğü görüşlerin dayandığı kaynakların yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yukarıda bahsi geçen çalışmalar incelendiğinde Lefkoşa Mevlevihanesi hakkında birçok araştırma olduğu ve bazılarının alana önemli katkılarda bulunduğu görülmekle birlikte konuyla ilgili olarak yazılanlar bir bütün olarak okunduğunda bir karışıklık olduğu göze çarpmaktadır. Bu nedenle cevaplandırılması gereken birçok soru vardır: Mevlevihane H 1002 yılında mı, yoksa H 1003 yılında mı inşa olunmuştur? Mevlevihanesinin kurucusu Arap Ahmet Paşa mıdır? yoksa Seyyid Ahmet Paşa mıdır? Hangisi Kıbrıs fatihidir? Yoksa bu iki kişi aynı şahsiyet midir? Ferhat Paşa kimdir ve konuyla ilgisi nereden gelmektedir? Bir diğer önemli mesele ise Hicri tarihlerin Miladi tarihe çevrilirken yapılmış olan tutarsızlıklardır. Mevlevihanesinin inşa tarihi olarak verilen H 1002 yılının miladi karşılığı 1593 müdür, 1593-94 müdür? Aynı şekilde H 1003 yılı miladi 1595 yılına mı tekabül etmektedir? Yapının arazisini bağışlayanlardan birisi de "Emine Hatun" veya "Emine Sultan" mıdır? Bu hanım kimdir? Bu sorular daha da çoğaltılabilir. Bir "tarihsel araştırmanın özü yeniden-araştırmak"¹⁸ olduğuna göre, birçok konunun yeni belgeler, bilgiler ve bakış açıları ışığında yeniden ele alınıp değerlendirilmesi tarihsel araştırmanın temel özelliklerinden biridir. Sonuç olarak bu çalışmanın amacı, Osmanlı Arşivi kaynakları ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi kaynakları temelinde konuyu yeniden ele almak ve Lefkoşa Mevlevihanesinin kurucusu ve kuruluş tarihi ile ilgili karışıklığı giderecek bilgiler ortaya koyarak Kıbrıs Tarihi araştırmalarına katkıda bulunmaktır. Mevlevihane için tesis edilen ilk vakıflar da bu araştırmada değerlendirilecektir. Ancak Mevlevihanesinin şeyhleri, vakıflarının gelişimi, vakıf mütevellileri gibi konular başka araştırmalarda ele alınacaktır.

1. Lefkoşa Mevlevihanesinin Statüsü

Lefkoşa Mevlevihanesi Lefkoşa'daki en önemli Osmanlı eserlerinden biridir ve şehrin Osmanlı-İslam-Türk kimliğini temsil etmektedir. Mevlevihaneler genel olarak "fonksiyon bakımından asitaneler ve zaviyeler" şeklinde iki gruba ayrılır. Mevlevilikte "âsitâne / âstâne", "1001 günlük çile çıkarılan, zâviyelere göre daha geniş bir alanda kurulan ve dervişlerin

¹⁴ Hasan Hüseyin Adalıoğlu ve Nizamettin Arslan, "Konya Mevlâna Müzesi Arşivinde Bulunan Yeni Belgeler Işığında Kıbrıs/Lefkoşa Mevlevihanesi", *Tarihte Kıbrıs*, ed. Osman Köse, C 2, (Bursa: D9okuz10Be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, 2017), 684.

¹⁵ Özlem Atalan, "Mevlevihanelerin Yeniden İşlevlendirilmesi: Manisa, Galata ve Lefkoşa Mevlevihaneleri Örnekleri", *Turkish Studies*, C. 15 S.3 (2020): 640.

¹⁶ Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, (New York and London: New York University Press, 1993), 40-68.

¹⁷ Kâmil'e göre "Mevlevihaneye başta bulunan ilk vakıflardan olan Lala Mustafa Paşa Vakfı'na göre Lefkoşa Kalesi içinde Girne Kapısı yakınında bulunan Mevlevihanede her kim Mesnevi-i Şerif okursa ona günde iki akçe; imama, müezzine, duacıya ve şair kişilere günde bir akçe verildi. Ayrıca her şaban ayının on beşinde ve aşure gününde, 10 muharremde, Mevlevihanede barınan fukaraya 920 akçe sağlandığı gibi vakfedenin ruhuna dua edenler için de senede 4000 akçe dağıtılıyordu." Gökalp Kâmil, "Kıbrıs'ta Mevlevilik, Geçmiş ve Şimdi", *Uluslararası Mevlâna Sempozyumu Bildirileri*, C 2, (İstanbul: Motto Project Yayını, 2010), 549. Bu ifadeler Jennings'ten Türkçeye çevrilmiş ancak kaynak gösterilmemiştir. Karşılaştırınız, Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, 54. Kaldı ki Jennings'in ifadeleri de yanlışlıklar içermekte olup aynı yanlışlar Kâmil tarafından da tekrarlanmıştır.

¹⁸ John Lukacs, *Tarihin Geleceği*, çev. Kadir Purde, (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2022), 55.

ihtiyaçlarına göre mimari özellikler taşıyan dergâhlardır. Bir Mevlevî âsitânesi umumiyetle geniş bir bahçe içerisinde bulunur ve semâhâne, türbe, çilehâne, hücreler, selamlık, harem dairesi, mutfak ve kiler ve meşkhâneneden müteşekkil kısımlardan” oluşurdu.¹⁹ Gölpınarlı’ya göre “bir dergâhta o yolu kuran yahut öyle kabul edilen pîr yatıyorsa, yahut da yolda, yüceliğe pîre yakın birinin türbesi varsa, o dergâha ... en büyük dergâh manasını ifade eden ‘âstân’ veya ‘âstâne’ denir.”²⁰

Bu sınıflamayı yapan ve ayrıntılar veren Gölpınarlı, Kıbrıs Mevlevihanesini Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “âsitâne”lerden saymaz ve Kıbrıs Mevlevihanesine “zâviye”ler arasında yer verir.²¹ Fakat Lefkoşa’daki Mevlevihane gerek “mimari” ve gerekse “idari” yapısı itibarıyla “asitane”ler arasında sayılmalıdır. Çünkü kendisine başkaca zaviyeler bağlı bulunan Mevlevî Dergahları asitane hüviyeti taşır. 1720 yılında Lefkoşa Mevlevihanesi “seccâde-nişîn”i ve “mesnevihan”ı Mehmet Sadri Dede’ydi. Aynı tarihte Mağusa’da Lefkoşa Mevlevihanesine bağlı bir Mevlevihane mevcuttu ve şeyhi de Seyyid Mehmet Arif Efendi adını taşıyordu.²² Bir başka deyişle Lefkoşa Mevlevihanesi Kıbrıs’taki merkez Mevlevihaneydi. Ayrıca Mevlevihanenin günümüze ulaşan mimari yapısı da “zaviye ötesi” bir duruma işaret etmektedir.

Tarihsiz bir yazmada²³ Mevlevihanenin Lefkoşa için ifade ettiği değer şöyle tasvir olunmuştur:

*Han-gâh-ı Mevlevî âb-ı ruh-ı Lefkoşa’dır
Arife bî-gânedan azâde tenha gûşedir*

[Mevlevihane Lefkoşa’nın hayat kaynağıdır / Arif olan dünya ile ilgisini kesmiş tenha bir köşe olduğunu bilir.]

*Kıt’a-i cennettir amma herkese nisbet değil
Sözüm irfânına sermest olan medhûşedir*

[Orası bir cennettir ama herkes bunun değerini bilmez / Sözümün anlamıyla sarhoş olan şaşırır kalır.]

2. Arap Ahmet Paşa Evkafı’na Tabi “Vakıf Tekke”

Konuyla ilgili olduğu düşünülen ve bugüne ulaşmış ilk belge, şimdilik, Lefkoşa Şeriye Sicilinde yer alan 14-24 Kasım 1594 (evail-i Rebiyülevvel 1003) tarihli belgedir. Söz konusu kayda göre Arap Ahmet Paşa Vakfı idarecileri (mütevelli Kasım Çavuş, Arap Ahmet Paşa Camisi İmamı İbrahim Efendi ile aynı caminin müezzini Mahmut ve vakfın kayyumu İne Bey) Lefkoşa mahkemesine gelmişler ve Lefkoşa kalesinin Girne Kapısı yakınında bulunan “vakıf tekke”yi daha önce Hacı Abdullah adlı birisine yıllığı 60 altına kiraladıklarını bildirmişlerdir. Yöneticiler şimdi ise aynı “vakıf tekkeyi” yıllığı 4.000 akçeye olmak üzere Lefkoşa yeniçerilerinden Ali bin Papas’a kiralamak istiyorlardı. Bahsi geçen “vakıf tekke” arazisinin akarsuyu ve 200 dönüm mezarı vardı. Yeni kiracı Ali Paşa (Beşe) taksitlerini zamanında ödemeyi ve gerektiğinde “vakıf tekkeyi” kendi parasıyla tamir ettirmeyi mahkeme huzurunda kabul etmişti.²⁴

¹⁹ Sezai Küçük, “Tarihten Günümüze Genel Hatlarıyla Mevlevilik”, *Mevlâna Ocağı*, ed. Mehmet Bayyigit, (Konya: Kombassan Vakfı Yayınları, 2007), 64-65. Benzer tanımlamalar daha önce Abdülkadir Gölpınarlı tarafından da yapılmıştır. Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2006), 307; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevilik Âdab ve Erkânı*, (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1963), 13.

²⁰ Gölpınarlı, *Mevlevilik Âdab ve Erkânı*, 13.

²¹ Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik*, 307;

²² BOA, IE. ENB. 7-731.

²³ KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, M.808, Sıra No.: 95.

²⁴ Kıbrıs Şeriye Sicili (KŞS), No.1-A, 93-2. Bu çalışmada Türk Arşivciler Derneği tarafından proje yöneticisi Mustafa Serin başkanlığında yürütülen ve 2007 yılında tamamlanan proje sonucu hazırlanan Kıbrıs Şeriye Sicilleri çevirileri aslından kontrol edilerek kullanılmıştır. Yardım ve desteklerinden dolayı sayın Mustafa Serin’e teşekkür ederim.

Konuyla ilgili bir diğer kayıt ise yaklaşık bir ay sonrasına ait bir başka sicil kayıdır. Aralık 1594-Ocak 1595 (Rebiyülahir 1003) tarihli kayıt aynı konuyla ilgilidir. Kayda göre bahsi geçen “vakıf tekke” Arap Ahmet Paşa tarafından “halka mesire olmak için” tesis olunmuştur. Fakat bu sırada “vakıf tekke”nin “*esvâb, kab ve kacağı*” kaybolmuş bulunuyordu. Bu nedenle mahkemede yeni kiracı Ali Beşe ile müteveli Kasım Çavuş ve hatip İbrahim Efendi arasında yeni bir sözleşme yapılmıştır. Buna göre, kira süresi 90 yıl olacak, sözleşme her 3 yılda bir yenilenecek, kiracıya müteveli dâhil hiç kimse müdahale etmeyecek, mütezim Ali Beşe gerekli tamirat ve bakım işlerini yaptırarak bahsi geçen yeri “*mesire olmaya layık*” ve gelip geçen için görülmeye değer bir yer hâline getirecekti. Ayrıca Ali Beşe mülkün “su basar yerleri” ile “*bağ ve bahçelerini*” işletirken dilediğini ortak olarak almakta serbest olacaktı.²⁵

Daha önceki çalışmalarda söz konusu iki kayıt Lefkoşa Mevlevihanesinin kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Ancak yukarıda özetlenen belgelerde “Mevlevihane” veya “Mevlevi” ifadesi geçmediği gibi bahsi geçen “vakıf tekke”nin gerçekte nasıl bir yapı olduğu da açık değildir. Akarsuyu, bağ ve bahçesi ve 200 dönüm mezarası bulunan bu “vakıf tekke”nin “halk için bir mesire yeri olarak” vakfedilmiş olması ve vakıf yöneticileri tarafından iltizamla işletilmesi de ayrıca ilginçtir. Dolayısıyla burada bahsi geçen arazinin Arap Ahmet Paşa Vakfı arazisi olup içerisinde belki ibadet etmek için bir mahal de bulunan ve halk için bir mesire yeri olarak tasarlanmış bir arazi parçası olduğu izlenimi uyanmaktadır. Mevlevihane ile ilgisi bulunmamaktadır.

İki kayıta geçen Arap Ahmet Paşa 1750-1751 yıllarında Kıbrıs fethedilirken Rodos sancakbeyi olarak fetihde yer almıştır. 1576-1578 yılları arasında yaklaşık bir buçuk yıl Kıbrıs Beylerbeyliği yapan Arap Ahmet Paşa Kıbrıs’taki Yeniçerilerin isyanı sonunda 1578 yılı başlarında öldürülmüştür.²⁶ Dolayısıyla Arap Ahmet Paşa’nın Lefkoşa Mevlevihanesinin kurucusu olması mümkün görünmemektedir.

3. Mevlevihanenin Mali Kaynağı: “Şehit Merhum Seyit Ahmet Paşa’nın Malıyla”

Lefkoşa Mevlevihanesiyle ilgili en açık kayıt aslında tarihsiz olan ve Kıbrıs Şeriye Sicilinde bulunan bir mektuptur. Bu mektup Konya’da bulunan Mevlevihane Şeyhi Ebubekir Efendi tarafından yazılmış olup Lefkoşa’da “bundan önce şehit olan merhum Seyit Ahmet Paşa malıyla” ve hâlâ “Serdar Ferhat Paşa” emriyle “bina olunan Mevlevihaneye” şeyh tayinini bildirmektedir. Serdar Ferhat Paşa, Şeyh Ebubekir Efendi’ye bir mektup göndererek ilgili Mevlevihaneye şeyh tayini ricasında bulunmuştur. Onun bu talebi üzerine Derviş Saadettin Lefkoşa Mevlevihanesine şeyh tayin edilmiştir.²⁷ Gerek mektupta ve gerekse başka kayıtlarda bu tarihten önce atanmış bir Mevlevi şeyhine atf yapılmaması Lefkoşa Mevlevihanesinin bu tarihten önce fiilen mevcut olmadığını, en azından Konya’daki merkez tarafından tayin edilmiş bir şeyh idaresinde faaliyet gösteren bir kurum bulunmadığını düşündürmektedir.

Aslında tayin mektubu tarihsizdir. 1606 (1015) yılına ait olduğu tahmin olunan söz konusu mektup açıkça Lefkoşa Mevlevihanesinin Kıbrıs eski Beylerbeyi Seyit Ahmet Paşa “malıyla” (parasıyla) yine bir dönem Kıbrıs Beylerbeyi olarak hizmet eden ama daha sonra “serdar” olan Ferhat Paşa’nın “emriyle” yaptırıldığını açıklamaktadır. Fakat Mevlevihanenin ne zaman inşa olunduğuna dair bilgi vermemektedir. Bununla birlikte 1911 yılında Konya’dan Lefkoşa Mevlevihanesine gönderilen bir yazıda “*Kıbrıs Mevlevihanesinin inşâsı, bânisi ve görev yapan şeyh efendilerin isimleri ve bunlara ait kitapların*” bildirilmesi istenildiğinde dönemin şeyhi “*Ceddin merhum Feyzi Dede’den intikal eden deftere göre: Kıbrıs Lefkoşa*

²⁵ KSS, No.1-A, 133-2.

²⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MD 28, hüküm no:1013; MD 34, hüküm no:189.

²⁷ KSS, No.2, 62-1. Fedai ve Altan Şeyh Saadettin’in aynı dönemde Kıbrıs Müftüsü olan Saadettin Efendi ile aynı kişi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fedai, Altan, *Lefkoşe Mevlevihanesi*, 12-17. Ancak bu işi kişinin aynı olması mümkün görünmüyor. Mevlevihane Şeyhi Şeyh Saadettin bin Muharrem ile Müftü / Şeyhülislam Saadettin Efendi farklı kişilerdir. Bk. KSS, No:2, 65,66, KSS, No:3, 85.

Mevlevihânesi'nin ilk inşâsı 1015 senesidir.”²⁸ cevabını vermiştir ki bu belge de Mevlevihanenin inşa tarihinin 1606 (1015) olduğuna işaret etmektedir. Fakat aynı cevapta yer alan 1015 yılının miladi karşılığının “(1606-7)” şeklinde belirtilmesi “ve bânisi es-Seyyid (Arap) Ahmed Paşa ve şeyhi Karaman Hamza Dede'dir” ifadesindeki “Arap” ifadesi araştırmacıların doğru olmayan ilave ve yorumlarıdır.²⁹ Orijinal metinde bunlar yoktur. Mevlevihanenin inşa yılının 1606 (1015) yılına tekabül ettiği ve Arap Ahmet Paşa ile Seyit Ahmet Paşa'nın farklı şahsiyetler olduğu çalışmamızda ortaya konulmuştur.³⁰ Ayrıca belgede adı geçen ilk şeyh de Hamza Dede değildir.

Kayıtta adı geçen Seyit Ahmet Paşa 18 Haziran 1595 (10 Şevval 1003) tarihinde Kıbrıs beylerbeyliğine tayin edildi.³¹ Yaklaşık 14 ay hizmet ettikten sonra 27 Ağustos 1596 (3 Muharrem 1596) tarihinde yerine Cafer Paşa atanınca beylerbeylik görevi sona erdi.³² Ferhat Paşa ise yaklaşık 9 yıl sonra, 7 Kasım 1604 (14 Cemaziyelahir 1013) tarihinde bu göreve atandı ve 1 Mayıs 1605 (12 Zilhicce 1013) tarihine kadar yaklaşık 6 ay görev yaptı.³³ Ferhat Paşa 19 Haziran 1606 (12 Safer 1015) tarihinde şark seferine serdar olarak tayin edildi³⁴ ve Serdar Ferhat Paşa bu sefer sırasında 6 Şubat 1607 (8 Şevval 1015) tarihinde Konya'da öldü.³⁵

Bu bilgilerden hareketle Mevlevihanenin Seyit Ahmet Paşa'nın beylerbeyliği zamanında yapılmadığı söylenebilir. Yine bu yıllarda Kıbrıs beylerbeyi olan Cafer Paşa'nın 24 Temmuz-3 Ağustos 1599 (evail-i Muharrem 1008) ve 26 Aralık 1601-5 Ocak 1602 (evail-i Recep 1010) tarihli vakfiyelerinde de Mevlevihaneden bahsedilmez. Ancak Cafer Paşa'nın 18-28 Aralık 1608 (evasıt-ı Ramazan 1017) tarihli vakfiyesinde Lefkoşa Mevlevihanesinden bahis vardır.

İşin en ilginç yanlarından birisi Beylerbeyi Cafer Paşa'nın 1599 (1008) yılına ait ilk vakfiyesinde Konya'da bulunan Mevlevihaneye önemli miktarda gelir tahsis edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla eğer bu tarihte Lefkoşa'da bir Mevlevihane olsaydı Beylerbeyi Cafer Paşa çok büyük bir ihtimalle burası için de tahsisat ayırırdı. Ancak bu durum tam teşkilatlı bir Mevlevihane olmasa da bir Mevlevi dergâhının veya tekkesinin olmadığı anlamına gelmez. Çünkü her Mevlevihane yıllık olarak Konya'daki Mevlevihaneye “masarif-i zaruriye” adıyla bir miktar para gönderirdi. Dolayısıyla Cafer Paşa Vakfı'ndan Konya'ya tahsisat ayrılması Lefkoşa'da bir Mevlevi tekkesinin varlığına işaret ediyor olabilir. İlgili tekke yeterli gelire ve teşkilata sahip olmadığından bu görevi Cafer Paşa Vakfı üstlenmiş olabilir. Bu tekkenin / dergâhın Arap Ahmet Paşa Vakfı dâhilinde olan ve Girne Kapısı yakınında bulunan “tekke” olması muhtemeldir. Birkaç yıl sonra inşa edilecek olan tam teşkilatlı Mevlevihanenin aynı yerde bina edilmiş olması da bu bakımdan ayrıca anlamlıdır.

Öte yandan Cafer Paşa'nın Aralık 1608 (evasıt-ı Ramazan 1017) yılına ait vakfiyesinde Lefkoşa Mevlevihanesi için gelir tahsis olunduğu görülmektedir. Demek ki tam teşkilatlı Lefkoşa Mevlevihanesi 1599-1608 yılları arasında inşa olunmuştur. Burada Kıbrıs Beylerbeyi Ferhat Paşa'yı tekrar hatırlamak gerekir. Çünkü onun beylerbeyliği Kasım 1604-Mayıs 1605, şark seferi serdarlığı ise 19 Haziran 1606-6 Şubat 1607 arasındadır. Konya Mevlevihanesi Şeyhi

²⁸ Hasan Hüseyin Adaloğlu ve Nizamettin Arslan, “Konya Mevlâna Müzesi Arşivinde Bulunan Yeni Belgeler Işığında Kıbrıs/Lefkoşa Mevlevihanesi”, 684. İlgili metnin orijinal tam çevirisi “*Cedd-i merhûm Feyzi Dede'den müntakıl atik defterde 'Cezîre-i Kıbrıs'da Lefkoşe'de Mevlevihânenin bidâyet tarihi sene 1015 ve bânisi es-seyyid Ahmed Paşa ve şeyhi Karamânî Hamza Dede*”, şeklindedir. Bk. Hasan Hüseyin Adaloğlu ve Nizamettin Arslan, “Konya Mevlâna Müzesi Arşivinde Bulunan Yeni Belgeler Işığında Kıbrıs/Lefkoşa Mevlevihanesi”, 686.

²⁹ İlgili belgenin orijinal ve yeni Türk harflerine çevirisi için bk. Hasan Hüseyin Adaloğlu ve Nizamettin Arslan, “Konya Mevlâna Müzesi Arşivinde Bulunan Yeni Belgeler Işığında Kıbrıs/Lefkoşa Mevlevihanesi”, 686.

³⁰ Mevlüt Çam da çalışmasında bu iki beylerbeyini “Şeyyid Ahmet Paşa (Arap Ahmet Paşa)” şeklinde aynı kişi olarak göstermiştir ki bu doğru değildir. Bk. Mevlüt Çam, “Kıbrıs'ta Tasavvufî Hayat (Hala Sultan Tekkesi ve Lefkoşa Mevlevihanesi Örneğinde)”, 785.

³¹ BOA, MD 73, hüküm no:1264.

³² BOA, MD 73, hüküm no:459, 1264.

³³ BOA, MAD.d. 411; BOA, YB.04.d.34.

³⁴ BOA, KK.d.1894, s.10.

³⁵ BOA, D.BŞM.MHF.1-44

Ebubekir Efendi'nin Lefkoşa Mevlevihanesi için şeyh tayinine dair mektubunda Ferhat Paşa'dan "hâlâ şark seferi serdari" olarak bahsedildiğine göre Lefkoşa Mevlevihanesinin Şubat 1607'den önce ve Ferhat Paşa henüz sağ iken tamamlanmış olduğunu ve Ferhat Paşa'nın burası için bir şeyh tayinini istemiş bulunduğunu düşünmek mümkündür. Belki de Ferhat Paşa'nın 1604-1605 yıllarındaki Kıbrıs Beylerbeyliği döneminde yapımına başlanan Mevlevihane onun şark seferi serdarlığı sırasında ve muhtemelen 1606 (1015) yılında tamamlanmıştır.

4. Beylerbeyi Cafer Paşa ve Mevlevilik

Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta tesis ettiği ilk vakıf onun 27 Ağustos 1596 (3 Muharrem 1005) tarihinde³⁶ ilk kez Kıbrıs'a atanmasının ardından vücuda getirilmiştir. 1599 yılında kurulan vakıf gelirlerinin harcama kalemlerinden birisi³⁷ aşağıdaki şekilde kaydedilmiştir:

Beş bin akçesine vakf-ı merkûm mütevellisi cezireden revgan-ı zeyt iştirâ idüb revgan-ı mezbûru Konya'da asûde olan kutbü'l-arifin Mevlânâ Hüdavendigâr kudde sırruhû hazretlerinin evkafı mütevellisine ve şeyhine isâl itmek için bin akçe dahi kirasına harc olunub zikr olan revgan-ı zeyt Mevlânâ-yı mumaileyhin türbe-i şeriflerinde olan kanâdilin tenvirine harç ideler ve altı bin akçe dahi Konya'da Mevlevihane şeyhine ve mütevellisine her sene ber-vech-i nakd Kıbrıs'tan irsâl ve isâl olunub anlar dahi meblâğ-ı mezkûrla sema' pîrâhenleri iştirâ idüb fukara-yı Mevlevîye her sene tefrik ideler.

Beylerbeyi Cafer Paşa bu suretle kurmuş olduğu vakıftan Konya'daki Mevlevihane için toplam 12.000 akçe tahsis etmiştir. Bununla birlikte söz konusu vakfiyede Kıbrıs'taki Mevlevihanedeki bahis yoktur. Bu durumun sebebi tam anlamıyla kurulmuş bir Mevlevihanenin henüz inşa edilmemiş olması olmalıdır. Fakat Lefkoşa'da bir "tekkenin / dergâhın" olmadığını göstermez.

Cafer Paşa'nın Lefkoşa'daki Mevlevihanedeki bahseden vakfiyesi onun daha sonra Kıbrıs Beylerbeyliği yaptığı dönemlerden birine rastlamaktadır. Bu onun Kıbrıs'ta tesis etmiş olduğu üçüncü vakıftır. 17-27 Mayıs 1607 tarihli vakfiyede vakfın giderleri açıklanırken³⁸ Lefkoşa Mevlevihanesi "*Kal'a-i mezbûrede Girinye kapusu kurbünde mevlevîhânedeki şeyh olub Mesnevi-i Şerif nakl iden kimesneye hırka bahâ ve imâmına ve müezzinine ve tarikatçıya ve sâir fukarasına pîrâhen-i sema' için beher sene bin sekiz yüz akçe verile.*" şeklinde kaydedilmiştir.

Cafer Paşa, Mevlevihanenin şeyhine "hırka" ücreti, imamı ve müezzini ile diğer mensuplarına ise "sema gömleği" giderleri için kurmuş olduğu vakıftan yılda 1.800 akçe verilmesini şart koşmuştur.³⁹ Cafer Paşa Vakfı'ndan tahsis olunan gelirin kaynağı Anaya Çiftliği olup aylık tahsisat 150 akçeydi. Söz konusu 150 akçenin 90 akçesi, günlüğü 3 akçe olmak üzere, "mesnevihana", 60 akçesi de günlüğü 2 akçe hesabıyla, "duacı dedeye" verilecekti.⁴⁰ Jennings söz konusu kaydı değerlendirirken "mesnevihan" ile "duacı dedeye" ikişer akçe tahsis edildiğini⁴¹ yazıyorsa da bu doğru değildir. Aynı şekilde bu vakıftan Mevlevihane için ayrıca 15 akçelik gelir ayrıldığını⁴² yazmaktadır fakat bu da doğru değildir.

³⁶ BOA, MD74, hüküm no:459, 460

³⁷ Vakfiye Defteri, varak. 8-a.

³⁸ KŞS, Defter no.2, 14-16.

³⁹ Ronald Jennings ilgili kayıta geçen "pîrâhen-i sema" ifadesini yanlış okuyup değerlendirmiştir. O bu ifadeyi "pir" olarak okumuş ve "other spiritual teachers (pir) of the Mevlevi hane near Girinye gate" şeklinde açıklamıştır. Bk. Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 54. Nevzat Sağlam Mevlevihanedeki mesnevi okuyan kişiye vakıftan "40 akçe" verileceğini yazmıştır ancak bu doğru değildir. Çünkü "hırka" kelimesini sehven "kırk" olarak okumuştur. Bk. Nevzat Sağlam, "Arşiv Kaynaklarına Göre Beylerbeyi Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'taki Vakıfları", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, (Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2017), 220.

⁴⁰ KŞS, No.2, 76-1. "Vazife-i mesnevihan, fi yevm 3 akçe; vazife-i duacı dede, fi yevm 2 akçe".

⁴¹ Bk. Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 55.

⁴² Bk. Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 55.

Jennings 150 akçelik ifadeyi 15 akçe olarak okumuş ve yanlış yorumlamıştır. Durum yukarıda izah edildiği şekildedir.

Cafer Paşa'nın Lefkoşa'daki Mevlevihane için tahsis ettiği miktar Konya'daki Mevlevihaneye yapılan tahsisat ile karşılaştırıldığı zaman oldukça azdır. Bununla birlikte 31 Temmuz 1608 (17 Rebiyülahir 1017) tarihli narh listesine göre Lefkoşa'da 1 okka (1.283 gr) zeytinyağı 20 akçeden satılıyordu. 1 okka beyaz ketenin satış fiyatı da yine 20 akçeydi.⁴³ Dolayısıyla vakfedilen gelir ile yılda yaklaşık 90 okka beyaz keten veya 90 okka zeytinyağı satın almak mümkün idi.

5. Kıbrıs Mevlevihanesine Gelir Sağlayan Kıbrıs Vakıfları

Lefkoşa Mevlevihanesi için gelir temin eden bir diğer vakıf Hacı Geyvan bin Abdülmennan Vakfı'dır. 23 Eylül 1607 (1 Cemaziyelahir 1016) tarihli vakfiyede⁴⁴ Mevlevihane için ayrılan tahsisat "*Lefkoşa kal'asında Girinye kapusu kurbünde vâki' mevlevihânedede şeyh olup Mesnevî-yi Şerîf nakl iden kimesneye beher yevm on akçe vazîfe ve imâmına iki akçe ve müezzinine bir akçe ve du'âciya bir akçe ve tarikatçıya bir akçe ve aşçıya bir akçe vazîfe ve sâir fukarâya ale's-seviye sekiz akçe vazîfe verile ki cem'an günde on yedi akçe olur mâh be-mâh virile...*" cümleleriyle kaydedilmiştir.

Hacı Geyvan bin Abdülmennan Vakfı'ndan Mevlevihane görevlileri için tahsis olunan gelir günlük toplam 17 akçedir. Söz konusu gelirin 3 akçesi mesnevihana (aylık 90 akçe), 2 akçesi imama (aylık 60 akçe), 1 akçesi müezzine (aylık 30 akçe), 1 akçesi duacıya (aylık 30 akçe), 1 akçesi tarikatçıya (aylık 30 akçe), 1 akçesi aşçıya (aylık 30 akçe) ve 8 akçesi de (aylık 240 akçe) "seviyelerine göre" Mevlevihanedeki sair fukaraya her ay ödenecekti. Bu durumda Hacı Geyvan bin Abdülmennan Vakfı'ndan tahsis edilen aylık gelir 510 akçe, yıllık gelir 6.120 akçeydi.

Ronald Jennings vakfiye şartlarına göre vâkıfın sülalesinin (evlatları ve köleleri) tamamen sona ermesinden sonra söz konusu vakıf gelirinin yarısının Mevlevihaneye verilmesinin şart olduğunu belirtmiştir⁴⁵ ki bu doğrudur. Bununla birlikte Jennings'in Yahudi Rafael veled-i Lazari tarafından kurulmuş olan vakıftan Mevlevihane için gelir ayrıldığı ve bu vakfın 22 Ekim 1607 (1 Recep 1016) tarihinde kurulmuş olduğu şeklindeki değerlendirmeleri doğru değildir. Rafael veled-i Lazari Vakfı 17 Şubat 1608 (1 Zilkade 1016) tarihinde kurulmuştur ve şartları içinde Mevlevihaneden bahsedilmez.⁴⁶

Hacı Geyvan bin Abdülmennan Vakfı ile ilgili olan bir başka kayıt⁴⁷ hemen hemen aynı bilgileri tekrarlamaktadır. Bununla birlikte az önce bahsedilen vakfiye kaydı tam ise de buradaki kayıta "tarikatçı" sehven eksik yazılmıştır. Diğer görevlilere verilecek tahsisatın toplamı 16 akçe olup aralarında "tarikatçı" yoktur. Ancak aylık toplam tahsisatın 510 akçe olduğu belirtildiğinden günlük gelirin (510/30=) 17 akçe olduğu görülmektedir ki, bu da "tarikatçının" sehven eksik yazıldığını göstermektedir. Bahis konusu ikinci kayıta Hacı Geyvan Vakfı'ndan Mevlevihane için ayrılan ve önceki vakfiyede bulunmayan bir gelir tahsisi daha bulunmaktadır.

⁴³ KŞS, No.2, 4-1

⁴⁴ KŞS, No.2, 65-1.

⁴⁵ Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 54.

⁴⁶ Rafael veled-i Lazari Vakfı şartları "*mâdem ki kendü hayâtdadır mütevellî idüb dâr-ı mezkûru yahûda fukarâsına icâreye virüb hâsıl olan icâre akçesinden beher sene kal'a-i Lefkoşa'da vâki' Ayasofya nâm câmi'-i şerîfe yüz yigirmi akçe revgan-ı şem' için virile bâkî kalan icâre akçesinden dâr-ı mezkûru ta'mîr idüp zevâyidine kendü mutasarrıf ola kendüden sonra evlâd-ı evlâd-ı mütevellî olup hisse-i vakfi sâl be-sâl mahalline irsâl u isâl itdükden sonra zevâyidine mutasarrıf ola vâkıf-ı mezbûrun evlâd-ı mutasarrıf oldukdan sonra hâkim-i vakt yahûdî tâifesinden birini mütevellî nasb idüp dâr-ı mezkûrda yine yahûdî fukarâsı sâkin olup icâre akçesinden yine her sene revgan-ı şem' için câmi'-i mezbûra yüz yigirmi akçe virildikden sonra bâkî kalan akçe ile dâr-ı mezkûr ta'mîr oluna min-ba'd tebdil olmaya" şeklindedir. KŞS, No.2, 65-1. Karşılaştırınız, Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 54.*

⁴⁷ KŞS, No:2, 76-1.

“Vakf-ı Hacı Geyvan. An dükkân-ı nân. An baha-i nân-ı dervîşân. Fi yevm 1, şehri 30”⁴⁸ şeklinde olan bu kayıt, Hacı Geyvan Vakfı’nın ekmekçi dükkânından Mevlevihane dervişleri için günlük 1 akçe, aylık 30 akçe “ekmek parası” tahsis edildiğini ifade etmektedir.

Kayıdı değerlendiren Jennings kayıttaki “tarikatçı” ile eksikliği fark etmediği gibi “imam” için ödenecek meblağı da 1 akçe olarak yazmıştır.⁴⁹ Hâlbuki kayıta imam için ayrılan meblağın 2 akçe olduğu açıkça yazılmıştır. Aynı şekilde Jennings Hacı Geyvan Vakfı’ndan ayrıca günlük 10, aylık 300 akçe bir başka gelirin olduğunu belirtmiş⁵⁰ ama bunun nasıl bir gelir olduğunu açıklamamıştır.

Kurduğu vakıftan Mevlevihane için gelir tahsis edenlerden birisi de dönemin Kıbrıs Yeniçeri Ağası Yusuf Ağa bin Perviz Bey’dir.⁵¹ Yusuf Ağa’nın 22 Ekim 1607 (1 Recep 1016) tarihli vakfiyesindeki ilgili kayıt şöyledir:

ve bâkî kalan esmân-ı gılâlden kal’a-i Lefkoşa’da Girinye kapusu kurbünde vâkî olan mevlevîhânedeki Mesnevî-i Şerîf nakl iden kimesneye beher yevm iki akçe ve imâmına bir akçe ve müezzine bir akçe ve du’âcıya bir akçe ve neyzene bir akçe vazîfe mâh be-mâh virile ve her şa’bân ayının on beşinde zikr olunan mevlevîhâne fukarâsına dokuz yüz yigirmi akçe virülüp ta’âm tabh idüp ekl ideler ve her aşûre ayının mâteminde kezâlik mevlevîhâne-i mezbûre fukarâsına dokuz yüz yigirmi akçe virilüp anınla dahi ta’âm tabh olunup ekl idüp vâkîf-ı mûmâ-ileyhe du’â ideler ki her senede dört bin akçe olur deyü vakf u ta’yîn ...

Bu kayıt Kıbrıs Yeniçeri Ağası Yusuf Ağa bin Perviz Bey Vakfı’ndan Lefkoşa Mevlevihanesine yıllık toplam 4.000 akçe gelir ayrılmış olduğunu göstermektedir. Söz konusu gelirden her ay Mevlevihane görevli mesnevihana günlük 2 akçe, imama 1 akçe, müezzine 1 akçe, duacıya 1 akçe ve neyzene 1 akçe verilecekti. Bir başka deyişle mesnevihanın bu vakıftan tahsis olunan geliri aylık 60 akçe diğer görevlilerininki ise 30’ar akçeydi. Sonuç olarak Yusuf Ağa bin Perviz Bey Vakfı’ndan Mevlevihanedeki görevlilere yıllık 2.160 akçe ödenecekti. Buna ilave olarak her yıl şaban ayının 15’inde söz konusu vakıftan Mevlevihane “fukarasına” 920 akçe verilecek ve bu para ile yemek yapıp yenilecekti. Aynı şekilde her yıl aşure ayının “matem” gününde Mevlevihane “fukarasına” yine 920 akçe verilecek ve bu gelir yemek yapıp yenmek için harcanacaktı. Toplam meblağ (2.160+920+920) 4.000 akçedir.

Ronald Jennings, bu kaydın Lala Mustafa Paşa Vakfı’ndan Mevlevihane tahsis olunan gelirleri ihtiva ettiği sonucunu çıkarmış⁵² ise de bu kanaat doğru değildir. Ayrıca muhtemelen bu kayda dayanarak Mevlevihanenin 1600 yılından önce inşa edildiğini öne sürmüştür. Çünkü Lala Mustafa Paşa Vakfı 1579 yılında kurulmuştur.⁵³ Jennings söz konusu vakıftan Mevlevihane tahsis olunan 4.000⁵⁴ akçe daha tahsis edildiğini yazıyorsa da doğru değildir. Söz konusu 4.000 akçe vakfedilen miktarın toplamıdır. Buna ilave olarak Jennings “vâkıfın” ölümü

⁴⁸ Kayıta günlük 30 akçe, aylık 300 akçe yazmaktadır. KŞS, No:2, s. 76-1. Fakat hesaplamalar dikkate alındığında aslında kaydın günlük 1 akçe, aylık 30 akçe olması gerektiği ortaya çıkar. Aşağıda bu durum ayrıca açıklanmıştır.

⁴⁹ “510 akçe/month from the vakf of haci Keyvan, 3 akçe for a Mesnevi reader and 1 akçe each for imam, müezzin, prayer (duaci), and cook (aşci)”, bk. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 55.

⁵⁰ “10 akçe/day (300 akçe/month) from the vakf of haci Keyvan”, bk. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 55.

⁵¹ KŞS, No.2, 22-1. Mehmet Akif Erdoğan, bir çalışmada söz konusu kişiden ve vakfından bahsederek bu vakfiyede yer alan “Lefkoşa Mevlevihanesi” ile ilgili bölümü yayımlamıştır. Bk. Mehmet Akif Erdoğan, “Mevlevi Dostu Kıbrıslı Bir Asker: Yeniçeri Ağası Yusuf Ağa b. Perviz Bey,” *Osmanlı Kıbrıs’ı*, (Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 2008), 237-238.

⁵² Ronald Jennings *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus* adlı eserinde (s.54) söz konusu gelirlerin Lala Mustafa Paşa Vakfı tarafından tahsis edildiğini yazıyorsa da bu doğru değildir. Bahsi geçen kayıt Kıbrıs Yeniçeri Ağası Yusuf Ağa bin Perviz Bey Vakfı’nın Lefkoşa Mahkemesindeki tescil kayıdır.

⁵³ Sıddık Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs’taki Vakıfları*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014, 38. Bu çalışma sırasında elindeki her türlü bilgiyi paylaşma nezaketi gösteren sayın Korkmazer’e ayrıca teşekkür ederim.

⁵⁴ “Another 4000 akçe/year was allotted for those who prayed (dua) for the donor”. Bk. Jennings, *Christians and Muslims in the Ottoman Cyprus*, 54.

ve sülalesinin (sırasıyla evlatları, akrabaları ve köleleri) kesin olarak sona ermesinden sonra kurduğu vakfın Mevlevihaneye devrini şart olarak vakfiyeye yazdığını da ileri sürmüştür. Ancak bu da yanlıştır. Çünkü vâkıf, kendisinin “ölümü” ve sülalesinin (evlatları, akrabaları ve köleleri) tamamen sona ermesinden sonra kurduğu vakfın Haremeynü’ş-şerifeyn evkafına ilave olunmasını şart olarak vakfiyesine yazdırmıştır.⁵⁵

Yusuf Ağa bin Perviz Bey Vakfı’ndan Mevlevihaneye tahsis olunan meblağ ile ilgili bir diğer kayıt daha bulunmaktadır. Kayda göre⁵⁶ mesnevihan, imam, müezzin, duacı ve neyzen ödenecek maaş konusu yukarıda söz edilenlerle aynıdır. Günlük toplam 6 akçe, aylık 180 akçe, yıllık 2.160 akçe. Ancak önceki kayıta geçen ve yılda bir kez şaban ayının 15’inde ve aşure ayındaki “matem” gününde Mevlevihaneye verilmesi gereken meblağ bu kayıta “vazife-i dervişân ma’a harc-ı matbah” şeklinde ve günlük 5 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu durumda bu kalem için aylık 150, yıllık 1.800 akçelik bir miktar söz konusudur. Bununla birlikte kayıta aylık miktarın 153 akçe olduğu yazılmıştır. Bu durumda yıllık gelir (153×12) 1.836 akçedir. Önceki kayıta / vakfiyede bu harcama için (2 defa ve 920 akçe olarak) 1.840 akçe tahsis edildiği yazılmıştı. Günlük 153 akçe olan kayıt yıllık 1.836 akçeye, yani yaklaşık 1.840 akçeye işaret eder ki bu durumda her iki kayıt anlamlı ve eşit hâle gelmiş olur.

Jennings bu kaydı okurken “neyzen” ifadesini, sehven olsa gerek, okumamış ve değerlendirmemiştir. Bunun yerine “the community (*taife*)” şeklinde günlük 1 akçelik bir harcamadan bahsetmektedir.⁵⁷ Ama kayıta “taife” diye bir kayıt yoktur.

Lefkoşa Mevlevihanesi için tahsisat ayırdığı tespit edilen diğer vakıflar Müftü Saadettin Efendi Vakfı, Sadi Çavuş Vakfı, Mehmet Çelebi veled-i Kara İbrahim Bey Vakfı, Süleyman Bey Vakfı ile Kara İbrahim Çelebi Vakfı’dır. Bu vakıflardan Mevlevihane için ayrılan tahsisat aşağıdaki tabloda gösterilmiş olup toplam günlük 60, aylık 1.800 ve yıllık 21.600 akçedir.

Tablo 1. Lefkoşa Mevlevihanesine Gelir Sağlayan Bazı Vakıflar (1608)

Vakfın Adı	Vakfın Cinsi / Türü (Gelirin Kaynağı)	Meblağ (Akçe) Günlük / Aylık	Yeri	Kim İçin Olduğu
Müftü Saadettin Efendi	Börekçi dükkânından	20 / 600	Ayasofya (Camii) yanında	Mesnevihan
Sadi Çavuş	-	30 / 900	-	Dervişlerin ekmek parası ve mutfak gideri
Mehmet Çelebi veled-i Kara İbrahim Bey	Ekmekçi dükkânından	1 / 30	Vâkıfın evinin yanında	Dervişlerin mutfak ve ekmek masrafı
Süleyman Bey Vakfı	Kahvehane	4 / 120	Vâkıfın eski evi yanında	Dervişlerin nafakası
Merhum Kara İbrahim Çelebi	Defterhane zemininden, bahçeden ve evin avlusundan	5 / 150	-	Dervişler ve mutfak masrafı
Toplam		60 / 1.800		

6. Mevlevihanenin Genel Gelir ve Giderleri

15 Haziran 1608 (1 Rebiyülevvel 1017) tarihli bir kayıt Lefkoşa Mevlevihanesinin mali durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁵⁸ Bu belgenin transliterasyonu Mevlüt Çam

⁵⁵ KŞS, No.2, 22-1.

⁵⁶ KŞS, No:2, 76-1.

⁵⁷ Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus*, 55.

⁵⁸ KŞS, No.2, 129-1.

tarafından yayımlanmıştır.⁵⁹ Söz konusu yayının, her ne kadar yazar ifade etmese de, Türk Arşivciler Derneği tarafından ve Mustafa Serin başkanlığında yürütülen bir proje sonucu yeni Türk harflerine çevirisi yapılan Lefkoşa Şeriye Siciline dayandığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ Zira bütün okuma eksiklikleri ve yanlışları aynen tekrarlanmıştır. Meselâ Mevlevihanenin günlük gelirlerini yansıtan kayıttaki “ıcarât (kira gelirleri)” ifadesi “ihtisâb” şeklinde okunmuştur ki hem yanlış hem de anlamsızdır. Ayrıca orijinal belgedeki hesaplama hataları da aynı şekilde yazılmış ve yanlış yorumlanmıştır. Örneğin Mevlevihanenin günlük gelirinden Mevlevihane görevlilerine ödenen maaşın toplam 47 akçe olduğu yazılmıştır. Fakat belgede verilen rakamların toplamı 48 akçedir.

15 Haziran 1608 (1 Rebiyülevvel 1017) tarihli kayda göre,⁶¹ söz konusu tarihte Kıbrıs Şeyhülislamı (Müftüsü) Saadettin Efendi, Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa'nın kaymakamı İsa Efendi ile “cümle ayan ve kibar” huzurunda diğer ilgililerin katılımı bir toplantı yapılmış ve Mevlevihanenin gelir ve giderleri kayıt altına alınmıştır. Ayrıca bu tarihte bahsi geçen gelirlerin “vakıf” şeklinde meydana getirildiği de görülmektedir.

Lefkoşa Mevlevihanesi için teşkil olunan “vakıf” gelirleri esas olarak “ıcarât”tan (kira gelirlerinden) meydana geliyordu. Bu “ıcarât” kaynakları ayrıntılı olarak yazılmamış ise de günlük gelir 91 akçe, aylık gelir 2.730 akçe ve yıllık gelir de 32.760 akçe olarak kaydedilmiştir.

Mevlevihanenin giderleri (görevlilere verilen maaş) ise günlük 47 akçe, aylık 1.140 akçe ve yıllık 15.840 akçedir. Fakat buradaki rakamlar hatalıdır. Zira aylık ve yıllık masraf, günlük 44 akçelik gider üzerinden hesaplanmıştır. Hâlbuki giderlerin toplamı 47 akçe yazılmıştır. İkinci olarak günlük gider 47 akçe yazılmış ise de kayıtlı rakamlar toplandığında günlük masrafın 47 değil 48 akçe olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda günlük gider 48 akçe, aylık gider 1.440 akçe yıllık gider ise 17.280 akçe olarak kaydedilmesi gerekliydi. Çünkü bu kayıta hem gelir hem de gider konusunda 1 ay 30 gün olarak hesaplanmıştır.

Söz konusu edilen yanlışlığın kâtip hatasından kaynaklandığını kabul etmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü günlük masraf (görevli maaşı) “mesnevihan” 30 akçe, tekke imamı 3 akçe, tekke müezzini 1 akçe, “ser-neyzen” 4 akçe, “neyzen-i sâni” 3 akçe, “dem-keş” 1 akçe, “kudüm-zen” 1 akçe, “aşırhan” 1 akçe, “naathan” 1 akçe, “tabbâh” (aşçı) 1 akçe, duacı 1 akçe ve câbi 1 akçe şeklinde kaydedilmiştir. Verilen rakamların toplamı 48 akçedir. Aylık masraf (48×30) 1.440 akçedir. Ayrıca 26 Ekim 1688 (1 Muharrem 1100) tarihli bir kayıta da Mevlevihanenin yıllık masrafının 1.440 akçe olduğu ifade olunmuştur.⁶² 7 Haziran 1694 (13 Şevval 1105) tarihli bir başka arşiv belgesi de Mevlevihanenin altı aylık masrafının 720 akçe olduğunu ifade etmektedir⁶³ ki bu da yıllık 1.440 akçe anlamına gelir. Dolayısıyla günlük gider (1.440/30=) 48 akçedir. Bir başka deyişle Mevlevihane çalışanlarına günlük 48 akçe, aylık 1.440 akçe ve yıllık olarak da 17.280 akçe tahsis edilmiştir.

Mevlevihane için tahsis olunan vakıf gelirlerinin günlük miktarının 91 akçe olduğu yukarıda ifade olunmuştur. Söz konusu gelirin 48 akçesi Mevlevihane çalışanlarının maaşlarına tahsis olunduğuna göre geriye kalan 43 akçenin de “a‘yan ve kibar ve sair fukara-i tekve-i merkûme” tarafından tekkede “sakin ve mutavattın olan fukaranın” maişetine tahsis edilmesi karara bağlanmıştır.⁶⁴ Orijinal kayıta maaş giderlerinden sonra günlük 44 akçe kalacağı belirtilmiş ise de bunun sehven 44 yazıldığı, aslında baki kalan gelirin 43 akçe olduğu yukarıda yapılan açıklamalardan anlaşılır.

⁵⁹ Mevlüt Çam, “Kıbrıs’ta Tasavvufî Hayat (Hala Sultan Tekkesi ve Lefkoşa Mevlevihanesi Örneğinde)”, *Tarihte Kıbrıs*, ed. Osman Köse, C.2, (Bursa: D9okuz10Be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, 2017), 786-787.

⁶⁰ Karşılaştırmız, Arşivciler Derneği çevirisi KŞS (Kıbrıs Şeriye Sicili), No.1-A, 129-1 ile Mevlüt Çam, “Kıbrıs’ta Tasavvufî Hayat (Hala Sultan Tekkesi ve Lefkoşa Mevlevihanesi Örneğinde)”, 786.

⁶¹ KŞS, No.1-A, 129-1.

⁶² KŞS, No.1-B, 55-1.

⁶³ BOA, MAD.d.1821, 4.

⁶⁴ KŞS, No.2, 129-1.

Bu kaydın esasında yukarıda bahsedilen vakıf tahsisatlarını yansıtmıyıp yansıtmadığı, üzerinde durulması gereken bir konudur. Mevlevihane için oluşturulan vakfın günlük dükkân kira geliri, yukarıda da bahsedildiği üzere, 91 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu durumda aylık gelir (91×30) 2.730 akçe, yıllık gelir ise (2.730×12) 32.760 akçedir. Bu miktar Mevlevihane Vakfı ile ilgili gelir kaydında belirtilmiştir.⁶⁵ Fakat yukarıda bahsedilen çeşitli vakıflardan ayrılan günlük tahsisat toplamı 93 akçe, aylık tahsisat (93×30) 2.790 akçe, yıllık tahsisat ise (2.790×12) 33.480 akçedir. İki hesap arasında günlük 2 akçe, aylık 60 akçe yıllık ise 720 akçelik bir fark bulunmaktadır. Bu da Mehmet Çelebi veled-i Kara İbrahim Bey Vakfı'ndan tahsis edilen günlük 1 akçe, aylık 30 akçe ve yıllık 360 akçe olan ve “Dervişlerin mutfak ve ekmek masrafı”nın, Mevlevihane Vakfı'nın Lefkoşa mahkemesinde kaydının yapılmasından sonra vücut bulduğunu akla getirmektedir. Benzer şekilde Hacı Geyvan bin Abdülmennan Vakfı'ndan “dervişlerin ekmek bahası” olarak yapılan ve günlük 1 akçe, aylık 30 akçe ve yıllık 360 akçe olan tahsis de büyük bir ihtimal ile Mevlevihane Vakfı'nın mahkemede tescilinden sonra gerçekleşmiştir. Zira bu tahsis Hacı Geyvan bin Abdülmennan Vakfı'nın vakfiyesinde yoktur ve Mevlevihane için tahsisat ayıran vakıflar listesinde de vakıf tahsisatından ayrı olarak yazılmıştır.⁶⁶ Mevlevihane Vakfı'na sonradan ilave edildiği düşünülen bu iki kayıt günlük 2 akçe, aylık 60 akçe ve yıllık 720 akçe değerine sahiptir ve değişik vakıflardan tahsis edilen toplam meblağ olan 93 akçeden 2 akçe çıkarılırsa geriye 91 akçe kalır ki bu da Mevlevihane Vakfı tescil kaydındaki günlük gelir 91 akçeye eşit olur.

Mevlevihanede görevli olanlardan en yüksek gelire sahip olan kişinin mesnevihan olduğu anlaşılmaktadır. Mesnevihân olan kişiye Mevlevihane Vakfı'ndan günlük 30 akçe, aylık 900 akçe ve yıllık 10.800 akçe maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Muhtemelen mesnevihan olan kişi aynı zamanda “Mevlevihane şeyhi” idi. Nitekim Hacı Geyvan bin Abdülmennan Efendi Vakfı'na ait vakfiyede “Mevlevihanede şeyh olub Mesnevî-yi Şerif nakl iden kimesneye beher yevm 3 akçe vazife”⁶⁷ şeklindeki ifade buna işaret etmektedir.

15 Haziran 1608 tarihinde, çeşitli vakıflardan tahsis edilen gelirlerle oluşturulan Mevlevihane Vakfı'na ayrılan gelirleri tahsil etmek için Sultan Ahmet'in kavaslarından Derviş Yusuf adı geçen vakfa “câbi” tayin edilmiştir.⁶⁸ 2 yıl sonra 1610 Derviş Yusuf, Lefkoşa Mevlevihanesi Vakfı mütevellisi olarak görünmektedir. Mütevelli Derviş Yusuf bin Abdullah, Kıbrıs Müftüsü / Şeyhülislâmı olan Saadettin Efendi'nin kendi mülkü olup Mevlevihane için vakfetmiş olduğu Lefkoşa'da Attarlar Çarşısı'nda bulunan börekçi dükkânı ile ilgili bir konuyu mahkemeye getirmişti. Aslında bahsi geçen börekçi dükkanının bir miktar hâli arsası (ev yeri) vardı ve o da mahkeme kararı ile vakfa dâhil edildi. Daha sonra Mütevelli Derviş Yusuf söz konusu vakıf araziyi (hali araziyi) 1610 yılında günlüğü 1 akçeden kiraya verdi.⁶⁹

1635 yılında Mevlevihane vakfına mütevelli olan Derviş Ahmet bin Mahfuz öldü ve yeni mütevelli Derviş Ali bin Mustafa oldu. Önceki mütevelli tarafından 7.000 akçelik bir borç kalmış ancak borçlu borcunu ödemedi mütevelli vefat etmiştir. Yeni mütevelli söz konusu borcu talep edince borçlu ile arasında anlaşmazlık çıkmış ancak sonunda mahkeme huzurunda 3.700 akçeye anlaşmaya varılmıştır.⁷⁰

7. Emine Hanım'ın Kimliği

Mezarı Mevlevihane içerisinde bulunduğu için bazı araştırmacılar tarafından Mevlevihaneye arazi bağışlayanlardan birisi olduğu ileri sürülen Emine Hanım aslında böyle bir “arazi tahsisi” işleminde bulunmamıştır. Benzer şekilde yine bazı eserlerde Emine Sultan olarak

⁶⁵ KŞS, No.2, 129-1.

⁶⁶ KŞS, No:2, 76-1.

⁶⁷ KŞS, No.1-B, 66.

⁶⁸ KŞS, No.2, 76-1.

⁶⁹ KŞS, No.3, 85-6.

⁷⁰ KŞS, No.4, 103-1.

geçen⁷¹ Emine Hanım “Sultan” değildir. Emine Hanım Revan Beylerbeyi Haydar Paşa’nın kızıdır. Mevlüt Çam, çalışmasında Emine Hanım’ı “Haydar Paşazade Mehmet Bey kerimesi Emine Hanım”⁷² şeklinde tanıtmaktadır. Ancak bu yanlıştır. Çünkü Emine Hanım Mehmet Bey’in kızı değil, kız kardeşidir ve her ikisi de Haydar Paşa’nın çocuklarıdır. Haydar Paşa’nın Kıbrıs’ta bir miktar mülkü vardı. Emine Hanım babası Haydar Paşa’nın ölümünden sonra kendisine intikal eden İsteraka adlı mülk çiftliği Mevlevihane Vakfı’na dâhil ettirmiştir. Bu çiftlik üç yılda bir açık arttırma ile iltizam olunuyor ve elde edilen gelir Mevlevihaneye veriliyordu. Fakat 1762 yılına gelindiğinde “geçen zaman içerisinde söz konusu çiftliği kiralayanların ilgisizliği nedeniyle” vakıf çiftlik harap duruma gelmiş ve geliri de yarı yarıya azalmış bulunuyordu. Ayrıca çiftlik dâhilinde olan zeytin ağaçları geçen seneler içinde kesilmişti ve birkaç sene daha bu durum devam ederse vakıf çiftlik tamamen yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelecekti.⁷³

Mevlevihane Vakfı mütevellisi Şeyh Mehmet Arif Efendi vakıf çiftliğinin durumunu bu şekilde arz ettikten sonra çiftliği yeni kiracıya kiralamak istediğini açıklamıştır. Ona göre, kiralama talebinde bulunan Ahmet Münib Efendi 250 kuruş peşinat ödemeyi, gereken tamirat işlemlerini üstlenmeyi ve yıllık 80 akçe kira ödemeyi kabul ediyordu. Mütevellî Şeyh Mehmet Arif Efendi’nin açıklamaları Divan-ı Hümayun tarafından uygun bulunmuş ve yukarıdaki şartlar dâhilinde İsteraka çiftliğinin Ahmet Münib Efendi tarafından kiralanmasını onayladığını bildiren Ağustos 1762 (evsât-ı Muharrem 1176) tarihli fermanı Kıbrıs’a gönderilmiştir.⁷⁴

Sonuç

Kıbrıs’ta Osmanlı ve Türk-İslam kimliğinin önemli temsilcilerinden birisi durumunda bulunan Lefkoşa Mevlevihanesinin yapımı 1606 (1015) yılında tamamlandı ve daha önce Kıbrıs Beylerbeyliği yapan ancak 1606 yılında Şark Seferi Serdarı olan Ferhat Paşa’nın talebiyle Lefkoşa Mevlevihanesine ilk kez bir şeyh tayin edilmiştir. Muhtemeldir ki Mevlevihanenin inşa edildiği arsa 1576-1578 yılları arasında Kıbrıs Beylerbeyi olan Arap Ahmet Paşa’nın Lefkoşa kalesinin Girne Kapısı civarında bulunan vakıf arsasının bir kısmıdır ve 1594 yılında Arap Ahmet Paşa Vakfı’na bağlı olarak hizmet veren bir “tekke”, 1606 yılında inşaatı tamamlanan tam teşkilatlı Lefkoşa Mevlevihanesi için çekirdek görevi gördü. Bununla birlikte inşa maliyeti 1595-1596 yıllarında Kıbrıs Beylerbeyliği yapan Seyyîd Ahmet Paşa’nın parasından karşılandı. Söz konusu Ahmet Paşalar farklı kişilerdir. İnşa faaliyetini gerçekleştiren ise 1604-1605 yıllarında, yaklaşık 7 ay Kıbrıs Beylerbeyi olarak hizmet etmiş olan Ferhat Paşa’dır.

“Asitâne” statüsündeki Lefkoşa Mevlevihanesinin varlığı, kurulan çeşitli vakıflardan tahsis edilen gelirlerle idame ettirilmiştir. 1607 yılında kurulan Cafer Paşa Vakfı, Hacı Geyvan bin Abdülmennan Vakfı ve Yusuf Ağa bin Perviz Bey Vakfı Mevlevihaneye gelir tahsis eden ilk vakıflar oldu. Bunu başka vakıflar takip etmiştir. 1608 yılında çeşitli vakıflardan Mevlevihaneye tahsis olunan gelirler Mevlevihane Vakfı olarak Lefkoşa Mahkemesinde tescil edilmiş ve söz konusu gelirlerin takip, tahsil ve kontrolü için Mevlevihane Vakfı mütevellisi atanmıştır. Bahsi geçen yılda Mevlevihaneye tahsis edilen gelirin toplamı 32.760 akçeydi. Bir başka deyişle Mevlevihane Vakfı gelirleri 32.760 akçe olarak tescillenmiştir. İlerleyen zaman içinde Mevlevihaneye gelir tahsis eden vakıflara yenileri eklenmiştir. Bu vakıflardan birisi Haydar Paşa kızı Emine Hatun Vakfı’dır.

⁷¹ Bağışkan, *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*, 35; Gazioğlu, *Kıbrıs’ta Türkler 1570-1878*, 416-417.

⁷² Mevlüt Çam, “Kıbrıs’ta Tasavvufi Hayat (Hala Sultan Tekkesi ve Lefkoşa Mevlevihanesi Örneğinde)”, 787.

⁷³ KKTC Millî Arşivi, Küçük Vakfiye Defteri, 82.

⁷⁴ KKTC Millî Arşivi, Küçük Vakfiye Defteri, 82.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları****Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi**

Yazma (İsimsiz). M.808, Sıra No:95.

Küçük Vakfiye Defteri.

Kıbrıs Şeriye Sicili (KŞS),

No. 1-A, 1-B, 2, 3, 4.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)**Mühimme Defterleri (MD)**

No: 28, hüküm no:1013.

No: 34, hüküm no:189.

No: 73, hüküm no:1264; hüküm no:459, 1264.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)

411, 1821.

Yabancı Arşivler (YB.d.)

YB.d.04.d.34

Kâmil Kepeci Tasnifi

KK.d.1894.

Defterhane Baş Muhasebe Muhallefat (D.BŞM.MHF.)

D.BŞM.MHF. 1-44.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Kıbrıs Vakıfları, Vakfiye Defteri, varak. 8-a.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin ve Nizamettin Arslan, “Konya Mevlâna Müzesi Arşivinde Bulunan Yeni Belgeler Işığında Kıbrıs/Lefkoşa Mevlevihanesi”, *Tarihte Kıbrıs*, ed. Osman Köse, C. 2, Bursa: D9okuz10Be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, 2017, 683-704.

Altan, Mustafa Haşim, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi*, C. 2, Lefkoşa: Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayınları, 1986.

Alasya, Halil Fikret, “Lefkoşa Mevlevi Tekkesi”, 3-5 Mayıs 1987, *I. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1987, 99-108.

Atalan, Özlem, “Mevlevihanelerin Yeniden İşlevlendirilmesi: Manisa, Galata ve Lefkoşa Mevlevihaneleri Örnekleri”, *Turkish Studies*, C. 15, S.3, (2020): 1635-1655.

Bağışkan, Tuncer, *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*, Lefkoşa: K.T. Eğitim Vakfı Yayınları, 2006.

Çam, Mevlüt, “Kıbrıs’ta Tasavvufî Hayat (Hala Sultan Tekkesi ve Lefkoşa Mevlevihanesi Örneğinde)”, *Tarihte Kıbrıs*, ed. Osman Köse, C. 2, Bursa: D9okuz10Be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, 2017, 785-796.

Erdoğru, Mehmet Akif Erdoğan, “Mevlevi Dostu Kıbrıslı Bir Asker: Yeniçeri Ağası Yusuf Ağa b. Perviz Bey,” *Osmanlı Kıbrıs’ı*, Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 2008, 237-238.

- Fedai, Harid, Mustafa Haşim Altan, *Lefkoşe Mevlevihanesi*, Ankara: KKTC Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Gazioğlu, Ahmet, *Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878*, Lefkoşa: CYREP Yayınları, 2000.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2006.
- Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevilik Âdab ve Erkâmı*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1963.
- İnalçık, Halil, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, S.15, (1983): 311-347.
- Jennings, Ronald, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York and London: New York University Press, 1993.
- Kâmil, Gökalp, "Kıbrıs'ta Mevlevilik, Geçmiş ve Bugün", *Uluslararası Mevlâna Sempozyumu Bildirileri*, C 2, İstanbul: Motto Project Yayını, 2010, 547-556.
- Kaya, Bayram Ali, "Lefkoşa Mevlevihanesinin Şair Şeyhlerinden Siyahî Mustafa Dede", *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, C. I, S.1, (2017): 15-38.
- Korkmazer, Sıddık, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014.
- Küçük, Sezai, "Tarihten Günümüze Genel Hatlarıyla Mevlevilik", *Mevlâna Ocağı*, ed. Mehmet Bayyigit, Konya: Kombassan Vakfı Yayınları, 2007, 61-90.
- Küçükdağ, Yusuf, "Kıbrıs Tekke ve Zaviyeleri", *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, (Yayına Hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Hüseyin Ateşin, M. Kansu), Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırma Merkezi Yay., 1998, 381-395.
- Lukacs, John, *Tarihin Geleceği*, çev. Kadir Purde, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2022.
- Numan, İbrahim, "Lefkoşa Mevlevihanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul 2003, s. 126-127.
- Sağlam, Nevzat, "Arşiv Kaynaklarına Göre Beylerbeyi Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'taki Vakıfları", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2017, s.211-256.
- Önder, Mehmet, "Kıbrıs (Lefkoşa) Mevlevihanesi ve Müze Olarak Ziyarete Açılması", *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, (Yayına Hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Hüseyin Ateşin, M. Kansu), Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırma Merkezi Yayını, 1998, 279-282.
- Özönder, Hasan, "Kıbrıs'ta Mevlevilik ve Mevlevihaneler", 24-25 Mayıs 1992, 6. *Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s.99-117.
- Öztürk, Mehmet Cemal, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne Göre Kıbrıs Tekkeleri", *Tarihte Kıbrıs*, ed. Osman Köse, C.2, D9okuz10Be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, Bursa 2017, s.625-660.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

JOSEPHINE REFORM OF THE MILITARY FRONTIER AND THE AUSTRO-OTTOMAN WAR (1788 - 1791) ON THE EXAMPLE OF THE PETROVARADIN REGIMENT

*Petrovardin Alayı Örneğinde Avusturya-Osmanlı Savaşı (1788-1791) ve Askerî
Sınırdaki Joseph Reformu*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 30.08.2023
Kabul Tarihi/Accepted Date : 20.10.2023
Sayfa/Pages : 619-640
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.258>

Pavao NUJİĆ

(Dr.), J. J. Strossmayer University of Osijek (Croatia), e-mail: pnujic@foozos.hr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-9930-8464>

Damir MATANOVIĆ

(Prof. Dr.), J. J. Strossmayer University of Osijek (Croatia), e-mail: dmatanovic@unios.hr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9485-6699>

Atıf/Citation

Nujic, Pavao-Matanovic, Damir, "Josephine Reform of the Military Frontier and The Austro-Ottoman War (1788-1791) on the Example of The Petrovaradin Regiment", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 619-640.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

JOSEPHINE REFORM OF THE MILITARY FRONTIER AND THE AUSTRO-OTTOMAN WAR (1788 - 1791) ON THE EXAMPLE OF THE PETROVARADIN REGIMENT

Petrovardin Alayı Örneğinde Avusturya-Osmanlı Savaşı (1788-1791) ve Askerî Sınırdaki Joseph Reformu

Pavao NUJIĆ, Damir MATANOVIĆ

Abstract: Petrovaradin Regiment was a part of the Military Frontier, a border system of Habsburg Monarchy towards the Ottoman Empire and was located in Syrmia. Frontier regiments were both territorial, as well as military units, introduced in the mid-18th Century, and were of special interest for Emperor Joseph II in his military reforms. During the 1780s several solutions were discussed and tested, and in 1787 one final reform was implemented. The reform was introduced under the umbrella of a new cantonal system and brought significant changes to monolithic military structures of governance, economy, and life in Military Frontier territory. Among others, the cantonal system aimed to dissolve the unity of military governance in the frontier territory, as well as to reduce burdens imposed on local populations by the need to maintain a set number of soldiers on active duty even during a time of peace, which significantly diminished populations economic prosperity, while simultaneously increasing regiments strength and efficiency in times of war. The reform was fully enforced less than 10 months before the outbreak of the Austro-Ottoman War (1788 – 1791), where the new system saw its first major appliance. The process of implementation, as well as the experience of war, is observed in the case of the Petrovaradin Regiment.

Key Words: The cantonal reform, Military Frontier, Habsburg Monarchy, Syrmia, 18th Century

Öz: Syrmia’da bulunan Petrovaradin Alayı, Habsburg Monarşisi’nin Osmanlı İmparatorluğu’na karşı sınır sistemi olan Askerî Sınırın bir parçasıydı. 18. yüzyılın ortalarında tanıtılan coğrafi ve askerî birimler olan sınır alayları, İmparator II. Joseph’in askerî reformlarında özel ilgi gösterdiği alanlardandı. 1780’lerde birkaç çözüm tartışılarak denendi ve 1787’de son bir reform uygulandı. Yeni bir kantonal sistem çerçevesinde tanıtılan reform, askerî sınır bölgesindeki yekpare askerî yönetim, ekonomi ve yaşam yapısında önemli değişiklikler getirdi. Kantonal sistem, askerî yönetimin sınır bölgesindeki birliği çözmeyi amaçladığı gibi, barış zamanlarında da belirli sayıda askerî görevde tutarak yerel nüfus üzerindeki yükü azaltmayı hedefledi. Bu durum, ekonomik refahı önemli ölçüde azaltmasına karşılık savaş dönemlerinde alayların gücünü ve etkinliğini artırdı. Avusturya-Osmanlı Savaşı’nın (1788-1791) patlak vermesinden sadece 10 ay kadar önce tam olarak uygulanan reform bu süreçte tam olarak test edilmiş oldu. Çalışmada, bu uygulama süreci ile savaş deneyimi, Petrovaradin Alayı örneği üzerinden incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kantonal Reform, Askerî Sınır, Habsburg Monarşisi, Sirem, 18. yüzyıl

Introduction

Petrovaradin Frontier Infantry Regiment was established in 1747 in the area of Syrmia¹ during the reorganization and militarization of the Slavonian Military Frontier. It stretched along the Sava and Danube rivers and was the east-most frontier regiment of the combined Croatian-Slavonian Military Frontier, thus being a part of the larger military system of the

¹ Syrmia is geographically set between rivers of Sava and Danube. It was a part of Ottoman Empire until late 17th and early 18th Century, when after the Treaty of Passarowitz in 1718 its entire area came under the Habsburg rule. More about Syrmia in Ottoman period in: Nenad Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* (Slavonski Brod: Croatian Institute of History, 2001).

Habsburg Monarchy on its border with the Ottoman Empire.² Headquarters were located in Mitrovica (today Srijemska Mitrovica), while the entire regiment area was divided into twelve or sixteen infantry companies, depending on the observed period. As a part of the Slavonian Military Frontier, the Regiment was answering to the General Command in Osijek until 1783, and afterwards to one in Petrovaradin.³

Due to the dual nature of the frontier system, the Petrovaradin Regiment was a territorial-administrative and military-tactical unit. While the former was outlined on the map and included a given area, population and officials, the latter was determined by standardized norms, obligations, and duties that the area and its population had to fulfil.⁴ As a military-tactical unit, during the 1760s, the Petrovaradin Regiment was prescribed as a unit of 4,080 active frontier soldiers, divided into sixteen infantry and two grenadiers companies, although in reality, it could not reach full capacity until the 1770s.⁵ As a territorial-administrative unit, it included the area along the river Sava from the village of Gunja to the town of Zemun and along the Danube River from Zemun to Petrovaradin fortress. Its primary duty was to guard approximately 230 kilometres of the Monarchy border on the Sava River towards the Ottoman Empire.⁶ However, in case of a war, the Regiment was also obliged to send two battalions to remote battlefields throughout Europe, while still maintaining its regular border duty.⁷

During the second half of the 18th century, the Military Frontier system in Slavonia underwent several reforms and major interventions. The last major change was carried out in the mid-1780s by Emperor Joseph II, better known under the name of the Canton Reform. Despite the implications of its name, in many aspects, the reform exceeded the administrative-territorial perspective and has deeply influenced the military-tactical organization of frontier regiments. In the case of the Petrovaradin Regiment, the Josephine reforms were carried out on the eve of the Austro-Ottoman War (1788-1791), during which the new system underwent thorough testing. The fact that the area of the Regiment was located directly below the Belgrade fortress⁸ and that it was chosen as the initial headquarters of the main army of the Habsburg Monarchy, gives this Regiment a distinguished place in the events. Therefore, this paper approaches the reforms made by Emperor Joseph II in the area of the Slavonian Military Frontier in the mid-1780s on the example of the Petrovaradin Regiment and provides insights into the events and activities of the Regiment in the last Austro-Ottoman war.

Frameworks of Cantonal Reform in Slavonia

The introduction of the canton system in the Military Frontier was probably the most significant reform of the frontier system in the second half of the 18th century, and it cannot be

² Alphonse Freiherrn von Wrede, *Geschichte der K. und K. Wehrmacht V* (Vienna: LW Seidel & Sohn, 1903), 288.

³ Damir Matanović, *Grad na granici - Slobodni vojni komunitet Brod na Savi od sredine 18. do sredine 19. stoljeća* (Slavonski Brod: Croatian Institute of History, 2008), 56.

⁴ The regiment and company were territorial-administrative, but also military-tactical units with a colonel, respectively captain in the command. The area of a regiment or company was determined by the population's potential to meet the prescribed capacities of recruits. The population of a certain regiment or company was subjected in every regard to its immediate commanding officer, both in civic and military matters. The colonel exercised extremely broad authority in his respective regiment, and subordinate captains answered directly to him. See more in: Željko Holjevac, Nenad Močanin, *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku* (Zagreb: Leykam international, 2007), 45-47; Damir Matanović, *Između reformi i tradicije* (Slavonski Brod: Posavska Hrvatska, 2013), 10-17.

⁵ More on the shortcomings of the Petrovaradin Regiment in active military service in: Pavao Nujić, "Između očekivanja i stvarnosti – pogled na Petrovaradinsku pukovniciju kroz serijalne vojne popise 1765. – 1768.", *Acta historicae* 26, no. 2 (2007): 429-446.

⁶ Mirko Valentić (ed.), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Petrovaradinska pukovnicija* (Zagreb: Croatian Institute of History, 2000).

⁷ More on the frontier regiments in the second half of 18th Century in: Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik, vol. II* (Zagreb: Naprijed, 1997).

⁸ More on the importance of Belgrade for the Ottoman Empire in: Selim Hilmi Özkan, "The Capital of the Ottoman Empire in Europe: Belgrade on the Frontier (Serhad) City (1521-1789)", *Selçuk Türkiyat* 53, 335-351.

separated from the person of Emperor Joseph II. By all accounts, in the spirit of Josephine's reforms, it encountered strong resistance and was ultimately short-lived. The canton system was officially introduced in 1787, and it was abandoned in 1800 with the restoration of the old system. It thus marked the last 13 years of the 18th century and was the culmination of the emperor's efforts to thoroughly reform the frontier system.⁹ The War of the Bavarian Succession (1778 - 1779) hindered his original plans, but he did not abandon them, and in 1782 he tasked Major General Geneyne¹⁰ with carrying out a detailed inspection of the Military Frontier, which marked the beginning of the preparatory phase of introducing the new system. Moreover, partly for this purpose, the Emperor personally travelled through the entire Croatian-Slavonia Military Frontier in 1783 and 1786.¹¹ Although he believed that it was necessary to increase the well-being of the inhabitants of the Frontier, who would thus serve more readily, he never lost sight of the fact that its effectiveness was measured primarily in the strength of the able-bodied soldiers ready to embark on a military campaign.

Detailed reports were made during the inspection of the Military Frontiers which served as a basis for the implementation of reforms.¹² The reform was supposed to affect almost all aspects of the frontier system and life. In this regard, Hietzinger lists them in the following categories: state and division of regiments, military exercises, uniforms, official constitution, cordon service, labour duty, taxation, land administration and accounting.¹³ The most fundamental intention was to divide the existing singular military authority, which combined military and civil matters, and to establish a parallel structure to deal exclusively with civil agenda. The civil authority in the regiments was conceived as a canton, which is how the whole system got its name.¹⁴

The process of reform in the Slavonic Military Frontier began in 1785, although it was still managed by people whom Geneyne considered "unfit" for its implementation. Namely, as early as 1782, Geneyne declared the then commander of the General Command in Osijek, Field Marshal Lieutenant Mathesen, sick and immature, and Brigadier General Major Count Wartensleben ignorant of issues of economy, respectively proposing their dismissal.¹⁵ It is an interesting remark in this case that both Mathesen and Wartensleben were once colonels of the Petrovaradin Regiment.¹⁶ At the same time while Geneyne was making his report, Wartensleben

⁹ Alexander Buczynski, "Jozefinska reforma Vojne krajine", in *Pa to su samo Hrvati* (Zagreb: Croatian Institute of History, 2011), 11-75.

¹⁰ Johann Georg Geneyne was one of the biggest proponents of the reorganization of the Military Frontier. From 1769, he held the position of colonel of the German-Banat Settler Regiment, and he personally met the Emperor in 1781. On that occasion, Geneyne asked the Emperor to grant him the office of Military Frontier at the War Council, and he saw his wish fulfilled already the following year. In the years to come, due to the personal trust of the Emperor, he enjoyed a great influence among military authorities of the Monarchy. Buczynski, "Jozefinska reforma", 42.

¹¹ In the area of the Petrovaradin Regiment, the Emperor stopped in Mitrovica, Zemun, and Petrovaradin. In 1783, the primary reason for the inspection was the increase of tension with the Ottoman Empire and the need to gain insight into the immediate state of defence. Buczynski, "Jozefinska reforma", 42, 51, 61.

¹² Emperor Joseph II conducted several of similar travels throughout his realm and they had significant effects on government policy towards visited provinces, primarily the Banat, Lombardy, Bohemia, Galicia, Transylvania, and Croatia. Derek Beales, *Joseph II: Volume 2, Against the World, 1780-1790* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009), 3-4.

¹³ Carl Bernhard Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums vol. 2(a-b)* (Vienna: Carl Georld Verlag, 1820-1823), 46-49.

¹⁴ Another name for a canton was a district, which was especially emphasized in the sources themselves. For example, in the documents of the administration of the military authorities in charge of civil affairs of the Petrovaradin Regiment, it was regularly stated that these were cantons or recruitment districts (*Cantons oder Werbezirke*). The term canton still had a clear advantage in use.

¹⁵ Buczynski, "Jozefinska reforma", 46-47.

¹⁶ Mathesen from 1763 to 1767, and Wartensleben from 1774 to 1777. Wartensleben also served as a lieutenant colonel in the Petrovaradin Regiment from 1767 to 1769. Both Mathesen and Wartensleben were promoted from the position of colonel of the Petrovaradin Regiment to major general ranks and moved to the Main Command in

was in charge of inspecting the Banat Frontier and making his report to the War Council. Buczynski emphasizes that their view of the frontier population was contradictory - Wartensleben saw them primarily as soldiers and Geneyn as peasants.¹⁷

Although Geneyn's wish did not come true immediately, Mathesen left the command in 1784. He was succeeded by the younger brother of the Chief Inspector for the Croatian-Slavonia Military Frontier, Count Wenzel Joseph von Colloredo, who fiercely opposed the efforts of Geneyn. Count Wenzel Colloredo believed that the costs of maintaining the Slavonia Military Frontier would be significantly raised because the reforms envisaged the abolition of labour duty and head taxes, as well as the establishment of separate administrations. Furthermore, he believed that the introduction of individual land divisions in this territory was highly impracticable. He also condemned the planned abolition of the official constitution, which would significantly burden households that provide members for active military service compared to those that do not.¹⁸ The reconciliation of Geneyn and the leading commanders of the Slavonian Military Frontier was attempted by the Emperor himself in 1786 but without significant success. Namely, Geneyn continued to insist that to carry out the reforms it was simply necessary to remove certain individuals who resisted it, and again he singled out Wartensleben as a major obstacle.¹⁹ Ultimately, although the influential Marshal Lacy came to the defence of Wartensleben, the Emperor sanctioned his transfer to Vienna due to "impaired health".²⁰ Joseph Anton Brentano de Cimaroli, the former colonel of the Đurđevac Regiment, was promoted to the vacant position left by Wartensleben's departure.²¹

Establishment of cantonal administration in the Petrovaradin Regiment

During the reform process, the commander of the Petrovaradin Regiment was Colonel Baron Paul von Davidovich, who assumed the position on November 8, 1783.²² The canton was already established in the Regiment in 1786, and by October at the latest, it had an almost complete composition.²³ Considering the extensiveness of the reform, this did not mean that all the desired segments were implemented at the same time, but rather that a parallel civil administration with all its associated parts existed. The reform process continued until the end

Osijek. At the time of Geneyn's inspection, the colonel of the Petrovaradin Regiment was Baron Wilhelm von Ried, who succeeded Wartensleben in 1777.

¹⁷ Buczynski, "Jozefinska reforma", 46-47.

¹⁸ Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, vol. 3 (Vienna, 1875), 6-9.

¹⁹ Colloredo and Wartensleben were both counts and came from influential aristocratic families. While Colloredo was a Catholic, and his brother was the chief inspector for the Croatian-Slavonic Military Frontier, Wartensleben was a Protestant and had no immediate family members in the highest military circles of the Monarchy. However, Geneyn did not have a nobility status at that time, and he did not distinguish himself during the war campaigns, therefore he solely depended on the personal trust of the Emperor.

²⁰ Wartensleben lived for another 12 years, and the very next year he was promoted to field marshal lieutenant. Antonio Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale* (Vienna: Österreichisches Staatsarchiv, 2006), 109.

²¹ Buczynski, "Jozefinska reforma", 56-57.

²² Paul Davidovich (1737 - 1814) was born into a family of Slavic immigrants who came from the Ottoman Empire to the territory of the Habsburg Monarchy during the reign of Emperor Leopold I. He joined the Monarchy army as a volunteer in the line regiment of Archduke Karl at the beginning of the Seven Years' War (1756 - 1763) and rose to the rank of captain. He particularly distinguished himself during the War of the Bavarian Succession (1778 - 1779) and on May 19, 1779, he was awarded the Knight's Cross of the Military Order of Maria Theresa. The following year, he was elevated to the rank of baron, and in 1781 he became a lieutenant colonel. He was the commander of the Petrovaradin Regiment during the Austro-Turkish War (1787 - 1791), where he further distinguished himself and was promoted to major general. Furthermore, he participated in the war campaigns in Italy during the First Coalition War (1792 - 1797) and advanced to the rank of FML. In 1807, he returned to the Slavonian Military Frontier with the rank of General of Artillery and took over the Main Command in Petrovaradin. He died in 1814 as the commander of the Komorna fortress (German: *Komorn*, Hungarian: *Komárom*). Jaromir Hirtenfeld, *Der Militär-Maria-Theresia-Orden und seine Mitglieder* (Vienna: K. K. Hof- u. Staatsdruckerei, 1857), 225-227.

²³ Croatian State Archive, Collection of sources concerning Croatia from foreign archives, archive signature HR-HDA-1450 (HR-HDA-1450 in following), Grenz Infanterie Regiment no. 9 (GIR 9 in following), D-1739, 1786, fol. 9.

of 1787. The canton system was finally officially introduced on the territory of the Croatian-Slavonian Military Frontier on May 1, 1787.²⁴

According to Vaniček, the canton was supposed to encompass the area of one frontier infantry regiment and represent its administration. The canton commander, lieutenant colonel or first major, also performed regular duty within the military composition of the regiment as well, while the other members of the canton composition were separated.²⁵ The structure of the canton corresponded to the organization of the regiment, where one district (*Districte*) was organized for each regimental battalion, which was further divided into two subdistricts (*Bezirke*).²⁶ However, the terminology was not so clear and consistent. In the Petrovaradin Regiment in 1786, the term canton was used for the aforementioned district,²⁷ and from 1788 such division was abandoned and the term district was used for the basic unit that covered 3 company areas,²⁸ i.e. what should have been the subdistrict according to the original designation given by Vaniček. Therefore, for the sake of clarity, the term canton will be used for the highest instance of regimental civil administration which comprised of districts, noting that districts were organized on the territory of each battalion and that 1 district usually covered 3 company areas.

Districts were commanded by 2 captains and 2 lieutenant captains, where each regimental battalion had a captain and a lieutenant. In addition to the commander, each district had a first lieutenant, a second lieutenant, and an ensign, and there had to be at least one of them in each of the three company areas covered by the district. The headquarters of the canton were comprised of 18 members as follows: a commander, an auditor, an accountant, a cantonal surgeon, 6 assistant surgeons and 8 clerks. The total projected annual salary for members of the cantonal staff was 4,462 forints. In all 4 districts, there should have been 2 captains, 2 lieutenant captains, 4 first lieutenants, 4 second lieutenants, 4 ensigns, 12 sergeants, 24 corporals, 2 servants and 150 *gefreiters*. The total projected cost for the salaries of district members was 13,634 forints per year. Apart from the members of the headquarters and the districts, the canton was to have a contingent of additional personnel (*Extrapersonale*), namely a land surveyor, 40 couriers on horseback, 12 district scribes, 12 carpenters and 24 masons. Therefore, one canton at full capacity should have enlisted 18 members of the headquarters, 204 members of the districts and 89 additional staff, which made a total of 311 personnel dedicated to administration and civil matters. Vaniček states that the annual cost of the canton was projected at the sum of 105,797 forints and 35 *krajcars*, of which 19.7% or 20,844 forints should have been for the salaries, while the remaining 80.3% was intended for other expenses. Namely, school, forestry, stable, and sawmill staff, as well as silk inspectors and tax collectors also came under the jurisdiction of the canton.²⁹ Although the regulation offered by Vaniček is a good framework for understanding the composition of the canton, the Petrovaradin Regiment had a different experience in reality.

The cantonal administration of the Petrovaradin Regiment in November 1786 had a total of 673 active members, consisting of a five-member headquarters and two cantons with 333 and 335 active members each. Cantons were named First (*Erster*) and Second (*Zweyter*) and their subsequent headquarters were not specified. Each of the two cantons of the Petrovaradin

²⁴ Buczynski, "Jozefinska reforma", 67

²⁵ Geneyne had a plan to introduce three separate cantons into the territory of each frontier regiment, which would break their administrative unity. His plan was ultimately rejected in favour of an integral approach to governance. Vaniček, *Specialgeschichte*, 18.

²⁶ Vaniček, *Specialgeschichte*, 18.

²⁷ Initially, the Petrovaradin Regiment had two separate cantons. HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 9.

²⁸ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1788, fol. 9.

²⁹ Buczynski conveys the data on the expected composition and costs of the canton from Vaniček, although in the transcription of the "Cantonal Regulations" he notes that the regulations did not explicitly state the exact number of canton members. Vaniček, *Specialgeschichte*, 18-20; Buczynski, "Jozefinska reforma", 69; Alexander Buczynski, "Kantonski regulativ", in *Pa to su samo Hrvati* (Zagreb: Croatian Institute of History, 2011), 176.

Regiment in 1786 had more active members than Vaniček presented, and considering the structure of the headquarters, it is evident that the cantonal administration was divided. Namely, the headquarters included the following members: accountant Johann Gottfried Rottig, clerks Mathias Schwind and Chyra Thriwich, and assistant surgeons Mathias Küstermann and Johann Landshut. The absence of commanding officers in the cantonal headquarters testifies that commanding authorities were probably held by the commanders of the cantons themselves, in this case, captains Leopold von Pompeaty and Count Nikola von Brancovich.³⁰ Captains Pompeaty and Brancovich were captains of the Regiment as early as 1781, and with the establishment of the cantonal administration, they were transferred to this new duty. Furthermore, cantons were divided into 2 districts, each covering 3 company areas. The remaining member structure of the cantons was as follows: 2 lieutenant captains, 4 first lieutenants, 4 second lieutenants, 4 ensigns,³¹ 4 sergeants, 4 sergeants, 16 corporals,³² 3 servants, 31 gefreiters, 4 carpenters and 592 regular soldiers.³³ One servant, 1 gefreiter and 48 regular soldier positions were still vacant, which indicates that the headquarters were fully staffed and that the accountant Rottig was indeed its highest-ranking member.³⁴

And while the highest-ranking commanding officers of the cantons were very well known in the Regiment history, accountant Rottig, the chief of staff and headquarters, was a new name. Namely, the Orthodox count family Brancovich lived in Boljevcı since 1749, and Nikola himself entered the service of the Slavonian Hussar Regiment on December 1 of the same year as an eighteen-year-old and remained in its ranks until official disbandment in 1780, when as a hussar commander was transferred to the Petrovaradin Regiment.³⁵ Leopold Pompeatti, a Catholic born in Munich, entered the regiment's service on January 19, 1770, as a lieutenant captain, and on February 21, 1778, he became one of the regiment's captains, a position he held for more than 2 decades.³⁶ Johann Gottfried Rottig was born in 1758 in Leipzig and was a Protestant. He entered the service of the House of Habsburg in 1775 as a foreigner and a soldier

³⁰ It is most likely that cantonal administration was still not completely separated from the traditional commanding hierarchy of frontier regiments, which is shown in the fact that cantons' documents were signed by Colonel Davidovich himself. HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 9.

³¹ The cantonal regulation for the necessary characteristics of officers states the following: "The word "officer" assumes that these are people who have earned their rank through merit and that therefore their integrity should not be doubted. However, a good battalion officer can only be a mediocre canton officer, and conversely, a good canton officer can only be a mediocre battalion officer because their duties are completely different from each other. That's why a canton officer is especially required: 1. to have at least enough knowledge of the local language to be able to talk to frontier people so that they can understand him; 2. to know how to write and calculate; 3. that he is in good health, diligent and hardworking; 4. to enjoy the trust of the local population, which he gained through modesty and justice; 5. that he is a supporter of the rural economy, that he is able to explain the advantages of good management to the frontier residents; 6. to lead a tidy household and not to be in debt; 7. that he is unselfish; 8. that he is capable of governing the people with words that are gentle enough to penetrate their heart and spirit; and 9. that without partiality, hatred and passion he can implement justice and righteousness." Buczynski, "Kantonski regulativ", 176.

³² The cantonal regulation for the required characteristics of sergeants and corporals states the following: "Sergeants and corporals entrusted with the main supervision must be proven people who are honest, unselfish, sober and modest, and who, if possible, can at least read and write in the local language. They should also have their own property so that they can show by example the importance of good husbandry". Buczynski, "Kantonski regulativ", 176.

³³ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 9.

³⁴ The "Fundamental principles for the future frontier system" issued in April 1786 clearly emphasize that the head of the canton headquarters should have been a lieutenant colonel or a major, which was not the case in the first cantons of the Petrovaradin Regiment. The "Fundamental principles" also prescribe what the accountant of the canton was supposed to do in that system: work related to land taxes and all other income, salaries of the official constitutive for ranks up to the rank of sergeant, salaries of forestry, silk, stable and other personnel, economic and other generally useful regional maintenance, new buildings and repairs. Alexander Buczynski, "Temeljna načela za budući krajiški sustav", in *Pa to su samo Hrvati* (Zagreb: Croatian Institute of History, 2011), 163.

³⁵ Boljevcı were part of the Petrovaradin Regiment area and count family Brancovich were the highest local nobility. HR-HDA-1450, GIR 9, D-1556, 1792, *Muster list Von der des löbl kaiser: koni: Peterwardeiner Granz Regiment Hauptmann Graf von Brankovich Company*.

³⁶ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1556, 1792, fol. 1.

of the German Line Regiment Priess no. 24, where he became a clerk in 1781. He was eventually transferred to Osijek on April 1, 1786, and one month later, on May 1 joined the Petrovaradin Regiment as accountant of the cantons.³⁷ The arrival of Rottig and his promotion to the leading position in the administration of the Regiment was therefore exclusively connected to the process of establishing a new system as part of the canton reform. From this case, it is evident that the cantons were introduced into the Regiment probably on May 1, 1786, or a little earlier, i.e. exactly one year before they were officially implemented at the level of the Croatian-Slavonia Military Frontier, and they remained in the same form until May 1 1787.³⁸

As many as 640 regular soldiers were initially planned for the cantons of the Petrovaradin Regiment, which were supposed to be exclusively administrative and handle civil affairs. It was an extremely high number corresponding to three full companies. On the other side, the cantons' headquarters were without commanding officers and headed by an accountant. The latter was partially in line with the initial ideas of Geneyne, who advocated strong administration and economic matters, as well as the division of regiments into 3 separate cantons. Considering the experience of his conflict with Wartensleben, it is reasonable to claim that he tended to avoid appointing military officers who were primarily soldiers at the head of the administrative apparatus. However, a question remains on why there were so many ordinary soldiers enrolled for the needs of the administration. The early adoption of cantons, as was the case with the Petrovaradin Regiment, served as a test and provided feedback to the central military authorities and the Emperor himself. This is evidenced by its fate during the winter and spring of 1787.

Until the end of 1786, the cantons of the Petrovaradin Regiment maintained the status quo. During January, 25 new enrolls and 23 disenrolls were recorded. Among the enrolls were 17 included from the "new", while 8 were transferred from the regular military units of the Regiment. On the other hand, 4 deaths, 9 excluded and 10 transferred to the military units were recorded.³⁹ This was, therefore, a natural circulation of active troops. However, the situation changed significantly in February 1787, when all regular soldiers were disenrolled from the composition of the canton administration, which reduced the members count from 675 to 83. The rest were, therefore, headquarters members, officers, non-commissioned officers, and extra personnel.⁴⁰ During March and April, there were no changes,⁴¹ while on May 1, the observed cantons were dissolved by excluding all remaining personnel.⁴² It was per the official introduction of the final reform.

A detailed insight into the new canton system in the Regiment is possible to track from November 1788,⁴³ that is, from the time of the Austro-Ottoman War (1787-1791). The first major change that can be observed in comparison to 1786 is the existence of only 1 canton divided into 4 districts. Furthermore, the cantons headquarters had 18 members and were

³⁷ At the moment of Rottig's arrival at the head of the canton administration of the Petrovaradin Regiment, Jonas Vozari, also a Protestant, was the regimental accountant, a position he had held since the early 1770s. With this act, both regimental administrations simultaneously had a Protestant at the head of the administration. The strong link between the regimental administration and the Protestants is further shown by the fact that on January 1, 1788, it was Rottig who succeeded Vozari as the regimental accountant for military affairs. Rottig remained the regimental accountant for military affairs or canton until the end of the century. The leading administrative positions of the Petrovaradin regiment were therefore occupied by Protestants during the 3 decades of the second half of the 18th century. HR-HDA-1450, GIR 9, D-1556, 1792, fol. 1; *Monath Tabella pro Martio 1795 Der löbl: Kaiserlich Königlicher Peterwardeiner Gränz 3 Feld Battaillon*; D-1739, 1786, fol. 9; D-1740, 1788, fol. 9; D-1743, 1795; D-1749, 1799, *Monath Tabella pro Decembri 1799 Der Kaiserlich Königlicher Peterwardeiner Gränz Cantons*. More about Protestants in the service of Petrovaradin Regiment in: Pavao Nujić, "Protestanti u službi Petrovaradinske pukovnije u drugoj polovici 18. stoljeća", *Povijesni prilozi* 56, 2019, 291-319.

³⁸ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 2; 1787, fol. 5.

³⁹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 1

⁴⁰ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 2.

⁴¹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 3, 4.

⁴² HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 5.

⁴³ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1788, fol. 9.

headed by First Major Axentie von Millutinovich. This was in accordance with the system described by Vaniček and with the proclaimed reform of 1787, especially in the parts that there should be 1 canton and the head of the headquarters ought to be a commanding officer.⁴⁴

The canton of the Petrovaradin Regiment in 1788 had the following districts: Mitrovički, Morovički, Ugrinovački, and Golubinački. The seats of the captains were Mitrovica and Ugrinovci, thus acting as the battalion's administration centres, while lieutenant captains were in Morovići and Golubinci. Each district, furthermore, enlisted a first lieutenant, second lieutenant, and ensign. However, there was a big change in the category of non-commissioned officers and soldiers, who now counted only 126 members among all 4 districts, which was in turn less than what a single district employed during 1786.⁴⁵ Gefreiters, now only 100 in strength, were the backbone of the reduction. They were now also less numerous than in the system presented by Vaniček. It should be emphasized that the same number of gefreiters was not prescribed for each district, and it varied between 20 and 30 individuals.⁴⁶ An effort was made to rationalize their number concerning the objective needs of each district, which could vary depending on the number of villages they covered, the size of the area, etc. Therefore, Vaniček's claim about 150 gefreiters was probably a matter of principle, while in reality that number was specified depending on the needs of a particular regiment, or the district itself. It was certainly not of the same difficulty to perform the duty of a village inspector, which was the central responsibility of the gefreiter, for objective geographical reasons in every frontier regiment equally.⁴⁷

An important segment of the canton was additional personnel who were not a part of the military administration because they were civilians but nevertheless performed important tasks and duties for civil matters. While Vaniček listed 5 types of additional personnel and 89 individuals that a canton should have, the canton of the Petrovaradin Regiment enlisted the following: a senior surgeon and a veterinarian, a land surveyor, 12 canton scribes, 2 parish vicars, a Catholic chaplain on the state salary, a senior teacher, 13 elementary school teachers, 6 school assistants, a forester, 2 forest supervisors, 3 forest corporals first class, 12 forest corporals second class, a silk supervisor, a silk scientist, 24 masons, 11 carpenters, an organist and 42 horseback couriers, which summed the total of 136 individuals.⁴⁸ In total, this represented 303 personnel in the service of the canton of the Petrovaradin Regiment in November 1788.

The canton administration remained stable during the Austro-Ottoman War (1787 – 1791) with only minor changes, primarily in terms of supernumeraries. In August 1791, the canton headquarters counted 29 members. Axentie von Millutinovich, now a lieutenant colonel, was still at its head. Lieutenant Colonel Joseph von Scherz was listed as a supernumerary amongst headquarters members, as well as another 21 commissioned officers. The high number of supernumerary commissioned officers was caused by the immediate state of war, and they were temporarily transferred to the supernumerary composition of the canton because the regiment

⁴⁴ The cantonal regulation for the necessary characteristics of commanders states the following: "Since the commander is the main actuator of the entire system, he must have the talent to achieve in the best possible way that his subordinate personnel and the entire populace perform their duties. The commander must have a calm disposition in order to live in harmony with the regiment and in general, he must be an excellent and reliable officer in every respect." It also emphasizes that commanders need to possess double the virtues that are required of other officers. Buczynski, "Kantonski regulativ", 176.

⁴⁵ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1788, fol. 9.

⁴⁶ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1788, fol. 9.

⁴⁷ The cantonal regulation for gefreiters states: "Gefreiters for local supervision should be born and live in the place where they will perform this duty because they should know every resident. In addition, they should be of good age, healthy, truthful, and reliable." Buczynski, "Kantonski regulativ", 176.

⁴⁸ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1788, fol. 9.

only fielded 2 field battalions.⁴⁹ The structure of the districts did not change, and they counted in total 174 members in active service with another 140 extra personnel.⁵⁰ Therefore, despite minor differences, the essential system established in 1788 did not change significantly, and the canton of the Petrovaradin Regiment counted between 170 and 200 active military members and between 100 and 140 additional personnel throughout the War. Thus, during the war, the regiment had a permanent, stable and functional administration separated from the immediate military structural command.

Reform of the military structure of the frontier infantry regiments in 1786-1787

In addition to the establishment of a parallel administration in the frontier infantry regiments charged with civil matters, the military composition and structure also underwent significant changes per the spirit of the Josephine reforms. This can be seen in the opening paragraph of the third segment of the "Fundamental principles for the future Frontier system" from April 1786, which reads: "Every frontier regiment should from now on consists of 12 companies. The strength of each company depends on the numerical strength of each regiment and the availability of potential recruits. Therefore, it doesn't matter if one company is larger and the other smaller, that is, if one regiment is larger or smaller than the other."⁵¹ This was one of the conclusions of the conference that the Emperor personally convened on April 7, 1786, in Vienna to better understand and arrange the canton reform, that is, to make sure whether the frontier people would really become wealthier, more satisfied and more useful for military service throughout Geneye's plan. Wartensleben, the new brigadier of the Slavonic Military Frontier Brentano, as well as the Commander of the General Command in Petrovaradin, Count Wenzel Colloredo, also took part in the said conference.⁵²

The new system was designed from a "bottom-up" perspective since the prescribed regimental and company formations were adapted to the objective conditions of the local population of their respective areas. Such flexibility suited the frontier area but deviated from the rigid military approach that was introduced with the establishment of the regimental system in the mid-18th century. The recruiting system now paid special attention to the immediate need of men for their households, therefore allowing companies that had greater recruiting potential to supplement companies that were lacking in this regard. This was possible because companies now remained exclusively military-tactical units, while the administrative and civil matters were transferred to the districts.⁵³ The company area has now become an exclusive recruitment area, therefore the wholesome unity of companies and company areas that was present since the establishment of the frontier regiments has been broken. The company officers no longer had responsibilities over the frontier population except in terms of recruitment, while they maintained responsibility only for the military service of the enlisted soldiers. The district captains overlooked all other issues of the frontier population. By abolishing the unity of companies and their respective areas, the flexibility and uniformity of companies in the regiment were significantly increased, which could not be achieved even by frequent reorganizations of company areas in previous decades. Furthermore, the hussars were abolished in the Slavonian Military Frontier as early as 1786 as part of reforms, which in turn reduced the recruitment pressure on the regiment population. The personnel were either disenrolled or transferred into service of their local frontier infantry regiments.⁵⁴

⁴⁹ The lieutenant colonel with several officers remained in the canton to supervise political and military affairs in the event of the departure of 2 field battalions to the front. Alexander Buczynski, "Pregled vojnoga sustava Habsburške Monarhije", in *Pa to su samo Hrvati* (Zagreb: Croatian Institute of History, 2011), 184.

⁵⁰ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1791, *Peterwardeiner Gränz Cantons Month Tabella Pro Augusto 1791*.

⁵¹ Buczynski, "Temeljna načela", 162.

⁵² Vaniček, *Specialgeschichte*, 2.

⁵³ Buczynski, "Jozefinska reforma", 69.

⁵⁴ Wrede, *Geschichte*, 231.

The framework, however, had to exist and be clear and standardized. The colonel now exercised authority exclusively over the military units and the process of recruitment, while all other authorities and duties he previously held in terms of civil governance, administration and economics were transferred to the canton. One frontier infantry regiment was now supposed to maintain 12 instead of 16 companies. Considering that the colonel proprietor no longer existed, the abolition of the Leib Company was confirmed, and the Second Major's Company was introduced in its place. Therefore, 4 commander's companies were retained, while the number of regular companies was reduced from 12 to 8. Twelve companies were organized into 2 battalions which were required to always maintain battle readiness. The changes made the frontier infantry regiment to have the same number of headquarters officers and senior officers as a regular line infantry regiment.⁵⁵

According to Vaniček, the size of the company was tentatively prescribed at 160 regular soldiers during peace and 200 during the war. Furthermore, each regiment was to field an additional 343 gunners and 256 sharpshooters.⁵⁶ Thus, the frontier regiment should enlist 2,789 active soldiers, while the headquarters were set at 27 members. This made a total of 2,816 military members of a regiment in peacetime, while that number grew to 3,296 in wartime. Considering that all the above-mentioned were organized into 2 field battalions and that in the event of war, they all had to be ready to go to the front, it was planned to raise two additional defence units during wartime, jointly consisting of 886 soldiers who would remain in the homeland.⁵⁷ Therefore, during a peace, a frontier infantry regiment should have 2,816 members in the active service of companies comprising 2 field battalions together with their commanding headquarters, as well as 174 military members in the service of canton without additional personnel, i.e. a total of 2,990 individuals. During the war, that number should have grown to 4,356 individuals without additional canton personnel, which would represent a 46% increase in active military personnel. The structure of the frontier infantry regiment with the associated salary in peacetime, as stated by Vaniček, can be found in the following tables (Tables 1 and 2).

Table 1. Members of the regiment's headquarters with the corresponding annual salary per the canton reform in 1787.⁵⁸

Rank	Number of individuals	Annual salary	Total cost
Colonel	1	2328 f.	2328 f.
Lieutenant colonel	1	1746 f.	1746 f.
First major	1	1164 f.	1164 f.
Second major	1	699 f.	699 f.
Accountant	1	300 f.	300 f.
Syndic	1	200 f.	200 f.
Regiment adjutant	1	189 f.	189 f.
Regiment surgeon	1	300 f.	300 f.
Cadet	6	84 f.	504 f.
Battalion surgeon	1	189 f.	189 f.
Assistant surgeon	6	-	-
Clerk	4	177	708
Regiment drummer	1	84 f.	84 f.
Regiment jailer	1	144 f.	144 f.
In total:	27	-	8555 forints⁵⁹

⁵⁵ Buczynski, "Temeljna načela", 162; Vaniček, *Specialgeschichte*, 13; Wrede, *Geschichte*, 232.

⁵⁶ The Emperor rejected General De Vins' proposal to increase the number of regular soldiers in wealthy regiments from 160 to 200 with the explanation that "all frontier treasuries should be viewed as one treasury, so the richer treasuries will help the poorer ones." Alexander Buczynski, "Projekt podmaršala De Vinsa", in *Pa to su samo Hrvati* (Zagreb: Croatian Institute of History, 2011), 172.

⁵⁷ Vaniček, *Specialgeschichte*, 14-15.

⁵⁸ Vaniček, *Specialgeschichte*, 14-15.

⁵⁹ Vaniček omitted in the list the salaries of assistant surgeons, therefore final calculation of salaries is flawed to that extent.

Table 2. Personnel of the regiment's companies with the corresponding salary or compensation per the canton reform in 1787.⁶⁰

Rank	Number of individuals	Annual salary	Total cost
Captain	8	699 f.	5592 f.
Captain lieutenant	4	432 f.	1728 f.
First lieutenant	12	300 f.	3600 f.
Second lieutenant	12	230 f.	2760 f.
Ensign	12	192 f.	2304 f.
Sergeant	12	72 f.	864 f.
Standard-bearer	6	60 f.	360 f.
Corporal	48	48 f.	2304 f.
Quartermaster	12	48 f.	576 f.
Musician	36	30 f.	1080 f.
Gefretier	96	30 f.	2880 f.
Carpenter	12	12 f.	144 f.
Fusilier	1920	12 f.	23040 f.
Sharpshooter	256	12 f.	3072 f.
Gunner	343	12 f.	4116 f.
In total:	2789	-	54420 forints

The total annual expenditure for salaries and constitutive for regiments active military personnel in peace should have amounted to 62,975 forints without the assistant surgeons. A significant part of the expense was from retained 12 forints a year attributed to each regular soldier in the service, which ultimately represented more than a third of the total cost of regimental salaries, and which was disputed during reform debates. During the war, only the number of regular soldiers increased from 1,920 to 2,400 individuals, while the number of all other members was to remain the same. Given that all companies were no longer completely identical in terms of their composition, primarily because only half of the companies had a standard-bearer and that the number of sharpshooters and gunners was independently regulated, an average company in peacetime should have counted approximately 232 members, and in wartime approximately 272.

Reform therefore brought a sizable reduction in the burden of military obligation for the frontier population during a time of peace, while significantly increasing it during a time of war. This system strengthened the economic perspective of the population during peace, while at the same time ensuring that a regiment would be able to send a large number of soldiers to the front at the outbreak of war, while still maintaining its defensive capacities. However, the Emperor remained determined to maintain the exclusive military structure of the Military Frontier, which can be seen in his correspondence with General De Vins during the arrangement of the canton reform, where he especially emphasized that "if one wants to prevent frontier people to start thinking over time that their original military system has turned into some other kind of system, then even the slightest semblance of it should be avoided."⁶¹

Frontier soldiers in active military service had to attend military exercises twice a year for two weeks each. Military exercises were carried out as a battalion unit and were related to a practice of a quick loading of a rifle, to follow directions and unit movements, and to accustom the frontiers to the military life of a soldier. During the time of the exercises, frontiers had the right to compensation that was equal to that of Hungarian line regiments, which amounted to 4 krajcars and one portion of bread per day for regular soldiers. Sharpshooters were supposed to practice shooting every other Sunday and therefore did not have to go to joint exercises. In

⁶⁰ Vaniček, *Specialgeschichte*, 15.

⁶¹ Buczynski, "Projekt podmaršala De Vinsa", 172.

times of peace, active frontier soldiers had to wear their brown house uniforms and were given a free pair of boots a year, while cloth for a military coat was provided for a fee.⁶²

In November 1786, the military-tactical structure of the Petrovaradin Regiment received substantial change with a similar approach as was the case with the first cantons introduced in the same year. The Regiment was divided into 2 battalions, while each battalion was then divided into 3 units, and each unit into 2 lines. The line represented the basic military unit and the new division had primacy over the traditional naming according to the name of their commander or owner, while the designation of the headquarters settlement was retained. The concept of a company (*Compagnie*) was abandoned in favour of division (*Divisionen*), which were in terms named according to the serial number of their unit and line. First-line divisions, numbering 6 in total, were headed by a captain, while the second-line divisions, also 6 in number, were headed by a lieutenant captain and were lacking standard-bearers and quartermasters.⁶³ The implemented reform made another significant step from the personalized military unit organizations and structure by abolishing all proprietors, this time at the basic military-tactical level, which was a continuation of the abolition of colonel proprietors. Therefore, for the first time, no military unit in the Regiment held any personal or ranking name of their respective commanders or proprietors.

The headquarters consisted of 40 members, where the significant increase was primarily due to the transfer of clerks from the companies (now divisions) to the headquarters. Furthermore, 2 flag cadets, as well as 6 imperial and royal regular cadets were introduced. The commanding officers were Colonel Baron Paul von Davidovitz, Lieutenant Colonel Avram von Putnik, First Major Francz Diczent von Felsenthal and Second Major Axentie von Milutinovich. The Regiment also had 31 supernumerary officers who arrived after the disbandment of the Hussar frontier regiment in Slavonia.⁶⁴ The military-tactical organization of the Petrovaradin Regiment in November 1786 with the associated recruitment settlements in the following table (Table 3).

Table 3. Military-tactical organization of the Petrovaradin Regiment in November 1786.⁶⁵

Military-tactical organization			Headquarters	Other settlements	Active members
First battalion	First unit	First line	Drenovci	Gunja, Đurići, Račinovci, Vrbanja, Soljani	234
		Second line	Morovici	Jamina, Strošinci, Vašica, Podgrađe, Batrovci, Lipovac, Apševci, Ilinci	238
	Second unit	First line	Adasevci	Bosut, Višnjicevo, Rača, Kuzmin	236
		Second line	Laćarak	Martinci	235
	Third unit	First line	Mitrovica	Šašinci, Jarak	210
		Second line	Hrtkovci	Nikinci, Klenak, Platičevo, Grabovac, Donji Tovarnik	234
Second Battalion	First unit	First line	Ogar	Vitojevci, Obrež, Mihaljevci, Prhovo, Pekinci, Popinci	220
		Second line	Kupinovo	Kupinovo, Progar, Ašnja, Karlovčić, Šimanovci, Krnješevci	233

⁶² Buczynski, "Jozefinska reforma", 69-70; Hietzinger, *Statistik*, 47; Vaniček, *Specialgeschichte*, 16; Wrede, *Geschichte*, 233.

⁶³ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 9.

⁶⁴ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 9.

⁶⁵ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 9.

	Second unit	First line	Boljevci	Jakovo, Bečmen, Petrovčić, Dobanovci, Deč	240
		Second line	Surčin	Surčin, Bežanija, Batajnica, Ugrinovci, Vojka	246
	Third unit	First line	Banovci	Golubinci, Stara Pazova, Belegiš, Surduk, Novi Banovci	244
		Second line	Beška	Novi Karlovci, Slankamen, Krčedin, Čortanovci, Novi Slankamen	237
In total:			12	55	2807

Given that the canton administration was introduced at the same time, the shown settlements that included divisions were exclusively recruitment areas, which from a military-tactical perspective corresponded to previous company areas. Apart from the organization itself, a major change was the reduction of the number of basic units from 16 to 12. The divisions had 210 to 246 active members, which was a significantly smaller variation than was the case in the previous company system. The variations of military branches were in the case of fusiliers from 151 to 168, in the case of sharpshooters from 18 to 29 and in the case of gunners from 20 to 39. The flexibility of the recruitment process had concrete effects that can be seen in the final increased uniformity of the divisions compared to the previous companies. Given that the number of areas was reduced from 16 to 12, the consequence was their significant consolidation.⁶⁶ This structure of the Regiment was maintained until the introduction of the final canton reform on May 1, 1787,⁶⁷ when the structure of the canton was also transformed.

Although innovative in several aspects, the presented system was ultimately abandoned and some of the spearhead changes were revoked. The major revoke was the military-tactical division into battalions, units and lines, which in turn gave place to reinstated companies. The 12 basic tactical units and most of their basic structure were retained, but the system of commander and regular companies was restored. Thus, in May 1787, the Petrovaradin regiment had 4 commanders and 8 regular companies, headed by 4 lieutenant captains and 8 captains in turn. The traditional naming of companies according to their commander was also restored. The unit structure of the Regiment now corresponded to the system offered by Vaniček, which means that the final canton reform affected the Regiment's military organization system on May 1, 1787.⁶⁸ In May of the same year, a large reconstruction of company units and their respective personnel was conducted. Massive mobility of intra-regiment transfer was recorded, which was the result of the implementation of the reform and the return of the company system. Furthermore, 77 soldiers and 6 senior officers were transferred to the canton, 16 were promoted, 6 died, 3 deserted, etc. Variation in active service between the company immediately after the reform and reconstruction was from 206 to 283, which was a notable increase compared to the division system. The company system, therefore, could hardly achieve the level of balance achieved by the pilot division-based system.⁶⁹

At the beginning of May 1787, second major Axentie von Milutinovich took command of the canton administration. At the end of the month, there were 2,786 members in active military service in the companies, which was a shortage of 3 members, namely a corporal, a fusilier and a gunner. The Regiment had only 1 supernumerary officer, First Major Thadius von Oesterreicher,⁷⁰ who would succeed Putnik as lieutenant colonel the following year, and a year

⁶⁶ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1786, fol. 9.

⁶⁷ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 5.

⁶⁸ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 5.

⁶⁹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 4, 5.

⁷⁰ Thadius von Oesterreicher was born in Hammelburg, Fulda, in 1744. He was Catholic and began his military career in the service of the Duchy of Württemberg. He entered the Habsburg service as part of the Tuscan Regiment of Archduke Ferdinand on February 12, 1761. He came to the Slavonian Military Frontier in April 1771 as a captain

later⁷¹ Davidovich himself as commander of the regiment.⁷² The headquarters had 26 members and was missing two flag cadets. In total, there were 2,812 personnel in active military service without canton.⁷³ The reform of the military system was therefore successfully implemented in the Petrovaradin regiment in May 1787.

The challenge of the new system – the Petrovaradin Regiment in the Austro-Ottoman War (1788 – 1791)

Only a few months after the implementation of the cantonal reform, a war between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire became imminent, especially after the Russo-Turkish War (1787-1792) began August 13, 1787⁷⁴. The Monarchy concluded an alliance with imperial Russia as early as 1781, thereby committing itself to military aid in the event of war. However, Emperor Joseph II had great personal interests in the war as well, primarily seeing it as a chance to take additional territories from the Ottoman Empire.⁷⁵ In this context, already in 1787, the frontier regiments received orders to introduce the state of war.⁷⁶ In February 1788, the Austro-Ottoman War (1788 – 1791) officially began. The main Habsburg army was deployed on the border, where the Military Frontier served as a base for launching military actions against the Ottomans. The headquarters of the main Habsburg army was originally located in Futog but was soon moved to Zemun, i.e. to the area of the Petrovaradin Regiment and a strategic location in proximity of Belgrade fortress.⁷⁷ The supreme commander was Emperor Joseph II himself, chief deputy was Marshal Lacy, while the army of the Slavonian Military Frontier was commanded by Vice Marshal Count Joseph Anton Mittrowsky.⁷⁸

The Petrovaradin Regiment introduced martial law in February 1788 and effectively raised the military personnel of its field battalions from 2,832 to 3,444 by the end of the month, which represented an increase of 612 members (22%). Catholic and Orthodox war chaplains were introduced to the headquarters, and the commanding officers were the same as in 1786. At the beginning of the war, the commanders of the commanding companies, i.e. lieutenant captains, were captains Matko Obuchina, Andre von Stoicsevich, Anton Jancovich von Csalina and Allympire Cumanovich, while the commanders of regular companies were Rakitcsevich von Toplicza, Count Nikola Brankovich, Johann Dedovich, Baron Joseph Messina, Vittel Nizzaty, Stevan Radubitzky, Mechannovich, and David Elin. The variation in the personnel of individual companies at the end of February was from 272 to 299 members. Only a gunner, 3

of the Gradiška Regiment and stayed there for a decade. In 1781, he was promoted to major and inspector for all Slavonian free military communities. In turn, it was Oesterreicher who proposed the abolishment of privileges for several communities, including Bukovica and Mitrovica who were part of the Petrovaradin Regiment. These communities were subsequently incorporated into the Regiments area as part of the canton reform in 1787, thus increasing its potency in resources and manpower. In April 1787, he was transferred to the Petrovaradin Regiment as a supernumerary, where he remained for most of his career and life. HR-HDA-1450, GIR 9, D-1556, 1792, fol. 1.; Alexander Buczynski, *Gradovi vojne krajine, vol. I* (Zagreb: Croatian institute for history, 1997), 75.

⁷¹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1788, fol. 4.

⁷² Wrede, *Geschichte*, 288.

⁷³ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1787, fol. 5.

⁷⁴ Rahmi Tekin, “52 Numaralı Mostar Şer’iyye Sicil Defterine Göre Bosna’da Osmanlı-Avusturya Mücadelesi (1787-1789)”, *Journal of Ottoman Legacy Studies*, 8/22 (2021):521-522.

⁷⁵ Michael Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence, 1683-1797* (London, New York: Routledge, 2013), 382; Karl A. Roeder, “Kaunitz, Joseph II and the Turkish War”, *The Slavonic and East European Review* 54, no. 4, (1976): 538.

⁷⁶ Although Bach states that the regiments should have already established war-active military status in 1787 and raised defence detachments, this was not the case in the Petrovaradin regiment. During the whole of 1787, it had an active military state for the period of peace, while the defence detachments were not active. Franz Bach, *Povijest Otočke pukovnije* (Zagreb, Otočac, 2010), 109.

⁷⁷ Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 – An Empire Besieged* (London and New York: Routledge, 2007), 163.

⁷⁸ Count Wartensleben, a former colonel of the Petrovaradin regiment, who was mentioned on several occasions, commanded the Banat army. Matthew Z. Mayer, “Joseph II and the Campaign of 1788 against Ottoman Turks” (master’s thesis, McGill University, 1997), 23.

fusiliers, a gefreiter and a corporal were missing to full battalions, while the officer staff was complete. According to the aforementioned, the Petrovaradin Regiment was complete and ready to perform its war duties in the same month when the war officially began. It is an indicative remark that during these major preparations, only 1 deserter was recorded in the Regiment, while during February 3 soldiers were already killed in the conflict.⁷⁹

Simultaneously with the introduction of war status in February 1788, two defence units were also raised. The first defence unit had its headquarters in Jarak and recruited from 30 settlements, while the second had its headquarters in Surčin and recruited from 35 settlements. Captain Stupan von Ehrenstein was at the head of the first defence unit, while the rest of the personnel consisted of a lieutenant captain, 2 sergeants, a standard-bearer, 12 corporals, 24 gefreiters, 4 drummers, 2 brass players and 400 fusiliers, i.e., in total 447 members. It was Captain Stupan von Ehrenstein who was also the chief commander of the defence units, while the headquarters did not exist. The second defence unit was commanded by Captain Georg Secsujacz von Heldenfeld and numbered 445 members of a similar composition as the first unit. In total, there were 892 members in the 2 defence units of the Regiment, which was a lack of 6 individuals, namely a first lieutenant, a second lieutenant, 2 ensigns, and 2 fusiliers, to meet the full prescribed composition. While the soldier military composition was properly filled, as well as of non-commissioned officers, half of the commissioned officers were missing.⁸⁰

In May 1788, the defence units received a headquarters that consisted of 4 assistant surgeons and 2 quartermasters. Despite the existence of the headquarters, given that it consisted exclusively of medical and administrative staff, it is clear that the commanders-in-chief remained the aforementioned captains of respective units. The status of the headquarters remained unchanged until the end of 1788. Captain Stupan von Ehrenstein signed the reports of the defence units until July when Colonel Chernek took over.⁸¹ In April of the same year, the defence units received 2 first lieutenants, Anton Hessen and Johann Kölbl, who were returned to active duty from retirement.⁸² In June, they received yet another first lieutenant, Jacob Prachnjia, who also returned to active duty from retirement.⁸³ In the following month, the first lieutenants Kölbl and Prachnjia were transferred to another regiment, and the officer status of the defence units did not change until the end of the year, therefore remained severely lacking.⁸⁴ Non-commissioned and regular military personnel of defensive units did not record significant changes during the 10 observed months. Five soldiers were killed in action on March 5, 1 on March 7 and 1 on April 6. In addition to the aforementioned, another 14 soldiers died on duty for various reasons, while only 1 deserted in April.⁸⁵

During the first 3 months of the war, the Regiment's field battalions recorded 24 killed in action, another 28 died as a result of wounds or illnesses, and two deserters.⁸⁶ While the first deserter was from the time when the war was declared active, the second was fusilier Thodor Thodorovich from Dobanovici, who deserted on April 16, that is, 4 days after his company

⁷⁹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1739, 1788, fol. 2

⁸⁰ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath Tabella pro Februario 788. Vom den Bei dem löblichen Slavonic Peterwardiner Gränz Regiment aufsteht Zwey Defense Divisionen.*

⁸¹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath Tabella pro Julio 1788. Des löblichen kaiser: konig: Peterwardiner Gränz Inf: Regiment 2. Defense-Divisionen.*

⁸² HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath Tabella pro April 1788. Vom den Bei dem löblichen Slavonic Peterwardiner Gränz Regiment aufsteht Zwey Defense Divisione.*

⁸³ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath Tabella pro Junio 1788. Des löblichen kaiser: konig: Peterwardiner Gränz Regiment 2nd Defense Divisionen.*

⁸⁴ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath Tabella pro Julio 1788. Des löblichen kaiser: konig: Peterwardiner Gränz Inf: Regiment 2. Defense-Divisionen.*

⁸⁵ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788., *Monthly tables of defence detachments of the Petrovaradin regiment for the months of February-December.*

⁸⁶ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788., *Monthly tables of field battalions of the Petrovaradin regiment for the months of February-April.*

suffered a great loss of 15 soldiers killed in action. Moreover, in the village of Dobanovci, 5 casualties were recorded. Although the reason for the desertion was not known to the military authorities at the time, and therefore was not recorded, it is difficult not to notice the link with the unfortunate event in which his fellow comrades lost their lives. Along with Dobanovci, Batajnica also suffered the loss of 5 of its residents on April 12, while Jakovo 2, Surčin and Petrovčić one each.⁸⁷ In one day, within the field battalions, only the settlements of Batajnica and Dobanovci had more casualties in action than the defence units had during the whole year, which testifies to the high differences in the military service of the frontiers of the new system, even though the area of the Petrovaradin Regiment was on the very frontline, and the main headquarters of the entire Habsburg army was in Zemun. In addition, the central military action of the Slavonian Corps, unto which the Petrovaradin Regiment served, under the leadership of Count Mitrowsky in 1788 was launched from the Regiment's territory.

Count Mitrowsky had approximately 15,000 men at his command as part of the Slavonic Corps at the beginning of the military campaign, and in April he gathered his forces in the area of the Petrovaradin Regiment. On April 20, he concentrated the line troops and frontiers in the village of Klenak, and the very next day crossed the Sava River, thus launching an attack on the nearby Ottoman fort Šabac. Both battalions of the Petrovaradin regiment participated in the siege with approximately 3,400 soldiers. The siege was short and witnessed personally by the Emperor, who personally ordered an assault on the fortifications on April 24. Petrovaradin sharpshooters participated in the assault where Colonel Davidovich distinguished himself with valour. In addition to the colonel, Captain Dedovich, who was ultimately killed in the battle, also distinguished himself. The initial assault ended with the capture of the majority of Šabac fort on the same day, while defenders withdrew to the small inner fortifications. Two days later, on April 26, the defending garrison capitulated, resulting in the capturing of 17 Ottoman cannons, 20 flags, 30 cents of gunpowder, and numerous provisions, as well as taking 3 senior officers, 33 officers, 32, non-commissioned officers, and 617 soldiers as prisoners.⁸⁸ Colonel Davidovich was appointed as the temporary commander of the fort. The siege and capture of the Šabac fort were the central military actions of the Slavonic Corps during the military campaign of 1788 and thus of the Petrovaradin Regiment as well.⁸⁹ Count Mitrowsky, with the main part of the Slavonian Corps, headed to the area of the Gradiška Regiment, where he set up camp near Stara Gradiška. The battalions of the Petrovaradin Regiment accompanied the count, while its defence units were tasked with strengthening the local military fortifications in Petrovaradin and Rača.⁹⁰ On the night of October 8-9, 3,000 sipahi and 6,000 janissaries crossed the mouth of the Sava River into the Danube River and invaded the area of the Petrovaradin Regiment near Zemun, but were eventually repulsed with help of the Danube Flotilla. The conflict continued on October 13, when 20 Ottoman galleys and 5 galleys arrived, but it also ended without significant gains for the Ottoman side.⁹¹ Considering that at the same time, Ottoman forces were mounting devastating attacks in Banat, which Emperor Joseph II personally failed to thwart due to the infamous Karánsebes incident, the adjacent Petrovaradin Regiment territory in Sirmia was successfully defended.⁹²

⁸⁷ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath-Tabella pro Mense Aprili 788. Des kaiserlich königlich-loblich Slavonic peterwardeiner Gränz Infanterie Regiments von 2 Feld Battaillon.*

⁸⁸ Balázs Lázár, "Turkish Captives in Hungary during Austria's Last Turkish War (1788–91)", *The Hungarian Historical Review* 4, no. 2 (2015): 426.

⁸⁹ Vaniček, *Specialgeschichte*, 411-412; Wrede, *Geschichte*, 289; Hirtenfeld, *Der Militär*, 225-226.

⁹⁰ Vaniček, *Specialgeschichte*, 412. At the beginning of 1790, 405 members from the canton of the Petrovaradin Regiment also reinforced the military crew in the Petrovaradin fortress. HR-HDA-1450, GIR 9, D-1742, 1790, *Monath Tabella pro Mense Martio 1790 Der vom Peterwardeiner Gränz Canton nach Peterwardein established Garrisons Company.*

⁹¹ Vaniček, *Specialgeschichte*, 423.

⁹² T. C. W. Blanning, *Joseph II* (New York and London: Routledge, 2013), 179.

By the end of 1788, the forces of Emperor Joseph II managed to stop the penetration of the Ottomans into Banat and capture 4 border forts. However, a large number of soldiers fell ill with malaria and dysentery, and the Emperor himself was not spared. He fell seriously ill and had to retreat to Vienna in November of the same year. Since the Emperor's condition did not improve, the command of the army was taken over by the president of the War Council, Marshal Hadik, who, however, was 78 years old and not in good health. The luck in the war improved to some extent when Marshal Hadik's position was taken over by Marshal Laudon, who soon launched a larger military action and in September 1789 conducted a successful siege of Belgrade. It was a major victory in a war that did not go according to plan for the Habsburg Monarchy in almost any regard,⁹³ and the year 1790 brought the death of the leading military figures of the Monarchy - Marshals Hadik and Laudon and Emperor Joseph II. Heir to the imperial crown Leopold II. soon signed a truce and the conflicts ended in September 1790.⁹⁴

Although the Austro-Ottoman War (1788 - 1791) did not have such large and famous battles as the Seven Years' War (1756 - 1763), the losses in manpower were more than significant. In the period between June 1788 and May 1789, the forces of the Emperor counted 172,000 sick and wounded, out of whom 33,000 died.⁹⁵ Furthermore, more than one-third of the mobilized frontiers of the Varaždin regiments died in this war, 81.2% of them in hospitals as a result of illness and injuries.⁹⁶ In addition to the losses of active soldiers, the population of the Military Frontiers, primarily the Slavonian-Banat Military Frontier, also suffered a great loss. According to Vaniček, who presents Count Mittrowsky's report of September 15, 1790, this frontier area lost over 50,000 inhabitants during the campaigns of 1788 and 1789. The areas of the Wallachia-Illyrian Regiment and the German Banat Regiment were the most affected, while the Slavonian regiments, and thus the Petrovaradin Regiment, fared significantly better.⁹⁷

The same trend of deaths as in the case of the frontiers from Varaždin regiments is also noticeable among the frontiers of the Petrovaradin Regiment, of whom only 3 were killed in action in May, June and July 1789, while as many as 116 died in the hospital, either as a result of wounds or illness. In addition to the dead and deceased, there were also 8 deserters and 8 arrested frontiers recorded in the aforementioned 3 months, which sums up to 135 members of the field battalions, or 3.9% of their composition in the war. Taking into account that there were no major battles in this period and that the military campaign took place in the immediate vicinity of the frontier area, i.e., the frontiers did not have to march far from their homes where they traditionally had lower morale and were more prone to desertion, the attrition of 1.3% of active military personnel per month was not insignificant. However, despite this, in the mentioned months, the active military status of the field battalions increased, and the reason was the continuous influx of new frontiers. In April, there were 3261 (94.33 %) active frontiers, in May 3373 (97.57 %), in June 3396 (98.24 %) and in July 3412 (98.7 %), which was a total increase of 151 (4.37 %). This was certainly contributed by the aforementioned fact of the proximity of the regimental area, that is, the area of recruitment and thus the relative ease of refilling of military ranks. The largest increase was during May, when 183 individuals arrived to

⁹³ However, Mayer argues that the 1789 campaign was one of the most successful in the history of the Habsburg Monarchy, considering that at the beginning of November, Habsburg armies held Belgrade, Bucharest, parts of Bosnia and Croatia, most of the Danubian principalities of Moldavia and Wallachia. According to Mayer, it was Leopold II who squandered Joseph's victories from the given campaign. Matthew Z. Mayer, "The Price for Austria's Security: Part I – Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789", *The International History Review* 26, no. 2 (2004), 257-258.

⁹⁴ Buczynski, "Jozefinska reforma", 71-72.

⁹⁵ In comparison, as Hochedlinger states, storming of the Belgrade fortress, which was a major military action of the war, resulted in 300 deaths and 750 wounded among ranks of Emperor Joseph II. Hochedlinger, *Austria's Wars*, 385.

⁹⁶ Buczynski, "Jozefinska reforma", 71-72

⁹⁷ The Wallachia-Illyrian Regiment lost 22,919 inhabitants, and the German-Banat Regiment lost 13,331 inhabitants. This represented 63.7% of the population loss of the entire Slavonia-Banat Military Frontier in the period 1788-1790. Vaniček, *Specialgeschichte*, 472.

the active service of field battalions, while 71 left. Out of those who left, 46 were disabled from active service, while the rest were transferred to other units. Of the 183 arrivals, two-thirds were transferred from the defence units of the Regiment, 37 were newly recruited, while the rest were transferred from other battalions, returned deserters, etc. In the same period, only 16 members of the defence units died, while there was only one deserter and none killed in action. The defence units served as a base from which the ranks of the field battalions were continuously filled monthly. The cantonal personnel was stable and was not involved in military activities. In total, the Petrovaradin Regiment in May 1789 counted 4451 active military personnel, which meant it retained its high action potential despite great attritions suffered by the forces of the Emperor.⁹⁸

Although it is difficult to read from the previous data, it was at the end of May that the only significant military action took place in the first half of 1789, in which a large number of members of the Petrovaradin field battalions participated. Namely, in May 1789, Count Mittrowsky decided to make a raid on the territory of Brčko as part of the broader strategy. For this purpose, on May 31, he sent the colonel of the Gradiška Regiment, Anton von Kovachevich, to head a column made up of one Petrovaradin field battalion, i.e., approximately 1,700 frontiers, to Rajevo Selo, a place on the border of the Brod and Petrovaradin regiments and in the immediate vicinity of Brčko. The frontiers crossed the Sava River during the night from May 31 to June 1 and launched an attack in which they initially captured one chardak and repelled a prepared Ottoman ambush. Lieutenant Captain Ignatz von Leuttner, commander of the First Major Company (aka. Hrtkovačka), joined by frontier volunteers, stormed the fortifications across the bridge and the main gate, which was covered by 100 defenders with 4 cannons. The defenders, before the onslaught of the frontiers led by Leuttner, left their positions and escaped through the back door, which led to the fall of Brčko and the seizure of the mentioned 4 cannons, one flag and 30 spears by the attackers. Colonel Kovachevich ordered all fortifications to be destroyed and buildings to be burned and afterwards withdrew his forces across the Sava River back to the frontier territory.⁹⁹

During the second half of the year, the Regiment was a part of another military campaign. Shortly after the fall of Belgrade, Major General Chernel ordered Colonel Davidovich, at this time a commander of the Brod Regiment, to cross the Sava River with one battalion of the Brod and one battalion of the Petrovaradin Regiment and two squadrons of Wurm hussars to expel the Ottoman forces from the Drina basin. Davidovich crossed the Sava River with his forces on October 18 and advanced until October 24, crushing resistance, all the way to Loznica on the Drina, where he united with the forces of Major General Chernel, who had just been expelled from Valjevo. Loznica was their base of operations for further advancement along the course of the Drina River, which proved to be significantly difficult due to the unfavourable terrain. They managed to conquer Zvornik on November 4, and after several minor and indecisive skirmishes with the Ottoman forces retreated towards the Sava River, which they crossed on November 26, thus ending the military campaign of 1789 with very limited success. During the Drina expedition, the frontiers of the Petrovaradin Regiment took part in almost all the battles and skirmishes.¹⁰⁰

In the middle of 1788, the Petrovaradin Regiment went through major changes in the commanding officers because of the war. In April 1788, Lieutenant Colonel Avram von Putnik was transferred to the German Banat Regiment, while First Major Francz Dizent von Felsenthal retired. At the same time, Axentie von Milutinovich was promoted from the position of second

⁹⁸ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1789, *Monthly tables of field battalions, defence detachment and canton of the Petrovaradin Regiments for the months of May, June, and July.*

⁹⁹ Vaniček, *Specialgeschichte*, 423; Wrede, *Geschichte*, 284-285; HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1789, *Monath-Tabella pro Majo 789; Month Tabella pro Junio 1789.*

¹⁰⁰ Vaniček, *Specialgeschichte*, 451-454.

major to the position of first major instead of the retired Felsenthal, while Baron Joseph von Messina was promoted to the position of second major. Thadeus von Oesterreicher, who until then was supernumerary,¹⁰¹ was appointed to the vacant lieutenant colonel position. Furthermore, Colonel Davidovich left the command post in July of the same year and was succeeded by Michael Chernel von Chernelháza, the former colonel of the Brod Regiment.¹⁰² Colonel Chernel remained at the head of the Regiment until September 1789, when he was promoted to major general at the head of the volunteer Slavonian Corps. In turn, this caused another series of changes among commanding positions in the Regiment. Oesterreicher became the new colonel, and his position as lieutenant colonel was succeeded by Milutinovich.¹⁰³ The first major became Baron Messina, while Leopold von Pompeatti was promoted from the position of captain to the rank of second major.¹⁰⁴ The new lieutenant colonel and both majors built their military careers throughout many years within the regiment, where they served as long-term officers.¹⁰⁵ The Austro-Ottoman War (1788-1791) enabled them to advance quickly. Similar was the situation with the company's commanding officers, where out of 12 commanders only 2 retained the same position as in the outbreak of the War.¹⁰⁶ The composition of commanding officers from the beginning of 1790 remained unchanged until the end of 1792 and effectively the War itself.¹⁰⁷

Peace between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire was signed on August 4, 1791, while the final demarcation line was established on December 23, 1795.¹⁰⁸ The defensive units of the Petrovaradin Regiment were disbanded in October 1790,¹⁰⁹ i.e., shortly after the conclusion of the armistice in September of the same year. During the entire period of their service, they were headed by the same officers and in the last month counted 913 active members. With their disbandment, 895 frontiers were disenrolled, while only 26 soldiers and 8 officers were retained in active service with the subsequent transfer to the Regiments' field battalions.¹¹⁰

¹⁰¹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath-Tabella pro Mense Aprili 788. Des kaiserlich königlich-loblich Slavonic peterwardeiner Gränz Infanterie Regiments von 2 Feld Battaillon.*

¹⁰² Although no sources have been preserved for the month of July 1788, from which the names of the headquarters members could be seen, it was from that month that Chernel started signing the report lists for the defence units and signed himself as colonel (*Oberst*). As a colonel, Chernel can be traced in the muster rolls of the Petrovaradin Regiment from May 1789, which confirms his position. However, Wrede does not mention Colonel Chernel as a commander of the Petrovaradin Regiment. The reason for the latter probably lay in the fact that Chernel remained in this position for a short time and exclusively during the Austro-Turkish War (1788 - 1791). Wrede, *Geschichte*, vol. 5, p. 280, 288, 300; HR-HDA-1450, GIR 9, D-1740, 1788, *Monath-Tabella pro Mense Julio 1788. Des kaiserlich königlich-loblich Peterwardeiner Gränz Inf: Regiments von 2 Defensions-Divisionen*; D-1741, 1789, fol. 5.

¹⁰³ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1556, 1792, fol. 1.

¹⁰⁴ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1791, *Monath-Tabella pro Mense May 1791. Des kaiserlich königlich-loblich Peterwardeiner Gränz Inf: Regiments von 2 Defensions-Divisionen*

¹⁰⁵ Baron Joseph von Messina entered the service of the Petrovaradin Regiment in 1769, and Leopold von Pompeatti in 1770. HR-HDA-1450, GIR 9, D-1556, 1792, fol. 1.

¹⁰⁶ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1791, *Monath Tabella pro September 1791. Des kaiserl. konigl. Peterwardeiner Grenz Infanterie Regiments 2nd Field Battalions*; HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1791, *Monath Tabella pro September 1791. Des kaiserl. konigl. Peterwardeiner Grenz Cantons*

¹⁰⁷ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1556, 1792., *Muster- Tabella des lobl: Kaiserl: Konigl: Peterwardeiner Gränz Infanterie Regiments Zwey Feld Bataillons pro Anno 1792.*

¹⁰⁸ The border established in 1795 is also today's border between the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. It was also the last expansion of the Military Frontier to the area from Dvor on Una across Cetina to the upper reaches of the Zrmanja river. The Lika Regiment had the largest expansion. Buczynski, "Jozefinska reforma", 72; Mirko Valentić, "Vojna krajina 1790-1881", in *Vojna krajina*, ed. Dragutin Pavličević (Zagreb: Liber University Press, 1984), 65.; Mira Kolar Dimitrijević, "Ratovi s Osmanskim Carstvom na početku i na kraju 18. stoljeća", in *Povijest Hrvata, vol. II*, ed. Mirko Valentić, Lovorka Čoralić (Zagreb, Školska knjiga, 2005), 236.

¹⁰⁹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1742, 1790, *Monath Tabella pro Oktober 1790. Des löbl k: k: Peterwardeiner Grenz Infanterie Regiments 2. Defenses Divisionen.*

¹¹⁰ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1742, 1790, *Monath Tabella pro Oktober 1790. Des löbl k: k: Peterwardeiner Grenz Infanterie Regiments 2. Defenses Divisionen.*

The field battalions of the Petrovaradin Regiment maintained a state of war until September 1791, that is, until the final signing of peace. During September, the number of active military personnel was reduced from 3,278 to 2,814. The reduction was mainly achieved by the dismissal of 465 fusiliers. The canton had 206 active militaries at its disposal with another 141 additional personnel under its authority.¹¹¹ Given that the defence units were disbanded the previous year, and that in the meantime additional crew units were also disbanded, the entire Petrovaradin Regiment accounted for 3,020 military and 141 additional personnel. Peace ultimately led to a total reduction in active duty by 1,431 members. The regiment thus successfully transitioned from a state of war, adequately covering all the foreseen aspects.

Conclusion

The cantonal reform was finally introduced only 10 months before the outbreak of the Austro-Ottoman War (1788 - 1791), which was too short a period to see positive economic effect. What this reform could show, however, was the readiness of the new military system for immediate war action. In the case of the Petrovaradin Regiment, the military authorities demonstrated the expected level of ability when organizing and maintaining the expected number of active soldiers ready both for going to the battlefield and for the defence of their own territory. The potential in manpower that the Regiment had at its disposal proved to be sufficient to meet the stated expectations, which was a great improvement compared to the experience of the Seven Years' War (1756 - 1763).¹¹²

Investiture of Emperor Joseph II in the implementation of this reform, personal inspection and supervision, the inclusion of a wide range of individuals in military structures and the abandonment of rigid standardized systems resulted in a better link between reality and expectations regarding active military service and war effectiveness. The reform was finally withdrawn in 1800 because according to the view of the central military authorities of the time, it failed to raise the economic well-being of the frontiers while being expensive to maintain.¹¹³ However, in the entire period of the cantonal system, there were only 3 years of peace. Therefore, that could be considered an unjust verdict for the reform that predicted greater relief during peace and greater burdens during war, i.e., the reform that enforced economic prosperity during peace and military efficiency during war. In 13 years of which 10 years were wartime, the evaluation of the system could be reflected primarily in the war achievements of its regiments and the effectiveness of the established structures to meet the set expectations. From the perspective of the Petrovaradin Regiment, a regiment that could not meet expectations in past decades, the initial evaluation of the reform during the first third of its existence and first major test would be positive.

¹¹¹ HR-HDA-1450, GIR 9, D-1741, 1791, *Monath Tabella pro September 1791. Des kaiserl. conigl. Peterwardeiner Grenz Infanterie Regiments 2nd Field Battalions; Month Tabella pro Septembi 1791. Des Kaiserliche Königliche Peterwardeiner Gränz Cantons.*

¹¹² Blanning argues that “the reforms of the previous two decades put at Joseph’s disposal the largest, best-trained and best-equipped army the Monarchy had ever boasted”. Blanning, *Joseph II*, 176. This statement is applicable on a micro-scale to the Petrovaradin Regiment, which was significantly improved in military strength with implemented reforms, especially considering that the Regiment could muster only approx. 2800 active soldiers during the mid-1760s. Nujić, “Između očekivanja i stvarnosti”, 433.

¹¹³ The cantonal system was abolished by the War Council on November 1, 1800, with Count Wenzel Colloredo presiding department for Military Frontier. Count Wenzel Colloredo was a commander of General Command in Petrovaradin in 1787, when the reform was introduced and which he, at the time, opposed fiercely. Buczynski, “Jozefinska reforma”, 74.

Bibliography

Unpublished sources

Croatian State Archive, Collection of sources concerning Croatia from foreign archives, archive signature HR-HDA-1450, Grenz Infanterie Regiment no. 9.

Published sources and literature

Aksan, Virginia H. *Ottoman Wars 1700-1870 – An Empire Besieged*. London and New York: Routledge, 2007.

Bach, Franz. *Povijest Otočke pukovnije*. Zagreb, Otočac, 2010.

Beales, Derek. *Joseph II: Volume 2, Against the World, 1780-1790*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009.

Blanning, T. C. W. *Joseph II*. New York and London: Routledge, 2013.

Buczynski, Alexander. "Jozefinska reforma Vojne krajine." In *Pa to su samo Hrvati*, 11-75. Zagreb: Croatian Institute of History, 2011. Buczynski, Alexander. "Jozefinska reforma Vojne krajine." In *Pa to su samo Hrvati*, 11-75. Zagreb: Croatian Institute of History, 2011.

Buczynski, Alexander. "Kantonski regulativ." In *Pa to su samo Hrvati*, 175-181. Zagreb: Croatian Institute of History, 2011.

Buczynski, Alexander. "Pregled vojnoga sustava Habsburške Monarhije." In *Pa to su samo Hrvati*, 183-188. Zagreb: Croatian Institute of History, 2011.

Buczynski, Alexander. "Projekt podmaršala De Vinsa." In *Pa to su samo Hrvati*, 167-173. Zagreb: Croatian Institute of History, 2011.

Buczynski, Alexander. "Temeljna načela za budući krajiški sustav." In *Pa to su samo Hrvati*, 161-165. Zagreb: Croatian Institute of History, 2011.

Buczynski, Alexander. *Gradovi vojne krajine, vol. I*. Zagreb: Croatian Institute of History, 1997.

Dimitrijević, Mira Kolar. "Ratovi s Osmanskim Carstvom na početku i na kraju 18. stoljeća". In *Povijest Hrvata, vol. II*, edited by Mirko Valentić and Lovorka Čoralić, 232-236, Zagreb, Školska knjiga, 2005.

Hietzinger, Carl Bernhard. *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums, vol. 2(a-b)*. Vienna: Carl Georld Verlag, 1820.-1823

Hirtenfeld, Jaromir. *Der Militär-Maria-Theresia-Orden und seine Mitglieder*. Vienna: K.K. Hof- u. Staatsdruckerei, 1857.

Hochedlinger, Michael. *Austria's Wars of Emergence, 1683-1797*. London, New York: Routledge, 2013.

Holjevac Željko and Moačanin Nenad. *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam international, 2007.

Kaser, Karl. *Slobodni seljak i vojnik, vol. II*. Zagreb: Naprijed, 1997.

Lázár, Balázs, "Turkish Captives in Hungary during Austria's Last Turkish War (1788–91)". *The Hungarian Historical Review* 4, no. 2 (2015): 418-444.

Matanović, Damir. *Grad na granici - Slobodni vojni komunitet Brod na Savi od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*. Slavonski Brod: Croatian Institute of History, 2008.

Matanović, Damir. *Između reformi i tradicije*. Slavonski Brod: Posavska Hrvatska, 2013.

- Mayer, Matthew Z. "Joseph II and the Campaign of 1788 against Ottoman Turks". Master's thesis, McGill University, 1997.
- Mayer, Matthew Z. "The Price for Austria's Security: Part I – Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789". *The International History Review* 26, no. 2 (2004): 257-299.
- Moačanin, Nenad. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Croatian Institute of History, 2001.
- Nujić, Pavao. "Između očekivanja i stvarnosti – pogled na Petrovaradinsku pukovnicu kroz serijalne vojne popise 1765. – 1768." *Acta histriae* 26, no. 2 (2007): 429-446
- Nujić, Pavao. "Protestanti u službi Petrovaradinske pukovnije u drugoj polovici 18. stoljeća". *Povijesni prilozi* 56 (2019): 291-319.
- Özkan, Selim Hilmi. "The Capital of the Ottoman Empire in Europe: Belgrade on the Frontier (Serhad) City (1521-1789)". *Selçuk Türkiyat* 53 (2021): 335-351.
- Roider, Karl A. "Kaunitz, Joseph II and the Turkish War". *The Slavonic and East European Review* 54, no. 4 (1976): 538-556.
- Schmidt-Brentano, Antonio. *Kaiserliche und k.k. Generale*. Vienna: Österreichisches Staatsarchiv, 2006.
- Tekin, Rahmi, "52 Numaralı Mostar Şer'iyye Sicil Defterine Göre Bosna'da Osmanlı-Avusturya Mücadelesi (1787-1789)", *Journal of Ottoman Legacy Studies*, 8/22 (2021): 519-538.
- Valentić, Mirko (ed.) *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Petrovaradinska pukovnica*. Zagreb: Croatian Institute of History, 2000.
- Valentić, Mirko. "Vojna krajina 1790-1881". In *Vojna krajina*, edited by Dragutin Pavličević. Zagreb: Liber University Press, 1984.
- Vaniček, Franz. *Specialgeschichte der Militärgrenze, vol. 3*. Vienna, 1875.
- Wrede, Alphons Freiherrn von. *Geschichte der K. und K. Wehrmacht, vol. V*. Vienna: L.W Seidel & Sohn, 1903.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

SIRBİSTAN'IN PRİŐTİNE'DEKİ İLK KONSOLOSU LUKA MARİNKOVIĆ'İN ÖLDÜRÜLMESİ (1 TEMMUZ 1890)

The Murder of Serbia's First Consul in Pristina Luka Marinković (1 July 1890)

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 05.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted Date : 28.09.2023
Sayfa/Pages : 641-664
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.259>

Said OLGUN

(Doç. Dr.), Siirt Üniversitesi, e-mail: saidolgun@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9171-2788>

Atıf/Citation

Olgun, Said, "Sırbistan'ın Priştine'deki İlk Konsolosu Luka Marinković'in Öldürülmesi (1 Temmuz 1890)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 641-664.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

SIRBİSTAN'IN PRİŞTİNE'DEKİ İLK KONSOLOSU LUKA MARİNKOVIĆ'İN ÖLDÜRÜLMESİ (1 TEMMUZ 1890)

The Murder of Serbia's First Consul in Pristina Luka Marinković (1 July 1890)

Said OLGUN

Öz: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ile bağımsız bir devlet hâline gelen Sırbistan, 1887 yılından itibaren Osmanlı toprakları içerisinde yer alan Makedonya coğrafyasının önemli şehirlerinde temsilcilikler kurmaya başlamıştır. Sırlar, Üsküp, Selânik ve Manastır'da kurmuş oldukları konsoloslukların ardından 1889 yılında Priştine Konsolosluğunu kurmuş ve konsolos vekili olarak Luka Marinković'i tayin etmişlerdir. Böylece Eski Sırbistan olarak nitelendirdikleri alandaki varlıklarını ve etkinliklerini artırmaya çalışmışlardır. Bu çalışmada ilk olarak Sırbistan'ın Makedonya'daki diplomatik örgütlenmesi ve bunun aşamaları, Marinković'in Priştine'ye konsolos vekili olarak tayin edilmesi ve mahallî idareyle ilişkileri üzerinde durulmuştur. Ardından Marinković'in öldürülmesi, cenaze merasimi, zanlıların yargılanması ve Sırbistan hükûmetinin Osmanlı Devleti'nden tarziye ve tazminat talepleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden yapılan bu çalışmada Sırbistan'ın Priştine'deki ilk konsolosu Marinković'in öldürülmesi ve bu hadisenin Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasındaki ilişkilere yansımaları incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sırbistan, Priştine, Konsolos, Luka Marinković

Abstract: Serbia, which became an independent state with the Treaty of Berlin signed after the Ottoman-Russian War of 1877-1878, started to establish consulates in important cities of Macedonian geography in 1887. Following the consulates established in Skopje, Thessaloniki and Bitola, the Consulate in Pristina was established in 1889 and Luka Marinković was appointed as the vice-consul. Thus, they tried to increase their existence and activities in the area they described as Old Serbia. In this study, firstly, the diplomatic organization of Serbia in Macedonia and its stages, the appointment of Marinković to Pristina as the vice-consul and his relations with the local administration are emphasized. Then, the murder of Marinković, the funeral ceremony organized for him, the trial of the suspects and the Serbian government's demands for apology and compensation from the Ottoman Empire were emphasized. In this study, which is based on Ottoman archive documents, the murder of Serbia's first consul in Pristina, Marinković, and the reflection of this event on the relations between the Ottoman Empire and Serbia were tried to be examined.

Key Words: Serbia, Pristina, Consul, Luka Marinković

Extended Abstract

With the Treaty of Berlin signed after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, Serbia, Romania, and Montenegro separated from the Ottoman Empire as independent states. These new states tried to increase their presence and influence in the region by using their ethnic and religious unity with the non-Muslim Ottoman citizens living in Macedonia. The Kingdom of Serbia also carried out activities through both associations and consulates in the territory of Kosovo, which they called Old Serbia, essentially as a manifestation of irredentist policies.

Work on concluding a temporary contract for the opening of mutual consulates between the Ottoman Empire and Serbia began in May 1886. The contract was signed on September 4, 1886. It was decided that the parties would mutually establish consulates based on a four-article temporary regulation, which was valid from the date of signing. As a result of this arrangement, the Serbs opened consulates in Skopje and Thessaloniki in 1887, in Bitola in 1888, and in Pristina in 1889.

The Kingdom of Serbia appointed Luka Marinković as deputy consul to the consulate it opened in Pristina. During his short term in office, Marinković had some problems with the local administration in Pristina. Sublime Porte, through its ambassador in Belgrade, requested the Serbian government to terminate Marinković's duty in Pristina. Although Serbian Foreign Minister General Sava Grujić gave assurances that Marinković would be dismissed, this did not happen.

The Consul Marinkovic had Kipti Seyfeddin, who was singing in front of the consulate on the evening of June 20, 1890, beaten by Kavas Recep on the grounds that he was making noise. Seyfeddin filed a complaint with the Deputy Public Prosecutor's Office on June 21. In his petition, he explained that he was beaten in front of the Serbian Consulate and demanded that those who beat him be punished.

On the evening of July 1, Seyfeddin, Deputy Consul Luka Marinković, and Kavas Recep faced each other once again on the street where the Serbian Consulate is located. After the fight and shouting, Consul Marinković had Kavas Recep capture Seyfeddin and sent him to the Government House to be arrested. After Kavas Recep did not return to the consulate, Marinković set out to go to the Government House. At that moment, a revolver bullet hit Consul Marinković. Consul Marinković collapsed and died at the scene. An investigation was launched to shed light on the incident.

Seyfeddin was the strongest suspect due to two consecutive incidents. Captured as a suspect on July 2, Seyfeddin confessed during interrogation that he had planned the consul's murder and disclosed his accomplices. İbrahim, Hamdi, Raif, and Seyfeddin, the suspects, started trial at the Skopje Court of Appeal in August. While Ottoman authorities believed the murder was an act of revenge, the Serbian government suggested Albanians had organized it with political motives. Also, Serbs viewed Marinković's killing as a disrespect to the Serbian flag.

On September 5, the Criminal Chamber of the Court of Appeal decided to sentence İbrahim to death and to give Hamdi, Raif, and Seyfeddin each five years of hard labor. The Criminal Chamber of the Kosovo Provincial Court of Appeal rendered a new decision on March 17, 1891. According to the revised verdict, Hamdi, Raif, and Seyfeddin were acquitted, while İbrahim was sentenced to fifteen years of hard labor. This decision was made based on the court's inability to prove premeditated murder and the unknown motive behind the act. Subsequent to the Skopje Court of Appeal's decision, the Serbian Ambassador sent a memorandum to the Ottoman Ministry of Foreign Affairs on April 3, 1891, outlining his objections to the court's ruling. Belgrade Ambassador Mehmed Feridun Bey responded to the Serbian Minister of Foreign Affairs' request to pressure the court into changing its decision by stating that the courts in the Ottoman State were independent and no force intervened in the judiciary. The Criminal Chamber of the Court of Cassation upheld the decision of the Criminal Chamber of the Kosovo Provincial Court of Appeal dated March 17, 1891.

There were two important issues that the Serbian government focused on after the murder. While one of them was a matter of apology, the other was a matter of compensation. The Serbian government, through the Istanbul Embassy, announced that it had waived the demand for an apology, describing the special attention shown by the authorities in Pristina during the transfer of Marinković's body to Serbia as sufficient for an apology. The Serbian government persistently demanded compensation for Marinković's family. The Sublime Porte rejected this request, stating that it wouldn't compensate for a murder resulting from personal enmity. Upon the advice of the ambassadors from Russia, Germany, and the Austro-Hungarian Empire in Istanbul, the Ottoman Empire agreed to give 3000 liras to Marinković's family. However, the money provided was not compensation but rather a gift.

Looking at the developments after the assassination, it can be seen that both the Ottoman Empire and the Kingdom of Serbia acted very cautiously. In the statements and actions made, it is observed that the rules of diplomatic courtesy were attempted to be upheld and the discourses emphasizing leaving behind old hostilities in history were highlighted.

Giriş

19. yüzyılda yabancı devletlerin birçoğunun Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinde çok sayıda temsilcilikler kurmuş olduğunu görmekteyiz. Taraflar arasında yapılan ikili sözleşmelere dayalı olarak açılan konsoloslukların görevi buldukları şehre veya o şehrin içerisinde yer aldığı vilayete gelip giden vatandaşlarının iş ve işlemlerini takip etmektir. Ancak konsolosluklar bu vazifelerinin çok daha ötesinde başka misyonlar yüklenip görev ve

sorumlulukları dışında hareket ederek Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetler yürütmüş veya yürütülmekte olan faaliyetlere destek olmuşlardır. Bilhassa başta Makedonya olmak üzere ülkenin farklı yerlerindeki kriz bölgelerinde etkin faaliyetler yürüten konsolosların bu faaliyetleri Osmanlı yazışmalarında “muzır” olarak nitelendirilmiştir. Konsoloslar, çoğu zaman soydaş veya dindaş oldukları gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukuklarının sözde savunuculuğunu üstlenip kendilerine tanınan birtakım imtiyazlardan da istifade ederek Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturmaya çalışmışlardır. Özellikle Büyük Devletlerin elçi ve konsolosları, hem büyük bir gücü temsil ediyor olmanın verdiği özgüvenle hem de sahip oldukları diplomatik ayrıcalıkların etkisiyle kabul ve tahammül edilemez hareketler sergilemiş veya yaşanan birtakım olayların tarafı olmuşlardır. Bu da konsoloslara karşı münferit veya toplumsal kızgınlıklara hatta öfke patlamalarına neden olmuştur.¹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ile Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsız birer devlet olarak Osmanlı Devleti'nden ayrılırlarken Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik şeklinde idare edilmeye başlanmıştır. Söz konusu bu yeni devletler, Makedonya coğrafyasında yaşayan gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıyla olan etnik ve dinî birlikteliklerini bahane ederek bölgedeki varlıklarını ve etkinliklerini artırmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin idari veya mülki taksimatında hiçbir zaman kullanılmamış olan Makedonya kavramı, Berlin Kongresinden sonra Balkan coğrafyasında yaşayan gayrimüslim unsurlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Türklerinin “Rumeli” adını verdikleri bölgenin bir kısmını kastetmek için kullanılan Makedonya kavramı Selânik, Kosova ve Manastır vilayetlerinin Arnavutluk dışında kalan kısmını kapsamaktaydı. Siyasi saikler nedeniyle Makedonya adını kullanmayan Osmanlı Devleti, 1902 yılından itibaren Selânik, Kosova ve Manastır vilayetlerini kapsayan bölgeyi Vilayat-ı Selase şeklinde isimlendirmiştir.²

Karal'ın ifadesiyle “etnografya müzesi” gibi bir görüntüye sahip olan Makedonya'da Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Ulahlar, Arnavutlar ve Yahudiler yaşamaktaydı. Sırlar, Stefan Duşan tarafından kurulan Sırp İmparatorluğu'nun hâkimiyet sahası içerisinde bulunan Makedonya'ya ile tarihî nedenlerle ilgi gösterdikleri gibi bölgenin kuzeybatısında büyük bir nüfusa da sahiplerdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun politikalarına bağlı olarak Adriyatik kıyılarına doğru ilerlemeleri engellenen Sırlar, Ege Denizi'ne inmeyi amaçlamışlardır. Bu doğrultuda Makedonya'da geniş bir hâkimiyet sahası kurmak istemişlerdir.³ Bu çerçevede Sırbistan Krallığı da esasen irredentist politikaların bir tezahürü olarak nitelendirebileceğimiz bir şekilde Eski Sırbistan olarak isimlendirdikleri Kosova topraklarında hem dernekler hem de konsolosluklar aracılığıyla faaliyetlerini yürütmüştür. Ancak, varlık göstermeye çalıştığı topraklarda daha önce işgal ettiği bölgelerden göç etmek zorunda kalan çok sayıda göçmenin bulunması Sırbistan'ın işini güçleştirmiştir.

1. Sırbistan'ın Makedonya'daki Diplomatik Örgütlenmesi

Sırbistan, bağımsız bir devlet hâline geldiği Berlin Antlaşması'ndan çok daha önce Kosova, Manastır ve Selânik vilayetlerini kapsayan Makedonya coğrafyasıyla ilgilenmeye başlamıştır.⁴ Sırp dış politikasının temellerini atan İlija Garašanin'in 1844'te kaleme aldığı

¹ 20. yüzyılın başında Makedonya'da Rus konsoloslarının öldürülmesiyle ilgili iki önemli çalışma için bk. Hasip Saygılı, “1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli” *Karadeniz Araştırmaları* 39 (2013): 69-94, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.12787/KARAM714>. Hasip Saygılı, “Sultan II. Abdülhamid'in Meşruyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2014): 163-191, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://turkiyat.hacettepe.edu.tr/dergi/20sayi.pdf>.

² Güler Yarcı, “Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)” *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi* 6 (2013): 77, erişim tarihi: 26 Eylül 2023, <https://esbadergisi.com>

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2000), 146-147.

⁴ Sırbistan'ın bağımsızlık süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2011).

“Načertanje” yani *Taslak* başlıklı metin Sırların Makedonya’ya olan ilgisini güçlendirmiş ve Sırbistan idaresi bölgeyi kendilerine bağlanması gereken bir coğrafya olarak değerlendirmeye başlamıştır.⁵ Garaşanin, “*İmparator Duşan’ın Orta Çağ Sırp İmparatorluğu’nun yeniden kurulması için tüm Sırların Sırbistan etrafında birleştirilmesini*” amaçlamaktaydı.⁶ Bu doğrultuda eğitim öğretim faaliyetleri önemli bir vasıta olarak kullanılmıştır. Ağustos 1868’de “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Tüm Bölgelerinde Sırp Eğitimine Yardım Komitesi*” kurulmuş, sonraki yıllarda bunu çeşitli kilise ve okul komiteleri takip etmiştir.⁷

Berlin Antlaşması ile bağımsızlığı tanınan genç Sırbistan’ın Makedonya ve burada yaşayan Sırlarla ilgili politikasının seyir ve gelişiminde iki önemli olay ön plana çıkmaktadır: Bunlardan ilki 28 Haziran 1881 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile imzalanmış olduğu gizli antlaşmadır. Bosna ve Hersek’i işgal ederek Sırbistan’ın Adriyatik kıyılarına doğru yayılmasının önüne geçen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan’ın dikkatini başka yöne çekebilmek için bu gizli antlaşmayı imzalamıştır. Tahtını koruma düşüncesindeki Kral Milan Obrenoviç ise Avusturya’ya siyasi ve iktisadi ödümler vermekten geri durmamıştır. Yapılan antlaşmaya göre Sırbistan, ordu dışında gönüllü ve milis oluşumlara izin vermeyecek; Bosna ve Yenipazar’da Avusturya aleyhinde propaganda yapmayacak, Avusturya’nın bilgisi ve onayı dışında başka bir ülkeyle antlaşma yapmayacaktı. Bunlara karşılık Obrenoviç hanedanın tahtta kalmasını desteleyecek olan Viyana, Sırbistan’ın Yenipazar ve Bosna-Hersek dışında Osmanlı topraklarında genişlemesine karşı çıkmayacak hatta bu hususta diplomatik destek sağlayacaktı.⁸ İkinci gelişme ise Berlin Antlaşması kararlarına rağmen 18 Eylül 1885’te Şarki Rumeli’nin Bulgar Prenslığı ile birleşmesi karşısında Avusturya’nın yardımına güvenen Sırbistan’ın Kasım 1885’te Bulgaristan’a savaş ilan etmesi ve savaşın Sırbistan’ın mağlubiyetiyle neticelenmesidir.⁹ Savaş sonrası Başbakan ve Dışişleri Bakanı Milutin Garaşanin’in takip ettiği politikaya bağlı olarak Sırbistan, Osmanlı Devleti ile iş birliğine yönelerek Makedonya’daki statünün korunmasını sağlamaya çalışmıştır.¹⁰ Bir başka ifadeyle Makedonya’daki menfaatlerini çatışarak koruyamayacağını gören Sırbistan, bölgedeki rakipleri Yunanistan ve Bulgaristan’ın yöntemlerini uygulamaya karar vermiştir. Kurulacak olan bir dernek ve onun takip edeceği eğitim, din ve kültür politikaları Makedonya’daki Sırp varlığı için gerekli görülüyordu. Rusya’nın Balkanlar’da takip ettiği politikanın Bulgaristan’da başarısız olması üzerine Sırbistan’ı desteklemeye başlaması ve bununla birlikte Bulgar tehdidi karşısında Osmanlı Devleti’nin Sırp propagandasına karşı daha müsamahakâr davranması Sırbistan’ın işini nispeten kolaylaştırmıştır.¹¹ Bu çerçevede 1886 yılında kurulan *Aziz Sava (Sveti Sava) Cemiyeti* ile Sırbistan, Ortodoks Slav nüfus üzerindeki Sırp etkisini korumaya çalışmıştır.¹² Sırlar, Makedonya’daki Slavların yanlılıkla “Bulgarlar” olarak gösterildiği propagandasını yapmaktaydı.¹³

Sırbistan, Aziz Sava Cemiyeti’nin yanı sıra Makedonya’da kurmuş olduğu konsolosluklarla da propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Kültürel diplomasinin uluslararası

⁵ Nurbanu Duran, “Sırbistan’ın ve Osmanlı Sırlarının Makedonya Meselesindeki Yeri” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 73 (2023): 184-185, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.1097937>

⁶ Ayşe Özkan, “Sırbistan’ın Bosna-Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908)” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 43 (2016): 858, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://www.sosyalarastirmalar.com/>

⁷ Duran, “Sırbistan’ın ve Osmanlı Sırlarının”, 185.

⁸ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Catay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2001), 114. Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2018), 157.

⁹ Sırp-Bulgar Savaşı hakkında bk. Ayşe Özkan, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı’na Sırlar (1878-1918)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2013), 51-70.

¹⁰ Duran, “Sırbistan’ın ve Osmanlı Sırlarının”, 185-186.

¹¹ Adanır, *Makedonya Sorunu*, 114.

¹² Ayşe Özkan, “Aziz (Sveti/Saint) Sava Cemiyeti (1886-1891)” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 78 (2023): 423-436, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.56694/karadearas.1329844>

¹³ Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2008), 45.

ilişkilerde önemli bir unsur hâline geldiği on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Makedonya'da görevlendirdiği konsoloslarına ülkeyi temsil etmenin yanı sıra propaganda ve istihbarat faaliyetlerinde bulunma görevi de vermiştir. Sırp halkının korunması, Sırp okul ve kiliselerinin açılması, Sırpa kitapların satıldığı kitapçı dükkânlarının açılması, meslek derneklerinin kurulması ve buldukları yerlerde meydana gelen olaylar hakkında raporlar sunulması konsoloslara verilen vazifeler arasında yer almaktaydı.¹⁴

Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında karşılıklı konsolosluklar açılmasına dair geçici bir sözleşmenin yapılmasına yönelik çalışmalar 1886 yılının Mayıs ayında başlamıştır. Sözleşme metni üzerinde yapılan hazırlık çalışmalarının ardından,¹⁵ 4 Eylül 1886'da "*Devlet-i Aliyye ile Sırbistan Hükûmeti Beyninde Tarafeyn Memalikinde Konsoloshaneler Tesisine Dair Suret-i Tesviyye-i Muvakkate*" imzalanmıştır. İmzalandığı tarihten itibaren geçerli olan bu dört maddelik geçici düzenlemeyle tarafların karşılıklı olarak konsolosluklar kurmalarına karar verilmiştir.¹⁶

Bu düzenlemeye bağlı olarak Sırbistan, Kosova vilayetindeki ilk konsolosluğunu 1887 yılının başında Üsküp'te kurmuştur. 11 Ocak 1887'de İstanbul'daki Sırbistan Kraliyet Elçiliği tarafından Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazı ile Üsküp şehrine ve Kosova Vilayetine gelip giden Sırpların işlerini takip etmek üzere Üsküp'te bir konsolosluğun kurulmasına karar verildiği ve bu göreve Aleksa Pačić'in atandığı bildirilerek kendisine memuriyetiyle ilgili gerekli beratın verilmesi istenmiştir. 25 Ocak 1887 tarihli bir iradeyle Pačić'in atanması onaylanmıştır.¹⁷ Burada dikkat çekici olan husus, Kosova vilayet merkezinin Priştine olmasına rağmen ilk konsolosluğun Üsküp'te açılıyor olmasıdır. Sırbistan'ın bu kararında Berlin Antlaşması ile yapılan düzenlemelere bağlı olarak Priştine'nin eski önemini kaybetmiş olduğu düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir. Esasen Osmanlı Devleti de Berlin Antlaşması ile Niş ve Şehirköy'ün Sırbistan'a terk edilmesinden sonra sınıra yakınlaşması nedeniyle hem coğrafi hem de idari olarak merkez olma niteliğini kaybeden Priştine'nin yerine sınırdan daha uzaktaki Üsküp'ün vilayet merkezi olmasına karar verecektir. Ağustos 1888'de yapılan bu değişiklikte bilhassa Üsküp'ün merkezî bir konumda olması, demiryolu ulaşım imkânlarının genişliği ve Sırbistan'la birlikte diğer devletlerin konsolosluklarının burada bulunması etkili olmuştur.¹⁸

Sırbistan'ın aynı günlerde Makedonya coğrafyasında açmış olduğu bir diğer konsolosluk Selânik'te bulunuyordu. Üsküp'te olduğu gibi Selânik vilayeti veya şehrine gelip giden Sırpların "umur ve hususat-ı vakıalarını rüyet etmek üzere" kurulan konsolosluga Petar Karastojanović tayin edilmiştir.¹⁹ 1888 yılının sonlarında ise Manastır'da yeni bir konsolosluk kurulmuş ve buraya konsolos olarak Dimitri Bodi tayin edilmiştir.²⁰ Böylece Sırbistan kısa süre içerisinde Makedonya'yı oluşturan Kosova, Selânik ve Manastır vilayetlerinde birer konsolosluk kurmuş oluyordu. Müslüman Arnavutlar, kurulan bu diplomatik ağı irredentist

¹⁴ Maja Nikolova, "The Action of the Saint Sava Society on the Formation of Identity among Serbs in Old Serbia and Macedonia" *Historia Scholastica* 9 (2023): 151, erişim tarihi: 11 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.15240/tul/006/2023-1-007>

¹⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)*, 370/5, 11 Mayıs 1886. BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 11/85, 11 Zilkade 1303 (22 Ağustos 1886). BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)*, 491/40, 26 Zilkade 1303 (26 Ağustos 1886).

¹⁶ Taraflar arasında imzalanan geçici düzenleme 7 Ekim 1886'da Meclis-i Mahsus-i Vükela'da görüşülmüştür. BOA, *MV*, 12/94, 7 Muharrem 1304 (7 Ekim 1886). 18 Ekim 1886'da da Padişah tarafından onaylanmıştır. *Bab-ı Asaifi Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.DVNS.NMH.d)*, 14/63, 16 Safer 1304 (14 Kasım 1886).

¹⁷ BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 304/19341, 29 Rebiyülahir 1304 (25 Ocak 1887).

¹⁸ BOA, *MV*, 35/39, 21 Zilhicce 1305 (29 Ağustos 1888). BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 1527/13, 22 Zilkade 1305 (31 Temmuz 1888). Vilayet merkezinin Priştine'den Üsküp'e taşınması hakkında Kosova Valisi Mehmed Faik'in 23 Nisan 1304 (5 Mayıs 1888) tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısı için bk. BOA, *Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD)*, 1968/17, 20 Şevval 1305 (30 Haziran 1888).

¹⁹ BOA, *İ.HR*, 304/19341, 29 Rebiyülahir 1304 (25 Ocak 1887).

²⁰ BOA, *İ.HR*, 338/21898, 21 Rebiyülahir 1306 (25 Aralık 1888).

politikalar takip eden Sırbistan'ın bölgeyi ilhak etmek için yaptığı hazırlıkların bir parçası olarak görüyordu.²¹

Kosova, Osmanlı Devleti'nin Sırbistan sınırındaki vilayeti olması ve bünyesinde çok sayıda Sırp'ı barındırması nedeniyle Sırbistan'ın önem verdiği ve dikkatle üzerinde durduğu bir coğrafya olmuştur. Buna bağlı olarak hem Sırbistan hem de Osmanlı Devleti, karşı tarafın gerek kendi sınırları içerisindeki gerekse sınırın öte tarafındaki faaliyetlerini dikkatle takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Sırbistan hakkında edindiği istihbarat çok da iç açıcı değildir. Edinilen bilgilere göre Sırlar, sınırın hemen ötesinde askerî hazırlıklar yapmakta, ikmal ve lojistikle ilgili hazırlıklarını sürdürmekte, silahlı birliklerini çıkabilecek olası sıcak çatışmaya hazırlamaktaydı.²² Niş'ten gelen haberlere göre 9 Haziran 1889'da Kelle Kulesi'nde²³ toplanan Sırlara yaptığı konuşmada Başpapaz, Osmanlı Devleti aleyhine Eski Sırbistan topraklarının içerisinde yer alan Kosova vilayeti ile Makedonya'nın işgali yönünde bir ittifak yapılması gerekliliğine değinmiştir. Kosova Savaşı'nın 500. yılı dönümü münasebetiyle 14 Haziran'da 30 bin Sırp Kuruşova'da toplanmıştır. Burada aylık ayinlerini icra eden Sırlar, Kosova, Bosna ve Makedonya'nın işgali için zorunlu ittifak gerekliliğini dile getirmişlerdir. İvranya, Niş, Ürgüp ve Kuruşova'da bulunan askerî birliklerin yanı sıra Niş'te top talimleri yapılmaktaydı. Sırp çeteleri sınırı aşarak Türk yerleşimlerine saldırmakta, halkın hayvanlarını ve eşyalarını gasp etmekteydiler. Selânik, Kosova ve Havalisi Umum Kumandanlığı, Priştine ve Mitroviçe'de sınırda gelişen ve sınır asayişini bozan olaylara dikkat çekerek buralardaki yerel idarecileri olası istenmeyen hadiselerle karşı uyarmıştır. Sırların bu eylemlerinin Arnavutları kışkırtacağı ve bir misilleme hareketine sebep olacağı üzerinde durulmuştur. 1889 yılında Kosova Ovası'nın ve Yeni Pazar sancağının Sırbistan'a verileceği yönünde ortaya çıkan şayialar bölgede yeni birtakım huzursuzluklara sebep olmuştur.²⁴

2. Priştine Konsolosluğunun Kurulması ve Luka Marinković'in Konsolos Vekili Olarak Tayin Edilmesi

Sırbistan Kraliyet Elçiliği Kaçılıryası, 18 Temmuz 1889'da Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderdiği bir yazıyla Sırbistan hükûmetinin Priştine'ye ve çevresine gelip giden Sırp vatandaşlarının iş ve meseleleriyle ilgilenmek ve ticari faaliyetlerini himaye etmek üzere Priştine'de bir genel konsolosluk kurma kararı aldığını bildirmiştir. Aynı zamanda kurulan bu yeni konsolosluğa Sırbistan vatandaşlarından ve memurlarından olan Luka Marinković'in geçici olarak konsolos vekili rütbesiyle görevlendirildiğini bildirerek Marinković'in resmî sıfatının

²¹ Noel Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Sabah Kitapları, 1999), 287.

²² Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti (1877-1912)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2014), 234-235. Sırbistan'ın Osmanlı topraklarındaki istihbarat faaliyetleriyle ilgili çeşitli örnekler için bkz. Fahriye Emgili ve Mustafa Kahramanyol, *Sırbistan'ın Osmanlı Topraklarındaki İstihbarat ve Teşkilatlanma Çalışmaları (1898-1912)* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2012)

²³ 1804 yılında Kara Yorgi önderliğinde başlayan Sırp İsyanı fasıllar hâlinde devam ederken 31 Mayıs 1809'da Hurşid Paşa, Kamenice ve Matefçe'de bulunan isyancıların üzerine yürümüştür. Sırların büyük kayıplar verdiği çatışmada Hurşid Paşa'nın ifadesiyle "hesapsız kelle ve kulaklar" alınmıştır. Sırp kaynaklarına göre savaş sırasında Knez Stefan Sinciliç, Türklerin eline geçmemesi için cephaneliği ateşe vermiştir. Cephaneliğin patlamasıyla Osmanlı askerleriyle birlikte 3000 Sırp ölmüştür. İstanbul'un Hollanda Elçisinin raporuna göre ise 7000 ölü veya esir vardı ve 500 kesik baş İstanbul'a gönderilmişti. Selim Aslantaş, *Osmanlı'da Sırp İsyanları* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 200. Sırlar arasındaki anlatıya göre bu savaştan sonra Hurşid Paşa, ibretiâlem olması için ölen Sırp asilerin başlarının toplanmasını emretmiştir. Toplan 952 kellenin kafa derileri yüzülmüş, içleri doldurulmuş ve İstanbul'a, gönderilmiştir. Geriye kalan kafatasları ile de bir kule inşa edilmiştir. Bundan dolayı kule Kelle Kulesi olarak anılmıştır. Kosova Savaşı'nın 500. yıldönümü münasebetiyle Kelle Kulesi'nde toplanan Sırlara hitaben bir konuşma yapan Sırp Papaz, "Osmanlıların bu kuleyi atalarının kelleleriyle yaptığını" iddia etmiş ve Hristiyanları Osmanlıları Balkanlar'dan uzaklaştırmaya davet etmiştir. Mustafa Gülcan, "Dünden Bugüne Sırp ve Avusturya Baskısı Karşısında Bosna Hersek" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (1994): 287.

²⁴ Ünlü, *Kosova Vilayeti*, 235-237. Sırların 1889 yılında Kosova Meydan Muharebesi'nin beş yüzüncü yıldönümü kutlamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mucize Ünlü, "Sırların I. Kosova Zaferi'nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 28 (2010): 107-118, erişim tarihi: 20 Ağustos 2023, https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000558

mahallî hükûmet tarafından tanınması için gerekli fermanın verilmesi talebinde bulunmuştur.²⁵ Sırbistan'ın Priştine'de açmış olduğu bu konsolosluk, Makedonya coğrafyasında bir vilayet merkezinin dışında kurmuş olduğu ikinci konsolosluktur. 1887 yılında Kosova vilayetinin merkezi Priştine olmasına rağmen Üsküp'te konsolosluk kuran Sırbistan, 1888 yılında vilayet merkezinin Üsküp'e taşınmasından bir yıl sonra Priştine'de yeni bir konsolosluk kurmuştur. Sırbistan'ı böyle bir karara hangi faktörlerin sevk ettiğini net olarak ortaya koyabilmek mümkün değildir. Ancak Sırbistan'ın bu noktadaki en büyük motivasyon kaynağının Eski Sırbistan olarak nitelendirilen coğrafyadaki etkinliğini ve varlığını artırmak düşüncesi olduğu söylenebilir. Priştine, galibiyetle neticelenerek Osmanlı Devleti'nin varlığını temin etmiş olan 1389 Kosova Meydan Muharebesi'nin gerçekleştiği yer olması ve Kosova sahrasının hâkim bir noktada bulunması nedeniyle hem tarihî hem de coğrafi açıdan önemli bir yere sahiptir. 1305 (1887/1888) Kosova Vilayet Salnamesi'ne göre şehrin nüfusu 10.638 idi. Bu nüfusun 8.365'ini Müslümanlar oluştururken geriye kalan 2.273'ünü Rum, Ermeni, Bulgar, Latin, Yahudi ve Kıptiler oluşturuyordu.²⁶

Sırbistan ile Osmanlı Devleti arasında akdedilen Geçici Konsolosluk Sözleşmesi'nin birinci maddesine göre hükûmetler karşılıklı olarak konsolosluk kurma ve konsolos tayin etme hakkına sahip olsalar da atanacak konsolos için “*yerliden ve tebaa-i Devlet-i Aliyye'den olmayacağı*” şeklinde bir şart aranmaktaydı. Bundan dolayı Tabiiyet Müdüriyetince Sırbistan'ın Priştine'de görevlendirdiği Luka Marinković hakkında bir tahkikat yapılmıştır. Tahkikat neticesinde Marinković'in “*yerliden ve memalik-i mahrusa-i şahane ahalisinden olmayıp*” Sırbistan vatandaşı olduğu ve “*tabiiyet-i asliyesini terk etmemiş*” olduğu tespit edilmiştir. Nihayetinde 15 Ağustos 1889 tarihinde çıkarılan bir irade ile Osmanlı Devleti, Sırbistan Krallığı'nın Marinković'i geçici olarak Priştine'ye konsolos vekili tayin etmesini onaylamıştır.²⁷

Priştine konsolosluğuna atanan Luka Marinković, Belgrad'da doğmuştur. Hukuk eğitiminin ardından Türkçe öğrenmek üzere önce İstanbul'a ardından da Paris'e gönderilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı Sırp ordusunda görev alan Marinković, 1881'de eğitimini tamamlayarak Sırbistan Dışişleri Bakanlığında memuriyete başlamış ve bir müddet sonra Üsküp Konsolosluğunda görevlendirilmiştir. Üsküp Konsolosluğundaki görevi devam ederken Priştine Konsolosluğuna konsolos vekili olarak tayin edilmiştir.²⁸ Marinković, öldürüldüğü 1 Temmuz 1890 tarihine kadar yaklaşık on ay süreyle bu görevi sürdürmüştür.

Kısa görev süresi içerisinde Marinković, Priştine'deki mahallî idareyle bazı sorunlar yaşamıştır. Taraflar arasında yaşanan anlaşmazlıkların mahiyeti ve boyutunu ulaşabildiğimiz arşiv belgeleri üzerinden tespit etmek mümkün olmasa da Osmanlı Hariciyesini Konsolos Vekili'nin görevinin sonlandırılarak yerine bir başkasının atanması için diplomatik bir girişimde bulunmaya sevk ettiği aşikârdır. Hariciye Nezareti, 25 Şubat 1890 tarihinde Belgrad Sefaretinden Sırbistan Dışişleri Bakanlığı ile görüşülerek tahrikat ve tesvilatta bulunduğunu ifade ettiği Luka Marinković'in yerine başka bir kişinin görevlendirilmesinin sağlanmasını istemiştir. Nezaretin talebine bağlı olarak konuyu Sırbistan Dışişleri Bakanı General Sava

²⁵ BOA, İ.HR, 338/21912, 20 Zilhicce 1306 (17 Ağustos 1889).

²⁶ *Kosova Vilayet Salnamesi* (Priştine: Kosova Vilayet Matbaası, 1305), 79-83. Priştine kazasının 1878/1879 yıllarındaki nüfusu 13.575 Müslüman, 4.686 Hristiyan, 1.272 Kıpti ve 50 Yahudi olmak üzere 19.583'tür. 1880 yılında nüfusta büyük bir artış olmuştur. Kazanın bu tarihteki nüfusu 29.716'ya yükselmiştir. Nüfusun 13.653'ünü Müslümanlar, 6.149'unu Hristiyanlar, 62'sini Yahudiler, 9.852'sini Müslüman erkek muhacirler oluşturmaktaydı. Söz konusu Müslüman muhacir erkekler, 93 Harbi sonrasında yurtlarını terk etmek zorunda kalan kişilerdi. 1882-1883 yıllarında kaza nüfusunda küçük bir düşüş yaşanmıştır. 28.258 olan nüfusun 19.905'i Müslümanlardan 8.353'ü gayrimüslimlerden oluşuyordu. Mucize Ünlü, “Priştine Kazasının Tanzimat Sonrası Gelişimi”, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri C. 1* içinde, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 455-456.

²⁷ BOA, İ.HR, 338/21912, 20 Zilhicce 1306 (17 Ağustos 1889).

²⁸ BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)*, 236/103, 29 Zilkade 1307 (17 Temmuz 1890). BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 1493/111, 8 Temmuz 1890.

Grujić'e açan Belgrad Sefiri Mahmud Nedim Paşa,²⁹ 25 Mart 1890 tarihinde gönderdiği bir yazıyla Bâb-ı Âliyi bilgilendirmiştir. Mahmud Nedim Paşa'nın bildirdiğine göre Grujić, uygun olmayan hareketi nedeniyle Marinković'i açıktan açığa ayıplamış, uyarılmış ve azarlamıştır. Yaşanan hadiseden dolayı fazlasıyla üzgün olan Grujić, Marinković ile mahallî memurlar arasında bir anlaşmazlık ve uyuşmazlık yaşanmasına mahal vermemek için onu görevine iade etmemek düşüncesinde olduğunu söylemiştir. Aynı yazıda bir sonraki görüşmelerinde Grujić'e Marinković hakkında kati bir karar verip vermediğini sorduğunu ifade eden Mahmud Nedim Paşa, Grujić'in Marinković için henüz başka bir memuriyet bulamadığını ancak Priştine'ye dönmeyeceğinden emin olabileceği şeklinde cevap verdiğini belirtmiştir.³⁰ Dışişleri Bakanı'nın vermiş olduğu teminata rağmen Marinković, 26 Mart'ta Belgrad Sefaretine göndermiş olduğu pasaportuyla Priştine'ye gitmek için vize talebinde bulunmuştur. Şaşkınlığa uğrayan Mahmud Nedim Paşa, hızlı bir şekilde Dışişleri Bakanı Grujić ile görüşmüştür. Bakan, memuriyetine dönmemesi yönünde karar ve emir vermiş olsa da Marinković'e yaşadığı sorunlar nedeniyle izin vermek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı'nın ifade ettiğine göre Marinković, kayınpederinin rahatsızlığı nedeniyle Priştine'deki birtakım iş ve meselelerini yoluna koymaya vakit bulamadan alelacele Belgrad'a gelmiştir. Bu nedenle Bakan, kendisinden hem işlerini yoluna koymak hem de ailesini Belgrad'a getirmek üzere Priştine'ye gitmek için izin isteyen Marinković'e istediği izni vermek zorunda kalmıştır. Dışişleri Bakanı Grujić, bir defa daha konsolosun değiştirilmesi çaresine bakacağına teminat vermiştir.³¹ Ancak Sırbistan Dışişleri Bakanlığı, vermiş olduğu sözü tutmayacaktır.

Öyle anlaşılıyor ki hem yerel hükûmet hem de Bâb-ı Âli, Priştine'de göreve başlamasından kısa bir süre sonra Konsolos Vekili Luka Marinković'in istenmeyen bir hadiseye sebep olacağına dair bir kanaate sahip olmuştur. Bölgenin şartlarını da göz önünde bulundurarak yaşanması muhtemel bir olayın önüne geçebilmek için Sırbistan hükûmetinden Marinković'in görev yerinin değiştirilmesi talep edilmiş hatta bu konuda teminat da alınmış olmasına rağmen somut bir adım atılmamış olması beklenen felaketi adım adım getirmiştir.

3. Luka Marinković'in Öldürülmesi ve Cenaze Merasimi

Sırbistan hükûmeti tarafından Bâb-ı Âliye görev yerinin değiştirileceği hususunda söz verilen Konsolos Vekili Luka Marinković, Priştine'ye dönerek görevine devam etmiştir. Ancak üç ay sonra yaşanacak olan istenmeyen hadise, Bâb-ı Âlinin Marinković'in görevinden alınması yönündeki talebinin yerindeliğini ve haklılığını üzücü bir şekilde ortaya koyacaktır.

Marinković'in ölümüyle neticelenecek olan olaylar silsilesinin ilki 20 Haziran 1890 Cuma akşamı Sırbistan Konsolosluğunun önünde yaşanmıştır. Leskofça muhacirlerinden Demirci Kıpti Seyfeddin bin Ali, sarhoş bir vaziyette akşam ezanından yaklaşık bir saat sonra şarkı söyleyerek Ramazaniye Mahallesi'ndeki evine giderken Sırbistan Konsolosluğunun önünden geçtiği sırada şarkı söyleyerek yaptığı gürültüyle Konsolos Marinković'i bir hayli rahatsız etmiştir. Konsolos Marinković, eşi Smiljana Marinković ve Kavas Recep sokağa çıkıp hakaret ederek Seyfeddin'i azarlamaya başlamışlardır. Priştine Polisinin olayın ertesi günü yapmış olduğu tahkikat neticesinde hazırlanmış olduğu jurnale yansıdığı şekliyle "*içlerinden biri Türkçe olmak üzere sen fakir bir çingene olduğun ve konsolos konağı önünden geçtiğin hâlde böyle türkü söylemeye ne haddin var*" diyerek Seyfeddin'e hakaret etmiştir. Olay sadece azarlama ve hakaretle kalmamış Kavas Recep, Konsolos Marinković'in emriyle Seyfeddin'i darp etmiş, elindeki baston Seyfeddin'in üzerinde kırılmıştır. Kavas Recep, kırılan bastonu ertesi gün bir tenekeciye onartmıştır. Münazaaya şahit olan mahalle sakinlerinden Tercüman

²⁹ Belgrad Sefiri Mahmud Nedim Paşa, Belgrad'a atanan beşinci sefirdir. Aralık 1889-Mayıs 1890 tarihleri arasında yaklaşık beş ay süreyle bu görevde bulunmuştur. Abidin Temizer ve İbrahim Serbestoğlu, "Osmanlı-Sırp Diplomatik İlişkileri ve Belgrad Sefiri Yusuf Ziya Paşa" *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 9/2 (2020): 488, erişim tarihi: 10 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.30903/Balkan.841172>

³⁰ BOA, *HR.TO*, 23/85, 25 Mart 1890.

³¹ BOA, *HR.TO*, 23/86, 27 Mart 1890. BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H)*, 53/11, 2 Temmuz 1890.

Salih ile Çerkes Hevd'in araya girmesiyle kavga sona ermiştir. İtiş kakış esnasında zembilinden düşerek etrafa dağılan ekmekleri ile ayağından çıkan kunduraları konsoloslukta getirilen bir fener yardımıyla bulunan Seyfeddin, evine gönderilmiştir.³²

Ertesi gün halk arasında Sırbistan Konsolosluğu önünde büyük bir gürültü koptuğunun konuşulmaya başlaması üzerine Priştine Polis Dairesince hızlı bir tahkikat yapılarak yaşanan hadisenin genel niteliği tespit edilmiştir. Priştine Polis Dairesince hazırlanan 21 Haziran tarihli jurnalde kısaca olay hakkında bilgi verildikten sonra “*Kıbtî-i merkumun hukuk-i şahsiyyesi kendisine ve hukuk-i umuminin emr-i muhafazası Müddei-i Umumi Muavinliğine aid idiğü derkâr ise de hasbe'l-mevki bu gibi hâlâtın vukuu gayr-i caiz olmağla...*” ifadeleriyle yaşanan hadisenin hiç de hoş karşılanmadığı ortaya konulmuştur.³³ Her ne kadar arşiv belgelerine yansımamış olsa da Sırbistan Konsolosunun emriyle bir Osmanlı vatandaşının dövülmüş olması halk arasında büyük bir tepkiye neden olmuş olmalıdır.

Bir yandan polis tarafından bir tahkikat gerçekleştirilirken bir yandan da olayın en önemli aktörü Kıpti Seyfeddin, 21 Haziran'da Müddei-i Umumi Muavinliğine bir dilekçe vererek hak arayışına girmiştir. Dilekçesinde “... *dün akşam icra-yı sanatla beş on para bi't-tedarik saat bire karib zembilimle haneme giderken hasbe'l-beşeriyye bir miktar işret edip mırıldanarak ve türkü söyleyerek konsoloshane önüne geldiğimde bir sopalı ve kırmızı elbiseli ve diğeri siyah pantolonlu başı açık ve bir de fistanlı kadın önüme çıkıp çingene sen konsoloshane sokağından türkü söylemeye haddin yok deyip beni dövmeye başladılar. Ez cümle kırmızı elbiseli olan yedindeki sopasını üzerimde kırdı...*” şeklindeki ifadelerle yaşadıklarını anlatırken “... *hukuk-i şahsiyem davasında bulunduğum cihetle böyle bi-gayr-i hak darp olduğumdan dolayı zarrablarımın ceza-dide olmalarını kanun-i adaletten talep ve dava eylerim...*” ifadeleriyle haksız bir şekilde darp edilmesi nedeniyle kendisini darp edenlerin cezalandırılmasını talep ederek şikâyetçi olmuştur.³⁴

Bu arada Marinković'in konsolosluk kapısı önünden geçerken türkü söyleyerek gürültü yaptığı gerekçesiyle bir sarhoşa hakaret ederek darp ettirmesi Priştine Mutasarrıflığınca da rahatsızlıkla karşılanmıştır. Priştine Mutasarrıfı Hafız Mehmed Paşa'ya göre ehemmiyeti ve hassas konumuyla bilinen Priştine gibi bir yerde Konsolos'un bu davranışının ağır sonuçlar doğurabileceği öngörülebilir bir durumdur. Konsolosun hem bu son olaydaki düşüncesizliği hem de genel olarak sergilemiş olduğu uyumsuz davranışları halk arasında birtakım dedikodular çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı Priştine Mutasarrıfı Hafız Mehmed Paşa, 27 Haziran'da Kosova Valiliğine göndermiş olduğu bir yazıyla birkaç ay önce Sırbistan hükûmetinin konsolos vekilinin değiştirileceği hususunda verdiği ancak bir türlü yerine getirmediği teminatı hatırlatarak bu konuda bir adım atılmasını istemiştir.³⁵

21 Haziran'da Müddei-i Umumi Muavinliğine verdiği şikâyet dilekçesine bağlı olarak 28 Haziran'da Müddei-i Şahsi sıfatıyla Seyfeddin'in ifadesi alınmıştır. Müstantiklikçe alınan ifadesinde tekraren kendisini haksız şekilde Konsolos Marinković'in emriyle Kavas Recep'in darp ettiğini, haklarında kanuni muamelenin yapılmasını ve dava ettiğini belirtmiştir. İfadesi alınırken Seyfeddin'e sorulan sorular arasında “*Sen şarkı söyleyerekten mi gidiyordun?*” ve “*Niçin sen şarkı söylüyordun?*” şeklinde iki soru vardı. Bunlardan ilkinde sarhoş olduğunu, Kıptilerin sarhoş olduklarında gece evlerine giderlerken şarkı söylediklerini, geçmişte Divan Caddesi'nde konağı bulunan eski Vali İbrahim Edhem Paşa'nın dahi şarkı söylediklerinde bir şey demediğini ifade ederek cevap vermiştir. İkinci soruya ise “*Biz Kıptiler her vakitte böyle şarkı söyleriz başka bir efkâr üzerine söylemedim. Sarhoş idim...*” ifadelerini kullanmıştır.³⁶

³² BOA, HR.H, 53/11, 2 Temmuz 1890.

³³ BOA, HR.H, 53/11, 2 Temmuz 1890.

³⁴ BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), 175/19, 1 Rebiyülevvel 1308 (15 Ekim 1890).

³⁵ BOA, HR.H, 53/11, 2 Temmuz 1890.

³⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 175/19, 1 Rebiyülevvel 1308 (15 Ekim 1890).

Aynı gün ifadesi alınan Çerkez Hevd Efendi ile Tercüman Salih Efendi, Seyfeddin'in şarkı söylediği için Konsolos Marinković'in emriyle Kavas Recep tarafından dövüldüğünü, Kavas Recep'in bastonunun kırıldığını, Seyfeddin'in karmaşa esnasında sağa sola dağılan ekmek ve kunduralarının Konsolosluktan getirilen bir fener yardımıyla bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bunlara ek olarak Çerkez Hevd Efendi, olayın sonunda Konsolos'un Seyfeddin'e bir iki metelik para verdiğini ifade etmiştir.³⁷

Seyfeddin'in şikâyetine, görgü tanıklarından Tercüman Salih ve Çerkez Hevd Efendi'nin ihbarlarına bağlı olarak başlatılan sorgulama devam ederken 1 Temmuz akşamı Kıpti Seyfeddin, Konsolos Vekili Luka Marinković ve Kavas Recep, Sırbistan Konsolosluğunun bulunduğu sokakta bir kez daha karşı karşıya gelmişlerdir. Karşılıklı bağrıışmalar ve ağız dalaşı içerisinde Konsolos Marinković, Kavası Recep'e Seyfeddin'i yakalatarak tutuklatmak üzere Hükûmet Konağı'na göndermiştir.³⁸ Konsolosluğa çıkan Marinković, bir müddet bekledikten sonra Kavas Recep'in dönmemesi üzerine şapka ve bastonunu alarak Hükûmet Konağı'na gitmek üzere yalnız başına konsolosluktan ayrılmıştır. Hükûmet Konağı'na doğru yürürken mescit civarında dört yol ağzındaki ayrıma geldiğinde bir el silah sesi duyulmuştur. Kasaphanelere çıkan yoldan atılan revolver kurşunu on metre ötedeki Konsolos Marinković'e isabet etmiştir. Beşinci ve altıncı kaburgaları üzerinden vücuduna girerek sol ciğerine saplanan kurşunun etkisiyle yere yığılan Konsolos Marinković oracıkta ölmüştür.³⁹

Katil veya katiller gecenin karanlığından ve sokakların tenhâlığından istifade ederek kaçmışlardır. Olayı aydınlatmak için suikastla ilgili tahkikat başlatılırken ailesinin ve Sırbistan hükûmetinin talebi doğrultusunda Luka Marinković'in cenazesi, Priştine'den memleketi Sırbistan'ın başkenti Belgrad'a nakledilmiştir. Cenazenin nakli sürecinde hem Bâb-ı Âli hem de Üsküp ve Priştine'deki yöneticiler, Marinković ailesine ve Sırp memurlara gerekli yardım ve kolaylığı sağlamış cenazeye ihtiramda kusur etmemişlerdir.⁴⁰ Osmanlı bürokratlarının bu dikkatli davranışları, Sırp tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanırken ileride yaşanacak olan tazminat ve tarziye meselesinde Osmanlı Devleti için bir avantaj sağlayacaktır.

Marinković'in cenaze töreni 6 Temmuz Pazar günü başkent Belgrad'da gerçekleştirilmiştir. Yoğun bir katılımın olduğu tören halkın, memurların ve devlet ricali ile askerî bandonun oluşturduğu cenaze alayının demiryolu istasyonundan kiliseye geçişiyle başlamıştır.⁴¹ Aziz Mihail Katedrali'nde Metropolitan Mihailo Jovanović'in yönetiminde gerçekleşen⁴² cenaze merasimine Heyet-i Vesayet üyelerinden General Kosta Protić, Başbakan ve Dışişleri Bakanı Sava Grujić, Şûra-yı Devlet Reisi, tüm bakanlar, üst düzey devlet adamları, bürokratlar ve memurlar katılmıştır. Merasime yabancı ülkelerin Belgrad'daki elçileri de davet edilmişlerdir. Ancak elçilerin en kıdemlisi olan Almanya Büyükelçisi Le Comte de Bray tüm büyükelçiler adına mazeret bildirmiş ve büyükelçiler merasime katılmamıştır.⁴³

Cenaze törenine Marinković'in akrabaları, dostları, Dışişleri Bakanlığındaki çalışma arkadaşları ve çeşitli dernekler tarafından çok sayıda çelenk gönderilmiştir. Velika Srbija (Büyük Sırbistan) Derneği'nin göndermiş olduğu çelenk üzerindeki "Kosova'da Verilen En Taze Sırp Kanı İçin" şeklindeki milliyetçi söylemle dikkat çekmekteydi. Bir başka çeleğin üzerinde ise "Vazifesini İfa Uğrunda Kurban Olan Zata Ecnebi Gazetelerinin Heyet-i Mebasası Tarafından Gönderilmiştir" yazmaktaydı.⁴⁴

³⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞÖ, 175/19, 1 Rebiyülevvel 1308 (15 Ekim 1890).

³⁸ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890).

³⁹ BOA, HR.H, 53/11, 2 Temmuz 1890.

⁴⁰ BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 100/48, 6 Temmuz 1890. BOA, HR.SYS, 1493/107, 2 Temmuz 1890.

⁴¹ BOA, Y.A.HUS, 236/103, 29 Zilkade 1307 (17 Temmuz 1890).

⁴² "Servia", *The Times*, 7 July 1890, 5.

⁴³ BOA, Y.A.HUS, 236/103, 29 Zilkade 1307 (17 Temmuz 1890).

⁴⁴ BOA, Y.A.HUS, 236/103, 29 Zilkade 1307 (17 Temmuz 1890).

Kilisede Sırbistan Dışişleri Bakanlığı'nda görevli memurlardan biri tarafından bir konuşma yapılmıştır. Belgrad Sefiri Mahmud Nedim Paşa'nın aktardığına göre konuşma yapan memur önce Sırlar arasındaki birlik ve beraberlikten övgüyle bahsetmiş, ardında da “*Ahval-i hazıra pek vahimdir. Her kan damlası pek kıymettardır. Binaenaleyh Sırbistan bilcümle kuvvetine malik olmaya muhtaçtır. Politika-i milliyeyi tervice en ziyade çalışan Marinković vezaifi uğrunda feda-yı can etmiştir. Mumaileyhin kanı pahalı ödenmek lazım gelir*” şeklindeki ifadelerle konuşmasına devam etmiştir. Konuşmacı, Marinković'in öldürülmesiyle ilgili olarak Osmanlı Devleti'nden bir tarziye istenmesini talep etmekle beraber bu tarzidenin Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasındaki dostluk ilişkilerine hanel getirmemesi gerekliliğini de ifade etmiştir.⁴⁵

Hariciye Nezareti yazışmalarına yansıyan konuşmanın tercümesinin bazı kısımlarının sadeleştirilmiş şekli şöyledir:

Kosova'dan üzücü bir haber aldık. Seniça Nehri'nin suları, geçmişteki kahramanlarımızın Kosova Meydan Muharebesi'ndeki büyük başarılarını hatırlattı. Ayrıca, yeni dökülen Sırp kanını temizledi. Luka Marinković'in kanı Kosova'da dökülmeli miydi? Bir memurumuzun öldürülmesi gibi bayrağımıza leke getirecek bir eyleme izin verilmeli miydi? Şükran dolu düşünceler, insanın mezara kadar giden vefalı bir dostu gibidir. Ey Luka Marinković, ne kadar üzgün ve endişeli olduğumuzu birkaç kelimeyle ifade etmek mümkün değil. Şu kelimeleri senin için kıymetli olanlarca şu an dökülen hüznün ve teessür gözyaşlarına katılmış bir taziyeye olarak telakki et. Marinković gibi vazifesi uğruna her türlü fedakarlığı göze alan ve canını bu uğurda vermekten çekinmeyen bir memur nadirdir. İşte Marinković, görevini yerine getirmek uğruna canını feda etti... Kosova Meydan Muharebesi'nde yaşananları anlatan nice hüznü şirin kaleme alındığı ve halkın ne kadar büyük bir üzüntü yaşadığı malumdur. Kosova'nın ufkunu yine kara bulutlar kaplamıştır. Oraya katran yağsa bile, birçok insanın döktüğü gözyaşlarını toplayarak Seniça'nın kanlı dalgalarına karıştır.

Ahvalin vahametine rağmen Marinković'in kanı ödenmelidir. Sırp hükümetinin komşusu olan Osmanlı Devleti'ne güvenmediği ve düşmanca baktığı günler geride kaldı. Son on yıl içerisinde edinilen tecrübeyle komşu iki devlet, geçmişte yaşananları unutmaya karar vermiştir. Bunun üzerine yüzyıllardır birbirine düşmanlık eden iki devlet arasında millî menfaatlerin zorlamasıyla bir yakınlık oluşmuştur. Sırp sancağı, bir seneden beri eski ceremelerden dolayı intikam veyahut “Nemanya” saraylarının harabelerini hatırlatmak için değil fakat barışın güçlendirilmesine bir emare ve iki cesur millet arasındaki samimi ilişkilerin etkisiyle geleceğimizin daha iyi olacağına bir delil olarak Kosova'da dalgalanıyor.⁴⁶

Luka Marinković'in öldürülmesi Belgrad'da büyük bir heyecana sebebiyet vermiş; halkın en önemli ve tek gündem maddesi bu olay hâline gelmiştir. Daha önce böyle bir olaya şahit olmadıklarını ifade eden Belgrad sakinleri, evlerde, sokaklarda ve kahvehanelerde yalnız bu hadiseden bahseder olmuşlardır. İnsanların bazıları Osmanlı Devleti'ne karşı tehditkâr ifadeler kullanarak hemen özür dilenmesi talebinde bulunurlarken bazıları da dehşete kapılmış görünmekteydi. Kamuoyu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından alınan mali tedbirlerden dolayı zaten heyecan içerisinde bulunduğu için kolaylıkla galeyana gelmekteydi. Gazetelerin bir kısmı, konsolosu katleden silahın patlamasını yakında ortaya çıkacak ve “*memalik-i şarkiyeye*”yi altüst edecek dehşetli bir fırtınanın uzaktan gürültüsüne benzetmişlerdir. Genel olarak cinayet halkın keder ve üzüntüsünü artırmıştır. Bundan dolayı Bâb-ı Âlinin sığacağı sığacağına Sırbistan hükümetine faileri cezasız bırakmayıp en ağır şekilde cezalandıracağını bildirerek vermiş olduğu teminat kamuoyundaki heyecanı teskin etmiştir. Bâb-ı Âlinin bu tavrı, gazetelerin bile daha sakin bir şekilde makul ölçüler içerisinde konuyu ele almalarını sağlamıştır. Belgrad Sefiri Mahmud Nedim Paşa'nın bildirdiğine göre Sırp basını ve bürokrasisi

⁴⁵ BOA, Y.A.HUS, 236/103, 29 Zilkade 1307 (17 Temmuz 1890).

⁴⁶ BOA, Y.A.HUS, 236/103, 29 Zilkade 1307 (17 Temmuz 1890). BOA, HR.SYS, 1493/111, 8 Temmuz 1890.

Padişah'ın hakkaniyetine emniyet ve itimat ediyordu. Buna bağlı olarak da Marinković'in cenaze merasiminde Osmanlı Devleti aleyhinde bir gösteri olmamıştır.⁴⁷

4. Tahkikat ve Yargılama Süreci

Priştine'den Konsolos Vekili Luka Marinković'in öldürüldüğü haberini alan Sırbistan hükûmeti ve İstanbul'daki Sırbistan Elçiliği çok hızlı refleks göstermiştir. Belgrad'dan Sırbistan Elçiliğine gönderilen “*Konsolos Marinković dün akşam saat 9'da çarşı ortasında kurşunla vahşiyane bir surette katledilmiş ve henüz naaşı meydandan kaldırılmamıştır.*” şeklindeki 2 Temmuz tarihli telgraf Marinković'in öldürüldüğü haberini ilk alanın Belgrad olduğu kanaatini oluşturmaktadır.⁴⁸ Sırbistan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Sava Grujić, İstanbul'daki elçileri Stojan Novaković'e göndermiş olduğu telgrafla elçi sıfatıyla kati surette ve bir emsal olacak şekilde hükûmetin şerefini kurtarmayı sağlayacak gayreti göstermeye mecbur olduğunu bildiriyor ve omuzlarına büyük bir sorumluluk yüklüyordu.⁴⁹

Sırlar, Marinković'in öldürülmesini Sırp bayrağına yapılan bir saygısızlık olarak addediyorlardı. Elçi Stojan Novaković, 2 Temmuz'da Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu bir yazı ile Marinković'in katledilmesi ve Sırp armasına hakaret edilmesi nedeniyle Bâb-ı Âli tarafından dilenmesi lazım gelen özürle ilgili görüşlerini yakın bir zamanda açıklamak haklarını saklı tuttuklarını belirterek suikast hakkında ciddi bir tahkikat yapılması yönünde ilgililere emirler verilerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁵⁰ Ayrıca Hariciye Nazırı Said Paşa'yı 2 Temmuz sabahı evinde ziyaret eden Stojan Novaković tahkikatın müştereken yürütülmesi teklifinde bulunmuştur. Bu teklife çok sıcak bakmayan Said Paşa, gerekli soruşturmanın tam bir tarafsızlık içerisinde yapılacağını ve olayın faillerinin hak ettikleri cezaya çarptırılacaklarını ifade ederek cevap vermiştir.⁵¹

Marinković'in katledilmesinin Belgrad'da büyük bir heyecana neden olduğunun ve konunun doğrudan muhataplarından biri olacağını farkındaki Osmanlı Devleti'nin Belgrad'daki Sefiri Mahmud Nedim Paşa, merkeze gönderdiği telgrafla konsolosun katledilmesinin sebebinin her ne ise derhâl bildirilmesini istemiş ve konuyla ilgili talimatları beklediğini ilave etmiştir.⁵²

Sırbistan'ın Üsküp Konsolosu Vladimir Karić, hakkında yeterince ayrıntıya ulaşamadığını düşündüğü suikastı araştırmak ve gerçekleşme şeklini anlamak üzere 2 Temmuz'da Priştine'ye gitmiştir.⁵³ Esasen Belgrad'dan aldığı emir üzerine Priştine'ye giden Karić'e yerel yöneticiler tarafından her türlü kolaylık sağlanmakla birlikte tahkikat hakkında da gerekli bilgiler verilmiştir. Hatta Kosova Valisi Ahmed Eyüp Paşa, Priştine Mutasarrıflığından Konsolos Karić ile iş birliği yapılarak incelemelerin hızlı bir şekilde tamamlanmasını istenmiştir.⁵⁴

Priştine Mutasarrıflığının başlattığı tahkikatın ilk bulguları suikastın Kıpti Seyfeddin'in darp edilmesi hadisesiyle ilgili olduğu yönündedir. Suikasttan yaklaşık on gün kadar önce Marinković'in konsoloshane önünde şarkı söyleyerek geçtiği gerekçesiyle Seyfeddin'i darp etmiş olması ve suikast akşamı bir kez daha Seyfeddin ile karşı karşıya gelmeleri ve Kavas Recep'in Seyfeddin'i tartaklayarak Hükûmet Konağı'na götürmesi cinayetin kişisel bir husumetle işlenmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmiştir. Priştine Mutasarrıflığının 2 Temmuz

⁴⁷ BOA, HR, SYS, 1493/111, 8 Temmuz 1890. BOA, HR.SYS, 1493/110, 6 Temmuz 1890. BOA, Y.A.HUS, 236/83, 21 Zilkade 1307 (9 Temmuz 1890).

⁴⁸ BOA, Y.PRK.HR, 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890).

⁴⁹ BOA, Y.PRK.HR, 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890).

⁵⁰ BOA, HR.SYS, 1493/106, 2 Temmuz 1890.

⁵¹ BOA, Y.A.HUS, 236/51, 3 Temmuz 1890.

⁵² BOA, HR.SYS, 1493/108, 2 Temmuz 1890.

⁵³ “Murder of a Servian Consul in Turkey”, *The Times*, 3 July 1890, 5. BOA, HR.SYS, 1493/106, 2 Temmuz 1890. BOA, Y.A.HUS, 236/51, 3 Temmuz 1890. BOA, Y.PRK.HR, 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890).

⁵⁴ BOA, Y.PRK. HR, 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890).

tarihli telgrafına göre tedbirsiz bir şekilde akşam vakti sokağa çıkan Marinković katillere istedikleri ve bekledikleri fırsatı vermiştir. Olay yeri firar eden katilin bazı dükkânlardan rahatlıkla görülebileceği bir yer olmasına rağmen iş yeri sahipleri alaturka saatle 12'de dükkânlarını kapatarak evlerine çekildikleri ve olay anında uykuda oldukları için failleri gören olmamıştır. Bu yönüyle ilk anda faillerin tespiti için kesin deliller yoksa da şüpheliler gözaltına alınarak soruşturma başlatılmıştır.⁵⁵

Priştine Mutasarrıflığının ilk bulguları bu şekildeyken Konsolos Karić, Priştine'ye gelişinin ertesi günü 3 Temmuz'da yapmış olduğu tahkikat neticesinde elde ettiği bilgileri ve edindiği kanaatlerini doğrudan Belgrad'la paylaşmıştır. Karić'in bildirdiğine göre Marinković'in öldürüldüğü yer hükûmet konağına yüz elli adım uzaklıktaki çarşının en kalabalık yeridir. Olay alafranga saat ile akşam sekiz buçukta meydana gelmiştir ve bu saatte dükkânlar hâlâ açık ve insanlar ayakta dırlar. Sıkılan kurşunla yere yığılan Marinković'in cesedi bir saatten fazla bir süre bulunduğu yerden kaldırılmamıştır. Karić, silahı olmayan ve üzerinde silah bulunmayan bazı çingenerin zanlı sıfatıyla yakalanmış olduğunu bildirmiştir.⁵⁶

Priştine Mutasarrıflığı ve Konsolos Karić'in ilgililere göndermiş oldukları telgraflardaki en büyük fark cinayetin işlendiği saatte dükkânların açık olup olmaması ve insanların ayakta olup olmaları durumudur. Priştine Mutasarrıflığı cinayetin işlendiği saatte dükkânların kapalı olduğunu ve insanların uyuduklarını ifade ederken Konsolos Karić, cinayetin akşam 8.30'da dükkânların açık, insanların ayakta olduğu bir vakitte işlendiğini ifade etmiştir. 1 Temmuz 1890'da Priştine'de gün batımının 19.12 olduğu göz önünde bulundurulursa cinayetin işlendiği saatte dükkânların kapanmış olduğunu ancak sokakların tamamen boşalmamış olduğu tahmin edilebilir.⁵⁷

Arka arkaya yaşamış oldukları iki hadise nedeniyle Kıpti Seyfeddin en büyük zanlı durumundadır. 2 Temmuz'da şüpheli sıfatıyla yakalanan Seyfeddin, yapılan sorgulamasında konsolosun öldürülmesini tasarladığını ve uygulanmasını sağladığını ve bu iş için kendisine kimlerin yardım ettiğini itiraf etmiştir. Seyfeddin'in kendisine yardım ettiklerini itiraf ettiği arkadaşları Priştineli Hamdi, Ürgüp muhacirlerinden İbrahim ve Raif ile Kıpti taifesinden Ayvaz'dı. İbrahim, Hamdi ve Ayvaz haklarındaki şüphe ve zan nedeniyle daha önce tutuklanmışlardı. Dolayısıyla geriye kalan Raif'in yakalanması için de hemen çalışma başlatılmıştır. İbrahim'in saklamış olduğu suç aleti revolver ise hanesine yapılan baskınla gözaltına alınmasından on iki saat sonra bulunmuştur. Suç aleti revolver üzerinde yapılan inceleme neticesinde üzerindeki kurşunlardan birinin çok yeni atılmış olduğu tespit edildiği gibi maktul konsolosun cesedinden çıkarılan kurşunla da benzeştiği belirlenmiştir. Böylece olayın tüm zanlıları ve suç aleti ele geçirilerek adliyeye sevk edilmiştir.⁵⁸

Olayla ilgili tahkikatın başlamasından kısa bir süre sonra cinayetin siyasi bir saikle işlenmediği olayın tamamen kişisel bir husumet neticesinde meydana geldiği anlaşılmıştır.⁵⁹ Buna rağmen Sırbistan hükûmeti, olayın siyasi bir cinayet olduğu iddiasından vazgeçmemiş, suikastın arkasında Arnavutların bulunduğu yönündeki iddiasını sürdürmüştür. Bâb-ı Âlinin cinayeti Hristiyan yabancılara karşı genel bir Müslüman düşmanlığı eylemi olarak sunmaya çalıştığı iddiaları da söz konusudur.⁶⁰

⁵⁵ BOA, *HR.H*, 53/11, 2 Temmuz 1890.

⁵⁶ BOA, *Y.PRK.HR*, 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890). The Times gazetesinin Üsküp Konsolosu Vladimir Karić'in Belgrad'a göndermiş olduğu telgrafını referans göstererek verdiği bilgiye göre suikast hükûmet konağına 150 yard uzaklıktaki çarşıda işlenmiştir. 150 yard yaklaşık olarak 137,16 metreye tekabül etmektedir. "Servia", The Times, 4 July 1890, 5.

⁵⁷ <https://www.timeanddate.com/sun/kosovo/pristina?month=7&year=1890> (E.T. 04.09.2023)

⁵⁸ BOA, *HR.TH*, 100/48, 6 Temmuz 1890. BOA, *Y.PRK.HR*, 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890). "Servia", The Times, 9 July 1890, 5.

⁵⁹ "Servia", The Times, 7 July 1890, 5.

⁶⁰ Dušan T. Bataković, *Serbia's Kosovo Drama A Historical Perspective* (Belgrade: Čigoja Štampa, 2012), 66.

Kıpti Seyfeddin'in ikrar ve itirafı ile elde edilen delil ve diğer izlerin delaletiyle şüphelilerin tutuklu olarak muhakemeleri lüzumuna karar verilerek evrakın Vilayet İstinaf Müddei-i Umumiliğine tevdi edilmesine karar verilmiştir.⁶¹ Konunun mahkemeye tevdi edilmesiyle birlikte sürecin hızlandırılması ve takibi için Kosova Vilayet Müddei-i Umumi Priştine'ye gönderilmiştir.⁶² 31 Temmuz'da tahkikat tamamlanmış, fail ile fiilin tasarlanmasında yer alan diğer üç kişi heyet-i ithamiyece cinayetle itham edilmiştir. Ayrıca muhakemelerinin istinaf mahkemesinde yapılmasına karar verilmiştir.⁶³

Zanlılar Ürgüp Muhaciri İbrahim, Hamdi, Raif ve Kıpti Seyfeddin'in yargılanmalarına Ağustos ayı içerisinde Üsküp İstinaf Mahkemesinde başlanmıştır. Marinković'i öldüren revolver kurşununu atan İbrahim katil, diğerleri de suç ortağı olmakla itham edilmişlerdir. Müddei-i umumi, İbrahim için idam cezası talep ederken diğerleri için beşer sene kürek cezası verilmesini istemiştir. Osmanlı makamları cinayetin intikam için işlendiği düşüncesindeyken Sırp hükümeti, cinayetin Arnavutlar tarafından tertip edildiği ve arkasında birtakım siyasi saiklerin bulunduğu görüşündeydi. Sırp'ların cinayetin şahsi husumetten işlenmediği yönündeki iddiaları karşısında soğuk kanlılığını muhafaza eden Bâb-ı Âli, cinayetin nedeninin ve işleme şeklinin mahkeme neticesinde ortaya çıkacağı yönünde açıklamalar yaparak Sırp'ları teskin etmeye çalışmıştır.⁶⁴ Sorgulama ve mahkeme neticesinde Seyfeddin'in itirafıyla Marinković'in öldürüldüğü akşam kendisini şarkı söyleyerek konsolosluk önünden geçirenlerin İbrahim, Hamdi ve Raif olduğu, Kavas Recep'in Seyfeddin'i hükümet konağına götürmesinden bir müddet sonra sokağa çıkan konsolosu öldüren revolver kurşununu atanın da İbrahim olduğu şahitlerin ifadeleriyle açıklık kazanmıştır. Seyfeddin'in darp edilmesiyle meydana gelen husumete bağlı olarak diğerlerinin yardımıyla İbrahim'in konsolosu katletmiş olduğu anlaşılmıştır. Buna bağlı olarak İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi 5 Eylül'de İbrahim'in idamına; Hamdi, Raif ve Seyfeddin'in beşer sene kürek cezasına çarptırılmasına karar vermiştir.⁶⁵

Bu arada Seyfeddin'in 21 Haziran'daki şikâyetine bağlı olarak başlatılan soruşturma çerçevesinde Seyfeddin, Çerkez Hevd ve Tercüman Salih'in 28 Haziran'da alınan ifadeleri Marinković'in ölümünden sonra 14 Temmuz'da İstinaf Müddei-i Umumi Muavinliğine gönderilerek mütalaası istenmiştir. 16 Temmuz'da mütalaasını açıklayan Müddei-i Umumi Muavinliği, Seyfeddin'in iddia ettiği gibi Marinković'in emriyle Kavas Recep tarafından dövüldüğünü ve bunun Çerkez Hevd Efendi ile Tercüman Salih Efendi'nin ihbarıyla doğrulandığını belirttikten sonra vefatı nedeniyle Marinković'in cezalandırılmayacağına dolayısıyla suçun düşmesine karar verirken Kavas Recep'in suçunun sabit olduğuna karar vermiştir. Marinković'in ölümüyle ilgili olarak mahkemenin 5 Eylül'de kararını açıklamasından kısa bir müddet sonra Heyet-i İthamiye tarafından Seyfeddin'in şikâyetine bağlı olarak başlatılan tahkikatın tamamlanması kararı alınmıştır. Alınan karar doğrultusunda 9 Ekim'de Kavas Recep'in ifadesi alınmıştır. İfadesinde Seyfeddin'i dövmediğini bununla birlikte Marinković'in de kendisine böyle bir emir vermediğini söyleyerek hakkındaki iddiaları reddetmiştir. 11 Ekim'de mütalaasını açıklayan Müddei-i Umumi Muavinliği, konsolosun emriyle adam dövmeye hukuki olarak yetkisi ve izni olmadığı hâlde Seyfeddin'i darp etmiş olması nedeniyle Kavas Recep'in bu eylemi Ceza Kanunu'nun 179. maddesi gereğince "mücazat-ı tedbiyeyi" gerektiren bir suç olarak nitelendirmiş ve Geçici Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 125. maddesi hükmüne yargılanmasına karar vermiştir.⁶⁶

⁶¹ BOA, *Y.PRK.HR*, 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890).

⁶² BOA, *Y.A.HUS*, 236/63, 17 Zilkade 1307 (5 Temmuz 1890).

⁶³ BOA, *HR.TH*, 100/48, 6 Temmuz 1890

⁶⁴ BOA, *HR.TH*, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁶⁵ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 15/42, 29 Eylül 1306 (11 Ekim 1890). "The Murder of a Servian Vice-consul", *The Times*, 11 September 1890, 3. BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)*, 18/6, 2 Muharrem 1308 (18 Ağustos 1890).

⁶⁶ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 175/19, 1 Rebiyülevvel 1308 (15 Ekim 1890). BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 175/35, 11 Rebiyülahir 1308 (24 Kasım 1890). Ceza Kanunu'nun 179. maddesi şu şekildedir: "Cerh ve darp eğer madde-i sabıkada mezkûr

Marinković'in katledilmesiyle ilgili mahkeme süreci devam ederken Marinković'in eşi Smiljana ve Sırbistan Elçisi Novaković, cinayette dahil bulunduğu gerekçesiyle bazı isimleri itham etmişlerdir. Bu isimlerden biri Priştine Mutasarrıflığı Tercümanı Salih Efendi'dir ki hatırlanacağı üzere Salih Efendi Seyfeddin'in darp edilmesi hadisesinin görgü tanıklarından biriydi. Bayan Marinković, Salih Efendi'nin kendileri aleyhinde sebebi bilinmeyen kişisel bir düşmanlığının bulunduğunu, Salih Efendi'nin tavır ve davranışlarından gücenen eşinin son aylarda tercümana selam vermekten kaçındığını ve bu durumu Belgrad'a bildirdiğini ifade etmiştir. Bayan Marinković'e göre Seyfeddin'in konsolos vekilinin emriyle darp edildiğine dair şikâyet dilekçesinin Priştine Mutasarrıfı tarafından kabul edilmesinde ve dilekçenin Bâb-ı Âliye gönderilmesinde Salih Efendi'nin nüfuzu etkili olmuştur. Ayrıca Salih Efendi'nin Marinković'in bir belgeyi uygunsuz şekilde tasdik etmesiyle ilgili bir konuyu gündeme getirerek onu azlettirmek istediği de bir diğer iddiydı. Konsolosun eşine göre Marinković'i bu şekilde azlettiremeyen Salih Efendi, Arnavutların Sırlara karşı olan kin ve düşmanlıklarından istifade ederek konsolos vekilinin katlini tertip etmiştir. Delil yetersizliği nedeniyle bu iddiayı teyit edemeyen Novaković, doğru olması ihtimaline bağlı olarak iddianın Salih Efendi ile günlük münasebetleri nedeniyle tarafsızlıklarından şüphe edilebilecek Priştine'deki görevli hâkimlerce değil Selânik'ten veya İstanbul'dan gönderilecek memurlar tarafından tetkik edilmesi gerektiği görüşündeydi. Adaletin tesisi, Priştine'de asayişin devamı ve Sırbistan ile Osmanlı Devleti arasındaki iyi ilişkilerin sürdürülmesinin bir inceleme yapılmasını gerekli kıldığını düşünen Novaković'e göre söz konusu iddia delillere dayanmayan bir şüpheden ibaret olsa dahi Salih Efendi'nin görevinden uzaklaştırılmasını gerektirmekteydi. Sırlara göre yapılacak olan inceleme Priştine Mutasarrıfı üzerinde oldukça fazla nüfuz sahibi olan Salih Efendi'nin Osmanlı-Sırbistan sınırında kargaşa çıkmasında menfaati bulunan yabancı unsurların "aleti" olup olmadığını dahi meydana çıkarabilecekti.⁶⁷

Novaković'in bir diğer iddiası Marinković'in yerine atanan Konsolos Vekili Todor Stanković'in görevine başladıktan sonra yapmış olduğu araştırmaya dayanmaktadır. Konsolosluk Kavası Recep'in anlattığına göre Hevd Efendi adındaki bir hoca kendisine Marinković'in öldürülmesinden bir hafta önce Priştine Mutasarrıfı tarafından çağrıldığını ve Marinković'in azledilebilmesi için Seyfeddin'i Marinković'in darp ettiğine şahitlik etmesini istediğini ancak bir şey görmediği için bu teklifi reddettiğini söylemiştir.⁶⁸ Eğer bir isim benzerliği yok ise Kavas Recep'in bahsettiği kişi Seyfeddin'in darp edildiği olayın görgü tanıklarından Çerkez Hevd Efendi olmalıdır. Daha önce bahsettiğimiz üzere 28 Haziran'da alınan ifadesinde Çerkez Hevd, kendisine yöneltilen "*Demek olur bunu konsolos ile kavas dövüldü?*" şeklindeki soruya "*Ben çıktığım vakit ikisi beraber idiler onların dövüldüğü aşikârdır. Hatta ferdası günü Kavasla görüştüm, 'Kipti'nin üzerinde akşam bastonu kırık bugün tenekeciye yapturdım.' dedi ve hakikaten teneke ile yaptırılmıştı.*" şeklinde cevap verirken "*Kipti'ye hangisinin bastonla vurduğunu gördün mü?*" sorusuna ise "*Göremedim. Yalnız Kipti'nin darp ediliyor olduğunu ondan işittim. Dışarı çıktığımda konsolosla kavas beraber sokakta idi. Bu suretle ikisi ve yahut konsolosun emriyle kavasın dövüldüğü aşikârdır.*" cevabını vermiştir. İfadesinin sonlarında sorulan "*Baston hangisinin elindeydi?*" ve "*Konsolosun elinde baston var mıydı?*" şeklindeki iki ısrarcı ayrı soruya sırasıyla "*Kavasın elindeydi.*" ve "*Yoktu.*" cevaplarını vermiştir.⁶⁹ Dolayısıyla Çerkez Hevd'in yalancı şahitlik için teşvik edildiğini veya yalancı şahitlik yaptığını söylemek mümkün değildir. Zira ne Seyfeddin ne de görgü tanıkları

olan dereceden hafif olur ise, carih ve darip olan kimse bir haftadan bir seneye kadar hapis olunur. Yahut buna bedel bir mecdiye altınından beş mecdiye altınına kadar akçe alınıp mecruh ve madruba verilir. Veyahut bu suretlerin ikisi birden icra olunur. Ve eğer bunu evvelce tasavvur ve tasım ederek yapmış olduğu tebeyyün eder ise miktar-ı mezkûr akçe alınıp verildikten başka hapis müddeti dahi bir aydan iki seneye kadar temdit olunur." Senem Öner, "Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan Çevrilmesi" (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2013), 279.

⁶⁷ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁶⁸ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁶⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 175/19, 1 Rebiyülevvel 1308 (15 Ekim 1890).

Seyfeddin'i darp edenin Marinković olduğunu söylemiştir. Her ne kadar Kosova Vilayet Gazetesi'nde Seyfeddin'i Marinković'in darp ettiği şeklinde bir haber yer almışsa da Priştine Mutasarrıflığı bu haberi tekzip etmiş ve bunu yazılı olarak Stanković'e de bildirmiştir.⁷⁰

Kosova Vilayeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi, Eylül ayında açıklamış olduğu kararının üzerinden altı ay geçtikten sonra 17 Mart 1891 tarihinde yeni bir ilam yayımlamıştır. Yeni ilamla cinayetin taammüden işlendiğinin mahkemece sabit olmaması ve cinayet sebebinin meçhul olması gerekçe gösterilerek Hamdi, Raif ve Seyfeddin'in beraatlarına, İbrahim'in on beş sene kürek cezasına çarptırılmasına karar verildiği açıklanmıştır. Üsküp İstinaf Mahkemesinin almış olduğu bu karar üzerine Sırbistan Elçisi, Osmanlı Hariciye Nezaretine 3 Nisan 1891'de bir müzekkere göndererek mahkeme ilamına yönelik itirazlarını dile getirmiştir. Mahkeme ilamının temyiz mahkemesince yeniden tetkik edilmesi lazım geldiği görüşündeki Elçi, ilam metninde iştirak ve taammüt meselelerini açık bir şekilde ortaya koyan bir bilgi bulunmadığını bu durumun da Bâb-ı Âlinin öteden beri kesin bir şekilde cinayetin intikam duygusuyla işlendiğini beyan ederken dayanağının ne olduğu sorusunu akıllara getirdiğini belirtmiştir. Elçinin dikkat çektiği bir diğer husus, Seyfeddin'in ilk sorgulamalarda suikastın tertibinde ve işlenmesindeki rolünü itiraf etmesine rağmen Üsküp İstinaf Mahkemesinin bu sorgu tutanaklarını itibara almadığı gibi Seyfeddin'in ilk ifadeleri hakkında susmayı tercih etmesi ve bunun üzerine ilk hükmün iptal edilmesine karar verilmesi olmuştur. Elçiye göre her kim davanın bu yönünü tarafsız bir şekilde tetkik edecek olursa Seyfeddin'in bu cinayetin işlenmesine vasıta olmasının kendisine yükleyeceği mesuliyetten kurtulmak için susması veya ifadelerini yalanlaması konusunda telkinlere maruz kaldığı düşüncesine kapılacağıdır. Elçiye göre mahkeme Seyfeddin'in ilk ifadelerini göz önünde bulundurarak karar vermeliydi ve Temyiz Mahkemesi delil yokluğu hâlinde dahi cinayetin bir mutaassıp tarafından taammüden işlendiğine yönelik kesin bir kanaate ulaşacak ve hükmünü buna göre verecektir. Elçi, Temyiz Mahkemesinin işlenen cinayeti alelade bir olay olarak görmemesini öldürülen kişinin bir konsolos olduğunu göz önünde bulundurarak hareket etmesini istemiştir.⁷¹

Belgrad Sefiri Mehmed Feridun Bey, 6 Nisan 1891'de Hariciye Nezaretine gönderdiği yazısında görüştüğü Sırbistan Dışişleri Bakanı'nın mahkeme kararının Sırp kamuoyunda oluşturduğu olumsuz tesiri ifade ettikten sonra idam cezasının Temyiz Mahkemesi tarafından onaylanması için savcılığa talimat verileceği ümidinde olduğunu ifade ettiğini bildirmiştir. Sırbistan Dışişleri Bakanı'nın dolaylı yolla mahkemeye baskı yapılarak kararının değiştirilmesi şeklindeki talebine Belgrad Sefiri, Sırp halkının Marinković'in eşine tazminat ödenmesinden ziyadesiyle memnun olduğunu hatırlatıp Osmanlı Devleti'nde mahkemelerin bağımsız olduğunu ve hiçbir kuvvetin mahkemeye müdahale edemeyeceğini ifade ederek cevap vermiştir.⁷²

Bu arada Üsküp İstinaf Mahkemesinin ikinci ilamıyla beraatına karar verdiği Raif, 15 Mayıs 1891 akşamı Priştine'de mahallî memurlarla yaşadığı bir arbedede öldürülmüştür. Söz konusu arbedede memurlardan biri ölürken bir jandarma mülazımı da ciddi bir şekilde yaralanmıştır. Raif için düzenlenen cenaze merasimine bine yakın Arnavut katılmıştır ki Üsküp İstinaf Mahkemesince beraat ettirildikten sonra Priştine'ye döndüğünde de büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştı. Sırbistan Elçiliği, 28 Mayıs 1891'de Hariciye Nezaretine gönderdiği bir muhtıra ile Bâb-ı Âlinin dikkatini bu hususa çekmiştir. Karıştığı bir kavgada bir memuru öldürmüş ve bir jandarma mülazımını yaralamış olmasının Raif'in kim veya ne olduğunu ortaya çıkardığını belirten Sırbistan Elçiliği, ayrıca bu hadisenin serkeşane tavırlarıyla Arnavutların mahallî memurlara karşı muhalefetini de ortaya koyduğunu ilave etmiştir. Raif ile ilgili bu bilgilerin Adliye Nezaretince Temyiz Mahkemesine ulaştırılmasını isteyen Elçiliğin bu muhtıra ile amacının mahkemenin vereceği kararı etkilemek olduğu gayet açıktır.⁷³

⁷⁰ BOA, *HR.TH*, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁷¹ BOA, *HR.SYS*, 1493/117, 3 Nisan 1891.

⁷² BOA, *HR.SYS*, 1493/118, 6 Nisan 1891.

⁷³ BOA, *HR.SYS*, 1493/119, 28 Mayıs 1891. BOA, *HR.H*, 53/11, 2 Temmuz 1890.

Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi, Kosova Vilayeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesinin 17 Mart 1891 tarihli ilamını 21 Mayıs'ta mütalaa ederek 4 Haziran 1891 tarihli ilamla kararını açıklamıştır. Buna göre beraat kararı hakkında resen temyiz incelemesi için kanunen izin olmadığından yalnız cinayetle ilgili hükmün tetkik edildiği, mücrimiyet kararında gerekçesi gösterilmesi lazım gelen suçun çeşidinin ceza derecesi kararında beyan edilmesi kanuna aykırı olduğundan Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 314. maddesine göre ilamın bu cihetinin bozulmasına karar verilmiştir.⁷⁴ Dolayısıyla İstinaf Mahkemesinin son kararı onanmıştır.

5. Tarziye ve Tazminat Meselesi

Elçi Stojan Novaković, 2 Temmuz 1890'da Hariciye Nezaretine gönderdiği bir yazı ile Marinković'in öldürülmesi ve Sırp armasına hakaret edilmesinden dolayı Osmanlı Devleti tarafından yerine getirilmesi lazım gelen tarziyeye dair görüşlerini yakında belirtmek haklarını muhafaza ettiklerini ifade ederek suikast hakkında ciddi bir tahkikat yürütülmesi için Bâb-ı Âlinin gerekli emirleri vermesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁷⁵ Bu yazısından iki gün sonra 5 Temmuz'da Hariciye Nezaretine gönderdiği bir yazıyla bu durumu hatırlattıktan sonra hükûmetinin Bâb-ı Âliden tarziye olarak bir tabur askerin önünde askerî bando olduğu hâlde Priştine Sırp Konsolosluğu önünde Sırp bayrağını selamlamasını talep ettiğini bildirmiştir. Olayın vahametine bağlı olarak bu talebin kabul edilerek hızlı bir şekilde yerine getirileceğinden şüphe etmediklerini belirten Novaković, aksi bir önermenin kendilerince tesirinin büyük olacağını ifade etmiştir. Elçi Novaković, ayrıca maktulün ailesine tazminat ödenmesini ve miktarının da Bâb-ı Âli tarafından emsali ve cinayetin durumu göz önünde bulundurularak belirlenmesini istediklerini ifade etmiştir.⁷⁶ Sırbistan hükûmetinin bu talepleri The Times gazetesine “Sırbistan hükûmeti, Kâmil Paşa'nın öldürülen Marinković hakkındaki üzüntü ifadeleriyle yetinmedi. Konsolusun eşine tazminat verilmesini ve askerî bir birliğin konsolosluk önünden geçerek Sırbistan bayrağını selamlamasını istedi.” ifadeleriyle yansımıştır.⁷⁷

Sırbistan elçisinin tarziye ve tazminat talebi, Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliği ve İstişare Odasına bildirilerek konu hakkında görüş talep edilmiştir. 5 Temmuz'da görüşünü açıklayan Müşavirlik, konsolosun konsolosluk içerisinde öldürülmemiş olmasını ve olayın gerçekleşme şeklini dikkate alarak Sırp armasına bir hakaret olmadığı görüşünü ortaya koymuştur. Tazminat konusunda nispeten daha teferruatlı bir izahat yapan Müşavirliğe göre Osmanlı Devleti o güne değin benzer bir olayda yalnızca bir defa tazminat ödemiştir. O da Selânik'te 6 Mayıs 1876'da öldürülen Fransa ve Almanya konsolosları Jules Moulin ve Henry Abbott'un⁷⁸ ailelerine ödenen tazminattır. Sırbistan konsolosunun öldürülmesi hadisesinde intikam almak düşüncesinin etkili olduğunu ve cinayetten dolayı gözaltına alınan ve tutuklanan kişiler bulunduğu dikkat çeken Müşavirlik, devletler hukukuna göre Bâb-ı Âlinin suçluların cezalandırılması için elinden geleni yapmaya mecbur olduğu ancak tarziye ve tazminat ödemeye mecbur olmadığı kanaatinde. Tanınmış hukukçuların dahi devletin yabancılara karşı sorumluluğunun kendi vatandaşlarına karşı sorumluluğundan daha büyük olamayacağı fikrinde olduğu belirtilen Müşavirlik görüşünde bunun aksinin Sırbistan hükûmetince de ispat edilemeyeceği belirtildikten sonra Tiflis'te öldürülen Osmanlı şehbenderi için Rusya tarafından maktule ve ailesine tazminat ödenmemiş olduğu ifade edilmiştir.⁷⁹ İstişare Odasının bu mütalaa Meclis-i Vükela kararına yön vermiştir. Meclis-i Vükela, 9 Temmuz 1890'da bu mütalaa doğrultusunda Sırbistan Elçiliğine olayın gerçekleşme şeklinin Sırbistan bayrağına hakaret edildiğini göstermediğinin,

⁷⁴ BOA, HR.H, 53/11, 2 Temmuz 1890.

⁷⁵ BOA, HR.SYS, 1493/106, 2 Temmuz 1890.

⁷⁶ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁷⁷ “Servia”, *The Times*, 7 July 1890, 5.

⁷⁸ Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muzaffer Kayatepe, “Selânik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)” *Belleten* 280 (2013): 1031-1070, erişim tarihi: 14 Ağustos 2023, 10.37879/belleten.2013.1031

⁷⁹ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890. BOA, HR.SYS, 1493/109, 5 Temmuz 1890. BOA, HR.H, 53/11, 2 Temmuz 1890.

konsolos vekilinin konsoloshanede katledilmediğinin, olayın bir intikam cinayeti olduğunun, katillerin tutuklanmış olduğunun bu nedenlerden ötürü tarziye ve tazminata lüzum ve mecburiyet olmadığının bildirilmesine karar vermiştir.⁸⁰ Buna bağlı olarak Bâb-ı Âli, 19 Temmuz'da Sırbistan Elçiliğine tarziye ve tazminat taleplerinin reddedildiğini bildirmiştir.⁸¹

Bu arada Sırbistan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı General Sava Grujić, yurtdışındaki Sırbistan temsilciliklerine birer genelge göndererek buldukları ülkelerdeki hükümetler nezdinde girişimde bulunarak tarziye ve tazminat talepleri konusunda Bâb-ı Âliye karşı desteklerinin sağlanmasını istemiştir.⁸² Bâb-ı Âlinin Marinković'in öldürülmesinde kişisel husumet bulunduğu yönündeki açıklamasını reddeden Grujić, cinayetin politik nedenlerle işlendiğini iddia etmiştir. Bu savını güçlendirmek için de Sırp Konsolosluğunun varlığının Arnavutlar için uygun olmadığını söyleyen Priştine Mutasarrıfı'nın defalarca Marinković'in azledilmesi talebinde bulunduğunu ifade etmiştir.⁸³ Bu gelişmenin ardından 13 Temmuz'da Belgrad Sefiri Mahmud Nedim Paşa ile görüşen Grujić, genelgenin uzlaşma arayışı düşüncesine dayandığını ve bu konuda Hariciye Nazırı Said Paşa'yı temin etmek için İstanbul'daki elçilerini görevlendirdiğini ifade etmiştir.⁸⁴ Belgrad hükümeti, bu dönemdeki tarziye ve tazminat konusundaki dış destek arayışında umduğunu çok da bulamamış olmalıdır. Roma Sefaretinin 6 Temmuz'da merkeze bildirdiğine göre İtalya Başbakanı Francesco Crispi ve resmî mahfiller, Marinković'in öldürülmesine önem verir gibi görünmemekte ve olayı intikam almak düşüncesiyle işlenen adi bir suç olarak değerlendirmekteydiler.⁸⁵ Viyana'da ise Eylül 1890'da Kont Gustav Kalnoky, kendisine müracaat eden Sırp Elçiye Marinković'in eşine ödenmesi istenen tazminat meselesinin tahkikatın sonuna bırakılması cevabını verirken Osmanlı elçisinden de tahkikatın biran evvel tamamlanmasını istemiştir.⁸⁶

Belgrad'daki Osmanlı Sefiri Mahmud Nedim Paşa ile görüşen Sava Grujić, İstanbul'daki elçileri Novaković aracılığıyla talep edilen tarziye ve tazminat hususunun bir defa da onun tarafından Bâb-ı Âliye bildirilmesini rica etmiştir. Bu talep karşısında Bâb-ı Âlinin fikrini çok da bilmeyen Mahmud Nedim Paşa, gayri resmi olarak Sava Grujić'e tarziye ve tazminat talebinden feragat etmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Mahmud Nedim Paşa, Marinković'in katledildiğini ilk öğrendiğinde olayın vahim sonuçlar doğurabileceğinden endişe ederek Priştine Mutasarrıflığına bir telgraf göndermiş ve konsolosun bölgeye gelen akrabasına gerekli saygının ve kolaylığın sağlanmasını istemişti. Hem merkezî hükümet hem de yerel hükümet bu noktada elinden gelen tüm gayreti göstermişti. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Mahmud Nedim Paşa, gösterilen gayret ve çabalar ile Sırp hükümetine gösterilen nezaketin yeterli bir özür olarak addedilmesi için General Gurjić'i yönlendirmeye ve ikna etmeye çalışmıştır. Mahmud Nedim Paşa, konsolosun ailesine ödenmesi istenilen tazminat konusunda ise bozguncu ve sert tabiatlı bir kişiliğe sahip olan Marinković'in defalarca uyarıldığını, Priştine'deki görevinden azledilmesi için teminat alındığını belirttikten sonra Marinković'in katledilmesinin "*gösterdiği muamele-i cebr ve şiddetten dolayı sadece bir ahz-ı sar neticesi olduğundan*" eşinin tazminat talep edemeyeceğini ifade etmiştir. Mahmud Nedim Paşa'nın düşünceleri aklına yatar gibi görünen General Gurjić, Bâb-ı Âlinin teveccühüne layık olabilmek için Priştine Mutasarrıfı'nın emri üzerine konsolosun cenazesine gösterilen askerî saygının "*tarziyye-i kafiye*" olarak addedilebilirse de alicenap Padişahın konsolosun eşine "*atiyye-i şahane olmak üzere bir meblağ ihsan buyuracakları*" ümidinde olduğunu, bunun Sırbistan'ın her tarafında "*hüsn-i tesir*" hasıl edeceğinin açık olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷

⁸⁰ BOA, MV, 55/37, 22 Zilkade 1307 (9 Temmuz 1890). BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁸¹ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890. *The Times*, 23 July 1890, 5.

⁸² "Servia", *The Times*, 11 July 1890, 5.

⁸³ "Servia", *The Times*, 12 July 1890, 7.

⁸⁴ BOA, HR.SYS, 1493/112, 13 Temmuz 1890.

⁸⁵ BOA, HR.TO, 98/23, 6 Temmuz 1890. BOA, Y.A.HUS, 236/83, 21 Zilkade 1307 (8 Temmuz 1890).

⁸⁶ BOA, Y.A.HUS, 239/12, 4 Safer 1308 (19 Eylül 1890).

⁸⁷ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890. BOA, HR.SYS, 1493/113, 21 Temmuz 1890.

Bâb-1 Âlinin tarziye ve tazminat taleplerini cinayetin intikam düşüncesiyle işlendiğini gerekçe göstererek reddetmesi Belgrad hükûmeti üzerinde kötü bir etki oluşturmuştur. Sırbistan Elçiliği, 30 Temmuz'da Hariciye Nezaretine gönderdiği bir yazıyla cinayetin intikam düşüncesiyle işlendiği iddiasına karşı çıkararak taleplerini yinelemiştir. Tahkikatın tamamlanmasından bir hayli vakit önce kendisine şifahen ifade edilen cinayetin intikam düşüncesiyle işlendiği şeklindeki mütalaanın Priştine'deki mahallî memurların yapmış oldukları tahkikat neticesinde teyit edilmediğini belirten Elçi, bu iddianın Marinković'in Seyfeddin'i darp ettiği şayiasıyla ortaya çıktığını ancak böyle bir şeyin asla meydana gelmediğini ve hatta Seyfeddin'in sorgusunda asla darp edilmediğini itiraf ettiğini ifade etmiştir. Elçi, birtakım mutaassıp Arnavutların Marinković'i katledebilmek için Seyfeddin'i kullanmış oldukları görüşündedir. Elçi'ye göre Konsolos'un intikam düşüncesiyle katledilmediğinin bir diğer kanıtı, Kosova Vilayet Gazetesi'nde Konsolos'un Seyfeddin'i darp ettiği için öldürüldüğüne yönelik yer alan haberi protesto ettiklerinde Priştine Mutasarrıfı'nın da bu iddianın sıhhatinden şüphe ettiğini yazılı olarak ifade etmiş olmasıdır. Elçi'nin dikkat çektiği bir diğer husus eğer cinayet intikam düşüncesiyle işlenmiş olsaydı tetiği İbrahim'in değil Seyfeddin'in çekmesi gerekirdi. Dolayısıyla cinayetin gerçek sebebinin Arnavutların Sırlara karşı olan gayz ve adavetlerinden başka bir şeyde aramak kabil değildir. Bu noktadaki görüş ve düşüncesini kuvvetlendirmek için Kosova'daki Arnavutların tahrikleri ile bunlara karşı Bâb-1 Âlinin aldığı tedbirleri ve 1878 yılından o güne değin Sırbistan'da yaptıklarını belirttiği şekavet olaylarını örnek göstermiştir. Bâb-1 Âlinin emsal olarak gösterdiği Tiflis şehbenderinin öldürülmesi olayıyla ilgili olarak da cinayetin hırsızlık maksadıyla işlendiğini ve Bâb-1 Âlinin sadece suçluların cezalandırılmasını istediğini ifade ederek iki olayın kıyaslanmayacağını belirtmiştir. Parlak bir istikbali bulunan kocasını genç yaşta kaybetmiş olan Bayan Marinković'e uygun bir tazminat verilmesi talebini tekrar ifade eden Elçi, taleplerinin hızlıca karşılanacağı ve böylece Sırbistan kamuoyundaki heyecanın bir dereceye kadar izale edileceği düşüncesinde olduğunu belirtmiştir. Sırbistan bayrağına yapıldığını düşündükleri hakareten dolayı talep ettikleri özür konusunda ise her ne kadar cinayet konsolosluk içerisinde işlenmemiş ve doğrudan Sırp bayrağı tahkir edilmemiş olsa da mahallî memurların yabancı konsolosların hayatlarını korumaya mecbur olduklarını bundan dolayı da bir tarziye yapılması gerektiği düşüncesinde olduklarını ifade etmiştir.⁸⁸

16 Ağustos'ta Sırbistan Elçisi'nin tarziye ve tazminat talebine aynı gerekçelerle bir kez daha ret cevabı verilirken cinayetin kişisel bir husumetle mi yoksa Arnavutlar tarafından teşkil edilen bir fesat cemiyetinin Sırlara karşı düşmanlıklarının bir tezahürüyle tertip edilerek mi gerçekleştiğinin yapılacak olan yargılama ile ortaya çıkacağı da ifade edilmiştir.⁸⁹ Bâb-1 Âlinin olumsuz cevabına rağmen Sırbistan hükûmeti, 27 Ağustos'ta İstanbul'daki elçiliği vasıtasıyla, Marinković'in naaşının Sırbistan'a nakli esnasında Priştine'deki memurlarca gösterilen özel ilgiyi "*tarziye-i kafiye*" olarak nitelendirerek "*diğer bir tarziye-i maneviye talebinden feragat*" ettiklerini bildirmiştir. Ancak Marinković'in ailesine verilmesini talep ettikleri tazminat konusunun yargılamanın sonuna bırakılmış olmasını garip bulduklarını ifade etmişlerdir. Sırp hükûmeti, bir kez daha cinayetin intikam alma düşüncesiyle değil gizli bir ittifakla ve planlanarak işlendiği iddiasını tekrar etmiştir. Dikkat çekici bir şekilde, daha yargılama devam ederken cinayet hakkında hasıl olan fikirlerinin Üsküp Mahkemesinin vereceği aksi bir karara rağmen asla değişmeyeceğini beyan eden Sırp hükûmeti, suçluların hak ettikleri cezayı alacaklarına dair olan güvenlerini de ifade etmekten geri durmamıştır. Sırbistan Elçisi, 27 Ağustos'ta Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu yazısında tazminatla ilgili kararın hükûmetten beklendiğini esasen siyasi bir içeriğe sahip olan böyle bir konuda mahkemelerin herhangi bir hak ve sorumluluğu olmadığını ifade etmiştir. Sırbistan hükûmetinin meseleyi başından beri diplomasi yoluyla müzakere ettiğini belirten Elçi, Bâb-1 Âlinin geçmişe nazaran daha fazla birlikte hareket etmeleri lazım gelen iki komşu devletin gerçek menfaatlerini göz önünde bulundurarak düşüncesini ve mütalaasını değiştirmesini ve tazminat konusunu mahkeme

⁸⁸ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁸⁹ BOA, HR.TH, 100/48, 6 Temmuz 1890.

sürecinden bağımsız bir şekilde ele alacağı ümidinde olduklarını ifade etmiştir. Bu noktadaki ümitlerinin oldukça güçlü olduğunu ifade eden Elçi, taleplerini azaltarak Bâb-ı Âlinin işini kolaylaştırdıklarını, Sırbistan hükûmetini kamuoyu baskısı nedeniyle düştüğü müşkül durumdan kurtarmak için Bâb-ı Âlinin yardım etmesini beklediklerini ifade etmiştir. Verilecek olan kararın Bâb-ı Âlinin Sırbistan'a karşı olan hakiki dostluğunun yeni baştan ispatı olacağını belirten Elçi, böylece bu müessif hadisenin tamamen sona ereceğini dile getirip oldukça diplomatik bir şekilde konuyla ilgili doğrudan doğruya Padişah'a müracaat talebinden kurtulacağını ifade etmiştir.⁹⁰ Sırbistan Elçisi'nin, Osmanlı hükûmetinin tazminat konusunu mahkemeden çıkacak karara bıraktığı şeklindeki ifadesi esasen gerçeği yansıtmamaktadır. Yazışmalar gözden geçirildiğinde Bâb-ı Âlinin böyle bir ifadesi olmadığı açık bir şekilde görülebilmektedir. Bâb-ı Âlinin mahkeme neticesine bıraktığı husus, mahkemenin cinayetin sebebi ve ne şekilde işlendiği hakkındaki hükmüdür.⁹¹ Bu arada Üsküp İstinaf Mahkemesi Eylül ayının başında yargılamasını tamamlayarak 5 Eylül 1890 tarihli ilamıyla İbrahim'in idamına, ona yardım eden Hamdi, Raif ve Seyfeddin'in beşer sene kürek cezasına çarptırılmasına karar vermiştir.⁹²

19 Kasım 1890 tarihinde Sırp Millet Meclisinin açılışında Heyet-i Vesayet'çe okunan nutkun Osmanlı Devleti'yle ilgili kısmında Konsolos Marinković'in öldürülmesi konusuna da değinilmiştir. Nutukta sınır komşusu olunan Osmanlı Devleti ile iyi ilişkilerin tesisi ve sürdürülmesi isteği ifade edilip Konsolos Marinković'in öldürülmesinin büyük bir üzüntüye sebep olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Sırbistan hükûmetinin meseleyi Bâb-ı Âli ile uygun bir şekilde neticelendirmeye çalıştığı ve konunun arzu edildiği biçimde neticelendirileceğinin ümit edildiği belirtilmiştir. Heyet-i Vesayet'in konu hakkındaki ılımlı üslubu Osmanlı Hariciyesinin yazışmalarına "itilaf-cuyâne bir zeminde muharrer" şeklinde yansımıştır.⁹³

Sırbistan hükûmeti ısrarlı bir şekilde Marinković'in ailesine tazminat ödenmesi talebini sürdürürken Bâb-ı Âli de şahsi bir düşmanlık nedeniyle işlenen bir cinayete tazminat ödenmesi için bir sebep ve gereklilik olmadığı düşüncesiyle direnmeye devam etmiştir. Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki elçileri, Sırbistan'ın yanında yer alarak cömertlik ve merhamet göstergesi olarak 3000 akçe "*atiye-i seniye*" verilmesinin yeterli olacağı telkininde bulunup Bâb-ı Âlinin fikrini değiştirmesinde etkili olmuşlardır. Burada dikkat çekici olan husus, yapılması düşünülen ödemenin tazminat olarak değil Padişah'ın bir hediyesi olarak nitelendirilmesidir. Konsolos vekilinin öldürülmesine Sırbistan tarafından önem verildiği gibi diğer devletler de Osmanlı Devleti'ndeki temsilcilerinin korunmasına önem verdikleri için Rusya, Almanya ve Avusturya elçileri Sırbistan Elçisi'nin talebinin karşılanmasını tavsiyeden geri durmamışlardır. Tazminat talebine ret cevabı verilmesi hâlinde Sırp Hükûmetinin katillerin alenen idamı gibi bir istekte bulunabileceği ihtimali de kararın değiştirilmesinde etkili olmuştur. Katillerin Müslüman olmaları nedeniyle idam cezasının bazı emsallerinde olduğu gibi müebbet küreğe dönüştürülmesine yönelik bir Padişah iradesi ve fermanı çıkabileceği düşüncesine bağlı olarak ileride müşkül bir duruma düşmemek için maktulün eşine 3000 lira verilmesinin uygun olacağı yönünde yeni bir kanaat olmuştur. Hariciye Nezaretinin ve Sadaretin bu mütalaasına bağlı olarak 24 Aralık 1890 tarihinde çıkarılan bir irade ile "*maktulün zevcesine maruz-ı atiye-i seniye olarak 3000 lira verilmesi*" kararı alınmıştır.⁹⁴

⁹⁰ BOA, *HR.TH*, 100/48, 6 Temmuz 1890. BOA, *Y.PRK.HR*, 13/60, 21 Muharrem 1308 (6 Eylül 1890).

⁹¹ BOA, *HR.TH*, 100/48, 6 Temmuz 1890.

⁹² BOA, *Y.PRK.UM*, 18/6, 2 Muharrem 1308 (18 Ağustos 1890). BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 15/42, 29 Eylül 1306 (11 Ekim 1890).

⁹³ BOA, *Y.A.HUS*, 241/30, 8 Rebiyülahir 1308 (21 Kasım 1890).

⁹⁴ BOA, *Y.A.HUS*, 241/92, 29 Rebiyülahir 1308 (12 Aralık 1890). BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH)*, 1210/94731, 12 Cemaziyülevvel 1308 (24 Aralık 1890). BOA, *HR.TH*, 100/48, 6 Temmuz 1890. BOA, *HR.H*, 53/11, 2 Temmuz 1890. 23 Aralık 1890'da Sefaret Baş Tercümanı Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesini ziyaret eden Sırbistan Elçisi, tazminata dair verilecek hızlı bir kararın Sırbistan tarafından memnuniyetle karşılanacağını belirtip konunun padişaha arz edilmesini talep etmiştir. Konunun II. Abdülhamid'e arzından bir gün sonra da tazminat için irade çıkmıştır. BOA, *İ.DH*, 1210/94743, 11 Cemaziyülevvel 1308 (23 Aralık 1890). The Times'a yansıdığı kadarıyla Osmanlı hükûmetinin ödeyeceği tazminat miktarı 100.000 Frank'tı. "Turkey", *The Times*, 25 November 1890, 5.

Sonuç

Sırbistan, yaklaşık üç yüz elli yıllık Osmanlı hâkimiyetinin ardından Berlin Kongresi sonrasında imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile bağımsız bir devlet olarak tanınmıştır. İç politikada hanedanlar arasındaki hâkimiyet mücadelesine sahne olan genç krallık, iktisadi ve siyasi olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun etkisi altındaydı. 1881 yılında Sırbistan Krallığı ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşma ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'ın Bosna-Hersek ve Yeni Pazar dışındaki Osmanlı topraklarındaki genişlemesine müdahale etmemesine karar verilmiştir. Aynı dönemde Sırp, özel olarak Eski Sırbistan olarak tanımladıkları bölge ile genel olarak Makedonya coğrafyasında yaşanan Bulgaristan, Yunanistan ve Patrikhane arasındaki mücadeleye dâhil olmuştur. Bilhassa 1885 yılındaki Sırp-Bulgar Savaşı'ndan sonra kurmuş oldukları başta Aziz Sava Derneği olmak üzere çeşitli dernekler aracılığıyla Makedonya'daki etkinliklerini artırmaya çalışmışlardır. Bilhassa 1886 yılında Osmanlı Devleti ile yapmış oldukları Geçici Konsolosluk Sözleşmesi ile Üsküp, Selânik, Manastır ve Priştine'de konsolosluklar kurmuşlardır.

Sırbistan, 1887 yılında Kosova Vilayet merkezi Priştine olmasına rağmen vilayetteki ilk Konsolosluğunu Üsküp'te açmıştır. 1888 yılında vilayet merkezinin Priştine'den Üsküp'e taşınmasından kısa bir müddet sonra 1889 yılında bu kez de Priştine'de bir konsolosluk kurmuştur. Sırbistan'ın aynı vilayet içerisinde iki konsolosluk kurmasının nedeni bölgedeki Sırp varlığı ve bununla birlikte bölgedeki faaliyetlerini artırma düşüncesinden kaynaklanmıştır. Priştine'de görevlendirilen ilk konsolos Luka Marinković olmuştur. Türkçe öğrenmek için bir dönem İstanbul'da eğitim alan Marinković, göreve başlamasından kısa bir süre sonra yerel yönetimle birtakım problemler yaşamıştır. Buna bağlı olarak Bâb-ı Âli, Marinković'in Priştine'deki görevinin sonlandırılması için Belgrad nezdinde teşebbüslerde bulunmuşsa da bunlardan somut bir netice elde edebilmesi mümkün olmamıştır.

Şarkı söyleyerek Sırbistan Konsolosluğu önünden geçtiği gerekçesiyle Kıpti Seyfeddin'i kavası Recep'e darp ettirmiş olması Marinković ile Seyfeddin arasında kişisel bir husumetin oluşmasına neden olmuştur. Bu kişisel husumet; Seyfeddin, Hamdi, Raif ve İbrahim'in bir tertibatı sonucu Marinković'in öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Yapılan tahkikat ve yargılama neticesinde suikastın kişisel düşmanlıkla işlenmiş olduğu kanaati oluşmuşsa da Sırp arasında cinayetin siyasi saiklerle işlendiğine yönelik iddialar da dile getirilmiştir. Bilhassa Sırbistan'ın işgal ettiği topraklardan çok sayıda mültecinin Priştine'de yaşıyor olması bu ihtimalin göz ardı edilmemesini gerektirmektedir. Sırbistan'ın son birkaç yıl içerisinde hem derneklerle hem diplomatik temsilciliklerle bölgedeki varlığını ve etkinliğini artırması, hakkındaki şüpheleri ve tedirginliği artırmıştır. Halk arasında bu faaliyetler, Sırbistan'ın bölgeyi işgal planının bir parçası ve ön hazırlık aşaması olarak nitelendiriliyordu. Ancak Marinković cinayetinin işlenmesinde Sırbistan'ın bölgeyi işgal edeceği şüphesinin doğrudan bir etkiye sahip olduğunu somut olarak ortaya koyabilecek bir delil bulunmamaktadır. İşlenen cinayeti Sırbistan bayrağına yapılan bir hakaret olarak nitelendiren Belgrad hükûmeti Osmanlı Devleti'nden tarziye talebinde bulunmuşsa da bu talebinden vazgeçmiştir. Belgrad hükûmetinin bir diğer talebi Marinković'in ailesine tazminat ödenmesi olmuştur. Osmanlı Devleti, bir lütuf ve ihsan olarak Marinković'in eşine 3000 lira ödeyerek tazminat hususunun da kapanmasını sağlamıştır. Suikast sonrası yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda hem Osmanlı Devleti'nin hem de Sırbistan Krallığı'nın oldukça temkinli davrandıkları görülür. Yapılan açıklamalarda ve uygulamalarda diplomatik nezaket kurallarına riayet edilmeye çalışıldığını ve tarihteki eski düşmanlıkların geride bırakıldığına dair söylemlerin ön plana çıkarılmış olduğunu görmekteyiz.

Kaynakça**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.DVNS.NMH.d), 14/63, 16 Safer 1304 (14 Kasım 1886).

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1527/13, 22 Zilkade 1305 (31 Temmuz 1888).

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), 53/11, 2 Temmuz 1890.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), 175/19, 1 Rebiyülevvel 1308 (15 Ekim 1890). 175/35, 11 Rebiyülahir 1308 (24 Kasım 1890). 15/42, 29 Eylül 1306 (11 Ekim 1890).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 1493/106, 2 Temmuz 1890. 1493/107, 2 Temmuz 1890. 1493/108, 2 Temmuz 1890. 1493/109, 5 Temmuz 1890. 1493/110, 6 Temmuz 1890. 1493/111, 8 Temmuz 1890. 1493/112, 13 Temmuz 1890. 1493/113, 21 Temmuz 1890. 1493/117, 3 Nisan 1891. 1493/118, 6 Nisan 1891. 1493/119, 28 Mayıs 1891.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 100/48, 6 Temmuz 1890.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 23/85, 25 Mart 1890. 23/86, 27 Mart 1890. 98/23, 6 Temmuz 1890. 370/5, 11 Mayıs 1886.

İrade Dâhiliye (İ.DH), 1210/94731, 12 Cemaziyülevvel 1308 (24 Aralık 1890). 1210/94743, 11 Cemaziyülevvel 1308 (23 Aralık 1890).

İrade Hariciye (İ.HR), 304/19341, 29 Rebiyülahir 1304 (25 Ocak 1887). 338/21898, 21 Rebiyülahir 1306 (25 Aralık 1888). 338/21912, 20 Zilhicce 1306 (17 Ağustos 1889).

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 11/85, 11 Zilkade 1303 (22 Ağustos 1886). 12/94, 7 Muharrem 1304 (7 Ekim 1886). 35/39, 21 Zilhicce 1305 (29 Ağustos 1888). 55/37, 22 Zilkade 1307 (9 Temmuz 1890).

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 491/40, 26 Zilkade 1303 (26 Ağustos 1886).

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1968/17, 20 Şevval 1305 (30 Haziran 1888).

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 13/37, 27 Zilkade 1307 (15 Temmuz 1890). 13/60, 21 Muharrem 1308 (6 Eylül 1890).

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), 18/6, 2 Muharrem 1308 (18 Ağustos 1890).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 236/51, 3 Temmuz 1890. 236/63, 17 Zilkade 1307 (5 Temmuz 1890). 236/83, 21 Zilkade 1307 (8 Temmuz 1890). 236/103, 29 Zilkade 1307 (17 Temmuz 1890). 239/12, 4 Safer 1308 (19 Eylül 1890). 241/30, 8 Rebiyülahir 1308 (21 Kasım 1890). 241/92, 29 Rebiyülahir 1308 (12 Aralık 1890).

Telif Eserler

Adanır, Fikret. *Makedonya Sorunu*. çev. İhsan Catay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Aslantaş, Selim, *Osmanlı'da Sırp İsyanları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.

Bataković, Dušan T. *Serbia's Kosovo Drama a Historical Perspective*. Belgrade: Čigoja Štampa, 2012.

- Duran, Nurbanu. "Sırbistan'ın ve Osmanlı Sırplarının Makedonya Meselesindeki Yeri" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 73 (2023): 181-201, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.1097937>
- Emgili, Fahriye ve Mustafa Kahramanyol. *Sırbistan'ın Osmanlı Topraklarındaki İstihbarat ve Teşkilatlanma Çalışmaları (1898-1912)*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2012.
- Gülcan, Mustafa, "Dünden Bugüne Sırp ve Avusturya Baskısı Karşısında Bosna Hersek" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (1994): 283-288.
- Hacısalihioğlu, Mehmet. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. çev. İhsan Catay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2000.
- Kayatepe, Muzaffer. "Selânik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)" *Bellekten* 280 (2013): 1031-1070, erişim tarihi: 14 Ağustos 2023, [10.37879/bellekten.2013.1031](https://doi.org/10.37879/bellekten.2013.1031)
- Kosova Vilayet Salnamesi*. Priştine: Kosova Vilayet Matbaası, 1305.
- Kutlu, Sacit. *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Malcolm, Noel. *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Sabah Kitapları, 1999.
- Nikolova, Maja. "The Action of the Saint Sava Society on the Formation of Identity among Serbs in Old Serbia and Macedonia". *Historia Scholastica* 9 (2023): 145-164, erişim tarihi: 11 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.15240/tul/006/2023-1-007>
- Öner, Senem. "Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan Çevrilmesi" Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2013.
- Özkan, Ayşe, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Özkan, Ayşe. "Aziz (Sveti/Saint) Sava Cemiyeti (1886-1891)" *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 78 (2023): 423-436, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.56694/karadearas.1329844>
- Özkan, Ayşe. "Sırbistan'ın Bosna-Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 43 (2016): 854-869, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://www.sosyalarastirmalar.com/>
- Özkan, Ayşe. *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırp (1878-1918)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Saygılı, Hasip. "1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli" *Karadeniz Araştırmaları* 39 (2013): 69-94, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.12787/KARAM714>
- Saygılı, Hasip. "Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2014): 163-191, erişim tarihi: 25 Ağustos 2023, <https://turkiyat.hacettepe.edu.tr/dergi/20sayi.pdf>

- Temizer, Abidin ve İbrahim Serbestoğlu. "Osmanlı-Sırp Diplomatik İlişkileri ve Belgrad Sefiri Yusuf Ziya Paşa" *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 9/2 (2020): 488, erişim tarihi: 10 Ağustos 2023, <https://doi.org/10.30903/Balkan.841172>
- Ünlü, Mucize. "Priştine Kazasının Tanzimat Sonrası Gelişimi". *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri C. 1* içinde, 443-467. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Ünlü, Mucize. "Sırpların I. Kosova Zaferi'nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 28 (2010): 107-118, erişim tarihi: 20 Ağustos 2023, https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000558
- Ünlü, Mucize. *Kosova Vilayeti (1877-1912)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- Yarcı, Güler. "Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)" *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi* 6 (2013): 76-114, erişim tarihi: 26 Eylül 2023, <https://esbadergisi.com>

Gazeteler

- "Murder of a Servian Consul in Turkey", *The Times*, 3 July, 1890, 5.
- "Servia", *The Times*, 4 July 1890, 5.
- "Servia", *The Times*, 7 July 1890, 5.
- "Servia", *The Times*, 9 July 1890, 5.
- "Servia", *The Times*, 11 July 1890, 5.
- "Servia", *The Times*, 12 July 1890, 7.
- The Times*, 23 July 1890, 5.
- "The Murder of a Servian Vice-consul", *The Times*, 11 September 1890, 3.
- "Turkey", *The Times*, 25 November 1890, 5.

İnternet Sayfaları

- <https://www.timeanddate.com/sun/kosovo/pristina?month=7&year=1890> (E.T. 04.09.2023)

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

ETHNOLOGICAL RESEARCH IN THE BALKANS

Balkanlar'da Etnolojik alışmalar

Makale Türü/ Article Types : Kitap İncelemesi/Book Review
Geliş Tarihi/Received Date : 10.08.2023
Kabul Tarihi/Accepted Date : 22.09.2023
Sayfa/Pages : 665-666
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.260>

Haşim KOÇ

(Dr.), Yükseköğretim Kurulu, e-mail: hasimkoc@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8669-0510>

Atıf/Citation

Koç, Haşim, "Ethnological Research in the Balkans", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 665-666.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

ETHNOLOGICAL RESEARCH IN THE BALKANS

Balkanlar'da Etnolojik Çalışmalar

Haşim KOÇ

Čarna Brković, *Managing Ambiguity: How clientelism, citizenship, and power shape personhood in Bosnia and Herzegovina*, New York: Berghahn Books, 2017.

EASA Series: 31 (European Association of Social Anthropologists; 31) ISBN: 978-1-78533-414-6 (hardback) LCCN: 2017013750 (xii,196 pages, bibliography and indeks)

Cyrrill Steiger, *Die Macht des Ethnischen: Sichtbare und unsichtbare Trennlinien auf dem Balkan*, Zürich: Rotpunktverlag, 2021. ISBN: 978-3-85869-9268

Scrolling through the Bosnia and Herzegovina (BiH) makes one feel ethnic segregation and tension between the three constituent ethnies at every corner of the country. This tensed atmosphere stemmed from the wars in the 90s of the previous century and, even though the wars stopped after the Dayton Peace Agreement signed in 14 December 1995, is still continuing in different forms. In order to analyze the reasons for the continuity of these problems, social scientists from the ex-Yugoslavian countries and from other countries are conducting research in the region using ethnological methods, which have been assuming to be ethnology as a special field for better understanding existing conflicts. In this short piece, two books published recently will be reviewed to understand the use and function of ethnological research for the Balkans.

The book by anthropologist Brković is on the ambiguity in interpersonal relations in Bosnia, whereas Steiger's book explains more on the strength of the ethnic approach for the seen and unseen divisive categories. In this short evaluation of the stand of ethnology and ethnological research in the Balkans, our aim is to show how the ethnological approach enables researcher to understand the complex and conflicting set of relationship in the Balkan peninsula.

Steiger gives in his introduction a very convincing summary of the 90s and dissolution of Yugoslavia signing delicately how the nationalistic greeds after the election and announcements of the nations states impacted people's understanding of belonging to an ethnies or to a nation. In his words, „one has to be either a Croat or a Serb. One has to stand at the one side or the other. Fluid or multiple identities were susceptible“.¹ As Brković rightly argues that „nationality has a relative importance in various contexts“,² the impact of re-generating ethnic nationalism can be

¹ Cyrrill Steiger, *Die Macht des Ethnischen: Sichtbare und unsichtbare Trennlinien auf dem Balkan* (Zürich: Rotpunktverlag, 2021), 11.

² Čarna Brković, *Managing Ambiguity: How clientelism, citizenship, and power shape personhood in Bosnia and Herzegovina* (New York: Berghahn Books, 2017), 29.

seen in every fields of social and cultural life of BiH. Brković tries to understand this importance in social relationships with an anthropological lense, putting ambiguous conditions and cases at the spotlight of her analysis through the primary relationship categories as *veze/štele* in order to evaluate the ways and methods of ordinary people in BiH to overcome ambiguous conditions.

Steiger's book goes on the cities whose population ethnically mixed are. The author tries to understand in these cities how the ethnic division becomes a tool of regenerating power mechanism among each ethnies. Thus, the history lesson as being taught with different curricula even from the first year of primary school in different classes, schools specifiially designed only per each ethnies seems to stay at the core of this unhealthy education in Bosnia. On the other hand, Brković puts another long-lasting problem within the Bosnian society, in which, people's thorough belief that without having efficient ties and connections, there is no possibility of being prosperous and living a normal life in BiH. Thus, if necessary, people put forward their ethnic and national identities in order to attain their goals through their ethnical ties. This mechanism has been put forward for long times by the members of different ethnic groups in Bosnia so that the ethnographer tries to analyze this in her book as cultivating „shared concerns“. This very task is expressed in form of „Balkan mentality“ by different interviewees so that they make this fact in forms of polity of local knowledge obvious.

In both of the books, reader can easily follow the tracks of ethnonationalism and its impact on the Bosnian society, as if the policies stemming from ethnonationalistic ideas will make Bosnia to stay always as a divided society and polity. Even though, there are some examples mentioned in the pages of both books that not everywhere the applications of divided society are considered as correct. Steiger gives as a convincing example the school in central-Bosnian city of Jajce, where the politician had decided to sepearate the school as Bosnian and Croatian, whereas the students and parents did not allow that with a motto of „we will not allow us divide apart“.³

Trying to understand to cope with the ambiguous situations or to grasp the mechanisms of ethnic division's ways of generating power and authority enable both author to ask many question behing the already-accepted limits. Thus, both pieces of ethnographic research show us the strength of ethnographical methods in order to get beyond our accepted categories and question them together with interlocutors. This attempt allows also the interviewer to recognize some unforeseen details, whereas the interviewee might be also influenced by the questions directed to him/herself that there might be some other ways of approaching every issue or affairs in our life.

Fragmentation of sovereignty due to ethnic nationalism is a major problem in Bosnia and Herzegovina, and unfortunately, the current political situation gives the Bosnian society no option for overcoming this division stemming from ethnically sepearation in the near of far future. Thus, ethnographic research might give the intellectuals and politicians some clue that there seems to be no healthy and long-term future for a state and society without cooling down the hatred senses and reaching a solid basis to constitute a society and state around a common citizenship concept agreed upon all the constituent ethnies and nations of Bosnia and Herzegovina.

³ Steiger, *Die Macht des Ethnischen*, 127.